Stjepan Antoljak

PACTA ili CONCORDIA od 1102

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Institut za hrvatsku povijest

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — CENTAR ZA POVIJESNE ZNANOSTI
ODJEL ZA HRVATSKU POVIJEST — SVEUČILIŠNA NAKLADA LIBER

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — CENTAR ZA POVIJESNE ZNANOSTI
ODJEL ZA HRVATSKU POVIJEST — SVEUČILIŠNA NAKLADA LIBER

MONOGRAFIJE
9

STJEPAN ANTOLJAK
DIE »PACTA« ODER »CONCORDIA« VOM JAHRE 1102

STJEPAN ANTOLJAK

PACTA ILI CONCORDIA OD 1102. GODINE

ZAGREB 1980.

Izdavačka komisija

JOSIP ADAMČEK, LJUBO BOBAN, LJUBIŠA DOKLESTIĆ, MIRJANA GROSS, IVAN KAMPUŠ (predsjednik), JOSIP LUČIĆ, HRVOJE MATKOVIĆ, IVE MAŽURAN, DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, TOMISLAV RAUKAR, BERNARD STULLI, DRAGOVAN ŠEPIĆ

Recenzenti

JOSIP LUČIĆ, VINKO FORETIĆ

147.713
949.75
949.75(093)

Tisak: Liburnija, Rijeka

Distribucija: Sveučilišna naklada Liber, Savska 16, Zagreb

SADRŽAJ

Uvod 7

1.

Dosadašnji stavovi i mišljenja o »Pacta« 11

2.

Nešto o Tominoj historiji 44

3.

Najvažnija izdanja »Pacta« ili »Concordia« 91

4.

Najglavniji prijepisi i prijevodi »Pacta« 94

5.

A. Latinski tekst »Pacta« u Tr (s glavnim varijantama) . 101
B. Hrvatski prijevod »Pacta« 104

6.

Notae paleographicae 108

7.

Notae diplomaticae 123

8.

Notae historico-iuridico-chronologicae 143

9.

Jesu li »Pacta« u krajnjoj liniji falsifikat ili nisu? . . 234

10.

Smisao i značenje »Pacta« 238

Die »Pacta« oder »Concordia« vom Jahre 1102 (*Zusammenfassung*) 243

UVOD

Jedan od najzamršenijih problema u hrvatskoj povijesti uopće je pitanje autentičnosti ugovora ili pogodbe 12 »razboritih plemića«[1] od 12 plemena Hrvatske s Kolomanom »kraljem Ugarske«. Ovaj dokument (zapis) dobio je u prvoj polovici XIV stoljeća naslov »Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie« a zatim je sredinom istoga stoljeća stavljen pod naslov »Memoriale bone memorie domini thome quondam archidiaconi ecclesie spalatensis«.[2]

Godine 1666. I. Lucius je u svome djelu »De Regno Dalmatiae et Croatiae« naveo ovaj ugovor kao notu, koju je prozvao »conventio«,[3] *a D. Farlati (1765), iako je znao da ovaj zapis ima naslov »Memoriale«, prvi mu je dao naziv »Appendicula«.*[4]

Izraz »pacta conventa«[5] *nikada se u ispravama ne spominje, on je novijeg književnog postanka kod nas, i to iz prve polovice XIX st.*[6]

Rački je pak po prvoj riječi naslova »Memoriale bone memorie...« nazvao sam tekst ugovora kralja Kolomana s hrvatskim plemenima jednostavno »Memoriale« i u tome je ostao dosljedan do smrti,[7] *iako je bio upoznat*

---

[1] F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I/1, Zagreb 1914, 461.

[2] I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arciđakona Spljetskoga, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva II/3, Zagreb 1900 — table III i IV između strana 134. i 135. Ovaj rad je preveden i na njemački jezik pod naslovom: I. Kršnjavi, Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato. Studie I—V. Agram 1900 (Übersetzung aus dem »Viestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva«), 46 str. s istim brojem fotokopija kao i u Vjestniku II/3.

[3] J. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666, 473.

[4] D. Farlati, Illyricum Sacrum III, Venetiis 1765, 283.

[5] Još L. A. Muratori (Antiquitates Italicae medii aevi sive dissertationes IV, Mediolani MDCCXLI, 393), dao je mirovnom ugovoru između konzula Gaete i Pise od 1214. godine naziv »Pacta conventa«! Štoviše isti naziv »pacta conventa« upotrebljava Giorgio Falco (La crisi dell'autorità e lo sforzo della ricostruzione in Italia. I problemi comuni dell'Europa post-Carolina 6—13 aprile 1954. Spoleto 1955. 49) pri izboru na carski prijesto Guida od Spoleta (891—895).

[6] F. Šišić, o. c. I/1, 526.

[7] Gl. S. Gunjača, Uz rukopise djela »Incipit istoria Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium« Tome Arciđakona Splitskog, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, 169, 170.

s Jelićevim izjednačenjem »Memoriale« s »Conventio«, koju je ovaj pronašao na 122 b Tomina splitskog rukopisa.[8]

Malo zatim, I. Kršnjavi je vrlo uvjerljivo pobio onaj naslov Račkoga »Memoriale« i povratio ga na njegov stari izraz »Appendicula« ili »dodatak«,[9] *što je prihvatio i Šišić (1907), nazivajući ga »dodatak« i čak »trogirski dodatak«.*[10]

N. Tomašić je ponovo uzeo naziv »Pacta conventa« i stavio ga za naslov svoga rada,[11] *dok Šišić 1914. daje tome dokumentu ime »zapis«, ali i »apendikula« ili »dodatak«.*[12]

Smatrajući da se u domaćoj i stranoj literaturi ovaj drugorazredni izvor pogrešno nazivao apendikula, dodatak i memoriale, Barada se odlučio da mu dâ ime »Qualiter«[13] *jer njegov naslov počinje tom riječju.*[14] *I tako je ovaj Baradin naziv bio uglavnom prihvaćen u našoj historiografiji.*

1968. godine S. Antoljak je iznio neke novije arhivske podatke, iz kojih se vidi da se ovaj dokument nazivao i »conuentio«, tj. da je tako pisalo u dodatku Splitskog rukopisa Tomine historije.[15] *Unatoč tome N. Klaić je, po njezinu mišljenju tome »falsifikatu« ostavila ime »Qualiter ili tzv. Pacta conventa«,*[16] *dok se S. Gunjača još nije opredijelio kako da taj izvor nazove iako je u svome nedavno objavljenom radu iznio sva dosadašnja njegova imena.*[17]

Po našem mišljenju najpravilnije bi bilo da se ovaj ugovor nazove »Pacta« ili »Concordia« (pacis), kako to stoji u tome zapisu, ali se može upotrebljavati i izraz »conuentio« koji se nalazi pridodan na kraju Splitskog rukopisa Tomine historije.

Ovaj dokument sačuvan u kasnijem prijepisu i kao takav došao do nas, izazvao je dugogodišnje brojne i žestoke polemike, još i sada vrlo žive i u središtu pažnje naše naučne javnosti. Pojedini naučni radnici nisu bili objektivni, neki nisu imali dovoljno povijesnog znanja a drugi su svoje mišljenje formirali ovisno o vladajućim prilikama. Razni su bili ciljevi i porivi, nastali kao rezultanta ekonomsko-političko-društvenog stanja izvjesnog vremena pa su i pisci često vodili jalove polemike oko autentičnosti ovoga dokumenta.

Zbog udaljavanja od historijske istine njihovi su rezultati bili pretežno u znaku promašaja i pogrešnih zaključaka. Zato je ovo pitanje ostalo i dalje otvoreno, te jednostrano i nedovoljno obrađeno do današnjeg dana. Zbog

[8] S. Antoljak, Da li je postojala pored sačuvanih i poznatih apendikula (Appendicula, Pacta conventa, Qualiter) i još jedna zvana »Conuentio«? Miscellanea mediaevalia jugoslavica. II Croatica. Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje 20 (1968), Skopje 1968, 123, 124, 131, 137, 148 i bilj. 141.

[9] I. Kršnjavi, Prilozi ..., 129—136.

[10] F. Šišić, Kralj Koloman i Hrvati godine 1102, Zagreb 1907, 37, 63, 97.

[11] N. Tomašić, Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva (Fundamenta juris publici regni Croatiae). Najstarije doba: Pacta conventa. Zagreb 1910.

[12] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 464, 526.

[13] F. Šišić (o. c. I/1, 464, 471) ima još 1914. godine napisano »Qualiter« etc., pa je i to po svoj prilici navelo Baradu da stavi ovakav naslov.

[14] M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, Časopis za hrvatsku poviest I/3, Zagreb 1943, 201.

[15] S. Antoljak, o. c., 123, 134, bilj. 66.

[16] N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 31.

[17] S. Gunjača, Uz rukopise ..., 169—174; Isti, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji I, Zagreb 1973, 12.

svega toga, bez obzira na mišljenja pojedinaca je li vrijeme da se to pitanje ovako obradi ili nije i je li to uopće potrebno, odlučili smo se da svojim skromnim snagama ponovno i svestrano proučimo ovaj problem, kloneći se svakog lažnog patriotizma i nastojeći da dođemo do naučne istine[18] *na najobjektivniji i najispravniji način.*

Naravno, ne smatramo da smo mogli dati završnicu konačnom rješenju ovoga pitanja, ali vjerujemo da smo ipak dali izvjesni doprinos, upozoravajući i osvjetljujući novim dokazima put kojim bi se mogao razmrsiti taj stoljetni čvorni problem historije hrvatskog naroda a i naše cjelokupne historiografije.

[18] »... Ja volim istinu, nego sebe. Samo istina je znanje ...« (I. Črnčić, Još o glagolskom napisu u crkvi sv. Lucije u drazi bašćanskoj, Starine JAZU XX, Zagreb 1888, 33). »U našim se recenzijama obično prihvaćaju ili odbacuju teze i glavni rezultati neke radnje, dok je mnogo puta važnije podvrći kritici metodološki postupak kojim je pisac došao do svoje teze i rezultata, jer će se time ukloniti nepravilan dalji rad našeg naučnog istraživanja«, pisao je svojevremeno naš istaknuti naučni radnik na području konzervatorstva i povijesti umjetnosti Lj. Karaman (Ana Deanović, Istraživač i čuvar starina, Vjesnik, Zagreb 4. V 1976, str. 10).

1.

DOSADAŠNJI STAVOVI I MIŠLJENJA O »PACTA«

Sve do I polovice XIX stoljeća ni jedan naš domaći ni strani historičar nije iznio da sumnja u ispravnost »Pacta« ili »Concordia«.

Tako šibenski kroničar Dinko Zavorović (1540—1608)[19] kazuje kako se poslije smrti kralja Petra 12 plemića od 12 glavnih plemena Hrvatske ili bolje rečeno Dalmacije nagodilo s kraljem Kolomanom.[20] I. Lucius (1604—1679) ide još dalje od Zavorovića. Naime, on prvo donosi u cijelosti ovaj ugovor, a onda dodaje da se kao stara bilješka nalazi na kraju kronike splitskog Arhiđakona i da tu stoji *kako je Hrvatska ne silom već predajom prešla Kolomanu, s kojim su Hrvati sklopili ugovor* [S. A.].[21]

Godine 1714. Samuel Timon piše da su se Hrvati tek pregovorima pokorili Kolomanu, a onih 12 porodica što je kod tog čina sudjelovalo, bilo je obdareno znatnim privilegijima.[22]

1763. godine Gjuro Pray je, izdajući svoje anale, naveo vojne pripreme Kolomana protiv Hrvata, s kojima se 1102. izmiruje na Dravi i sklapa ugovor (pakt) sa 12 hrvatskih plemena, koja su se zatim uz određene uvjete predala. Dalje Pray donosi ono što kaže »Antiqua nota ad Chronicon Diaconi Spalatensis adjecta« i dodaje poslije objavljivanja sadržaja toga ugovora: »Atque hinc existimo *Banderia* apud Croatos initium verissimiliter sumsisse.«[23] Sli-

[19] Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 611.

[20] Historijski arhiv u Zadru (HAZ) — Rkp 20 — Compendio istorico della Dalmazia con diuerse Memorie antiche, e recenti raccolte dà me Prè Marino Zaninouich Parocho di Rogosniza. Sotto la fellicissima Regenza, e buona memoria Dell'Illustrissimo, e Reuerendissimo Monsig^re Frà Carl'Antonio Donadoni Prelato Vigilantissimo di Sibenico; Il tuto fedelmente estratto dà altri simili veridici Originali, ed esteso nel presente Manuscritto di mio proprio pugno, col suo Indice nel prospetto. In data 15 Nouembre, L'anno del Sig^re 1752. Istoria Della Dalmazia di Domenico Zauoreo Nobile di Sibenico, fù opera latina dello stesso fatta nell' Anno 1603., e poi per Comando dell'Illmo, et Eccmo Aluise Mocenigo all'ora Generale in Dalmazia, et Albania, tradotta nell'Idioma volgare dal Sig^r. Alberto Papali Nobile Spalatino. str. 98, 99.

[21] J. Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666, 112, 113, 473. Original »Joannis Lucii de regnis [sic! S. A.] Dalmatiae et Croatiae indigationum libri sex« darovao je sam Lucius Vatikanskoj biblioteci i on se nalazi pod Vat. lat. 6959—6960.

[22] S. Timon, Synopsis novae chronologicae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. I, Tyrnaviae 1714, 35, 36. Drugo izdanje ove knjige izašlo je pod naslovom: Epitome chronologica rerum hungaricarum, Casoviae 1736, a treće: Claudiopoli 1764, 9—13 (F. Šišić, Kralj Koloman i Hrvati godine 1102, Zagreb 1907, 11, 12).

[23] G. Pray, Annales regum Hungariae I, Vindobonae 1763, 85—110.

čno kaže i Palma donoseći u najopćenitijem obliku ono što je Koloman s Hrvatima uglavio.[24]

Međutim, D. Farlati (1690—1773) prvi je ovu zabilješku prozvao »appendicula« i dodao da ona ima ovaj natpis: »Memoriale bonae memoriae Domini Thomae etc.«.[25]

B. A. Krčelić (1715—1778) našao je jedan stari rukopis u nekadašnjem arhivu knezova Zrinskih u kome je bila bilješka o privilegiju Kolomana u korist Mrmonje od plemena Šubić 1102. godine,[26] ali nije pritom izrazio nikakvu sumnju u ovaj ugovor. Krčelić ne sumnja ni onda kad, u drugom, djelu,[27] prepričava kako se Koloman izmirio s Hrvatima na Dravi i s njima sklopio ugovor, kako to kaže Arhiđakon u »Memoriale«, iz kojeg je (zapravo iz Luciusa) isti pisac-kanonik donio neke pasuse i djelomično prokomentirao neke izraze.

L. A. Gebhardi također piše kako je Koloman s pobunjenim Hrvatima sklopio ugovor uz uvjet da se oni smatraju saveznicima a ne podanicima Mađara.[28]

Stjepan Katona prvo donosi »antiquissima nota« Tome Arhiđakona i daje cijeli onaj ugovor Hrvata s Kolomanom pa opisujući sve to zaključuje da »Colomanus hoc anno [1102: S. A.] Croatiam deditione vel occupauit, vel recuperauit«.[29]

Od svih starijih mađarskih pisaca najopširniji je J. Ch. Engel. On prvo govori o jednoj staroj bilješci koja je nađena na kraju djela Tome Arhiđakona, o čijoj se starosti i vjerodostojnosti još nitko nije izjasnio da je lišena prava, te koja kazuje kako su se Hrvati ili, bolje rečeno, dio njih sporazumjeli s kraljem Kolomanom. Iznio je čak točke toga ugovora, koje su povezane s točkama staroga mađarskog ustava i zaključuje da, izgleda, one svakako zaslužuju vjeru.[30]

U svome djelu »Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Rama und des Freystaates Ragusa«[31] L. A. Gebhardi 1805. g. također prepričava sadržaj ugovora Hrvata s Kolomanom i donosi nazive hrvatskih plemena; tom prilikom se posebno pozabavio Kačićima, Tugomerićima i Politčanima, koje izjednačuje s Poljičanima kraj Splita, a samo usput se dotiče Šubića, Gušića i Karinjana.

[24] Fr. C. Palma, Notitia rerum Ungaricarum I, Tyrnaviae 1774, 198, 199.

[25] »... Alii praeterea Codices MSS. Historiae Salonitanae reperiuntur: inter quos vel antiquitate vel pulchritudine litterarum Gothicarum illud facile praestat, quod asservatur in Archivio Archiepiscopali Spalatensi. Exemplis fere omnibus adjecta est Appendicula cum hac Inscriptione: Memoriale bone memoriae Domini Thomae q. Archidiaconi Ecclesie, Spalat. *In ea nominatim percensentur duodecim tribus sive familiae primariae Chrobatorum* [S. A.], ex, quibus totidem Legati delecti sunt, qui *nomine totius nationis* [S. A.] Chrobatiam in fidem et potestatem Colomani traderunt ...« (D. Farlati, Illyricum Sacrum III, 283).

[26] B. A. Kercselich, Historia ecclesiae Zagrabiensis I, Zagrabiae 1770, 74.

[27] B. A. Kercselich, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, notitiae praeliminares, Zagrabiae s. a., 134, 136.

[28] L. A. Gebhardi, Geschichte des Reichs Ungarn und der damit verbundenen Staaten I, Leipzig 1778, 478—490.

[29] S. Katona, Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae tomulus III, Pestini 1780, 139—141.

[30] Chr. Engel, Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Theil. Geschichte und Staatskunde von Dalmatien, Croatien und Slavonien. Halle 1798, 478, 479.

[31] Pesth 1805, 78—80.

Josip Mikoczi samo ukratko prepričava onu notu od 1102. g. i donosi je pod naslovom »Antiqua ad Historiae Salonit. calcem nota: Colomanus Vladislavi Regis Vngariae stans in loco patris sui ...«, ali tom prilikom bez ikakva obrazloženja ispušta imena onih knezova kao i nazive 12 hrvatskih plemena.[32]

I. A. Fessler povodeći se za Luciusom, Prayem, Krčelićem, Katonom i Engelom indirektno priznaje ugovor Kolomana s Hrvatima na taj način što ga ukratko prepričava,[33] dok ga I. Majláth čak donosi doslovce.[34]

S hrvatske je pak strane u to doba prvi i jedini Ivan Švear preveo taj ugovor s latinskog na hrvatski jezik i napisao za njega da »na kraju kronike Arcidiakona splitskoga nahodi se stara jedna i věrodostojna pazka ...«.[35]

Ovakav sklad i ujednačeno mišljenje o tome ugovoru trajalo je sve do izlaska polemičnog spisa Stjepana Horvátha »Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreiches Ungarn wirklicher Theil« (Leipzig 1844)[36] napisanog po želji bratislavskog (požunskog) sabora od 1843. do 1844. god. na kome su uvelike napadnuti Hrvati.[37]

Horváth je tu radnju napisao na mađarskom jeziku, no ona je izdana samo u njemačkom prijevodu s težnjom da se Evropa uvjeri o neosnovanim zahtjevima Hrvata. Formalno, ovaj je Horváthov rad imao zadaću »da osvijetli državnopravne odnose Hrvatske i Dalmacije naprama kraljevini Ugarskoj kao majci zemlji u službenom obliku i nepristrano«.[38] On je naime u ovoj brošuri jednostavno ustvrdio da je onaj »memoriale« prosti falsifikat navodeći svojoj tezi u prilog nekoliko primjera koji su mu odgovarali da pobije vjerodostojnost ovoga ugovora. Kao potkrepljujući primjer uzeo je to što »memoriale« proturječi onom što Toma o ovoj stvari govori u XVII glavi svoje HS i što u nadbiskupskom arhivu u Splitu, gdje se čuva Tomin original, toga dodatka nema, kako je to javio splitski nadbiskup Mihajlu Trenki, Horváthovu učitelju i prijatelju. Na kraju svoje radnje zaključio je da taj ugovor nije napisao Toma, nego da je to, svakako bez ikakve vrijednosti, lažna izmišljotina jednoga glupoga neznalice.[39]

Horváthovim tvrdnjama suprotstavio se Franjo Žigrović Pretočki u svojoj radnji »Das Verhältniss Croatiens zu Ungarn. Eine Erläuterung des Stephan von Horváth'schen Unterjochungsgeschichte Croatiens durch Ungarn« (Leipzig 1846). On ga je sasma opravdano pobio navodeći da do sada nitko nije tvrdio da je onaj podatak potekao iz pera Arhiđakona i da hrvatski pisci vrlo dobro znaju da je to stara bilješka, dodana od suvremenika kome je pripao Tomin rukopis.[40]

Antun Moyses grof Cziráky, u svome djelu o ugarskom državnom pravu,[41] izričito je naveo da je »memoriale« vjerodostojan i da je »tako Hrvatska

[32] J. Mikoczi, Otiorum Croatiae liber unus Budae 1806, 309—311 i bilj. b.

[33] I. A. Fessler, Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen I, Leipzig 1815, 531, 532.

[34] I. Majláth, Geschichte der Magyaren I (1828), 86, 95.

[35] I. Švear, Ogledalo Iliriuma, illiti dogodovština Ilirah, Slavinah, stražnji put Horvatah zvanih, od potopa, to jest godine světa 1656. na četiri strane razděljena, po dugoterpnom poslu na světlo dana ... strana III, Zagreb 1840, 339, 340.

[36] F. Šišić, Kralj Koloman i Hrvati ..., 21.

[37] F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I/1, 466. bilj. 1.

[38] F. Šišić, Koloman i Hrvati ..., 22.

[39] F. Šišić, Priručnik ...I/1, 466—468.

[40] F. Šišić, Koloman i Hrvati ..., 21, 22, 43.

[41] Conspectus iuris publici regni Hungariae ad annum 1848, Viennae 1851, 30—33.

kroz stoljeća živjela s Ugarskom u savezu«, te da je po »ugovoru« Koloman onda i »okrunjen za zakonitoga hrv.-dalm. kralja u Biogradu«.[42]

Godine 1852. izašao je u Regensburgu I svezak »Geschichte der Magyaren« (II izdanje), u kome je njegov autor grof Ivan Majláth ne samo upozorio da su Hrvati uglavili sporazum s Kolomanom, nego je i doslovce donio cijeli ugovor od 1102. godine.[43]

Iako je 1860. g. donijela prekretnicu u političkim odnosima između Hrvata i Mađara, ipak mađarski historičar Ladislav Szalay, u svojoj brošuri posvećenoj »hrvatskom pitanju«, odlučno odbacuje »memoriale« kao apokrifan, pozivajući se na Horváthov rad.[44]

Protiv ovakvoga Szalayeva stava ustao je Eugen Kvaternik[45] tvrdnjom da je Hrvatska za vrijeme Kolomana 1102. sklopila s Ugarskom personalnu uniju a ovaj ugovor rekonstruirao je kombinacijom memoriala i privilegija grada Trogira »od god. 1108«.[46]

Ivan Krst. Tkalčić[47] držao je da se Koloman sastao s Hrvatima na Dravi, te nabraja župane 12 hrvatskih plemena, koji su ondje učinili »uvjete pod kojima ga samo priznaše za svoga kralja«.[48]

Za isti ugovor Fr. Rački je 1864. g. napisao: »... Dokazujući autentičnost 'memoriala' ... držah se samo nutarnjih razloga suvremenih spomenika, najpače razgovjetnih listina, u kojih sam Koloman i njegovi neposredeni nasljednici govore. Naprama ovim javnim svjedočanstvom imali bi pred kritikom jednom već umuknuti svjedoci dobom i mjestom odaljeniji, nejasni i sumnjivi, na koje ćemo ovdje ukratko pozornost svratiti, jer zgoda, kojom narod hrvatski stupa u državotvorni odnošaj naprama kruni ugarskoj, duboko zasjeca u sav njegov javni život te je osobite znamenitosti ...«[49]

S. Ljubić pak naziva ovaj ugovor znamenitim memorijalom Tome Arhiđakona i donosi njegov tekst, te dodaje da »uprav ovih dana snažnim oružjem obrani vjerodostojnost *Memoriala* naš vrli Rački (knjiž. sv. III) proti Engelu i Szalayu i sličnim mađarosagovićem«.[50]

Antun Virozsil, profesor sveučilišta u Budimpešti, u svojoj knjizi »Das Staatsrecht des Königreiches Ungarn« (I/II, Pest 1865) samo se uzgred osvrnuo na ova »Pacta«, upozoravajući da uvjeti o dobrovoljnom sporazumu i pokorenju ipak nisu, nema sumnje, sastavljeni u obliku povelje.[51] Dalje ka-

[42] F. Šišić, Koloman i Hrvati ..., 22, 23.
[43] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 418.
[44] L. Szalay, A. horvát kérdéshez. Pest 1861. Njemački prijevod: Zur ungarisch-kroatischen Frage, Pest 1863 (F. Šišić, Priručnik ... I/1, 418, bilj. 3).
[45] Was ist Wahrheit?! Eine Erwiederung auf das Szalay'sche Pamphlet. Agram 1861, 40—72. Istovremeno izdao je Kvaternik i ovaj rad: Das historisch-diplomatische Verhältniss des Königreichs Kroatien zu ungarischen St. Stephans Krone. Agram 1860, ²1861.
[46] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 419.
[47] Povjestnica hrvatska. Zagreb 1861, 39, 40, ²1870, 85—92.
[48] Ovo je iznio i u I izdanju svoje »Povjestnice hrvatske« pod naslovom »Kako je i pod kojim uvjetima *ponudila Hrvatska svoju krunu kralju ugarskomu*« [S. A.], a u II izdanju pod naslovom »Kraljevina Hrvatska na temelju personalne unije čini savez s Ugarskom« (F. Šišić, o. c. I/1, 419, bilj. 2).
[49] Fr. Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. II. Domaći ljeto- i zgodopisi. 3. Toma, arciđakon Spljetski. Književnik I, Zagreb 1864, 383.
[50] S. Ljubić, Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske za podučavanje mladeži I, Rieka 1864, 121, bilj. 1.
[51] F. Šišić, o. c. I/1, 420.

že kako su neki pisci pitanje oko »pacta conventa« izvrnuli protupitanjem: »Da li bi Mađari originalne isprave svoje zlatne bule ili prvobitne konstitucije prvoga kralja Stjepana već pronašli i pokazali? Gdje bi bio napisan njihov temeljni ugovor između Alma ili Arpada i prvih plemenskih knezova Ugarske? Da li anonimni notar kralja Bele, koji je taj temeljni ugovor naveo, a koji je živio 2 do 3 stoljeća kasnije nego po njemu navedeni ugovor, zaslužuje više vjere, nego slavni i čuveni, jedva ljudski vijek od vremena njegove historije udaljeni Toma?«[52]

Fessler-Klein pak pišu 1867. da je taj »Freibrief« Kolomana od 1102, koji se nalazi kod Luciusa i Schwandtnera, ugovor između toga vladara i ustanika velikaša, čiji je prijepis pridodan Tominoj Historiji Salonitani i o čijem opstanku se ne nalazi traga ni u jednoj povelji a niti u državnom životu. Taj se ugovor odaje već preko svojih pretjerivanja i drugih biljega kao podmetnuto djelo kasnijih vremena. Tako ova dva mađarska pisca završavaju svoja zapažanja o ovome ugovoru koji ipak ukratko i na svoj način prepričavaju.[53] Znači, priređivač I sveska ove Fesslerove povijesti Ugarske objelodanjene 1867. g. vratio se na zastarjele teze Horvátha i Szalaya i ponovno ustvrdio da je »memoriale« falsifikat, te prema tome Koloman nije sklopio s Hrvatima ugovor.[54]

1868. g. diletant Šulek iznosi kako »prvotne pogodbe neima dan danas, a niti se ne zna, da li je bila ikada napisana ... Odtuda su njekoji mađarski mudrijaši izvodili da je sve to izmišljotina što Hrvati govore o njekakvoj pogodbi 'pacta conventa', i da smo mi zbilja od Kolomana preobladani i pod njegovu vlast spravljeni. Srećom je doprlo do nas njekoliko poveljah Kolomanovih, koje dokazuju baš protivno.«[55] M. Brašnić (1849 — 1883) pak naziva ovaj dokument »memoriale Tome nadđakona spljetskoga«, i smatra Račkijevo izdanje »Tomina memoriala« kritičnijim od Kukuljevićeva. Kako u »Tominu memorialu nema porodice Mogorovića, koja se spominje u ispravi u arkivu spljetskom iz konca 11. ili početka 12. st.«, on misli »da će ova stvar neriešena stati, dok nam koj novi spomenik tu stvar razjasnio bude«.[55a]

Rački je 1875.[56] samo ponovio ono što je još 1864.[57] i 1872. pisao, tj. da je sastavljen taj »ugovor između zastupnika i novoizabranoga kralja, koj se u bitnosti sačuva u 'Memorialu' solinske povijesti, a potvrđen je sadržajem savremenih listina. Ugovor taj mogao je biti urečen još 1101 go-

[52] B. Šulek, Naše pravice, Zagreb 1868, XII, bilj. 1.
[53] I. A. Fessler-E. Klein, Geschichte von Ungarn I, Leipzig 1867, 203, 204 i bilj. 2.
[54] F. Šišić, o. c. I/1, 421.
[55] B. Šulek, o. c. XI, XII.
[55a] M. Brašnić, Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije, Rad JAZU XXV, Zagreb 1873, 39, 48, bilj. 68, 39.
[56] Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku, Rad JAZU 30, Zagreb 1875, 130—133.
[57] Rački je te godine na osnovi »najstarijeg« rukopisa u Vatikanskoj biblioteci iznio da je »memoriale« pisan jednom te istom rukom, »dakle ili koncem XIII. ili početkom XIV. stoljeća; te radi toga već sa paleografičkog gledišta ne može mu se prigovoriti, da bi bio k Tominoj poviesti, mnogo kašnje primetnut«. Nadalje on smatra da je »Toma zbilja napisao rečeni 'memoriale', t. j. da je i poviesti Solinske crkve i ovoga dodatka jedan te isti pisac«. Komparirajući cap. XVII. Tomine kronike sa »Memoriale« ponovno izjavljuje da je Toma i njega napisao, a što se tiče »pitanja o authenciji ovoga memoriale« također se »nemože više dvojiti« (Fr. Rački, Ocjena starijih izvora ..., Književnik I, 375—379).

dine, a izmijenjen prije krunidbe 1102 godine koj datum postavi mu 'memoriale'«, završava svoje obrazloženje taj naš veliki povjesničar.[58]

God. 1882. pak T. Smičiklas prvo opširno prepričava »naš izvor« o sadržaju toga ugovora, koji »bude sastavljen i potvrđen od obiju stranaka u gradu Križevcih«, te dodaje da je »po staroj jednoj bilježki pomogao puno do brza mira biskup zagrebački, komu je svakako veoma izkrivljeno ime Singidum«. Smičiklas zatim postavlja samom sebi pitanje »što je sadržavao taj ugovor« pa odgovara: »mi imademo pred sobom *odlomak toga ugovora, sastavljen dakako u obliku listine one dobe*« [S. A.].[59]

Mađarski arhivist Josip Pauler je nasuprot mišljenju Račkoga iznio svoju tvrdnju da je Hrvatska zemlja osvojena na maču, da Koloman nije sklopio ugovor s Hrvatima i da je ta isprava lažna.[60] Priklonio se Horváthovoj tezi i ponovio kako je Horváth djelomice vrlo lijepo i temeljito obrazložio o tome »paktu«, o kome on sa svoje strane domeće da je taj »memoriale« iz XIV st. i da ne može biti djelo Tome Arhiđakona.[61]

Sada je, piše Šišić, mišljenje Račkoga prešlo »u sve hrvatske knjige, a Paulerovo u sve mađarske, naročito školske i državo-pravne«.[62] No unatoč tome je i »poslije Račkoga[63] i Paulera iskrslo ponješto modifikovanih novijih mnijenja«, koja su po Šišićevu mišljenju »u neku ruku osebujna i bez veće važnosti«.[64]

Kada je 1897. JAZU izdala studiju Vj. Klaića pod naslovom »Hrvatska plemena od XII. do XV. stoljeća«, naš istaknuti historičar napisao je uz ostalo da ga je na proučavanje ovoga predmeta potaklo »pitanje o autenciji i vjerodostojnosti 'poznatoga 'Memoriala', koji se pridaje spljetskom arciđakonu Tomi«, te je naveo da je već Rački »temeljito dokazao autenciju i aksiopsiju toga znamenitoga memoriala«. Zatim kaže za ovaj spis koji većinom zove memoriale, a i »pacta«, ovo: »Ne upuštajući se u raspravu raznih pitanja, *da li taj memoriale zaista potječe od Tome arciđakona, da li je u izvornom ili prerađenom obliku do nas došao ne možemo ipak ni časa podvojiti o vjerodostojnosti onoga, što se u njemu pripovijeda, jer se sve to krasno podudara s povjesnicom i tradicijom hrvatskom kasnijih stoljeća*« [S. A.].[65]

Kada se saznalo da će I. Kršnjavi pisati povijest i da će ona »stvar tako pokazati, kao da je Koloman osvojio Hrvatsku«, u »Obzoru« je u rujnu 1899. g. izišao anonimni članak pod naslovom »Patvorine povjesti«. U njemu je uz ostalo rečeno da »taj ugovor u svojem originalu nije doduše do nas došao; ali imamo kazivanje Tome arciđakona«. Nadalje da ima »u našoj povjesti raznih priepornih točaka između naših i mađarskih povjestničara, nu ova spada u stožerne za naše državopravne odnose. Svaki put, kad je do sada došlo do razprave među našim povjestničarima i mađarskim glede ma koje bilo točke, naši su uviek triumfirali, bilo što su imali za sebe znanje, bilo što su imali za sebe istinu«, kaže ovaj anonimni člankopisac.[66]

Nekoliko dana kasnije u »Obzoru« je ovom anonimu odgovorio I. Kršnjavi, koji je izjavio da »nije istina da se viest o ugovoru Hrvata sa Kolomanom osniva na propoviedanju Tome arciđakona Spljetskog, istina je protivno: Toma arciđakon tvrdi, sliedećim riečima: 'Hic (Colomanus) cum esset vir ... ut civitates maritimas occuparet' da je Koloman Hrvatsku na silu predobio ... *Djelu prišita su rukopisa Tome u Splitu dva lista od drugačije pergamene* [S. A.]. Na prvoj stranici prvog ovih dvaju listova stoji od još kasnije ruke opaska koja počimlje riečima: »Civitas salonarum destructa fuit a Gothis ...« Zatim opazka opet od druge ruke koja počimlje riečima: »Tempore volici ...«. *Na drugoj stranici prvog ovih dvajuh listova stoji posve drugim rukopisom po svoj prilici od konca XV. ili početkom XVI. stoljeća opazka, koja zauzimlje cielu stranicu, a počimlje riečima: »Colomanus filius« . . . a svršava riečima: »anno redemptionis M⁰C⁰II⁰«. Ta je opazka* [S. A.] u kasnijim prepisima rukopisa pridodana textu Tome arciđakona, te je poznata pod imenom »*Memoriale*« [S. A.]. U njoj se propovieda, kako je i pod kojim pogodbama hrvatskih dvanaest plemena primilo Kolomana za kralja. Na prvoj stranici drugoga lista je na prvom mjestu grčka opazka, na drugom mjestu od druge ruke opazka, koja počimlje riečima: »hic est liber ...«. *Na posljednjoj strani, koja je palimpsest* [S. A.], ima nejasnih opazaka iz kasnije dobe a na kraju prepis epitafa sa grobnice Tome arciđakona. *Tako zvani memoriale nije dakle od Tome arciđakona, pače stoji u protuslovlju sa njegovim tekstom. Time nije rečeno, da taj memoriale nije vjerodostojan isto toliko koliko i sam tekst Tome arciđakona, pače može biti da je i vjerodostojniji* [S. A.], jer je Toma arciđakon bio ljut protivnik Hrvata osobito glagoljaša, proti kojima njegova historija Salonitana sadržava pravi pamflet. *Komično je, da se u nas Toma smatra kao nekakav peti evangjelist. Pisac t. zv. memoriala, za čije se ime nezna, bi se trebao zvati Anonymus Spalatensis* [S. A.], mogao je crpsti pače iz boljih i starijih izvora, nego li je crpio Toma. *Po mojem mnienju je tu stara jedna povelja prepisana i prepis Thomi priložen baš zato: da njegov nazor o načinu kako je Koloman postao kraljem hrvatskim korigira. Što je prepis iz kasnije dobe, ne škodi nutarnjoj vjerovatnosti. Ni magjarski izvori nisu mnogo stariji pa se ipak smatraju za vjerodostojne* [S. A.]. Šteta je, što akademija nije publicirala i marginalne rubrike rukopisa Tominog, koje su od druge ruke kasnije pridopisane, dvie među njima ćirilicom. *Sve povelje, koje podkriepljuju t. zv. »memoriale« bit će u mojoj poviesti hrvatskoj odštampane* [S. A.], a znamenita povelja rabska, koja sadržaje rieči »Postea necessarium duximus cum utriusque regno universo consilio ... biti će po originalu facsimilirano pridodana kao ilustracija ...«, dokončava o ovome svoje izlaganje I. Kršnjavi, »profesor poviesti kulture na hrvatskom sveučilištu« kako za sebe kaže.[67]

[58] Fr. Rački, Dopunjci i izpravci za stariju poviest hrvatsku, Rad JAZU 19, Zagreb 1872, 86.
[59] T. Smičiklas, Poviest hrvatska I, Zagreb 1882, 262—264.
[60] Gyula Pauler, Horvát-Dalmátország elfoglalásáról, Századok 1888, 331—333; Isti, A Magyar nemzet története az arpádházi királyok alatt I, Budapest 1893, ²1899 (F. Šišić, o. c. I/1, 422. bilj. 2).
[61] F. Šišić, o. c. I/1, 464, 465.
[62] F. Šišić, Koloman i Hrvati ..., 31; Isti, Priručnik ... I/1, 422.
[63] Fr. Rački, koji je objelodanio onaj »Memoriale« i 1894. g., ni jednom riečju ne sumnja u njegovu autentičnost (Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Digessit Fr. Rački. MSHSM XXVII, Scriptores III, Zagrabiae 1894, 58, 59) kao ni još 1877. (Fr. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, Zagrabiae 1877, 481, 482.).
[64] F. Šišić, Koloman i Hrvati ..., 32.
[65] Vj. Klaić, o. c., Rad JAZU 130, Zagreb 1897, 1, 9, 10, 9.
[66] Patvorine povjesti, Obzor, Zagreb 6. IX 1899, br. 204.
[67] Kršnjavi, Vrlo štovani gospodine uredniče!, Obzor, Zagreb, 11. XI 1899, br. 208.

No ovakvo obrazloženje nije zadovoljilo redakciju »Obzora«, koja je u slijedećem broju svoga lista pod naslovom »Odgovor prof. dru I. Kršnjavu« zatražila od njega izjavu da li prihvaća mađarsko ili hrvatsko stanovište na koji je način Koloman postao hrvatski kralj. Ujedno je dodala da je jasno za svakoga: »ako je to povelja, onda joj nije posebni pisac Anonymus Spalatensis! *Ono je zaista povelja i nalazimo joj analogon u češkoj povjesti, u povelji kralja Karla IV, kojom se potvrđuju prava kraljevine Češke*« [S. A.].[68]

Osim ovoga, vrijedno je barem da se citira ono što je I. Kršnjavi početkom XX stoljeća onako usput napisao u vezi s »Pacta«. Naime on je u svojoj knjizi iz 1900. naveo ovo: »*Takova je jedna posve neistinita legenda taj neoborivi autoritet tog arciđakona Tome u našoj povjesti i tvrdnja, da od njeg potječe viest o ugovoru među Kolomanom i Hrvatima*« [S. A.]. Malo zatim pak Kršnjavi kaže da Rački »blago postupa s Tomom, što iz kolegialiteta kao historičar i kao svećenik, što iz pijeteta, *jer drži, da Tomi imademo zahvaliti viest o paktu Hrvata sa Kolomanom*« [S. A.].[69]

No zato još veću i posebnu pažnju zaslužuje studija I. Kršnjavoga, koji je na jednom njenom mjestu iznio da je ova »*noticia napisana po starijoj privilegium povelji, ali se nema smatrati točnom kopijom, već izvadkom*«.[70]

Na ovakvo njegovo obrazloženje osvrnuo se 1900. prvo Fr. Bulić i pri tome dao neka svoja mišljenja,[71] a onda 1901. D. Gruber,[72] koji je pobio da je ova bilješka o događajima g. 1102. izvadak iz rapske listine »od g. 1111.«, ali mu je »ipak vjerovatno ono, što veli o trogirskoj appendiculi, da je ona izvadak iz privilegija Kolomana, dana hrvatskim plemenima g. 1102.«. Nadalje, Gruber pretpostavlja da je kralj Koloman dao i povelje pojedinim plemenima ili su pak »politička prava napisana bila u posebnoj povelji, koja nam se nije uščuvala ni u cijelosti ni u izvatku«.[73]

Na ovaj Gruberov osvrt odgovorio je 1902. g. I. Kršnjavi, koji ga je nastojao pobiti u tumačenju onoga »et. c.«, tj. da se krije državni ugovor između Ugarske i Hrvatske. Stoga malo ironizirajući ispričava se Kršnjavi što mora Gruberu tu lijepu zabludu uništiti, jer ovo »et. c.« ne znači ništa drugo nego kraticu podatka o podatku kojim završava originalna isprava. Naime prepisivač si je uštedio truda da prepiše indikciju, none i konkurente.[74]

U sklopu ovih razmatranja ne treba zaboraviti da su krajem XIX i početkom XX stoljeća dva najeminentnija austrijska historičara A. Huber (u. 1898) i M. Büdinger (u. 1902) smatrali ovaj ugovor vjerodostojnim aktom. Naime Huber,[75] iako se čak služio mađarskom historiografijom, citira ovu

[68] Odgovor prof. dru I. Kršnjavu, Obzor, Zagreb 12. XI 1899, br. 209.
[69] I. Kršnjavi, Iz Dalmacije, Zagreb 1900, 11, 12.
[70] I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arciđakona Spljetskoga, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva II/3, 139.
[71] Bullettino di archeologia e storia dalmata XXIII, Spalato 1900, 185—189.
[72] On je još 1879. prepričavajući ovaj ugovor od 1102. g. dodao da je Koloman okrunjen u Biogradu za kralja, »te tim bude potvrđen međunarodni ovaj ugovor, koji je kod Drave uglavljen« (D. Gruber, Kako je Hrvatska došla u savez sa Mađari. Sriemski Hrvat, 24. XII 1879, br. 52, str. 413).
[73] D. Gruber, Iz starije hrvatske povijesti. I. Memoriale Tome arciđakona. Bilješka o događajima g. 1102., Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva III/2, Zagreb 1901, 73—79.
[74] I. Kršnjavi, Ein Nachwort zu den Studien über die Historia Salonitana, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva IV/2, Zagreb 1902, 107.
[75] A. Huber, Geschichte Österreichs I, Gotha 1885, 329.

apendikulu, čiji sadržaj stavlja u 1096, a ne 1102, jer smatra da je ta godina kriva (falsch). Büdinger[76] pak drži da ovaj dokument bez sumnje treba smatrati kopijom suvremenog akta, sastavljenog u hrvatskom interesu, kako su to još Krčelić i Katona zapazili. Ujedno smatra da je datiranje ovoga akta s 1102. g. dodatak historičara (für einen Zusatz des Geschichtsschreibers) i tumači kako bi to moglo nastati.[77]

God. 1903. F. Šišić se u dva maha osvrnuo na »Pacta«. Prvo kada je pisao o itineraru ugarsko-hrvatskih vladara iz kuće Arpadovića. Tada je pod 1102. na osnovi Kukuljevićeva Codexa (II, 4) stavio slijedeće: »Na Dravi, Koloman, kralj ugarski, sklapa s predstavnicima dvanaestero plemena ugovor.«[78]

János Karácsonyi je 1902. objelodanio popis isprava za ugarsku i hrvatsku povijest, u njemu su nabrojene i one isprave koje su »budi lažne (falsifikati), budi krivo određene po datumu ili im datum uobće nije nikako određen«, pisao je Šišić i napravio tablicu od onih lažnih isprava (falsifikata) — po Karáczonyiju — koje se tiču hrvatske povijesti.

Kako je tu našao mjesta i »Sporazum s 12-stero poglavica hrv. plemena«, o kome je još »Századok« 1888. pisao da je falsifikat, to je Šišić u opasci naveo vrlo kratko: »I taj je ugovor autentičan po mojem sudu«,[79] ne dajući nikakvo obrazloženje za svoj stav.

Mnogo energičnije, iako ne i kritičnije stajalište zauzeo je 1904. mladi historičar Janko Koharić. On je naime svim žarom čak tvrdio da su ta »Pacta« doista na Dravi sklopljena, uz opširno obrazloženje da je povelja takvog ugovora sastavljena u Križevcima 1102. g. za svako pojedino pleme od njih 12, služeći se dotada poznatim izvorima i literaturom.[80]

Kao »bijela vrana« mađarske historiografije iz početka XX st. ističe se diletant-povjesničar Laszlo Kováry sa svojom knjigom,[81] u kojoj vrlo naivno i bez dovoljno poznavanja izvora i literature piše ne samo protiv Paulera nego i prepričava ovaj ugovor na Dravi, ne propuštajući da navede čak ni posredovanje zagrebačkog biskupa Singiduna.[82]

Iste ove 1907. g. u mađarskom dnevniku »Budapesti Hirlap«, nepoznati autor je objavio članak pod naslovom »Praizvor hrvatskoga državnoga prava«, koji je u prijevodu donijela i »Hrvatska« (br. 184, 12. VIII 1907), gdje se tvrdilo da je ugovor između Kolomana i Hrvata od 1102. god. »veoma nespretan i glup falsifikat«. Tada je F. Šišić[83] iznio opširne protudokaze. Prvo je citirao mišljenja raznih pisaca (hrvatskih i mađarskih od Luciusa dalje), za-

[76] Max Büdinger, Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100, Leipzig 1886, 128 i bilj. 2.
[77] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 520.
[78] F. Šišić, Itinerari vladara hrvatskih i ugarsko-hrvatskih od najstarijih vremena do Bele IV, Vjestnik ... arkiva V/1, Zagreb, 1903, 45.
[79] F. Šišić, Lažne, krivo određene i nikako neodređene izprave za hrv. povjest, Vjestnik ... arkiva V/4, Zagreb 1903, 221, 224, bilj. 2.
[80] J. Koharić, Das Ende des kroatischen Nationalkönigtums, Agram 1904, 33, 34, 56—61.
[81] Magyarország története nemzetközi helyzetünk szemponzjából, Budapest 1907, 111, 112.
[82] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 520, 521.
[83] Na taj rad osvrnuo se Kerubin Šegvić ove iste godine, te je tom prilikom za Šišića rekao da je »uvelike zadužio Hrvate i *kao pravaš i kao povjesničar* [S. A.] ovom svojom najnovijom znanstvenom raspravom« (K. Šegvić, »Kralj Koloman i Hrvati g. 1102«. Jedna političko-historička rasprava prof. Ferde Šišića. Hrvatska, Zagreb 20. X 1907, br. 247).

vršavajući s Račkim, a zatim je iznio onaj dodatak Trogirskom rukopisu Tome Arhiđakona, popraćen njegovim faksimilom, latinskim tekstom i hrvatskim prijevodom, te je zaključio da »trogirski dodatak«, ili kako se prije kazalo 'memoriale Tome arciđakona' nije falsifikat *već izvadak iz jedne listine*, po svoj prilici samoga kralja Kolomana, izdane god. 1102. Ona dokazuje, da *'Koloman nije Hrvate pokorio, već njihovom voljom, na osnovu ugovora, postao njihov zakoniti kralj'*.«[84]

Smatrajući da se može pitanje egzistencije pacta conventa bez bojazni raspravljati, N. Tomašić, tada ban, inače mađaron, napisao je 1910. o tome jedan rad koji je usko povezao s Kolomanovom darovnicom gradu Trogiru od »1108«. On je držao da se sad *istina* [S. A.] može tražiti »u ljubavi prema svome hrvatskomu narodu i u poštivanju bratskoga naroda ugarskoga«, s kojim se živi »u državnoj zajednici«. Naglasio je da ta tzv. pacta conventa nisu sačuvana jer Tomin tzv. memorial *»je tek izvadak iz jednog akta*, koji je sačinjen na temelju pacta conventa«, te da je izvađeno »samo ono, što je također privatno-pravnog interesa« i da je »vrlo vjerovatno da su si pojedine poglavice dali izdati od kralja diplome, kojim se potvrđuje, da ne imadu plaćati kralju 'census' i da nisu dužni dati za rat, koji bi kralj vodio za obranu uže Ugarske... Kako pak izvorni ugovor, koji sklopiše Hrvati sa ugarskim kraljem Kolomanom, sačuvan nije, ne preostaje drugo«, kaže dalje Tomašić, *»van sadržaj njegov rekonstruirati na temelju sačuvanih isprava«* [S. A.]. »Rekonstruirati sadržaj pacta conventa«, dolazi do uvjerenja ovaj pisac, moglo bi se »posvema lako i *na temelju trogirske diplome*« [S. A.], koju potanko analizira, ali zato ne i onaj ugovor od 1102, koji ipak donosi negdje pri kraju svoga rada pod malo neobičnim naslovom »Trogirska apendikula k povjesti Tome arciđakona, sastavljena na temelju listina od godine 1102«, citirajući u bilješci do tada poznatu literaturu o njoj.

Tumačeći ovaj trogirski dodatak Tomašiću se čini da je on »sastavljen na temelju raznih listina, koje su piscu predležale, i koje su izdane bile pojedinim plemenima hrvatskim, na osnovi temeljne zavjernice kralja Kolomana ili tzv. pakta, koje zaprisegoše uz kralja i predstavnici ugarskoga naroda«. Uporni Tomašić je svemu ovome nadodao: *»da su pojedina plemena na svoju molbu bila dobila diplome, izdane na osnovu temeljnog ugovora, možemo zaključiti već iz analogije, što su pojedini gradovi dobili takve listine«* [S. A.]. U nastavku kaže da ima »osobitu važnost trogirski dodatak time, što iz njega vidimo, da listina, ili eventualno listine, koje su piscu predležale, nisu sastavljene u kancelariji dalmatinskoj« ali »ne možemo izvoditi, da su i pacta conventa privilegija«, i to »zato ne, jer su bila ugovorena...«. I dok na jednom mjestu Tomašić kaže »da li je trogirska apendikula djelo samoga Tome arciđakona, kako je Rački mislio, ili pako ona dodatak drugoga pisca, može biti od interesa za pitanje, iz koje dobe poteče *memorijal*, ali nema nikojega zamašaja za pitanje o vjerodostojnosti njegova sadržaja«; malo zatim nadodaje da »po logičnom nizu pripovijedanja mogao bi bio posvema lako i sam Toma napisati taj nadopunjak, pa bi ovaj bio u potpunom savezu sa tekstom cap. XVII. Tomine povijesti, i posvema ispravno prinstajao na ono mjesto, kamo ga je Rački u izdanju Tomine historije umetnuo«.[85]

[84] F. Šišić, Koloman i Hrvati..., 1—63, 99, 100, 63.

[85] N. Tomašić, Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva (Fundamenta juris publici regni Croatiae). Najstarije doba: Pacta conventa (Posebni otisak iz

O ovome Tomašićevom djelu izašla je ove iste 1910. godine u mađarskom časopisu »Századok« kritika iz pera Jánosa Karácsonyija, iako po vlastitoj izjavi nije znao ni hrvatski niti bilo koji drugi slavenski jezik.

Prije svega naveo je da je u Hrvatskoj i Dalmaciji vjekovima cvalo falsificiranje listina među koje ubraja i memorijal Tome Arhiđakona. Taj, po njemu, ne potječe od Tome, nego ga je skalupio pristalica »zloglasnoga« bana Mladena II, »koji je sam vladao poput hrvatskoga kralja«. Po Karácsonyiju »privilegij se trogirski ne odnosi na Hrvate, a pripisak samo hrvatski pium desiderium iz XIV. vijeka, a nipošto događaj iz vremena Kolomana... dakle željica XIV. vijeka a ne stanje u XII. vijeku«.[86]

D. Gruber je ustao u obranu Tomašića i pokušao da sve Karácsonyijeve tvrdnje obesnaži. Tako je dosta uspješno pobio onu njegovu tvrdnju o sastavljanju apendikula u doba Mladena II, a što se tiče navođenja Kolomana sinom Vladislava smatra kako ova pripiska nije isprava nego samo sastavak na osnovi isprava i možda kakve historijske bilješke, pa se ne treba čuditi »da je piscu ispala iz pera pogrješka«. Također se oborio na ostale Karácsonyijeve tvrdnje o 12 plemena.[87]

Šišić pak, prikazujući ovu Tomašićevu knjigu kaže kako je jasno da ona nije »historička rasprava, koja želi da pokaže, kako je došlo do ugovora s Kolomanom već je to eminentno stručna pravnička studija, koja tumači s državno-pravnoga gledišta bitnost ugovora« [S. A.].[88]

Sve ono što je Tomašić iznio 1910. na hrvatskom jeziku bilo je objavljeno 1918. na njemačkom jeziku[89] (preveo dr I. Bojničić).[90] Cilj je bio jasan. Više nije postojala Austro-Ugarska Monarhija, a formirala se Kraljevina SHS, u čiji je sklop ušla i Hrvatska.

I dok su do početka XX stoljeća gotovo svi mađarski historičari stavljali ovu apendikulu barem u XIV stoljeće, njihov istaknuti povjesničar, o kome smo već govorili, Karácsonyi, svećenik po zanimanju, objavljuje 1912. godine u »Századoku«[91] radnju »A horvát történetiras zátonyai«, tj. »Grebeni hrvatske povijesti« i ujedno naziva ovaj spis »većim grebenom, o koji se spotiče

Vjesnika kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva XI/3 i 4), Zagreb 1910, VIII, 84, 85, 116—118, 121—123 i bilj. 7, 124, 125.

[86] I. Karácsonyi, Tomašićevo djelo o državnom pravu kraljevstva hrvatskoga (preveo s mađarskoga Gj. Szabó), Vjesnik... arkiva XIII/1 i 2, Zagreb 1911, 66, 67, 70, 75.

[87] D. Gruber, Primjedbe na Karácsonyevu kritiku Tomašićeva djela, Vjesnik... arkiva XIII/1 i 2, 76—85.

[88] F. Š., Dr. Nikola Tomašić, Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga (Fundamenta iuris publici regni Croatiae). Najstarije doba: Pacta conventa. Zagreb 1910. Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva NS XI (1910/11), Zagreb 1911, 284.

[89] Evo što piše V. Jagić M. Rešetaru (Payerbach, 2. 9. 1920) uz ostalo o tome: »... Ja sam vrlo pomno pročitao Tomašićevu knjigu te mislim još i sada, da nisam odveć hvalio njegovu stvar, ali dakako, bolje bi bilo da Bojničić onoga nije iznesao u javnost; ja znam da Tomašić nije bio popularan kao političar, ali njegovo nastojanje je hvale vrijedno, *da koliko toliko razjasni ono zapleteno pitanje o pacta conventa* [S. A.]. Samo plan njegova rada ne čini mi se dotjeran, suviše je toga ostalo onako, kako se radi u prvi mah; umjetnik kao pripovijedač nije nikakav...« (Korespondencija Vatroslava Jagića 1, JAZU, Zagreb 1953, 201).

[90] Gl. N. Tomašić, Fundamenta des Staatsrechtes des Königreiches Kroatien (Fundamenta iuris publici regni Croatiae), Älteste Zeit: Pacta conventa. Zagreb 1918. 7, 155, 156, 205—209, 213—220 i bilj. 521 (str. 216).

[91] F. Šišić, Priručnik I/1, 469, bilj. 1.

lađa hrvatske historiografije«.[92] Tu je ustvrdio ni manje ni više nego da onaj »trogirski rukopis potječe tek iz 15. st.«, u čemu se grdno prevario i izazvao Šišića da se mnogo opširnije nego 1907. osvrne na sva dotadašnja mišljenja u svome čuvenome »Priručniku izvora hrvatske historije«, izašlom 1914. godine.

On je detaljno obradio ovu apendikulu i sve njene rukopise i starije prijepise. Ujedno je izjavio da se »zna da je onaj *zapis (nekoć zvan 'memoriale') pripisao jedan nepoznati nam autor svome prijepisu Tomine historije, što se nekoć čuvao u Trogiru, i to (kako svjedoči pismo) potkraj XIII, a najkasnije odmah na početku XIV. stoljeća*«. 40 stranica zatim Šišić izlaže da je pisac apendikule *»nesumnjivo jedan svećenik spljetske crkve«* i očito je *»bio Hrvat*, čovjek pošten, koji je nesumnjivo *za buduća pokoljenja* htio da ispravi odnosno *dopuni jednu krupnu i tendencioznu pogrešku Tome arcidakona* [S. A.], pa mu stoga hvala«. U produžetku Šišić je ustvrdio *»da je apendikula sastavljena prema Tomi (cap. XVII)« i »možda po nekim nam nepoznatim starim historičkim bilješkama zar iz XII. vijeka ali svakako i po Kolomanovoj ispravi, izdanoj starješinama dvanaestero plemena godine 1102.«* [S. A.]. Navodeći koje dijelove ove apendikule smatra »zar da su učinjeni po ovim izvorima«, Šišić smatra da je ovaj akt »kompilacija bar od Tome i kažimo jedne isprave Kolomanove«. Svoje izlaganje o ovom dokumentu završava riječima da je po njegovu sudu *»meritorni dio apendikule* naime naracija, dispozicija i datum nesumnjivo *svake vjere dostojan spis*, te zacijelo napisan od nekoga Hrvata svećenika oko godine 1300 u Spljetu, razumije se (kako već rekosmo) po starijim izvorima«. Na kraju je izjavio da svakako odgovara za sve ove svoje *»izvode, a komu što nije pravo, taj neka iziđe sa svojim razlozima i dokazima iz izvora, a ne citiranjem pisaca kao Tkalčić, Rački, Smičiklas, Horvat itd. da kažu ovo ili ono«* [S. A.].[93]

Unatoč ovakvu izvorima osnaženom Šišićevu stavu, M. Šufflay je 1915. g. prvo ukratko iznio borbu oko 1102. g. između ugarskih i hrvatskih povjesničara, a zatim opredjeljujući se za Karácsonyijev stav, nastojao je pokazati kako je nastao memoriale ili bolje rečeno izgubljena prabilješka o tom ugovoru. Po njemu trogirski codex je iz XV st. a memoriale baca u sredinu XIV osvrćući se ponovno na izgubljenu prabilješku ili na nesačuvanu originalnu zabilješku. Upozorava i na Šišićevo mišljenje kako je nastala ta »privatna zabilješka«, tj. iz 17. glave Tome Arhiđakona i da je sve ono što se govori o paktiranju Hrvata s Kolomanom jednostavno prepričavanje po Tomi iznesenog mirovnog ugovora Splićana s Kolomanom. Uz to dodaje da je i ona povelja u korist Sv. Marije u Zadru (1102) bila izvor. Ponavlja da je doba kralja Ludovika jednostavno prebačeno u vrijeme Kolomana. U daljnjem izlaganju ovaj ugovor ponovno naziva »privatna bilješka«, i kaže kako je razumljivo da u ono doba ona nije mogla imati nikakvu dokaznu moć. Sam pak memoriale je, kaže, dio *koncepta* [S. A.] da se glavno djelo obuhvati, kako se to vidi iz kraja, gdje piše »et cetera«. Druga pak pomoćna sredstva za glavno djelo trebala su biti od drugdje dobavljena, kaže Šufflay, koji se dotiče i onoga privilegija u korist Mrmonje Šubića i navodi da je taj falsificiran po ispravi Sv. Marije od iste godine. Za izradu ovoga falsifikata, kojim se mislilo nakon pojave Ludovika Velikoga neznatne Šubiće dovesti do

[92] R. Horvat, Kralj Koloman — unuk Petra Krešimira?, Vjesnik ... arkiva XIV/1 i 2, Zagreb 1912, 92, 93.

[93] F. Šišić, o. c. I/1, 468, 469, 468, 519, 521, 525—527.

zgoditka, služila je prabilješka »pacta conventa«. I na koncu Šufflay se ironično osvrće opet na Šišića, koji je kao tajnu objavio da se slična povelja Kolomana poput one od 1102. g. nalazi u izvjesnom arhivu u Italiji, ali je on (Šišić) još nije dobio. Stoga Šufflay kaže da on zbog toga arhiva ne čini nikakvu tajnu i objavljuje da je to arhiv porodice Cito-Filomarino u Napulju, za koju se spominje još u XI st. da je porijeklom iz Hrvatske.[94]

Šišić je 1918. g. napisao članak »O Nikoli Tomašiću« i objavio ga u »Hrvatskoj njivi«.[95] U tome članku Šišić se usprotivio nekim tvrdnjama u Tomašićevim »Pacta conventa«, pa je bivši ban pozvao k sebi Grubera, koji je o tom pitanju isto namjeravao pisati, da ga posjeti i da se dogovore o »obrani« svoga »shvaćanja«. Smrt je omela Tomašića da odgovori Šišiću pa je 1918. D. Gruber u nekrologu »Tomašić kao historičar«[96] pokušao obraniti Tomašićeve tvrdnje da su Hrvati g. 1102. međunarodnim ugovorom (pacta conventa) stupili u personalni savez s Ugarskom, protiv čega je ustao Šišić.

Poslije I svjetskog rata, kada su mađarski historičari izgubili svaki interes za »apendikulu«, hrvatski povjesničari kao F. Šišić i onda kasnije M. Barada suvereno se služe ovim spisom te i ne pomišljaju više da treba jače braniti ili utvrditi njegovu vjerodostojnost.

Tako F. Šišić 1925. g.[97] ova »Pacta« naziva *»zapis«, »stari zapis«* ili *»neki docniji zapis bez sumnje napisan na osnovu starijih autentičnih izvora«* [S. A.]. Zatim ga donosi u djelomičnom prijevodu te uglavnom prepričava o njemu ono što je i 1914. godine napisao.

»Što se autentičnosti ovoga zapisa (s datumom 1102) tiče«, Šišić kaže da je »danas već pouzdano dokazano, da je taj zapis napisan u prvoj polovici XIV. v., i to *jedino* s tendencijom da dopuni odnosno *korigira*, kazivanje arhiđakona Tome u poglavlju XVII. njegova djela *Historia Salonitana*. Zato zapis i nosi natpis 'Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie'. Svaka podvala budkake zlonamjerne ili državopravne patriotske falzifikacije (u XIV. vijeku!) prosto je nesmisao. Za to je najbolji dokaz baš to, što je tradiran *isključivo* u rukopisima Tomina djela i što se baš nikad, ni u koje vrijeme prije XIX vijeka, nitko (n. pr. hrvatski sabor ili koji plemić) nije njime služio u kaku mu drago političku ili koristoljubivu svrhu. Sam *koncept* [S. A.] pokazuje *tijesno naslanjanje* na Tomin tekst«. Samu glavnu i bitnu sadržinu anonim je bez sumnje preuzeo »iz nekog starijeg predloška ... jedne bilješke ili zapisa (note), s kakima se u ranijoj hrvatskoj historiji veoma često susrećemo« i »na to nas upućuju s velikom pouzdanošću i mnoge griješke u anonimnom zapisu, a možemo ih najbolje objasniti mehaničkim prepisivanjem; *baš te griješke odlučno isključuju i pomisao na hotimično falzifikovanje*«, zaključuje Šišić.

Iste ove godine M. Šufflay, koji za razliku od 1915. sada uopće ne govori da su »Pacta« falsifikat, kaže da za imena 12 hrvatskih plemena *»znamo iz glasovitog pripiska na rukopisu* [S. A.] splitskog arcidakona Tome († 1265)« [sic.! S. A.] te da »najstarija redakcija tog latinskim jezikom pisanog pripiska pokazuje ruku 14. vijeka«. Sadržaj pak »pripiska tiče se baš dvanaest

[94] M. Šufflay, Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, Ungarische Rundschau IV, Budapest 1915, 884—886, 894—896 i bilj. 40.

[95] God. II, br. 20—21, 333, 335.

[96] Vjesnik ... arkiva XIX/3 i 4, Zagreb 1917, 322—328.

[97] F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 636, 635, 637—639, bilj. 41.

hrvatskih plemena; daje tom savezu starinsku sankciju. Pripovijeda, kako su predstavnici tih plemena (XII nobiles sapienciores de XII tribubus Chroacie) sklopili god. 1102. ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom. *Nabraja sve, što je u 14. vijeku tištilo hrvatsku šlahtu* [S. A.]. Što je tištilo, naravski nepravedno, jer sve to, naime slobodan posjed baština bez plaćanja poreza i lagodnu vojnu službu, bio je prema tvrdnji tog pripisa, uredio već kralj Koloman na potpuno zadovoljstvo«, dodaje svemu tome Šufflay.[98]

I dok N. Radojčić 1927. ne samo da ne sumnja u onaj ugovor od 1102.[99] nego i kaže da je njime Koloman zajamčio »hrvatskim plemenitim plemenima« ranije slobode »i obećao da će čuvati hrvatska prava«,[100] M. Šufflay, kojega je Šišić još 1925. ispravljao u pogledu datiranja »apendikule«, 1927. je naglasio da toliko branjena i napadana »pacta conventa« smatra Šišić vjerodostojnim izvorima za 1102. godinu »i preuzima ih u svoje djelo sa svim konsekvencijama (str. 635—641)«. Taj spomenik smatra on *»dragocjenim izvorom, ali tek za XIV. vijek hrvatske povijesti«* [S. A.]. Dalje navodi da Šišić *»brani svoju tezu jednako kao i u prijašnjim svojim radnjama«* [S. A.], ali u jednom »vrlo važnom detalju toga kompliciranog pitanja on temeljito mijenja svoje mnijenje«.[101]

Sasma neodređen je u pitanju »tzv. memorijala splitskoga arhiđakona Tome« P. Karlić, koji se služio Račkim i Tomašićem. On je 1931. rekao da ovaj »sklopljeni državopravni ugovor tzv. pacta conventa tek nam se fragmentarno sačuvao«. Smatrajući da je Tomašić »na osnovu sačuvanih isprava, pogotovo na osnovu isprave trogirske potpuno rekonstruirao sadržaj 'pacta conventa' u sedam točaka«, on prihvaća i Tomašićevo mišljenje da je Tomin tzv. memorial »tek izvadak iz jednoga akta, koji je sačinjen na temelju pacta conventa«.[102]

Govoreći o Tominim rukopisima B. Kiš Šaulovečki se 1932. god. osvrće i na Pacta u arhivu Garagnin-Fanfogna u Trogiru, te kaže da je »strogim i nepristranim naučnim istraživanjem dokazano, da je ovaj 'dodatak' u trogirskom rukopisu najstariji, te da je sa ovoga dodatka 'prepisan' bez naslova (Qualiter et cum quo itd.) onaj dodatak za splitski Tomin originalni rukopis. Jednako je dokazano da je ovaj 'dodatak' napisan i pridodat trogirskom rukopisu Tominom negdje u XIII. stoljeću i to s namjerom, *da dopuni, odnosno ispravi kazivanje Tomino u XVII. poglavlju njegovoga djela Historia Salonitana* [S. A.]. Pisac ovoga dodatka nepoznat nam je. Najvjerovatnije je, da je dodatak izvadak iz jedne listine, po svoj prilici iz listine samoga kralja Kolomana izdane 1102. g. Svojevremeno se oko ovoga 'dodatka' (krivo nazvanog 'memoriale' — *ovo je naime ime cjelokupnih zapisa Tominih*) [S. A.], uzvitlala silna prašina...« Po Šaulovačkom Šišić u radu

[98] M. Šufflay, Srbi i Arbanasi, Beograd 1925, 57, 58.

[99] Inače je i sam N. Radojčić sakupljao izvorne podatke o 1102. No to su bila samo »Pacta« i još neke isprave od 1102, 1103. i dalje, koje je dao šapirografirati i onda je sve to poklonio Historijskom institutu u Beogradu (Arhiv Historijskog instituta u Beogradu — kutija 30, br. 191 — Viri za odnose med Hrvati in Madjarsko, leto 1102. — 16 listova).

[100] N. Radojčić, Šišić Ferdo, Hrvatska povijest od najstarijih vremena do pot. kraj 1918. Svezak I (knj. I—III). Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Sa 280 slika i 3 karte u bojama — Zagreb 1925, Starohrvatska prosvjeta NS I/1—2 (1927), Zagreb 1927, 117.

[101] M. Šufflay, II Hrvatska krv i zemlja, Starohrvatska prosvjeta 1/1—2 (1927), 122.

[102] P. Karlić, Od smrti posljednjega Trpimirovića Stjepana II do ugovora na Dravi 1102, Vjesnik kr. državnoga arhiva u Zagrebu V, Zagreb 1931, 136, 137.

»Kralj Koloman i Hrvati« »znanstvenim« logičkim zaključcima *jednom za svagda obeskrepljuje mađarske tvrdnje o falzifikatu* [S. A.].[103]

Na ovaj članak, koji je prenesen iz zagrebačkih »Narodnih novina« u »Novo doba« (2. I 1933) osvrnuo se nepoznati autor u »Hrvatskoj smotri« i pobijao tvrdnju da je Toma pisac onoga ugovora od 1102. Naime, Toma taj ugovor i ne spominje a nije ni mogao biti pisac »kad se rodio gotovo sto godina poslije nego je ugovor sklopljen«, niti ga »donosi u svojoj povijesti«.[104]

1937. godine se A. Dabinović pozabavio proučavanjem postanka ugovora g. 1102. (pacta conventa)[105] i trogirske apendikule, iznoseći tko je sve o tome pitanju pisao od Luciusa (1666) do Kostrenčića (1931). Tom prilikom je rekao da ima malo »predmeta naše prošlosti, koji su izazvali tako svestrani interes povijesne i pravne književnosti kao pitanje *trogirske diplome i apendikule* [S. A.], u kojoj je sadržan ugovor između mađ. kralja Kolomana i pretstavnika hrvatskih plemena«. Dalje je naglasio da »je pitanje u zadnje vrijeme zanemareno, tomu je doprinijela *njegova politička sadržina«* [S. A.]. On je postavio pitanje jesu li »trogirska diploma, odnosno pacta conventa u *cjelini* preuzeti iz danas izgubljenih povlastica, koje su svakako opstojale u vrijeme, kad je Koloman došao u Hrvatsku, odnosno u Primorje«. Ulazeći u daleku prošlost hrvatskog naroda, Dabinović je došao do nekih neodrživih rezultata da te svoje teze osnaži. Međutim nije imao namjeru da pokrene i pitanje autentičnosti ovoga ugovora, o kome »nije izrečena posljednja riječ«. Ali »ako može biti rasprave o tome, da li je *prepisivač iz vremena prijelaza kraljevske vlasti iz Arpadove u Anžujsku dinastiju preinačio neke pojedinosti iz izvornoga teksta* [S. A.], za nas nema sumnje, *da je ugovor opstojao i bio primijenjen u glavnim svojim točkama* [S. A.]. Da li su u *izvorniku* [S. A.] spomenuti svi rodovi, koji se spominju u *apendikuli* [S. A.], da li *je broj konjanika za kraljevsku vojsku imao biti veći od deset* [S. A.] gore navedenih, činilo nam se, za naš zadatak, irelevantno.« »Pacta conventa«, kaže dalje Dabinović, »nisu dakle tek ugovor zasnovan na sporazumu između pretstavnika hrvatskih plemena i mađarskoga kralja Kolomana, nego je to *ugovor, koji je prvi put sklopljen god. 641., zatim god. 679., i kasnije potvrđen od Vasilija I«* [S. A.].[106]

[103] B. Kiš-Šaulovečki, Trogirski rukopis Tome Arhiđakona. Povodom prenosa kostiju dvaju mađarskih princesa. Narodne novine, Zagreb 31. XII 1932, br. 299, str. 7 i Novo doba, Split 2. I 1933.

[104] O Tomi Splićaninu i o rukopisima njegovih djela, Hrvatska smotra, Zagreb 1. II 1933, br. 1, str. 40.

[105] I dok je diletant Stjepan Banović još 1936. u tri navrata isto napisao o »Pacta conventa« i naveo da se u »Memoriale« Tome Arhiđakona spominju sva ona hrvatska plemena, čiji su predstavnici sklopili »državni ugovor s Mađarskom i izabrali Kolomana za hrvatskog kralja« (Stjepan Banović, Pretstavnici Hrvata /Dvanaest hrvatskih plemena/. Jadranski dnevnik, Split 11. IV. 1936, br. 86, str. 22; Isti, o. c., Hrvatska straža, Zagreb 16. IV 1936, br. 88, str. 4, 5; Isti, Dvanaest plemena hrvatskih. Njihovi su predstavnici sklopili g. 1102. ugovor s Madžarskom i izabrali Kolomana za hrvatskog kralja, Hrvatski list, Osijek 17. V 1936, br. 135, str. 6, 7), dotle Jovan Đorđević 1937. piše kako »ovaj ugovor između mađarskog kralja Kolomana i plemića *našega naroda* [S. A.] neki nazivaju latinskom reči 'pakta konventa'« (J. Đorđević, Kako je stara Hrvatska izgubila samostalnost 1102. god., Narodna odbrana XII/37, Beograd 17. X 1937, 579).

[106] A. Dabinović, Prilozi za proučavanje postanka ugovora g. 1102 (pacta conventa) i trogirske apendikule, Mjesečnik, glasilo Pravničkoga društva. God. LXIII/ /1—3, Zagreb 1937, 38—58, 50, bilj. 60, 123.

God. 1940. A. Dabinović piše da je teško vjerovati da je pisac trogirske apendikule mogao sve te stvari izmisliti i on drži ovaj ugovor jednostavnom sabornom kapitulacijom, nagodbom, između sabora i budućeg kralja.[107]

Barada iznosi 1941. god. prvo kratki historijat Qualitera, koji tako prvi put naziva, te tko je sve pisao o njemu. On Qualiter naziva izvorom i obećava da će potanko proučiti Codex traguriensis ukoliko dopuste vanjskopolitičke prilike. *Datirajući ga u 1387/8. godinu, on ipak dodaje da je svakako »rukopis napisan prije 1420«* [S. A.]. Po trogirskom rukopisu se, kaže dalje, »dade zaključiti, *da to nije nikakav dodatak Tomin, nego da je to poseban spis i izvor, kojega je redaktor rukopisa prepisao u svoju kolekciju«* [S. A.].

Raspravljanje »o autenciji, historijskoj vjerodostojnosti izvora Qualiter, ne ide u opseg ove rasprave«, piše Barada, no svakako on može istaći »da je već sam fakat, što je redaktor u Trogirski rukopis unio i Qualiter, a po sastavu vidi se, *da je izabrao samo prvorazredne izvore* [S. A.], znak, da ga taj redaktor *nije falsificirao nego da ga je kao i druge izvore od drugdje uzeo. Qualiter* je svakako stariji od *Trogirskog kodeksa«*, završava svoje raspravljanje o tome izvoru Barada.[108]

God. 1942. pak I. Guberina donosi u prijevodu tekst ugovora od 1102. po Šišićevu Priručniku izvora i kaže »kako svi povjestničari jednoglasno ističu, ovaj zapis nije sam tekst ugovora«. Raspravlja i o pravnom značenju »trogirskog spisa«, koji »počinje sa riječi: Qualiter, pa zato tako ćemo zvati taj spis«.[109]

Dvije godine zatim Lj. Hauptmann je prihvatio staro Šufflayevo mišljenje da je Qualiter falsifikat u svojoj raspravi »Podrijetlo hrvatskoga plemstva«.[110] Tom prilikom je ustvrdio da taj falsifikat nije prijepis ugovora, nego izvadak, bilješka. Ona ne odiše duhom starohrvatskog doba nego duhom oligarhijskih ambicija hrvatskih velikaša XIV stoljeća, koji su sanjali o izbornom kraljevstvu.

I dok M. Barada[111] god. 1943. donoseći faksimil pod naslovom »Zapis u rukopisu napisanu g. 1387./8. o ugovorenim pravima i dužnostima 12 hrvatskih plemena i kralja Kolomana« [Trogirski rukopis: S. A.] samo kratko kaže da je taj vladar »ugovorom od 1102. stekao hrvatsku krunu«, ove iste godine nasuprot Hauptmannovu mišljenju je zaključio da *»Qualiter nije diplomatski sastavak (isprava) bilo koje vrsti, nego obični sredovječni poviestni sastavak«* [S. A.], da *»Qualiter nije neka nevriedna patvorina 14. st., nego dobar, pouzdan i vjerodostojan sastavak, koji u svojim glavnim dielovima* potječe iz 12. st.«.[112]

Zanimljivo je da je još 1936. mađarski pisac J. Deér u poglavlju (svoga djela) »Krönung und Pactum« pisao da su fikcija o Dravi kao graničnoj rijeci i pogrešno porijeklo Kolomana oba u djelu Tome Arhiđakona dokaz da sastavljač memorijala nije upotrijebio ni jedan stariji izvor nego Historiju Salonitanu. Ujedno upozorava kako postoje suprotnosti između uvoda i pojedinih dijelova ovoga spisa i ponavlja da je taj isti sastavljač kompilirao ovo iz Tomina djela. Nadalje zaključuje da ovdje nema ni govora o jednom državnopravnom priznanju kao ni o ugovoru. Pretpostavku da bi to mogao biti falsifikat s političko-nacionalnom svrhom treba odbaciti kao anakronizam. Prema tome ne radi se o falsifikatu, jer u memorijalu je »ein typisches Produkt spätmittelalterlichen Geschichtsauffassung, ein charakteristisches Herrschervertrag vor«, te »Das Pactum ist ein Beispiel für einen solchen mittelalterlichen *contrat social, keinesweg aber eine Quelle* [S. A.], die für die Kentniss der Ereignisse oder des staatsrechtliche Verhältnisses verwändbar wäre«. Objelodanjujući »Memoriale« upozorava Deér da treba gledati što o tome rukopisu kažu Smičiklas i Šufflay i navodi da su ga objelodanili Smičiklas i Šišić.[113] Deér je čak i 1943. godine nastojao pristupiti razradi ovog pitanja bez političke natruhe i tendencije. Tom prilikom je zaključio da je dokument nastao u XIV st. kao »tipičan predmet srednjovjekovnog shvaćanja historije«, jedan karakterističan vladarski ugovor, tj. ugovor između vladara i njegovih podanika i da nema ni govora o nekoj personalnoj uniji.[114]

Istom nakon II svjetskog rata ovaj prilično idilični mir, kojim su apendikulu okružili kao zaštitnim zidom Šišić i Barada, bio je iznenada poremećen novom fulminantnom tvrdnjom Lj. Hauptmanna (1950) da je Qualiter falsifikat, sastavljen prije 1235, zapravo između 1232—1235. godine. Samo taj falsifikat po Hauptmannu nije uspio jer nema vijesti da je ikada bio potvrđen. Bagatelizirajući vrijednost apendikule i pomalo je ismijavajući, iznosi da su si hrvatska plemena u vezi s borbom za zlatnu bulu u Ugarskoj »ponaredila privilegij na Kolomanovo ime« i da je taj falsifikat poslije služio »za predlogo apendikuli in sedamnejstemu poglavju Historiae Salonitanae«.[115]

Iste godine u dvije svoje knjige s različitim naslovima S. Jantolek sasma oprečno kaže za »Pacta«. Tako u »Istoriji države i prava naroda FNRJ« krivo prepričava sadržaj sporazuma, ne izrazujući nikakvu sumnju u pogledu njega,[116] dok u »Istoriji naroda Jugoslavije« piše kako »ima nekih podataka, koji nagovještavaju da je postojao neki ugovor, koji je Koloman zaključio sa hrvatskim velikašima«. Iznoseći koji su to podaci, kaže da su iz navedenih podataka htjeli historičari iskonstruirati »tekst nekog tobož izgubljenog državnopravnog ugovora (pakta konventa), koji su hrvatski velikaši, kao pretstavnici hrvatske države, zaključili sa Kolomanom«. Pobija mišljenje mađarskih a i nekih hrvatskih historičara »da je zaključen neki ugovor«, te navodi razloge protiv ovoga mišljenja. »Prvo, ovakvi ugovori u ono doba nisu bili uobičajeni, a drugo, u ono doba je već od ranije cela Slavonija sa Zagrebom bila u posedu Ugarske zajedno sa Biogradom na moru, dok su ostale hrvatske zemlje bile podeljene na Hrvatsku i Dalmaciju . . .« Najvjerojatnija mu je »pretpostavka da je Koloman, došavši sa vojskom na Primorje, razgovarao sa onih 12 hrvatskih velikaša koji su ga priznali za hrvatskog kralja i da im je on potvrdio njihova baštinska prava . . . «.[117]

[107] A. Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest I, Zagreb 1940, 101, 103.
[108] M. Barada, Skup splitskih povjesnih izvora, Nastavni vjesnik XLIX/1—6, Zagreb 1940—1941, 83—85, 88, 90—92 i bilj. 48.
[109] I. Guberina, Kako je Zvonimirova kruna prešla na glavu mađarskog kralja, Zagreb 1942, 72, 73, 77, bilj. 6.
[110] Rad HAZU 273, Zagreb 1942, 79—112.
[111] Barada-Katić-Šidak, Hrvatska poviest, Zagreb 1943, 70, 83.
[112] M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, Časopis za hrvatsku poviest I/3, 206, 215.
[113] J. Deér, Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft, Ostmitteleuropäische Bibliothek 4, Budapest 1936. 41, 42, 44.
[114] Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 239.
[115] Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave I, Slov. Akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1950, 108, 109, 114, 115.
[116] S. Jantolek, Istorija države i prava naroda FNRJ II, Beograd 1951, 127.
[117] S. Jantolek, Istorija naroda Jugoslavije (skripta), Beograd ²1951, 50, 51.

Osvrćući se na onaj Hauptmannov rad B. Grafenauer je došao do spoznaje da je time Hauptmann — po njegovu mišljenju — konačno riješio pitanje Qualitera,[118] za koji O. Mandić, pristajući također uz Hauptmannovo mišljenje kaže za tzv. »Trogirski dodatak da je izvadak iz jedne listine, falsificirane u XIII. st.«.[119]

Interesantno je da taj stav L. Hauptmanna isprva nije izazvao nikakve reperkusije u hrvatskoj historiografiji. Dokaz tomu je pozitivno gledište O. Mandića (1952) o »ugovoru« od 1102.[120] Isto tako je Vladimir Babić, profesor Više pedagoške škole u Zagrebu, iznio u »Historiji naroda Jugoslavije« I, izašloj 1953. godine u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani, kako se Koloman nagodio s Hrvatima 1102. godine, ali je zato dodao da nije poznato kako su u pojedinostima tekli ti pregovori i gdje su se vodili, *»jer se o njima nije sačuvao nijedan suvremeni dokumenat, nego tek zapis iz kasnijeg vremena«* [S. A.].

J. Šidak je pod »Literatura« u ovoj istoj Historiji naroda Jugoslavije o »Pacta Conventa ili Trogirska apendikula« rekao da ti izrazi »nisu historijski opravdani« i da su historiju toga pitanja izložili Šišić i Hauptmann. Značajan pak pokušaj s mađarske strane da se tom pitanju pristupi bez neke svjesne političke tendencije jest rad J. Deéra (1936), koji je došao »do zaključka, da je sporni dokumenat sastavljen u XIV. st.« kao »jedan tipičan produkt srednjovjekovnog shvaćanja historije, jedan karakterističan vladarski ugovor«, tj. ugovor »sklopljen između vladara i njegovih podanika, a da se o nekoj personalnoj uniji ne može govoriti«.[121]

Time je Šidak ipak ostao dužan, kada je ovo iznio, da kaže o tome spisu i svoje mišljenje, a ne da na ovakav način izbjegne odgovor. Međutim J. Šidak je, iznoseći u toj istoj knjizi izvore i literaturu, te gledišta Lj. Hauptmanna i M. Barade o porijeklu hrvatskog plemstva, naglasio da je to pitanje postalo još kompliciranije, *jer se napokon povezalo s daljim otvorenim pitanjem o autentičnosti i značaju tzv. Pacta conventa iz početka XII stoljeća* [S. A.],[122] za koja je N. Klaić u svome referatu o plemstvu dvanaest plemena kraljevstva Hrvatske na savjetovanju Povijesnog društva Hrvatske (25 — 27. XI 1955) ustvrdila da su nastala kao trogirska apendikula pri rukopisu HS Tome Arhiđakona i time je izazvala burnu diskusiju.[123]

Tri godine nakon izlaska »Historije naroda Jugoslavije« kao ustuk Hauptmannovu tvrđenju uslijedila je protutvrdnja M. Kostrenčića (1956) da su pacta zapis iz XIV st., koji priča o događajima što su se zbili g. 1102, dakle znači da to nije suvremeni zapis. Sigurno je da on ne potječe od Tome već ga je sastavio neki drugi, nepoznati autor, kao dopunu Tome, kad govori o tim događajima. Nadalje Kostrenčić odlučno tvrdi da je sadržaj toga ugovora vjerodostojan, jer je njegov tekst autor crpao iz nekog autentičnog suvremenog izvora. Po njegovu mišljenju posve je isključeno da bi netko u XIV

[118] B. Grafenauer, Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovino in društvene vede. Razprave I, Ljubljana 1950, str. 83—115, Zgodovinski časopis V, Ljubljana 1951, 374.

[119] O. Mandić, Bratstvo u ranosrednjevjekovnoj Hrvatskoj, Historijski zbornik V/3—4, Zagreb 1952, 264 i bilj. 209.

[120] O. Mandić, o. c., HZ V/3—4, 295.

[121] Historija naroda Jugoslavije I, 217, 239.

[122] Historija ... I, 236.

[123] B. Grafenauer, Posvetovanje 27. XI 1955, Zgodovinski časopis IX/1—4, Ljubljana 1955, 235.

stoljeću, ma koliko bio vješt i učen, mogao isfabricirati tekst, koji tako dobro pristaje na konkretne prilike početkom XII stoljeća.[124]

Iste godine N. Klaić, nastavnica na Katedri hrvatske povijesti, čiji je dotadašnji nosilac bio M. Barada, slijedeći mišljenje M. Šufflaya, jedina od svih naših povjesničara poslije svoje dokazima neobrazložene izjave u »Izvorima za hrvatsku povijest I«[125] da su »Qualiter« ili »Pacta conventa«, tj. tobožnji ugovor, sklopljen između predstavnika dvanaest hrvatskih plemena i kralja Kolomana, *»falsifikat vjerovatno iz XIV stoljeća«* [S. A.], i dalje ostaje na bojnom polju s tom neoriginalnom upornom tvrdnjom. Naime ona prije svega toga navodeći da »službeni naziv organizacije dvanaestero plemena u Hrvatskoj u izvorima XIV [!S. A.] glasi: nobiles duodecim generationum regni Croatie«, iznosi prikaz historiografskog razvoja o Qualiteru do Šišića i poslije njega, te pokušava onda ona sama objasniti postanak institucije dvanaest plemena, koja je po njoj nastala u XIV stoljeću. Nadalje obrazlaže da svi falsifikati bez iznimke imaju oblik diplome, a to ovdje nije slučaj, kako je to Hauptmann smetnuo s uma. Zbog toga ne treba tražiti među listinama Arpadovića uzor, »tj. ispravu na osnovu koje je Qualiter tobože nastao, jer pogrešno nazivanje prema ocu (Colomanus filius Vladislavi regis) nije nastalo na osnovu neke isprave, nego, kako je to tvrdio već Kršnjavi, na osnovu Tomine Historije. Time bi otpalo mišljenje da je Qualiter izvadak iz neke falsificirane isprave, a Historia Salonitana postaje terminus post quem za postanak Qualitera.«[126]

Prikazujući pak raspravu Lj. Hauptmanna »Hrvatsko praplemstvo« (Rasprave SAZU I, Ljubljana 1950) N. Klaić ponovno kaže za Qualiter da je falsificiran.[127]

Na tome stavu ostaje čvrsto i 1956/7. Čak tada i suviše smjelo tvrdi ovo: Kako su prema tzv. Trogirskom dodatku ili Qualiteru, tj. tobožnjem ugovoru između predstavnika *»dvanaestero plemena plemića kraljevine Hrvatske«* [! S. A.] i Kolomana, »Hrvati imali i suviše izuzetan položaj unutar zemalja krune sv. Stjepana, mađarska je historiografija odbacila taj ugovor kao falsifikat«. Citirajući pak Hauptmanna (Hrvatsko praplemstvo, Razprave ... I, Ljubljana 1947 [? S. A.], str. 102) i sebe (N. Klaić, *»Plemstvo dvanaestero plemena plemića kraljevine Hrvatske«* [S. A.], Historijski zbornik IX, 1956) kaže dalje: *»Ako danas i priznajemo, da je Trogirski dodatak falsifikat* [S. A.], to smo time samo upozorili na to, da se izuzetan položaj Hrvatske, koji je ona imala u čitavom Srednjem vijeku, morao bazirati na drugim društvenim snagama, a ne na privilegijima dvanaestero plemena.«[128]

God. pak 1958—9. ide tako daleko da ponovno tvrdi da »pacta conventa kao ugovor između 12 plemena i Kolomana nisu postojala«, te prebacuje postanak 12 plemena u XIV st. i time smatra da su se »sama po sebi neka pitanja« riješila. Malo zatim daje svoj odgovor »na najvažnije pitanje, kako i

[124] M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i državnog prava, Zagreb 1956, 149, 152.

[125] Zagreb 1955, 69.

[126] N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX/1—4, Zagreb 1956, 83 (i bilj. 3), 91, 99, 100; J. Lučić, Dva torza o srednjevjekovnoj hrvatskoj povijesti, HZ XVIII, Zagreb 1965, 286, 287.

[127] N. Klaić, Lj. Hauptmann, o. c., HZ IX/1—4, 210.

[128] N. Klaić, O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru II (1956—1957), Zadar 1958, 77.

kada je nastao savez 12 plemena kraljevine Hrvatske« i kaže da »i danas još ostaje otvoreno pitanje, da li im je za dobivanje privilegija bio potreban falsifikat« kako je »to ranije pretpostavljala«. Qualiter »dakle nije imao uistinu drugu zadaću već da *proslavi prošlost nižeg plemstva u Lučkoj županiji*«. Zato ovome dokumentu i daje »legendarni karakter Qualitera« i naziva »pacta conventa« »imaginarnim« i tobožnjim, završavajući navodom da »ništa nije lakše u nauci, nego srušiti teoriju, koja počiva na lažnim temeljima« i da »Qualiter« ili »Pacta conventa« treba kao falsifikat odbaciti.[129]

I dok ni 1959. ne zaboravlja N. Klaić da, makar i letimično, pokuša oslabiti ono Kostrenčićevo obrazloženje o tome zapisu,[130] iste te godine osvrnuo se na sve Klaićkine sumnje u postojanje »Pacta conventa« O. Mandić. Naime »s obzirom na činjenicu da su se pojavila neka mišljenja, koja dovode u sumnju postojanje takva ugovora i koja govore o njegovoj 'legendarnosti'«, odlučio je Mandić »ponovno pretresti raspoloživi izvorni materijal«. Zastupajući gledište da je Qualiter »vjerovatno sastavljen tek u XIII. st. poslije Zlatne bule od g. 1222.«, drži da bi Qualiter »mogao prenijeti uspomenu na činjenice, koje su se prije *doista* [S. A.] zbile«. Zatim se osvrće na mišljenje J. Deéra da je Qualiter nastao na osnovi Tomine historije, te s njime polemizira. Ujedno kaže da Deér dokazuje da Pacta conventa nisu mogla nastati ni 1097, ni 1105. U posebnom pak poglavlju pod naslovom »Pacta conventa« Mandić piše da su ona »bila, dakle međunarodni ugovor«, kojim je vijeće starješina prenijelo na Kolomana suverenu vlast u Hrvatskoj. U naslovu »Qualiter« ponavlja, prihvaćajući Hauptmannovo mišljenje, da je taj spis sastavljen u XIII stoljeću i prepisan iz falsificirane isprave, koja je izrađena između 1222. i 1235. te da je »prepisivač Tomine historije poznavao tu ispravu«, parafrazirao je i uvrstio u prikaz događaja na prijelomu XI i XII stoljeća. Na osnovi svojih opaski, povezanih s nekim argumentima, Mandić smatra da je »vjerovatnije da je Qualiter potekao od neke falsificirane isprave, kojom su u XIII. st. neki pripadnici hrvatskog plemstva dokazivali porijeklo nekih prava«, nego da bi »nastao tek u XIV. stoljeću«. Na kraju je isti pisac zaključio da je ustanova »kasnije nazvana ustanovom XII bratstava«, nastala »u početku XII st.« i da su njeni predstavnici sklopili s Kolomanom ugovor »Pacta conventa«.[131]

No sve to nije pokolebalo N. Klaić u njezinu uvjerenju, što je potvrdila u dva navrata 1960. godine. Tako prvo u »Historijskom pregledu« iznosi kako su se tzv. »pacta conventa« sve zvala i što su uglavnom Šišić i Hauptmann mislili, te dolazi do spoznaje da su »pacta conventa« falsifikat. Time smatra da smo se riješili nepoželjnih okova »koji su više od sto godina sapinjali hrvatsku historiografiju spriječavajući je da se posveti mirnoj analizi problema. Otad se svako vraćanje na 'pacta conventa', kao važnu prekretnicu u razvoju hrvatskog političkog života, može smatrati samo kao korak

[129] N. Klaić, Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI—XII, Zagreb 1958—1959, 123, 148, 157—163.

[130] N. Klaić, Noviji radovi na društvenoj problematici srednjevjekovne Hrvatske, Godišnjak Historijskog društva Bosne i Hercegovine X (1949—1959), Sarajevo 1959, 347, 348.

[131] O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI—XII, 165—172, 183—190, 196—203.

natrag«, piše Klaićka koja tom prilikom »uklanja« još »mnoštvo falsifikata, kojima obiluje razdoblje do 1102«.[132]

U svome odgovoru O. Mandiću, kome prigovara što ne daje kritičku ocjenu izvora za 1102. i »historiografski pregled ovog, nesumnjivo najviše tretiranog pitanja u starijoj historiografiji« iznosi kako Mandić neprestano pobija njezino mišljenje o 1102. »*koje stvarno još uopće ne postoji!*«. Jer, kada bude »*jednom htjela na tom problemu raditi*« [S. A.], pozabavit će se »*najprije kritikom izvora* i *dosadašnjom literaturom*«, a tada će tek pokušati da pristupi »*samostalnoj sintezi*« [S. A.]. Bit će joj tada »doista svejedno« da li će doći »na teze M. Šufflaya ili na čije druge«, jer će je »i tada, kao i uvijek dosada, *voditi samo jedna misao: želja za spoznajom objektivne historijske istine*« [S. A.]. »U naučnom radu ove vrste postoji *samo jedna ispravna metoda: kritička analiza izvora, a zatim tek sinteza. I tko god želi danas rješavati pitanje 1102., može postupiti jedino na taj način*« [S. A.].

Ponavljajući nanovo da je Mandić kritizira zbog onoga što uopće nije napisala, a onda tek za ono što je napisala, upozorava ga da je ona »jedina dosad u hrvatskoj historiografiji pokušala ispitati, zašto i kako je došlo do osnivanja ustanove 12 plemena«, a nije se zadovoljila »samo sa konstatacijom osnovanom na jednom falsifikatu! — da ta ustanova 1102. postoji!«. Dalje polemizirajući s Mandićem, Klaićka izjavljuje da je analizirala »dakle sve autentične i falsificirane izvore o 12 plemena« i da je čitava Mandićeva teorija »izgrađena *na mašti i na jednom jedinom falsifikatu — Qualiteru*, i ako ga uklonimo, teorija zajedno s 'pravnim ustanovama', koje su tu zgradu trebale podupirati, nestaje«.

Kada je na ovaj neuobičajeni polemični način obračunala s »Pacta conventa«, iznoseći neke svoje »nove tvrdnje, pretpostavke i misli«, te jednostrano citirajući Šišićeve misli iz »Priručnika«, priklonila se i opet Hauptmannovu mišljenju da su »pacta conventa« falsifikat. Tvrdeći da »svi falsifikati imaju oblik diplome« i da je »falsifikat načinjen na ime Kolomana i da je prema tome mogao *poslužiti kao sredstvo u doba Ludovika*«, Klaićka kaže da je »uzaludan napor tražiti kao uzor ispravu na osnovu koje je Qualiter nastao. Ostalo je 'dodatak' autora.«[133]

Na ovakvu njezinu kritiku osvrnuo se kratko O. Mandić u istom časopisu (Historijski zbornik) pod naslovom »O jednoj 'recenziji'«, upozorujući na »stav potcjenjivanja i nipodaštavanja prema tuđem mišljenju«, a zatim i na oštrinu tona »kojim se taj stav iznosi«. Nadalje kaže da je teško »autoricu slijediti u labirintu njezinih temperamentnih i nesuvislih ispada i tvrdnja«, te to pokazuje s nekoliko primjera. Smatrajući njezinu metodu i dalje pozitivističkom, obrazlaže da se to vidi napose u njezinu odnosu prema falsifikatima, kojima poriče svaku vrijednost. »Kada pak nema autentičnih izvora, onda su i falsifikati dobro došli, *ako se iz njih može kritičkom analizom izdvojiti onaj dijelić istine*, što ga sadrže kao dokumenti epohe i mjesta, gdje su sastavljeni. A to također važi i za Qualiter!« odgovara pri kraju Mandić svome kritičaru.[134]

[132] N. Klaić, Tzv. »Pacta conventa« ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine, Historijski pregled VI, Zagreb 1960, 107—111, 118.

[133] N. Klaić, O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XIII, Zagreb 1960, 303—317.

[134] O. Mandić, O jednoj »recenziji«, HZ XIII, 318—320.

Prema usmenom saopćenju A. Dujiću još 1959. g. Stipe Gunjača je tada bio na stajalištu *»da je Toma zaista autor Qualitera, kojega je sastavio na osnovu postojećeg originalnog dokumenta, kojim je on raspolagao«* [S. A.]. Gunjača to temelji na činjenici da je Toma to radio u vrijeme »dok je stvarno imao pri ruci mnoge dokumente i isprave«. Ujedno je *Gunjača, koji je tada radio »na problemu Qualitera i to su bile njegove teze«* [S. A.], rekao da *»bi se isprava ispravnije mogla zvati Privilegij 12-ero hrvatskih plemena ili Privilegij 12-ero plemena u Hrvatskoj«* [S. A.].[135]

U međuvremenu je N. Klaić odgovorila O. Mandiću 1961. g. razočarana kako je on reagirao na njezinu kritiku. Sama je ostala i dalje na istom stavu iz 1960. i u pojedinostima stala pobijati Mandića, koga proglašava zastupnikom »propale državopravne teorije«, a što se tiče Mandićeve pouke o Qualiteru, »ova je pouka došla prekasno« jer se ona »već odavno odlučila« što će »iz Qualitera uzeti, a što odbaciti. Ta osnovna se misao 'njene' teorije sastoji u tome da je *nepoznati falsifikator u XIV. st.* [S. A.] unio u svoj sastav — Qualiter — ono što su bila *stvarna privilegija plemstva dvanaestero plemena,* prebacivši jedino postanak tog privilegiranog stanja u daleku prošlost, u doba Kolomana«.[136]

God. 1962. M. Mirković, poznati naš pisac ekonomske historije, u svojoj knjizi »Ekonomska historija Jugoslavije«[137] ni jednom riječju nije izrazio sumnju u sporazum »između ugarskog vladara (Kolomana) i predstavnika 12 hrvatskih plemena«, nazivajući taj sporazum »Hrvatsko-ugarskim ugovorom« i iznoseći što je njime »ujedno utvrđeno«.

Te iste 1962. godine S. Antoljak se samo usput osvrnuo na »Qualiter«, citirajući neka dotadašnja mišljenja o tome spisu, te je naveo: *»Od samog Qualitera još nitko nije detaljno paleografski, a onda i diplomatski prostudirao sve njegove tekstove i onda donio o tome svoj sud. Tome se pristupilo samo polovično* [S. A.], a kada se malo bolje uđe u sadržaj Qualitera, opaža se starost pojedinih izraza (čak i pogrešno prepisanih) koji ne odgovaraju XIV. stoljeću.« Navodeći kao primjer jedan isječak iz Qualitera završava da se već »iz ovoga jasno vidi da baš ovdje nešto nedostaje, te uz ostalo i taj pasus pobija tvrdnje onih *koji hoće naprečac da dokažu da je Qualiter samo prosti falsifikat!«* [S. A.].[138]

Na ovaj Antoljakov rad, u kome je onako usput upozorio da je potrebno i svestrano proučavanje Qualitera, opširno se osvrnuo 1963. g. J. Lučić. On je tom prilikom proširio svoj prikaz pitanjem autentičnosti Qualitera, koji smatra da bi »u stanovitoj mjeri mogao biti« povijesni izvor. No u Qualiteru ima nekoliko nejasnoća o kojima Lučić govori. Jedan od najtežih problema u analizi Qualitera jest postojanje plemena Murići, koje se identificira s Mogorovićima. Ako se takva identifikacija ne primi, onda bismo po Lučićevu mišljenju morali »odbaciti Qualiter kao historijski izvor u cijelosti«. Prema tome *»Qualiter kao izvor čeka još uvijek potpunije objašnjenje u cjelini i u detaljima«* [S. A.]. Sve ovo »upućuje da je Qualiter kao dokumenat i kao problem dosta zamršen i da traži daljnja objašnjenja« i taj dokument »na-

[135] Gl. Dujić Andrija, Da li je Qualiter falsifikat ili ne? (Seminarski rad iz nacionalne historije), Split 1960 (rukopis u posjedu S. Antoljaka), 27, 9, 29.
[136] N. Klaić, O jednoj »naučnoj« diskusiji, HZ XIV, Zagreb 1961, 259—267.
[137] Zagreb 1962, 117.
[138] S. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru IX, Zadar 1962, 57, bilj. 20.

žalost, poslije toliko stoljeća doista čeka obradu koja bi više-manje zadovoljila sve prigovore«, završava o tome svoje razmatranje J. Lučić.[139]

U vezi s diskusijom o tzv. Qualiteru i o »dvanaest hrvatskih bratstava«, koja se već više od 10 god. odvija na stranama Historijskog zbornika O. Mandić se osvrnuo na mišljenje S. Antoljaka (1962) i J. Lučića (1963) i iznio njihove stavove. »Na taj je način otvorena platforma da se kritički pristupi daljnjem provjeravanju pozitivističke teze N. Klaić i B. Grafenauera da je 'zajednica dvanaest plemena' nastala u XIV st. zato da brani ugrožene privilegije«, piše Mandić, koji se ipak ne slaže s Lučićevom interpretacijom o Mandićevu stavu u vezi s odnosom Qualiter — Pacta conventa, jer se ona zapravo sastoji u identifikaciji Qualitera i Pacta conventa, što je provodi N. Klaić. Prema tome, misli Mandić »da je bilo dovoljno jasno istaknuto da je Qualiter jedna stvar i da je posve druga stvar međunarodni ugovor, sklopljen s Kolomanom, tj. Pacta conventa«.

Drugo je problem autentičnosti Qualitera. »Zato postojanje ili nepostojanje Qualitera može olakšati ili otežati dokazivanje Pacta conventa kao konkretne činjenice, ali na današnjem stupnju naše historijske nauke njegovo eventualno nepostojanje ne može automatski implicirati *da ih uopće nije nikada bilo«* [S. A.], kaže O. Mandić.[140]

Iste 1962. godine H. Morović, objavivši anonimnu splitsku kroniku, morao se pozabaviti i Qualiterom, pri čemu je iznio brojne stavove o njegovoj autentičnosti i vjerodostojnosti. U vezi s tim on drži da *»je očito to samo izvadak jedne kronike kako je to naslućivao Barada* [S. A.] kad je uzimajući u obzir pripovjedački način prikazivanja događaja smatrao da se ne radi o nekoj ispravi«, nego o »običnom sredovječnom povijesnom sastavku«. Nadalje »otpada mišljenje da je Qualiter iz neke (falsificirane) isprave, to *nije potrebno tražiti među listinama predložak po kome je taj tekst izrađen«*.[141]

J. Šidak, koji je priredio i 1962. izdao Šišićev »Pregled povijesti hrvatskoga naroda«, donosi što je napisao ovaj naš historičar o »sporazumu između Kolomana i Hrvata«. Naime u toj »Povijesti« Šišić je i prokomentirao ovaj sporazum slijedećim riječima: »Mislim da naša nauka danas nije više primorana da se domišlja različitim 'političkim' teorijama, kao što je ona o *međunarodnom državnopravnom ugovoru između Kolomana i Hrvata,* za koji ne govori ni jedan izvor, štaviše, čitav kasniji tok hrvatske historije, naročito namještanje banova, koji su u ranije doba mahom bili mađarski plemići, pokazuje protivno. Razumije se da ni teorija mađarskih historičara o nasilnom osvajanju Hrvatske po Ladislavu i Kolomanu ne odgovara ni izvorima ni historijskoj istini uopće, a bijaše u prvoj polovici XIX st. ishitrena da opravda mađarsku nasilnu politiku prema Hrvatskoj. Ja sam se trudio da dam objektivnu sliku, koja odgovara i mom naučnom uvjerenju i historijskim izvorima«, završava ovako Šišić. Međutim J. Šidak dajući prvo faksimil toga spisa ovako je ispod njega stavio: »Tekst *tobožnjeg* [S. A.] ugovora kralja Kolomana s hrvatskim plemstvom g. 1102. (Qualiter . . .). Iz rukopisa His-

[139] J. Lučić, Stj. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU IX, Zadar 1962, str. 55—115, HZ XVI, Zagreb 1963, 316—318.
[140] O. Mandić, Uz problem Qualitera i Pacta conventa, HZ XVII, Zagreb 1964, 509, 510.
[141] H. Morović, Anonimna splitska kronika. Izdanja muzeja grada Splita 10, Split 1962, 14, 15.

toriae salonitanae od arhiđakona splitskog Tome (XIV st.)«, a u bilješci kaže: »Dokumenat, na osnovi kojega Šišić ovdje piše o 'sporazumu između Kolomana i Hrvata' potječe *najvjerovatnije iz XIV. st. i ne može se smatrati prijepisom nekoga izgubljenog originala* [S. A.].

U svakom slučaju ne govori njegov tekst u prilog pretpostavci o jednom ugovoru državnopravne prirode, a ni sadržaj se teksta ne može dovesti u sklad s činjenicom da se plemstvo 'dvanaestero plemena', kao staleška cjelina, pojavljuje u izvornoj građi tek od sredine XIV. stoljeća. *Diskusija koja se o tim pitanjima vodi već više decenija nije ni danas završena*« [S. A.], dokončava ovako svoje mišljenje J. Šidak,[142] kome zbog toga B. Grafenauer zamjerava što »sicer pa o toj dolgotrajni diskusiji ne zavzema konkretnih stališč, tudi ne o širih posledicah, ki jih imata tezi, za kateri se je odločil«.[143]

I dok 1963. g. Vl. Košćak unatoč Klaićkinim konzekventnim tvrdnjama smatra ovaj privilegij vjerodostojnim, te kaže da se Kolomanov privilegij »da 12 hrvatskih plemena ne plaća kraljevski porez, osim u slučaju obrambenog rata«, protezao »na cijelo područje Hrvatske i Dalmacije«,[144] J. Lučić, ocjenjujući Antoljakov navedeni rad iz 1962. »Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra« 1963. god. iznosi da »Qualiter kao izvor čeka još uvijek potpunije objašnjenje u cjelini i u detaljima« i da je »kao problem dosta zamršen i traži daljnja objašnjenja«.[145]

M. Kostrenčić i 1964. ostaje pri svome mišljenju da ovi »ugovoreni sporazumi '(pacta conventa)' u obliku u kojem je do nas ovaj dokumenat došao, potječu iz 14. st.« i da je to »u stvari zapis o događajima iz 1102. g.«. Ujedno smatra da, iako ovaj »zapis potiče iz 14. st., ne može se pretpostaviti da bi se u 14. st. mogao krivotvoriti dokumenat, koji sadrži toliko autentičnih feudalnih elemenata iz početka 12. st.«.[146]

Pitanje autentičnosti Qualitera nije mogao izbjeći ni sovjetski historičar Ju. V. Bromlej, koji je 1964. ukratko iznio historijat ovoga spisa i mišljenja o njemu (do 1963. g.). Ali kako se nije mogao pobliže pozabaviti ovim problemom, jer to ne spada sasma u izabranu mu temu a i odvelo bi ga daleko, on se složio da je »spravedlivo« Antoljakovo mišljenje u pogledu teksta Qualitera »s točki zrenija paleografii, a takže diplomatiki nikem ešče detalno ne izučeni«, te je svemu ovome dodao da se »tak ili inače prihoditsja priznat, čto vopros o stepeni dostovernosti pokazanii Qualiter'a ostaetsja otkritim«.[147]

Prateći stalno rad na hrvatskoj historiografiji i izrazujući svoje sudove o hrvatskoj srednjovjekovnoj historiji B. Grafenauer je 1965. prvo iznio tko je sve pisao o »Qualiteru« od 1956. do 1965, i izjasnio se ponovno da je Hauptmann 1950. »dokazal, da gre pri tem zapisu, ki sta ga Franjo Rački in Kršnjavi *točno datirala v l. 1387/88* [S. A.], za zapis na podlagi falzifikata v obliku listine«, čiji je postanak stavio među 1222. i 1235. g. Što se tiče pak N.

[142] F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Priredio J. Šidak. MH, Zagreb 1962, 145, 146, bilj. 57, 147, 146, bilj. 58.

[143] B. Grafenauer, Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, Zgodovinski časopis XVIII, Ljubljana 1965, 204, bilj. 32.

[144] Vl. Košćak, Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi, HZ XVI, 132.

[145] J. Lučić, S. Antoljak, Izumiranje .. ., HZ XVI, 318.

[146] Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1964, 404.

[147] Ju. V. Bromlei, Stanovlenenie feudalizma v Horvatii (K izučeniju processa klassoobrazovanija u Slavjan), Institut Slavjanovedenija Akademije nauk SSSR, Moskva 1964, 76—78.

Klaić tvrdi da je ona »povsem opravičeno postavila postanek predloge Qualiterja« u »sredo ali drugo polovico XIV. stoletja«. Doduše on priznaje da je Qualiter uistinu »vogelni kamen starih državopravnih koncepcij hrvatske zgodovine«, koje nisu izgubile svoje pristaše. Ali ipak naziva sve legendom o poslanstvu do Kolomana, te ipak dodaje »da postanek predloge Qualiterja v razvoju druge polovice XIV. stoletja ne še povsem jasen« i »če bi šlo v resnici za autentičen *privilegij plemstva v celoti* — ni ne bi bilo treba *odkrivati njegovega obstoja* šelu Luciusu sredi XVII. stoletja!«, kaže Grafenauer.[148]

Međutim već se znalo za to prije; npr. znao je to i Zavorović,[149] koji je živio nešto prije Luciusa.[150]

[148] B. Grafenauer, Pomembnejši . . ., ZČ XVIII, 201—204 i bilj. 31, 32.

[149] Evo što on piše 1603. godine u svome originalnom tekstu na latinskom jeziku: »... Ungari Annales rem aliter ac illi referunt. Colomanum aiunt collatis cum Petro signis, qui eius Regionis Rex erat in Monte Modrusię editissimo (quem Petergazdia, id est Petri montem nunc appellant) atrocissimo pugnasse, ceso Rege, ceteri inito saniori consilio miserunt *duodecim nobiles, duodecim precipuos tribus Coruatię (uel potius Dalmatię quoniam Ręe tribe Dalmatiam incolebant)* [S. A.] V. [Videlicet: S. A.] Comitem Guram de genere Cazitorum, Comitem Vgrinum de genere Kukakorum, Comitem Marmugnam de genere Subichorum, Comitem Pribislauum de genere Cudomirorum, Comitem Georgium de genere Sanettorum [sic! S. A.], Comitem Petrum de genere Cittorum, Comitem Paulum de genere Giussichorum, Comitem Martinum de genere Carinensium, et Lapchianorum, Comitem Pribislauum de genere Politkorum, Comitem Obradum de genere Lascinictorum, Comitem Joanem Jamometkorum [sic! — nema »de genere«: S. A.], Comitem Mirogum de genere Tugomirorum, *et alij etiam fuere, quorum nomina tempus aboleuit* [S. A.], qui ueniente ad Regem, et debitam reuerentiam exhibuerunt, Rex uero eos ad osculum pacis recipiens, et talem *concordiam* [S. A.] deuenerunt. Quod omnes prędicti teneant suum pacifice et quiete, et quod non teneant aliqua prędictarum generationum, nec eorum homines Regie Maiestati soluere censum, nisi tantum teneant quando aliqui inuaderent sua confinia Regalia, tunc ire debeant ad minus cum decem armigeris equitum de qualibet generatione prędictorum suis sumptibus et expensis usque ad flumen Drauę, inde uersus Vngariam ad expensas Regias, usquequo exercitus durauerit habeant permanere, et sic Colomanus Dalmatiam iure belli Vngarię adiecit, imo à Petro post Ladislaui mortem, qui eam Panonibus adixerat, occupatum potius resuperasse uidebat . . .« [Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3234 — Dominicus Zavoreus, De rebus dalmaticis (prijepis iz kraja XVII st.), l. 57, 58]. Original ovoga rukopisa nalazi se u Marciani u Veneciji, a još dva prijepisa postoje u arhivu JAZU u Zagrebu i jedan je bio u Biblioteci nekadašnje talijanske gimnazije u Zadru (Inventar rukopisa ove biblioteke. Gl. i St. Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV, Zagreb 1929, 1249).

Na margini lat. teksta: Cron. Spalati cap. 51 (drugom rukom).]

Na talijanskom (God. 1714. Albero Papalić je preveo ovo Zavorovićevo djelo na talijanski pod naslovom »Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo, nobile di Sebenico, 1603« (u 5 knjiga), čiji se rukopisi čuvaju u arhivu JAZU i u londonskom British Museumu /St. Stanojević, o. c. IV, 1249/, a kako sada vidimo i u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu) dakle u prijevodu ovaj tekst glasi ovako: »... Gl'Annali Ongari però riferiscono diuersamente, dicono, ché Colomano conferiti con Pietro i segnali, il quale era Rè di quel Paese posto nel Monte di Modrusa detto monte di Pietro, auesse gagliardamente combattuto, cosiche morto il Rè, gl'altri con più sano consiglio, mandarono *dodeci Nobili dalle 12. principali Tribù di Croazia, ò piutosto di Dalmazia* [S. A.], ciò è Conte Gura della Stirpe de Caciti, il Conte Ugrino della Stirpe di Chuchacchi, il Conte Marmogna della Stirpe dè Subichi, Prislauo della Stirpe dè Cudomiri, il Conte Georgio della Stirpe dè *Saneki* [S. A.], il Contè Pietro della Stirpe dè *Citti* [S. A.], il Contè Paolo della Stirpe dè Gusichi, il Conte Martino della Stirpe dè *Casinezi e Papichiani* [S. A.], il Conte Pribislauo della Stirpe de Poglizzi: Il Conte Obrado della Stirpe di Lasinciti, il Conte Gio: della Stirpe dà Giamometorichi, il Conte Miroga della Stirpe dè Trigomiri, *et altri*

Donoseći brojna dosadašnja mišljenja o tome spisu J. Lučić se 1965. konačno osmjelio da obesnaži tvrdnje N. Klaić i iz svega svoga izlaganja izveo je zaključak: da je Qualiter drugorazredni povijesni izvor, u stvari zapis ili sastavak iz XII st., jer njegov sadržaj ne proturječi u svojim bitnim osnovnim postavkama tadašnjim prilikama. Stoga datirajući Qualiter u XII st., on smatra da je u svojoj biti točna vijest sadržana u njemu da su predstavnici 12 plemena iz Hrvatske sklopili 1102. sporazum s Kolomanom, kako to (u ovom ili onom obliku) prihvaćaju gotovo svi stariji i suvremeni hrvatski povjesničari, a tako i određeni broj mađarskih povjesničara.[151]

God. 1966. S. Gunjača je opširno se pozabavivši tzv. »Memoriale« i onom Luciusovom »notom« rekao da se ona odnosi *»na navodni ugovor kralja Kolomana s Hrvatima i pridodana je drugom rukom davno na nekom rukopisnom primjerku Tomina djela«*.[152]

Čekajući da izađe i rad J. Lučića »Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti« O. Mandić je 1967. odgovorio B. Grafenaueru, koji »apodiktički prihvaća mišljenje N. Klaić da je ustanova 12 plemena u Hrvatskoj nastala u XIV. stoljeću«. Smatrajući da zaključci J. Lučića u njegovu navedenom radu »obaraju navedenu tezu N. Klaić i prof. Grafenauera da ustanova 12 plemena potiče iz XIV stoljeća i da *čine* jalovom svaku daljnju diskusiju o tome«, Mandić piše da se u »sada poznatoj dokumentaciji« neće *»naći argumenti da se pobiju izvodi J. Lučića, izuzevši dakako slučaj da je netko vješt akrobatici najvišeg stupnja«* [S. A.]. Prema tome »mišljenje da je organizacija dvanaest plemena osnovana tek u XIV stoljeću, predstavlja romantičarsku tvorevinu. Ono nije niti legenda, koja u svakom slučaju predstavlja kakav-takav odraz stvarnosti, već skolastički flatus vocis zato *što se ne temelji čak ni na jednom falsifikatu!«* kaže na kraju Mandić.[153]

Kratki odgovor B. Grafenauera na Mandićev osvrt bio je taj da je Mandiću dodao »dve drugačni opombi in eno vprašanje« i da je analiza Lučićeva

ancora, li nomi dè quali il tempo hà sopito, e queste Tribu abitauano in Dalmazia [S. A.], quali uenute dal Rè furono ammesse ai baccio della pace, e sono diuenute al seguente *accordo* [S. A.].

Che tutti il predetti Conti possedano i suoi beni pacificamente, e quatamente, ne sia tenuta alcune delle predette Generazioni, nè i loro Vomini pagar Censo al Rè, se non quando inuasi i Regij Confini, all'ora debbano andare con dieci Caualli armati, almeno per cadauna delle generazioni predette à proprie spese sino al fiume Drauo, e di là uerso Ongaria alle spese Regie, e sinocche l'esercito sarà in Campagna douranno starui ancor essi, e cosi Colomano per ragion di Guerra uni all' Ongaria la Dalmazia anzi dà Pietro doppo la morte di Ladislauo, che l'aueua aggionta all'Ongaria, pareua ch'essendo stata occupata, l'auesse più tosto recuperata« (HAZ — Rkp 20 — Istoria della Dalmazia di Domenico Zavoreo..., 98, 99). I u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod: R 7329 postoji »Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo Nobilè di Sibenico 1603« (prijepis iz kraja XVIII st.). Na l. 80' i 81. nalazi se ovaj isti tekst, u kome se pojedina plemena zovu malo drugačije i neobičnije negoli u drugim prijevodima.

[150] Za »Pacta« je znao i Rafael Levaković, koji je tada u Kotoru »... ho copiato tutta Historia di Toma Archidiacono Spalatense...« (E. Fermendžin, Listovi o izdanju glagoljskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620—1648, Starine JAZU XXIV, Zagreb 1891, 40).

[151] J. Lučić, Dva torza..., HZ XVIII, 285—298.

[152] S. Gunjača, Uz rukopise djela »Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium« Tome Arciđakona Splitskog, Razprave V (Hauptmannov zbornik), Slovanska akademija znanosti in umetnosti, 169.

[153] O. Mandić, Primjedbe na neke kritike ispod teksta, ZČ XXI, Ljubljana 1967, 222, 224, 225.

torza o problemu formacije 12 plemena »pokazala popolno neozdržanost trditev, ki jih brani«.[154]

Još kraća je bila na ovo replika O. Mandića, koji je općenito iznio nepreciznost primjedbi B. Grafenauera i izrazio mišljenje da rubrika »Polemika« ne bi bila pravo mjesto za takvu razmjenu mišljenja i on si pridržava pravo da to uradi *»nekom drugom prilikom u radovima«* [S. A.] koje priprema.[155]

»Post scriptum« svemu ovome dao je B. Grafenauer, izjavivši da je poslao Mandiću na ogled svoj odgovor s prijedlogom da isključi iz svoga teksta citat iz Lučićeva »torza« o pitanju Qualitera i uloge ustanove 12 plemena, da ne treba raširiti diskusiju o tim pitanjima preko »meja časopisa, kjer je torzo izšel« 1965. No kako je Mandić to odbio, Grafenauer po svojim »analizah virov« pokušava pobiti Lučićeve teze. Pored ostalog tvrdi i dalje: da je Qualiter nastao sredinom XIV st. i da je sastavljen »z zlepitvijo različitih predlog, podatkov in teženj« i da je *»torej gotovo falzifikat, kajti drugega izraza ni mogoče uporabiti za listino, sastavljeno po l. 1268 in datirano v l. 1102«*, te da je terminus post quem non »te listine zapis njenega izvlečka v. l. 1387/88, terminus ante quem non po formalni analizi pa 1268«.

I konačno da »falzifikat iz srede 14. st. nima nobene pričevalne vrednosti o dogodkih okrog l. 1100. *in ga je treba iz izvor zanje izločiti ter preiskati problematiko okrog l. 1100 brez njegove uporabé* [S. A.] ... in celo zavestno se varujoč vplivov mogočne, pa *neresničke legende, ki je v zadnjih dobrih stoletih zrasla iz njega«* [S. A.].

Na kraju, u jednoj rečenici Grafenauer zaključuje da su Lučićeve tvrdnje [kojima se poslužio O. Mandić protiv njega, pa je zato trebalo upozoriti Mandića, a ne ovako frontalno ići protiv Lučića, koji je u tu polemiku ušao kao Pilat u »Credo«: S. A.] »nevzdržne in jih je dosegel le z zelo neurejenim in napačnim uporabljanjem virov« što će on analizirati »drugdje«.[156]

Međutim za razliku od svojih prijašnjih stavova N. Klaić se 1967. u svojim skriptama »Pregled izvora i historiografije za hrvatsku povijest do XIII. stoljeća« u posebnom poglavlju pod naslovom »Qualiter ili tzv. pacta conventa« osvrnula na ovo pitanje u nešto blažoj formi. Tom prilikom je upozorila da ni Hauptmann, koji je proglasio pacta conventa falsifikatom, nije uspio dokazati da su »pacta« zaista nastala u XIII st., jer je taj Qualiter postao između 1350/1. i 1387/8. godine, *te da sadržaj te pacta conventa nije lažan* [S. A.], da su ona »priča« i »legenda« ... kao i »druge tolike«, koja je »imala zadaću da pokaže kako je stara plemenitost nižega hrvatskoga plemstva«. Svrstavajući pacta u »tobožnji ugovor«, koji je i historijska kritika odbacila ... kao »autentičan izvor« ..., ona iznosi da J. Lučić i S. Antoljak dvostruko griješe, jer da se *objektivna historiografija danas »ipak odlučila da zabaci pacta conventa (vidi B. Grafenauer), pa je i to jedan od dokaza da je neobrazloženo podržavanje zastarjelih teorija u bilo kojem vidu štetno po historiografiju«* [S. A.].[157]

[154] B. Grafenauer, Od kdaj je pačenje dejstev »evolucionistički smjer«?, ZČ XXI, 225, 227.

[155] O. Mandić, Replika prof. O. Mandića, ZČ XXI, 228, 229.

[156] B. Grafenauer, Postscriptum, ZČ XXI, 228, 229.

[157] N. Klaić, o. c., Zagreb 1967, 31—33, 63—65. Još 7. XII 1966. u organizaciji zadarske podružnice PDH N. Klaić je održala predavanje studentima povijesti o

Još 1966. su B. Grafenauer i N. Klaić zajednički odgovorili J. Lučiću u pogledu njegova rada o »dva torza« i pobijali ga. Samo u tom je sada bio mnogo opširniji Grafenauer, koji je sistematski nastojao sasma obesnažiti Lučićeve teze služeći se i izvorima i svom mogućom literaturom.[158]

J. Lučić pak, našavši se pogođen stavom N. Klaić (1967) koja je prema njemu tako nastupala upozorio je da nikada nije tvrdio da je Qualiter izvor za postanak plemstva 12 plemena i da je on »državopravni ugovor«. Jedino je pisao da je Q. »dokaz da je ta ustanova postojala u XII st.«. Nadalje je pobijao i B. Grafenauera, koji tvrdi da je Q. listina. To je po Lučiću drugorazredni zapis, sastavak o jednom povijesnom događaju: pregovorima s Kolomanom. Ujedno kaže da nije potrebno za taj zapis upotrebljavati riječ falsifikat, »jer se za Q. u doslovnom smislu riječi« ne može to primijeniti. Za Qualiter je »temeljno pitanje, u koje ga vrijeme treba datirati«. Prigovor pak Grafenauerov »da tek Lucius u XVII st. uvodi Q. u povijest, nije na mjestu. Zar mu nije poznato da je *Lucius prvi objelodanio Q. On je prvi od istaknutijih povjesničara za njega doznao* [S. A.]. Mnogi povjesničari prije Lucisa zacijelo ga nisu poznavali.« »To isto vrijedi i za neke druge podatke sadržane u onom izvoru, u kojem se Q. nalazi, a objelodanio ih je također Lucius«, završava ovako J. Lučić.[159]

God. 1968. iznio je S. Antoljak neke nove arhivske i izvorne podatke u vezi s ovim spisom pod naslovom »Da li je postojala pored poznatih i sačuvanih apendikula (Appendicula, Pacta conventa, Qualiter) i još jedna zvana Conuentio?«,[160] ne ulazeći ni u opis ove literature, a ni u bilo kakvu jaču polemiku oko toga dokumenta. No zato je obradio sva ona tri poznata najstarija prijepisa tzv. Qualitera kako s paleografske tako i s diplomatičke strane, poprativši ih svojim novim zapažanjima i upozorenjima.

God. 1969. V. Foretić, koji inače prihvaća neke rezultate N. Klaić iz hrvatske srednjovjekovne povijesti, odlučno se suprotstavio mišljenju o Qualiteru da »je ta vrst falsifikat« i neko novo znanstveno »otkriće«, opredijelivši se u potpunosti za stav Šišića, čiji je bio student. Naime Šišić »nije pisao ni govorio, da je to *isprava* već je samo naslućivao elemente isprave«. Dakle, »to je zaista vijest, makar se u njezinu tekstu naslućuju i poneki elementi isprave ili izvoda isprave«; nadalje, »u ovom izvoru trebamo gledati samo jednu *vijest* zapisanu u dosta kasnom vremenu o jednom znatno ranijem događaju i tu vijest možemo punim pravom smatrati vjerodostojnom«, a ugovor Hrvata s Kolomanom je »bez sumnje međunarodni«.[161]

U Mainzu je 1969. g. štampao svoj mali rad Hrvoje Jurčić pod naslovom: »Die sogennanten 'Pacta conventa' in kroatischer Sicht«. Kao prvo pisac

svojoj omiljenoj temi »Takozvana Pacta conventa iz 1102. godine« u dvorani Historijskog seminara na Filozofskom fakultetu u Zadru (Zadarska revija XVI/1, Zadar, 1967, 83).

[158] B. Grafenauer-N. Klaić, Pripombe k »dvema torzoma« (= nedokončanim deloma) o srednjoveški hrvatski zgodovini, HZ XIX, Zagreb 1966—67, 517—535.

[159] J. Lučić, Ponovo o »Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti«, HZ XXI—XXII, Zagreb 1968—69, 557, 562, 566, 570.

[160] Miscellanea mediaevalia jugoslavica. II. Croatica. Da li je postojala pored sačuvanih i poznatih apendikula (Appendicula, Pacta conventa, Qualiter) i još jedna zvana »Conuentio«? Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje 20, 122—151.

[161] V. Foretić, Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine, Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije u Zadru 7, Zadar 1969, 801, 802, 806.

ukratko prikazuje stav ugarskih i hrvatskih historičara prije i poslije I svjetskog rata. Smatra da su stavovi u današnjoj hrvatskoj historiografiji veoma različiti u odnosu na »Pacta conventa« te taj izvor naziva: »eine Nachricht zu der bereits erwähnten Chronik des Erzdiakons Thomas Historia Salonitana«. Posebno se osvrće na »Pacta conventa« u Trogirskom rukopisu i služi se njihovim tekstom iz Šišićeva »Priručnika«. Naročito se zadržava na pitanju pravovaljanosti »Pacta conventa« u svjetlu hrvatske i ugarske historiografije od Luciusa do radova N. Klaić i kaže da je njena tvrdnja među hrvatskim historičarima »sporna«, zbog toga to pitanje mora još uvijek ostati otvoreno. Pretpostavlja da je moralo doći do susreta između Kolomana i hrvatskih staleža i da je taj privatno-državnopravnog karaktera. Nadalje, Trogirska apendikula ima srž koja sasma odgovara historijskoj istini, mada ona može biti falsifikat. Ali i falsifikati se moraju također temeljiti na općepoznatim činjenicama, ukoliko teže da posluže kao vjerodostojni, završava svoje izlaganje Jurčić, koji je na kraju svoga rada naveo neke štampane zbirke izvora i brojnu literaturu starijeg i novijeg datuma. No on je samo manjim dijelom citirao u tekstu ispod crte, a od novijih radova s toga područja poznati su mu samo pojedini radovi N. Klaić.[162]

Svakako stječe se dojam da je nešto htio, ali nije uspio, jer to pitanje nije sagledao u svoj dubini niti ga je kritički obradio. God. 1971. N. Klaić je izdala svoju knjigu »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku«[163] i u poglavljima »6. Qualiter ili tzv. Pacta conventa (P. C.)« i »B. Posebna djela i rasprave. Iz političke i pravne povijesti Hrvatske i Dalmacije« gotovo doslovno ponovila sve ono što je kazala 1967. u spomenutom »Pregledu izvora i historiografije« (31—33, 63—65), ali zato se nije osvrnula ni riječju na mišljenje S. Antoljaka i V. Foretića, te ih čak nije ni citirala. Zašto to nije učinila nije nam poznato.

A sad pogledajmo ono što je nešto malo drugačije ovdje rekla o tom zapisu koji je »Hauptmann proglasio ... falsifikatom«. Po njezinu mišljenju »*kritičnom je historičaru* [S. A.] samo preostalo da s pomoću *autentičnih izvora odredi vrijeme postanka PC*« [S. A.]. A kada su joj »autentični izvori« (prvi joj je iz 1350/1) »pokazali da osnovni sadržaj nije lažan«, ona je zaključila da »PC nisu nikakav 'državnopravni' ugovor ili diploma ili 'slobodni povjesni sastav' (Barada), nego *priča o tobožnjoj plemenitosti plemstva dvanaestero plemena od 1102. god. Legenda je* [S. A.], kao i tolike druge, imala zadaću da pokaže kako je *stara plemenitost nižega plemstva, i zato nema dokaza da je ikada bila upotrebljena u javnom ili službenom životu srednjevjekovne Hrvatske*« [S. A.]. Nadalje izvodeći kombinacije i tumačenja na svoj poznati način o ovome Qualiteru, kaže da Lučić i Antoljak »*ostaju dužni odgovor na pitanje kako je takav ugovor mogao nastati u feudalnom XII stoljeću*« [S. A.]. Uostalom »*objektivna se historiografija ipak danas odlučila na to da zabaci PC (Vidi B. Grafenauer, Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, str. 201 i d. i ondje navedenu literaturu), pa je i to jedan od dokaza da je neobrazloženo podržavanje zastarjelih teorija u bilo kojem vidu štetno po historiografiju. Osim toga, ono prikazuje hrvatsku povijest u potpuno krivom svjetlu jer daje Kolomanu u Hrvatskoj*

[162] Hrvoje Jurčić, o. c., Ungarn-Jahrbuch Bd 1 (Jahrgang 1969), Mainz 1969, 11—22.

[163] Zagreb 1971, Školska knjiga.

takvu vlast kakvu on nikada nije imao« [S. A.]. Ipak priznaje da se diskusija o tzv. Pacta conventa ili Qualiteru (čiji faksimil iz rada Kršnjavoga pod ovim istim naslovom donosi), nastavlja »u najnovijoj historiografiji u novom vidu. *Tzv. Pacta conventa služe kao izvor za društvene, a ne više političke odnose*« [S. A.]. Nadalje odobrava što je Hauptmann *s pravom odbacio taj izvor kao falsifikat* [S. A.], te tvrdi da ova tzv. *Pacta conventa ili postanak plemstva dvanaestero plemena u 1102. god. mogu se i braniti samo na taj način da se dade prednost falsifikatu pred autentičnim izvorima* [S. A.]. Prema tome radovi O. Mandića »ili neke tobože kritične primjedbe« drugih autora »nemaju za kritičku historiografiju nikakve vrijednosti jer znače korak nazad. Osim toga one su plod nezdravih pojava u hrvatskoj historiografiji.«[164]

Poslije ovakva suda o ovome zapisu, jasno je iako to nije izravno rekla, zašto 1972. godine u svojoj zbirci izvora za hrvatsku povijest nije objelodanila »Pacta« a isto tako je šutke prešla i preko drugih izvora koje nije smatrala »vjerodostojnim«.[165]

U najnovije pak vrijeme (1973) S. Gunjača je izjavio da će u četvrtoj knjizi svojih »Ispravaka i dopuna starijoj hrvatskoj historiji« obuhvatiti i »*riješiti toliko poznatu zagonetku, koja se u hrvatskoj znanosti različito zvala* [S. A.]: sad »Pacta conventa«, sad »Memoriale« sad »Trogirska apendikula«, da bi dobila najmanje osnovan, a zdušno prihvaćen naziv »Qualitar« [sic! S. A.], pa konačno »Conventio«.[166]

[164] N. Klaić, o. c., 31—33, 73, 74, 80, 531, 569, 80, 81. U vezi s tim upravo je karakteristična izjava N. Klaić, data Tomislavu Lolinu, novinaru »Slobodne Dalmacije« koju je objelodanio u tome istome listu 11. IV 1979. godine pod naslovom »Lažni mitovi«. Uz ostalo Klaićka je tom prilikom rekla: »... *do danas se brani grčevito u historiografiji* [S. A.] vjerodostojnost tzv. pacta conventa ili tobožnji ugovor između Kolomana i predstavnika 12 plemena plemića Kraljevine Hrvatske. Braneći taj tobožnji ugovor — koji je sastavljen tek u XIV stoljeću — historičari su sami pridavali Arpadovićima takvu važnost i značenje u Hrvatskoj kakvo nikad nisu imali. Jer Koloman Arpadović jedva što se okrunio *Zvonimirovom krunom* [S. A.] mora napustiti zemlju u *koju se on ni njegovi nasljednici nisu vraćali do kraja stoljeća* [?! S. A.]. Dakle, upravo zato što *pacta conventa nije postojala* [S. A.], Hrvatska je u sklopu arpadovskih zemalja imala izuzetan položaj, a hrvatski su velikaši — to je *narod! — odlučivali sami o sudbini svoje zemlje*« [S. A.].

[165] Gl. N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Školska knjiga, Zagreb 1972.

[166] S. Gunjača, o. c. I, Zagreb 1973, 12. Kako izgleda i u četvrtoj knjizi svojih ispravaka i dopuna starijoj hrvatskoj historiji, koja je imala izaći u jesen 1976. g., S. Gunjača tvrdi »da je Toma Arhiđakon autor tobožnjeg ugovora *između Kolomana i Hrvata, poznatog pod imenom Pacta conventa*« [S. A.].

To piše Ivica Mlivončić, novinar »Slobodne Dalmacije«, 13. III 1976. pod naslovom »Otkrića. Tomino autorstvo 'Pacte convente'«. Naime, Gunjača je tome novinaru stavio »na uvid kopiju svoga rukopisa« IV knjige, odakle je ovaj uz gore navedeno iznio i to što Gunjača kaže o problematici toga pitanja i kako se tome problemu pristupalo. »Kao osnovu svoga istraživanja i raspravljanja« uzeo je Gunjača »za objekt jedan te isti sastavak, koji se nije sačuvao u originalu, nego u vrlo starim prijepisima. Taj se sastavak dugo nazivao 'Pacta conventa' neodvojivo od poimanja sporazuma, a u zadnje vrijeme je prevladao naziv 'Qualiter'. Problem se toliko komplicirao i došao do faze neriješivosti«, te je izazvao po Gunjači »šumu mišljenja i ispremiješanih postavki, osnovanih i neosnovanih tvrdnji i ponajviše grešaka u pogledu naravi i značenja spomenutog dokumenta«. Kako je Gunjača *»pred dvadeset i više godina«* [S. A.], ušao *»u trag autoru ovoga zapisa«* [S. A.], bio mu je cilj da obradi »samo problem tzv. 'Pacta conventa'«. Ali kako »u rezultatima naše historiografije« općenito nije našao »čvrsta temelja«, s kojega bi otpočeo svoja izlaganja, tonuo je »sve dublje kroz šupljine«, dok nije stao »na čvrsto tlo

Gotovo u isto ovo vrijeme J. Lučić, osjećajući se pogođen replikom B. Grafenauera u HZ XXIII—XXIV (444—449), odgovorio mu je u HZ (XXV——XXVI—1972—1973, 481—490) pod naslovom »Na kraju razgovora o Qualiteru«. Tako Lučić ponovo kaže da je ovo samo »zapis o prijašnjem događaju« i da se »ne radi o ispravi«.[167]

Ako sve izloženo rezimiramo, onda možemo uočiti slijedeće: u XVII stoljeću ni Zavorović ni Lucius uopće ne sumnjaju u autentičnost »Pacta«. To mišljenje ostaje i u XVIII st., tj. i mađarski i hrvatski historičari (a i ostali) samo se osvrću na ovaj ugovor kao autentičan i njegov sadržaj ponekad čak komentiraju. Takav stav mađarski naučni radnici zadržavaju sve do 1844, kada je Stjepan Horváth bez ikakvih jačih izvornih dokaza ustvrdio da taj »memoriale« nije napisao Toma Arhiđakon, nego da je to običan falsifikat. No tom prilikom nije iznio kada je učinjena ta »lažna izmišljotina jednoga glupoga neznalice«.

Naravno da je ovakvo tvrđenje izazvalo veliki revolt u Hrvatskoj, gdje su pojedinci s dovoljno povijesnog znanja ili bez njega to najodlučnije pobijali.

Od 1860. g. dalje problematika oko »memoriala« se još više zaoštrava između mađarskih historičara koji prihvaćaju Horváthovu tvrdnju i hrvat-

tek na padu Salone, što znači praktično na vrijeme doseljenja Hrvata«. U nekoliko poglavlja svoje IV knjige, koja je u tisku, Gunjača dalje raspravlja o dokumentu i u šestom posljednjem poglavlju kaže da sastavak »Qualiter et cum quo pacto« pripada »neuspjelom poglavlju djela splitskog arhiđakona Tome«. Rješenje pitanja autorstva tog dokumenta je »ono što je nauka dugo čekala« i »autor dokumenta poznatog pod nazivom 'Pacta conventa' *je nitko drugi nego poznati historičar Toma Arhiđakon*« [S. A.].

Gunjača je »do toga otkrića došao detaljno provedenom analizom, koju je izložio na preko 200 tipkanih stranica«. Rezultat toga »ne proizlazi samo iz tih analiza, nego iz Gunjačinog sveopćeg pretresa starije hrvatske historijske problematike, što je izložio u dosad objavljene tri knjige i *njihov sadržaj pomaže shvaćanju raspleta problematike*« [S. A.], dodaje Mlivončić. U ovom istom članku pod navedenim naslovom stoji da je Gunjača »uočio da je sastavak po svojoj naravi konglomerat koji sačinjavaju dijelovi privilegija kralja Kolomana iz 1102. godine i nadgradnja na tome. Tu je bit rješenja« i analizom je »rastavio jedno od drugoga« i poznavajući metodu, rječnik i stil Tome Arhiđakona »prepoznao je baš njega kao sastavljača konglomerata«. Nadalje je Gunjača »dokazao i to da je Toma shvatio da se radi o ugovoru između Kolomana i Hrvata te *iz svoje glave izveo scenu ugovaranja na Dravi*« [S. A.]. No kada je »Toma spoznao *da se previše prepustio fantaziji, odrekao se toga i odbacio*« [S. A.]. Malo »poslije Tomine smrti *netko je to pronašao* [S. A.], prepoznao je u njemu Tomu kao autora i taj odbačeni sastavak u tradiciji nam sačuvao uz prijepise ili na samim prijepisima Tomina djela«. Osim ovoga, po pisanju Mlivončića, Gunjača u svojoj četvrtoj knjizi »izvodi brojne dokaze o Tominu autorstvu sastavka 'Pacta conventa' i *»najeklatantniji je dokaz u tome što je Toma iz odbačenog poglavlja preuzeo i novonačinjeno poglavlje, koje je suprotnog sadržaja (Koloman osvaja Hrvatsku, a ne ugovara), one riječi sa kojima je okarakterizirao ličnost kralja Kolomana«* [S. A.]. Gunjača je *»dalje zaključio da je ona Tomina nadgradnja apsolutno proizvoljna i za nauku neupotrebljiva, ali da od svega toga ipak ostaje njegova zasluga što nam se, makar u isječcima, sačuvao dio sadržaja veoma važne isprave iz 1102. godine«* [S. A.], završava svoj prikaz I. Mlivončić, koji je crpio ove podatke iz rukopisnog teksta Gunjačine četvrte knjige. Iz svega ovoga se vidi da je Gunjača djelomično odstupio od svoga mišljenja koje je imao 1959. godine tj. da je Toma sastavio Qualiter »na osnovu postojećeg originalnog dokumenta, kojim je on raspolagao«. Isto tako bi bilo potrebno ovdje reći, a to će svakako učiniti i Gunjača, da je još Rački smatrao da je Toma autor ovoga dokumenta.

[167] J. Lučić, o. c., HZ XXV—XXVI, 481.

skih, koji brane njegovu vjerodostojnost. Naročito oštro je reagirao Rački. On je u nekoliko navrata naučno dokazivao pravovaljanost »memoriala«. Uz njegovo mišljenje pristajali su tada i brojni hrvatski pisci, dok su mađarski historičari tvrdokorno ostajali pri svom da je taj dokument falsifikat. Sve to je učinilo da je od 80-ih godina XIX st. u mađarske knjige ušlo mišljenje G. Paulera, pristalice Horváthova stava da je »memoriale« falsifikat a u hrvatske knjige gledište Račkoga.

Međutim u Hrvatskoj su se pojavili novi pogledi na »memoriale« i njegova autora, za koga Kršnjavi tvrdi da nije Toma Arhiđakon već neki anonymus Spalatensis, i to je »opazka« pridodana Tominu tekstu, napisana po starijoj povelji.

I dok su jedni smatrali ovaj ugovor poveljom, a drugi vjerodostojnim aktom ili »memoriale« i sl., Šišić je ustvrdio da je to »izvadak iz jedne listine« a Tomašić da je »izvadak iz jednog akta«, koji je »sačinjen na temelju pacta conventa«; štoviše on kaže da je to »dodatak sastavljen na temelju raznih listina«, nazivajući ga »memorijal« ili »trogirska apendikula«, koju su mađarski historičari stavljali u XIV stoljeće. U isto vrijeme Šišić opširno obrađuje ovu apendikulu, nazivajući je čas »zapis«, čas »spis«.

Šufflay međutim prihvaća mađarski stav te »memoriale« baca u sredinu XIV st. i ovom ugovoru daje naziv »privatna bilješka«, »dio koncepta« i sl.

Poslije 1918. g. kada je stvorena Kraljevina SHS, mađarski učenjaci su digli ruke od »apendikule«. Ali zato se Šišić ponovno osvrće na »Pacta«, nazivajući ih »stari zapis« ili »neki docniji zapis«, napisan u I polovici XIV st. da korigira kazivanje Tome o tome događaju. On odbacuje svaku sumnju u autentičnost ovoga »zapisa« koji kao koncept pokazuje tijesno naslanjanje na »Tomin tekst«. Sada i Šufflay više ne govori da su »Pacta« kao »pripisak« na rukopisu Tome falsifikat, ali ih ipak smatra izvorom za XIV st. hrvatske povijesti.

Od 30-ih godina XX st. pa do 1942. g. »Pacta« su u hrvatskoj historiografiji tretirana kao pravovaljana. Istom te godine Lj. Hauptmann prihvaća staro Šufflayevo mišljenje da su falsifikat, što odmah najodlučnije pobija Barada i ovaj »poviestni sastavak« krsti izrazom »Qualiter«.

Deér također drži da tzv. memoriale nije falsifikat a Hauptmann ponovno 1950. pojačava svoje tvrdnje da jest falsifikat i baca njegov postanak u I polovicu XIII st. Njegovu se mišljenju priključuje i B. Grafenauer i ističe da je Hauptmann konačno riješio pitanje »Qualitera«.

Po O. Mandiću to je »izvadak iz jedne listine, falsificirane u 13. st.«. U hrvatskoj se historiografiji neko vrijeme šutke prelazilo preko Hauptmannova stava i nije se raspravljalo o autentičnosti »Pacta«.

Tek N. Klaić, priklanjajući se starom Šufflayevu mišljenju, odlučno i uporno je stala tvrditi, i na tome ostala do danas — da je ovaj ugovor »falsifikat vjerovatno iz 14. st.« i da »Pacta« uopće nisu postojala. Dobila je Grafenauerovu podršku a zbog njezina tvrđenja da su »Pacta« patvorina stupio je u polemiku s njome O. Mandić. Uporedo s tim H. Morović za »Qualiter« piše da je samo »izvadak jedne kronike«; Šidak pak smatra da »diskusija o tome nije ni danas riješena«; V. Košćak kaže da je ovaj »privilegij vjerodostojan«; M. Kostrenčić ponovno tvrdi da se »taj zapis« koji potječe iz XIV st. nije »mogao krivotvoriti« u tom stoljeću, a Bromlej se slaže s Antoljakovim mišljenjem da »Pacta« treba proučiti i s paleografske i diplomatičke strane.

Grafenauer uporno i čvrsto stoji iza Hauptmannovih i Klaićkinih tvrdnji; Lučić pobija Klaićkin sud a za Gunjaču su »Pacta« samo »navodni ugovor«.

U međuvremenu s Klaićkom i Grafenauerom glede Qualitera ponovno stupa u polemiku O. Mandić, a i Lučić našto dobivaju oštre odgovore. Unatoč tome Lučić uporno brani ovaj »drugorazredni zapis«, a V. Foretić se odlučno suprotstavlja mišljenju N. Klaić da je »ta vrst falsifikat« i ostaje na Šišićevu stajalištu. Borba mišljenja oko toga pitanja i dalje traje. N. Klaić odobrava što je Hauptmann »sa pravom odbacio taj izvor kao falsifikat«; Lučić pak ostaje pri mišljenju da je to »zapis o prijašnjem događaju« a S. Gunjača tvrdi 1976. g. »da je Toma arhiđakon autor tobožnjeg ugovora« poznatog pod imenom »Pacta conventa« o čemu će raspravljati još opširnije u IV knjizi svojih »Ispravaka i nadopuna starijoj hrvatskoj historiji«.*

Svi ovi ovdje izneseni dosadašnji stavovi historičara i naučnih radnika pokazuju samo kako se i koliko pristupilo rješavanju ovoga pitanja do danas.

* Ta je knjiga izašla kad je ovaj tekst već bio predan u tisak.

2.

NEŠTO O TOMINOJ HISTORIJI

Kako je Tomina kronika neprestano u žarištu kada se govori o »Pacta«, potrebno je da nešto kažemo i o njoj, jer je to također krupan problem za sebe, premda je o tome dosta pisano a i danas se piše i govori te daju raznovrsni sudovi i pretpostavke. Mi nećemo ovdje dakle još više kompliciratí pitanje oko toga kao što su to učinili neki, nego ćemo nastojati pojasniti samo ono što je u izvjesnoj mjeri povezano i s »Pacta«.

Dobro je poznato da postoje različiti nazivi za ovu historiju. Naime sam naslov toga djela nije sačuvan na najstarijem Splitskom rukopisu (Sr), jer je na početku okrnjen, tj. nema prvi list,[168] dok u Trogirskom rukopisu (Tr) ili tzv. »Papalićevom kolektaneju«[169] glasi: »Incipit[170] *ystoria seu Coronica.* [S.

[168] Gl. taj rukopis u Kaptolskom arhivu u Splitu (KAS) — 623 B. Prema opisu arhivara Devića on je u studenome 1890. pronašao originalni kodeks Tome Arhiđakona na dnu sanduka u potkrovlju crkve sv. Duje (Hr. Morović, Splitski evanđelistar, Slobodna Dalmacija, Split 28. II 1976).

[169] I dok S. Gunjača tako naziva taj rukopis, povodeći se za opisom Račkoga (Uz rukopise..., 166, 167), D. Kečkemet smatra to greškom, jer »na početku kodeksa je Marulićev a ne Papalićev grb« (Pismo dra D. Kečkemeta S. Antoljaku, Split 6. XII 1974). Naime, Rački je vidio ovaj rukopis i »na glavi rukopisa zlatimi slovi napisano: 'Hieronimus Papalis' komu je on valjda pripadao«. Ujedno je na prvom listu naišao na »grad s bedemi i zvonikom, po strani dva grba, koja se i dolje na drugom polju vide, a jesu dva lava« (Fr. Rački, Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih. Rad JAZU XXVI, Zagreb 1874, 175), ali nije naveo čiji su to grbovi. Iako ćemo u bilj. 464 opširno govoriti o Tr kao kodeksu, ovdje smatramo da treba naglasiti kako Rački nije bio dovoljno jasan i sasma točan u prikazu što sve piše »na glavi rukopisa«. Naime, na drvenim koricama obloženim crnom kožom, u dvostrukom krugu koji je u sredini istih korica, stoji napisano velikim zlatnim slovima: »HIERONYMUS PAPALIS«, a na zadnjim koricama od istog materijala, opet u sredini u dvostrukom krugu nalazi se crtež, a s njegove lijeve strane piše: H, a s desne P (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti-Országos Széchényi Könyvtár-Cod. lat. medii aevi Musaei Nat. Hung. No 440), tj. Hieronymus Papalis. Grad s bedemima i zvonikom kao i grbovi su ne na l. 1, kako piše Rački (o. c., 175) već na l. 2. Svi pergamentni listovi, koji su ovako ukoričeni, imaju format: 0,260 × × 0,195 — pa tako i »Pacta«.

[170] Mada je Rački još 1873. g. detaljno pregledavao ovaj rukopis, on je ustvrdio da na »prva 82 lista jest 'ystoria seu coronica *salonitanorum atque spalatinorum* [S. A.] pontificum'« (Fr. Rački, Istraživanja..., Rad JAZU XXVI, 175). Pozivajući se na Račkoga Gunjača je iznio da u »Papalićevu kolektaneju« stoji: »ystoria seu coronica *Salonitanorum atque Spalatinorum* [S. A.] pontificum« (S. Gunjača, Uz rukopise..., 175).

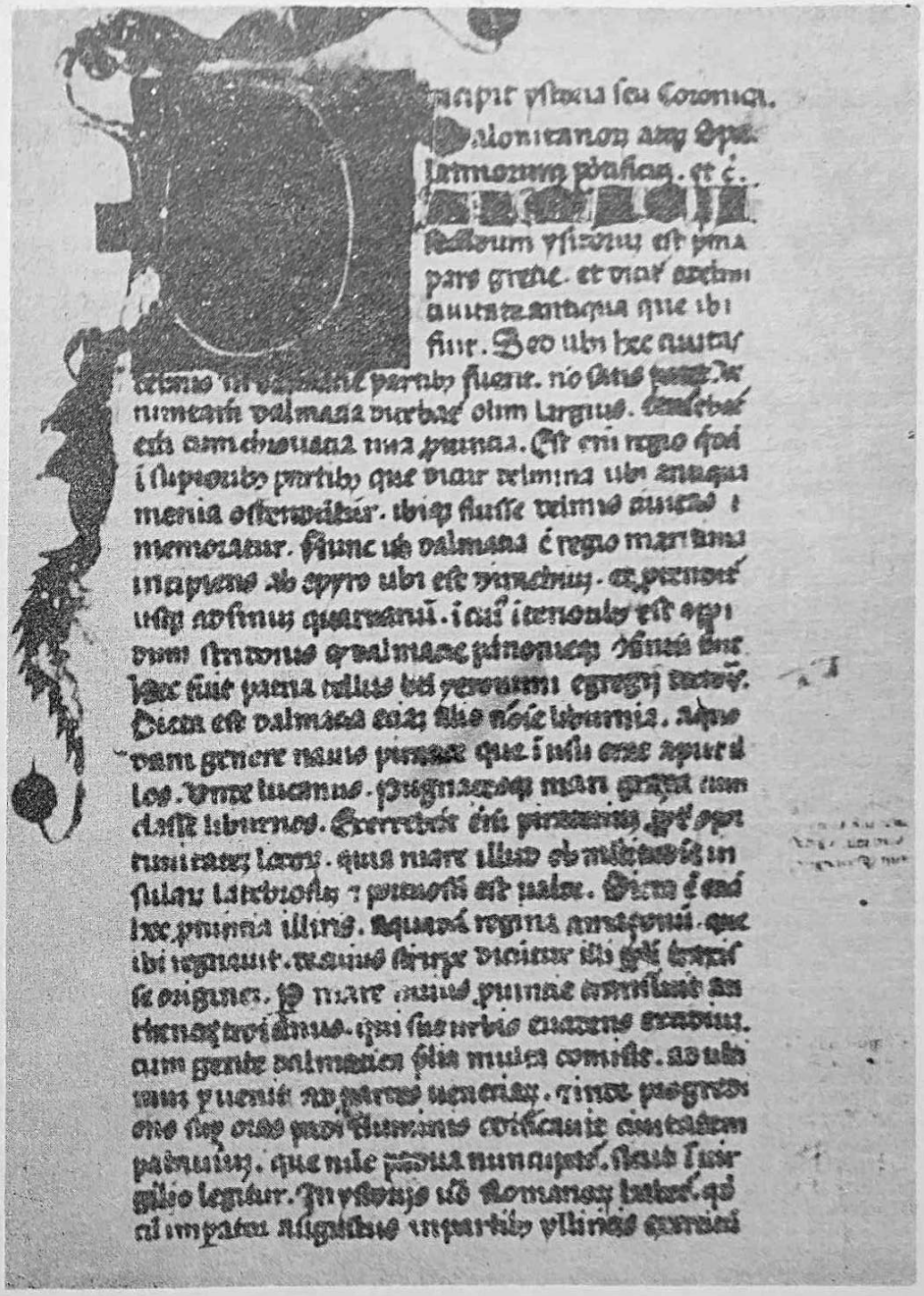

»Incipit ystoria seu Coronica Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum et cetera« u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchenyi-Könyvtar — Cod. lat. med. aevi No 440)

A.] Salonitanorum atque *Spalatinorum pontificum*[171] *et cetera*«.[172] [S. A.] i taj je naslov pisan goticom.

U Vatikanskom rukopisu (Vr)[173] međutim stoji: »incipit *istoria* [S. A.] salonitanorum *pontificum atque spalatensium*« [S. A.] (Vat. bibl. 7019).[174]

[171] God. 1894. u svojoj HS Rački je stavio naslov Tr rukopisa: Incipit ystoria seu *Cronica* [S. A.] Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum (Historia Salonitana, 3 i bilj. 1, 2).

[172] Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könyvtár-Cod. lat. medii aevi... No 440, l. 1 (jedva vidljivom arapskom brojkom ispisan u kasnijem vremenu). N. Klaić, tumačeći da su »Incipit i explicit« stilistički »početi ili završetci, kojima se u srednjem vijeku označivalo svršetak ili početak teksta«, napominje da je npr. Tomina HS počinjala ovako: »*Incipit* ystoria seu coronica Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum et cetera (trogirski rukopis, list 1 r)« (N. Klaić, Historia salonitana maior, Posebna izdanja SANU CCCXCIX/55, Beograd 1967, 29, bilj. 181). Međutim, ona je tom prilikom propustila da napiše »Coronica«, te iza »pontificum« da stavi također točku kao i iza »et cetera«. Gl. i Muzej grada Splita — Fotokopija tzv. Papalićeva kolektaneja, koji je bolje zvati: Tr.

[173] U vezi s izdanjem HSMI po Račkome (1894), koji je poznavao i Sr, već smo pisali na osnovi arhivske građe. Kako se u nekim našim navodima osjetio pogođen S. Gunjača, on je u jednoj opširnoj bilješci cijelo naše izlaganje jednostavno izvrnuo, što se svatko može uvjeriti iz našega rada (Miscellanea jugoslavica...). Naime, još 1864. je Fr. Rački o onom vatikanskom rukopisu pisao ovo: »... Lučić dakle misli, da je taj 'najstariji primjerak' Tomine povijesti bio pisan 'malo poslje smrti' piščeve, još negdje XIII. vieka. Ja sam Vatikanski rukopis svestrano pregledao, proučio paleografičke biljege i raspitao ine vještake, *te se slažem s Luciusom u toliko, u koliko ovaj 'primjerak' bijaše zbilja pisan ili još XIII. ili najkašnje u prvoj polovici XIV vieka* [S. A.]. Obzirom na posljednju dobu primijetiti mi je, da mi u ruke dođe u istoj knjižnici autograf slavnoga Petrarke (1304—1347), sa kojim navedeni 'primjerak' Tomine poviesti ima jednake paleografičke biljege.« Govoreći dalje Rački o sadržaju *»u najstarijem rukopisu Vatikanskom* [S. A.] ...« (Fr. Rački, Ocjena starijih izvora..., Književnik I, 369), 1894. u »Bilježci umjesto predgovora nađena među papirima pokojnoga dra Fr. Račkoga« HSMI (Historia Salonitana minor) isti pisac navodi taj isti rukopis u »bibl. vat. *br. 6525 od Lučića* [S. A.], po njegovu mnienju ne mnogo poslije smrti Tomine († 1268) pisan« (HS = Historia Salonitana). Međutim druga »Bilježka umjesto predgovora nađena među papirima pokojnoga dra Fr. Račkoga«, koja je *sačuvana na 3 stranice (V—VII) kao korektura* [S. A.] u njegovim spisima glasi ovako: »... Nota extractum de libro Lucani: Invida... *Znak da je spljetski rkp od vatikanskoga stariji* [S. A.], u kojem je versus Lucani već u tekstu« (S. Antoljak, Miscellanea..., 125, 126, 129). Rački je još 20. XII 1893. pisao Jagiću da je njegov Toma »doštampan« i da sada piše »uvod« i sastavlja »kazalo«. Od uvoda je našao T. Smičiklas »dosta bilješčica na većim i manjim karticama«, kao i »bilješke za uvod Tomi arciđakonu« (na Račkijevom »pisaćem stolu u mapi«).

»O rukopisima Tominim« [S. A.] Rački »počeo je bio već i pisati«, kako dalje kaže Smičiklas. No »to je ipak bilo tako za prvi put bačeno na papir, *da drugi toga upotrebiti ne može«* [S. A.]. Ali ipak je Račkijev biograf Smičiklas razabrao da je Rački »najprije u Rimu u vatikanskoj biblioteci ugledao rukopis Lučićev. Poslije više godina radeći za svoja 'Documenta' dobije dozvolu od kneza Fanfogne u Trogiru, da njegov kodeks prepiše. Fanfognin *kodeks smatrao je dugo najboljim i mislio ga uzeti za podlogu. Nađe se na jednom u spljetskom kaptolu dragocjen poklad listina od vjekova zatvoren i u njemu Toma arciđakon najstariji i jamačno sasvim bliz samomu Tomi. Ovaj rukopis uzme za podlogu svomu djelu, a sve druge uzme samo kao variante«* [S. A.], završava ovako svoje izlaganje T. Smičiklas (Život i djela Dra Franje Račkoga, Djela JAZU XV, Zagreb 1895, 137, 153, 137, 138). Iako se ne zna tko je 1894. g. sastavio drugi naslov Tomina djela, koji se nalazi na str. 1. Račkova izdanja ove kronike, on je poučan. Naime tu stoji ovako: »I. Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium a D. Domino usque ad Rogerium († 1266).«* U bilješci (*) pak se kaže: »Adhibiti in hac editione codices: *Spalatensis, cod. sp.* [S. A.] — Vaticanus, cod. vat.—Traguriensis, cod. tr.—Zagrabiensis, cod. zagr.—Barberinus, cod. barb.«, što

Ako se pak pretpostavi, prema izvornim navodima i uspoređivanju obaju rukopisa, koje je iznio i proveo Kršnjavi, da je Trogirski rukopis »prepisan po spljetskome«,[175] iako se od njega tu i tamo razlikuje,[176] onda bi i ovaj naslov Trogirskog rukopisa mogao biti uzet od Splitskog rukopisa (Sr). Znači najstariji poznati naslov je onaj u kome se navodi »Incipit ystoria seu coronica...« a ne može biti jedini pravi naslov u Vr[177] koji počinje s »Incipit istoria...« kako to zaključuje S. Gunjača.[178] Ta ne smije se zaboraviti da i Lucius naziva ovo djelo historija »Thomae arhidiaconi Spalatensis«.[179]

Čak u onom vatikanskom kodeksu[180] koji je Lucius predao vatikanskoi biblioteci, piše na koricama: »Thomae arhidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalataensium«, a onda tek počinje s »incipit...«.[181]

je Gunjača također propustio da citira. Iz toga se dakle svega vidi kako je Gunjača točan u tumačenju navedenih mišljenja. Inače razlog zašto je Gunjača prema meni ovako nastupio, nama je jasan i nadamo se da je svime ovim obesnažen njegov citat: »Antoljak ovo nije prozreo« (Gl. S. Gunjača, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji I, 355, bilj. 1). Uostalom s ovakvim kritičarom kao što je Gunjača, koji se samo od vremena do vremena osvrće na tuđe radove ili ih ignorira ili čak, što je najgore, za njih ne zna, vrlo je teško izaći na kraj, a pogotovo i zato što on dapače zna što je Toma Arhiđakon mislio, radio i kako je sastavljao svoje tekstove, a napose onaj ominozni »koncept«, o kome nam ništa ne kaže kako se u XIII st. naziva i za što se upotrebljava (Gl. H. Bresslau, Handbuch der Urkundelehre für Deutschland und Italien II, Berlin ²1958, 125 i bilj. 2, 128 i bilj. 1, 116—159; napose str. 125 i bilj. 2, 128 i bilj. 1) Kada bi to naveo, onda bi konačno uvidio da takav »koncept«, kakav je on zamislio, uopće nije mogao opstojati u tome stoljeću i doći do nas u onom prijepisu, koji je Gunjača proglasio »konceptom«.

[174] F. Rački, Ocjena starijih izvora..., Književnik I, 368. Taj isti naslov »Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium« napisao je Šišić tintom na štampanoj stranici HS od Račkoga, koja počinje sa »Qualiter Salona capta est...« (Fr. Rački, HS, 23). Iza toga slijede i ostali izresci ili štampane stranice iz toga Račkijeva izdanja. Sav taj štampani tekst završava 15. stranom (tako obilježena po Šišiću a u Račkoga sa str. 60): »Et sic in Hungariam est regressus anno domini M.C.III.« Svoje pak marginalne bilješke stavljao je Šišić sa strane ovoga teksta, te ispravljao čak i pojedina slova (A JAZU — Ostavština F. Šišića — XIII B 112).

[175] Ovaj splitski rukopis nema 1. folija, 2. folio počinje s riječima: »dicitur in eandem deuenisse prouinciam...« (KAS — 623 B).

[176] I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arciđakona, 130.

[177] Ovaj je rukopis Lucius predao Vatikanskoj biblioteci gdje je dobio broj 6525 (Biblioteca Nazionale Marciana u Veneciji — Cl. X. Cod. CCXLVI, Lat. 3540, str. 52), a sada mu je signatura: 7019 (I. Kršnjavi, o. c., 131).

[178] S. Gunjača, Uz rukopise..., 175—177.

[179] J. Lucius, Inscriptiones Dalmaticae. Addenda vel corrigenda in opere de Regno Dalmatiae et Croatiae, Venetiis 1673, 73.

[180] U ovom kodeksu (Vatic. 7019) uz onaj prijepis rukopisa Tomine kronike koji počinje sa »incipit...« (XIV st.), slijede prijepisi: Historia Mihe de Barbezanisa (XVII st.), Tabula a Chuteis, te »Memoria archiepiscoporum salonitanae ecclesiae« kao i »Regum Dalmatiae et Croatiae gesta à Marco Marulo Spalatensi Patritio latinitate donata a Joanne Lucio ex alio exemplari...«, sve prijepisi XVII stoljeća. Nakon toga slijedi: »Salonitanorum Inscriptionum paginae sex« a onda Kaletićev rukopis (poč. XVI st.) tzv. redakcije hrvatske kronike (104'—123) i na l. 123': »dela vita de Scanderbeg signore de Albania«, također Kaletićevim rukom bez svršetka.

[181] Biblioteca Vaticana — 7019.

I u Luciusovoj ostavštini[182] njegovom rukom je pisano »Thomae Archid. Spalat. Istoria salonitanorum pontificum atque Spalatensium« kao naslov djela.

Znači da bismo i mi trebali zvati per extensum ovaj rukopis »Incipit tera.« a ne kako piše Gunjača, služeći se za to podatkom iz Račkoga: »Incipit istoria salonitanorum pontificum atque spalatensium«.[183] Zapravo njen kraći naslov bio bi: splitska crkvena historija ili Tomina HS.

[182] Biblioteca Vaticana — Vat. lat. 6958.

[183] U rukopisu iz kraja XVI st. na l. 1. piše: »Chronica salonitanorum atque spalatensium Pontificum Auctore Thoma Archidiacono Ecclesie Spalatensis qui floruit circa annum Domini MCCLXVI (pismo iz kraja XVI st.), et vidit D. Franciscum Bononiae concionantem« (rukopis iz XVII st.) a na l. 2. stoji ovakav naslov: »IC + XC. Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum« (Nacionalna i naučna biblioteka u Zagrebu — R 5720 — na l. 63' bibliotekar ove biblioteke Š. Jurić je napisao olovkom za ovaj rukopis: »(1566—1575)« — Ovaj je rukopis otkupljen od obitelji Draganić-Vrančić u Prvić-Šepurini u lipnju 1948. godine. Ovakve iste naslove ima i KAS-672 D, a u Luciusovoj ostavštini samo »Chronica ...« (KAS-529 B — Ostavština I. Luciusa — Historia salonitana maior--Collectanea Begnii II, 88). Međutim u prijepisu Marina Zaninovića, župnika iz Rogoznice iz 1747. g. piše na početku ovo: »Chronica Salonitanorum, atque Spalatinorum; Auctore Thoma Archidiacono Ecclesię Spalatensis, qui floruit circa Annum Domini M.CC.LXVI [sa strane Miočevićevom rukom dodano: 1266]. que à me Pręsbitero Marino Zaninouich, Sacerdote Pharensis Ecclesie; impresentiarum Parocho Villę Rogosnizę, Dięcesis Sibenicensis, à quodam manuscripto existenti in *Biblioteca* [S. A.] Perillustris, ac Nobilis Viri Domini *Comitis Francisci Draganics Verantio ex Sibenico* [S. A.], fideliter in hoc *Libelculo* [sic! S. A.] manu mea propria, extracta fuit, sub die prima Augusti, anno 1747. cum suo Indice in fine, necnon Cattalogo memoralium Archiepiscoporum Salonitanę Ecclesię (ovo je pisano rukom Zaninovića). Joannis Antonii utriusque juris Doctoris Miocevich Sibenicensis, et Canonici. Die 10=Septembris Anno 1761=« [Miočevićevom rukom]. Na slijedećoj strani stoji: Chronica Salonitanorum, atque Spalatinorum Pontificum. Auctore Thoma Archidiacono Ecclesię Spalatensis, qui floruit circa Annuum Domini M.CC.LX.VI. 1266. [opet Zaninovićevom rukom]. Canonici Jo. Ant. u. j. Doctoris Miocevich Sibenicensis [Miočevićevom rukom]. Na obilježenoj strani 1. pak glasi naslov: Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum. Iza toga počinje tekst te historije: »Cap. 1. Dalmatia secundum ...« i završava na str. 249. sa »... ante fores Ecclesię«. Odmah zatim piše: »Explicit memoriale bonę memorię Domini Thomę quondam Archidiaconis Ecclesie Majoris, et Metropolitanę Spalatensis, cuius anima requiescat in Ede Summi Jouis. Anno etc. Finis hic Summe † Laudes Tibi Christe resume«. Zatim je sasma dolje na istoj strani dodano Zaninovićevom rukom: »À tergo sequitur Index, de omnibus Capitibus appositis in hoc *Liberculo* [sic! S. A.]. Post hęc uerò sequitur Memoria Archiepiscoporum Salonitanę Ecclesię, isto tempore *existentiuno*« [sic! S. A.]. Na str. 250. se kaže: »De Thoma Archidiacono Spalatensi reperitur infrascripta memoria in Libro de Notis Joannis Lucij, pag. 469. Natus est Thomas anno 1200, ut ex cap. 32 dicitur, mortuus est autem anno 1268., ut ex eiusdem Sepulcrali inscriptione, quę in Ecclesia Sancti Francisci in Suburbio Spaleti legitur apparet, quę talis est: slijedi taj dobro poznati natpis. Na str. 251. je pak Index De omnibus quę continetur in hoc Liberculo, circa Historiam Salonitanorum, atque Spalatinorum«, koji obuhvaća 3 strane i donosi na kojoj se strani teksta ovoga rukopisa nalazi koji caput (ima ih 51). Osam strana nakon toga je natpis »Memoria Archiepiscoporum Salonitanę Ecclesię« i on obuhvaća te velikodostojanstvenike od »Sanctus Domnius Archiepiscopus« do »Aloysius Michiel Episcopus«. Tom prilikom ova »Memoria« detaljnije opisuju neke prelate kao npr. Lovru (XI st.), Rajnerija (XII st.), Guncela (XIII st.), pa tako i napose Lovru Zanea, a nakon njega više nikoga, već ih samo nabraja [Arheološki muzej u Splitu — 50 — b 21 — Thoma Chronica Salonitana (na hrptu korica slova ove Tomine kronike su kao naštampana)]. Na osnovi svega ovoga vidimo da ovaj rukopis, koji je 1899. g. dr. Dujam Rendić »darovao kr. Arheološkom muzeju u Spljetu«, kako je to don Frane Bulić napisao na debelom papiru ukoričenom zajedno s cijelim rukopisom, nije »prepis D. Rendića iz g. 1747., koji se čuva u spljetskome muzeju«, što tvrdi i I. Kršnjavi (o. c., 133), a onda se slijepo za njim povodi S. Gunjača i griješi u godini prepisivanja (Uz rukopise ..., 168). To je učinio dakle don M. Zaninović. On je u ovu knjižicu izvršio prijepis izravno iz navedenoga rukopisa konta Franje Draganića Vrančića.

Sasma drugačije to stoji sa tzv. Historia Salonitana maior (HSMA) — za razliku od ove Historia Salonitana minor (HSMI) — kako ih je prvi prozvao D. Farlati.[184]

Najstariji prijepis rukopisa HSMA, koji se nalazi u arhivu Kongregacije de Propaganda fide u Rimu[185] nosi pak samo naslov: »Incipit[186] historia salonitanorum Pontificum«[187] i njen sadržaj ide do 1185. godine.[188]

[184] D. Farlati, Illyricum Sacrum I, Venetiis 1751, 319, 404, 405, II (1753), 161.

[185] Ovaj primjerak umetnut je u jednu zbirku izvora, koja sadrži dokumente iz I polovice XVII st. Sav ovaj materijal, koji se nalazi pod l. 604—651. sastoji se od 2 dijela. Prvi nosi naslov »Memorie Archiepiscoporum Salonitane ecclesie« i obuhvaća l. 604—606 (ovi brojevi su štampani i umetnuti na gornji rub listova). Inače ovaj list označen brojem 604, ima iznad rukom pisani broj 616, koji je prekrižen, a još poviše njega vidi se i jedva čitljiv broj 289, također prekrižen. Isto tako list, obilježen štampanim brojem 605, ima prekrižen rukom pisani broj 290, dok na listu 606 nije prekrižen broj 291. Poslije ovoga je mali bijeli dugački papir, koji umotava HSMA, a ove »Memorie« su malo niže smještene od navedenoga spisa i izvan bijeloga dugačkoga papira. Po svemu izgleda da je netko izvukao ove »Memorie« iz toga omota, jer su bili skupa, što svjedoči nastavak sasma vidljivoga staroga broja lista 292, koji nije prekrižen, dok mu je ispod njega štampan kao novi broj: 607, a tu je i onaj naslov koji glasi: »Incipit historia salonitanorum Pontificum«.

[186] Ovaj rukopis koji se čuva u Arhivu Propagande Fide, napisan je na listovima sa štampanim brojevima od 607 do 651. Rukom pisanim brojevima ide od 292 do 336 (ne ispod štampanih brojeva kako to piše N. Klaić, Historia salonitana maior, 5). Inače i Klaićka i Gunjača donose sa strane teksta ovoga rukopisa suvremene marginalne bilješke, koje su vrlo karakteristične, ali proizvoljno stavljaju arapske brojeve umjesto nekih rimskih. Nadalje Klaićka ne označuje koji su listovi (zapravo strane) od ovoga teksta prazne (npr.: 633'). Ovaj tekst završava sa 651', a na l. 652 je dan uobičajeni »index«, u kome stoji: »Salonitana ciuitas et Ecclesia 616. libellus uetus« — i to je točna paginacija, jer na listu gdje je stavljen štampani broj: 604, stoji i rukom pisani broj: 616 prekrižen i iznad ovoga 289 opet prekrižen. Prema tome »libellus uetus« jesu i »Memorie ...«. U vezi s prepisivanjem samoga teksta u ovom HSMA i Gunjača i Klaićka griješe npr. glede ispisivanja epitafa »Suonemerij« (S. Gunjača, Ispravci ... I, 98; N. Klaić, o. c., 111), jer stoji »Suonimerij« a ne »Suonimeri« kako se Gunjača ipak kasnije ispravio! (o. c. I, 140). Nadalje nije »numquam« (Gunjača, o. c. I, 98, 9. r. odozgo; N. Klaić, o. c., 111, 10. r. odozdo) već »namque«. Isto tako je Gunjača učinio grešku, na kojoj je temeljio i dio svoje tvrdnje o »konceptu«, što je krivo pročitao »in sacro Ofago« (o. c. I, 101), a što je Klaićka (o. c., 113) dobro uočila da tako ne stoji. Samo ne piše tu »in sarcofago« već »in sacro fago«. Dalje, kada Gunjača donosi riječ »postularemus ...«, u bilješci tvrdi da je »lakuna očito na početku rečenice, jer tekst u nastavku počinje malim slovom« (o. c. I. 78 i bilj. 24). N. Klaić pak ispisuje »prestolaremus ...« i u bilješci kaže da »B1 i B2« imaju »postularemus« (o. c., 102 i bilj. 710). Međutim u rukopisu izričito nema tih točkica i jasno se čita »prestolarem. fuit ...«.

I na kraju i u Gunjače je naslov: »Synodus generalis ... est« (o. c. I, 119), a tako i u Klaićke (o. c., 124), dok zapravo u rukopisu sasma jasno stoji: »Synodus generalis ... fuit«!

[187] Arhiv Propagande Fide u Rimu — III Albania, Macedonia, Servia, Dalmatia et Illyrico 1648. No 264, l. 607 (292); S. Gunjača, Historia salonitana maior, Rad JAZU 283, Zagreb 1951, 180.

[188] Šišić je stavio da se rukopis u arhivu Propagande nalazi pod natpisom »Servia, Albania, Dalmatia, Illyricum« (Lat. I.), u kojem je spomenuti već ulomak salonitanske historije Tomine s dodacima na str. 616 do 668, a pored toga još i

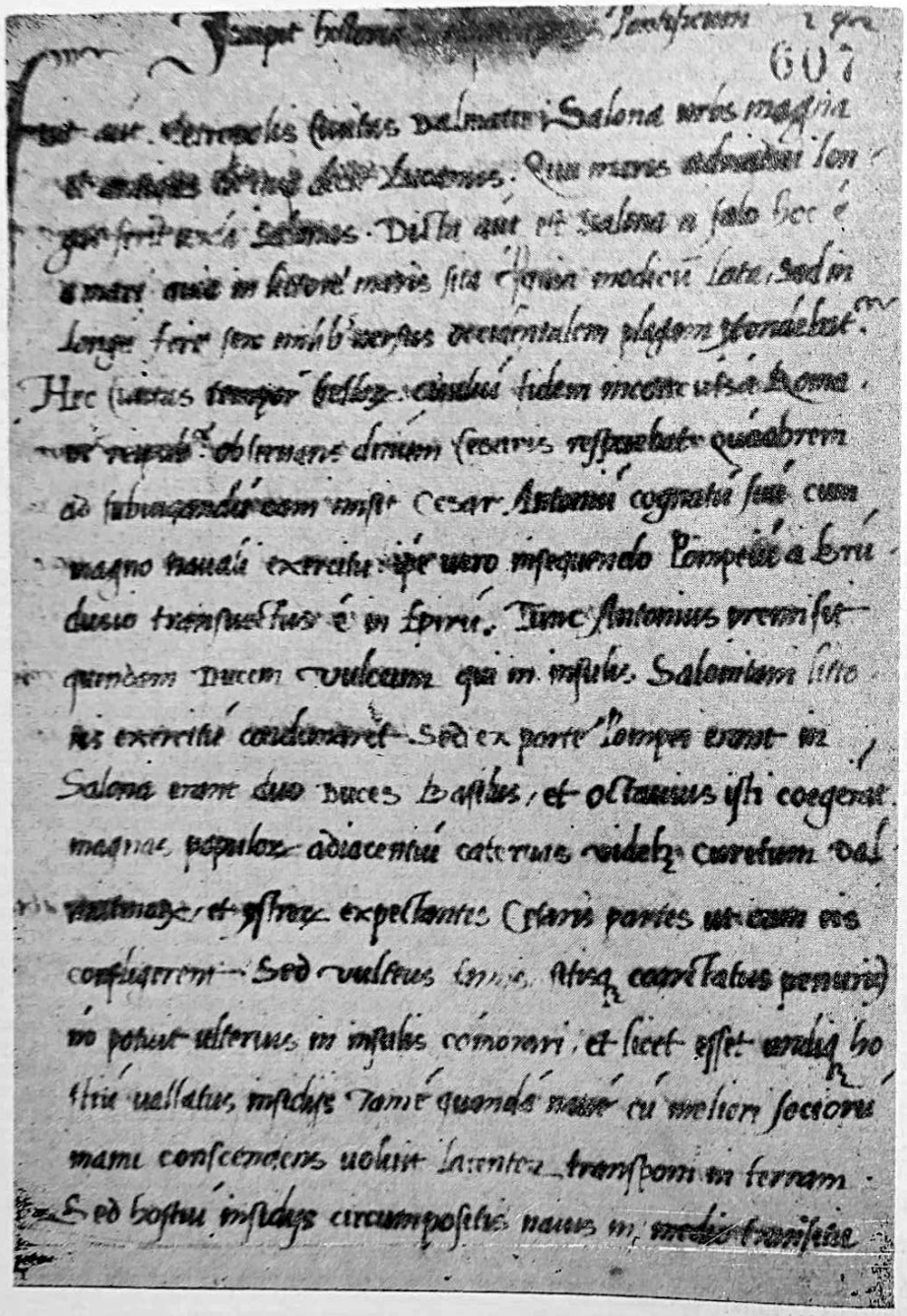

Naslov prijepisa Historiae Salonitanae Maior u Arhivu Kongregacije de Propaganda fide u Rimu (N. Klaić, Historia Salonitana maior, SAN, Beograd 1967, sl. 1)

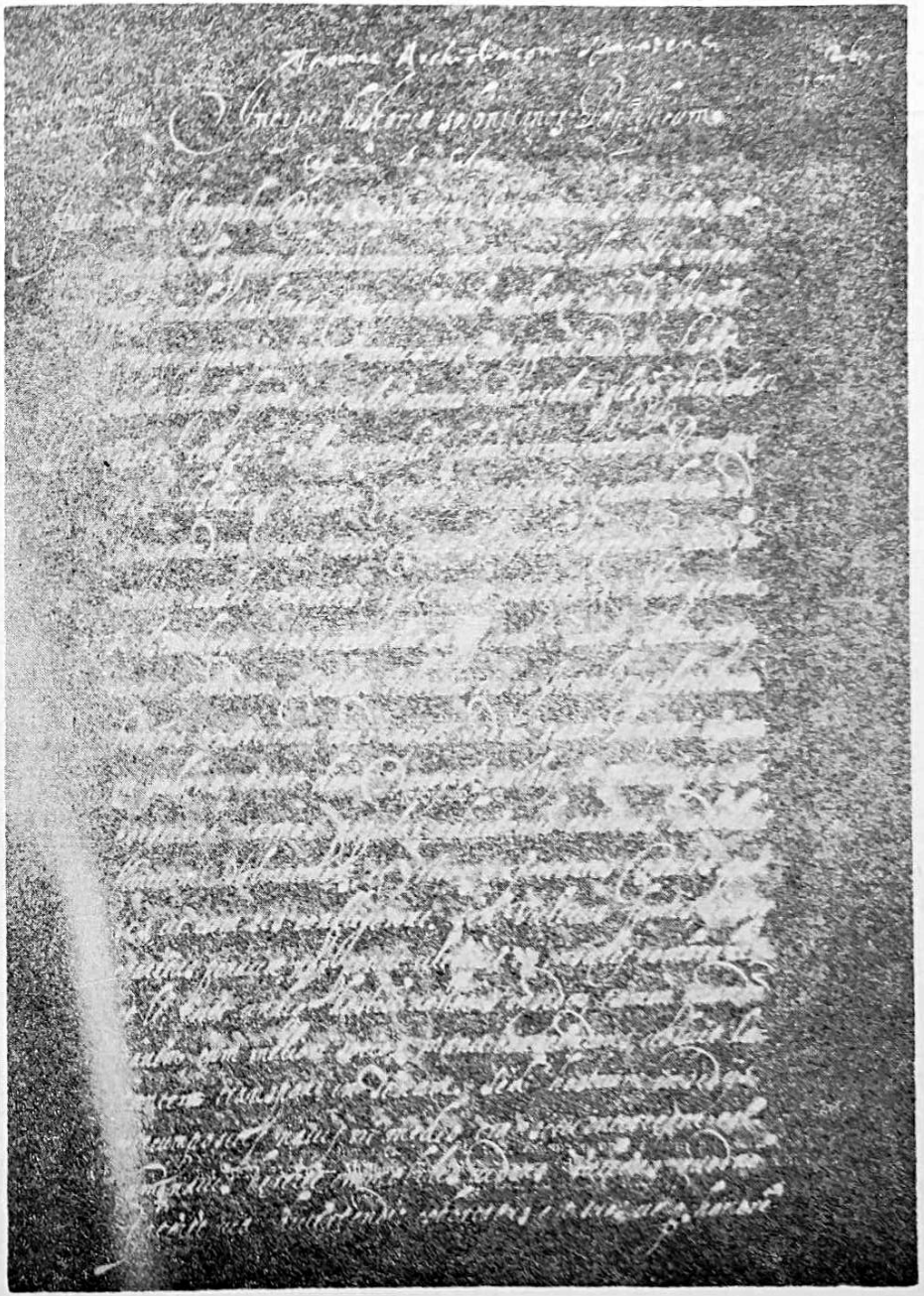

Naslov prijepisa Historiae Salonitanae Maior s tzv. Luciusovim dodacima — Barb. lat. 828 (S. Gunjača, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji I, Zagreb 1973, 27, sl. 3)

U tzv. starijem barberinskom rukopisu taj naslov glasi: »Incipit historia *solonitanorum* [S. A.] pontificum« (Barb. Lat. 828).[189] Međutim je Fr. Rački o rukopisu, koji se tada nalazio u barberinskoj knjižnici u Rimu pod br. 3481[190] (str. 109—157), naveo da mu naslov glasi ovako: »incipit historia salonitanorum pontificum Thomae archidiaconi Spalatensis« i da ide do 1185.[191] godine.[192]

»catalogus solinsko-spljetskih biskupa i nadbiskupa od sv. Dujma do 1512.«, dodavši svemu tome da je sve te »rukopise pomno proučavao za svoga boravka u Rimu u martu 1914.« (F. Šišić, Priručnik I/1, 151, 152 i bilj. 1). Šišić je otišao u ožujku 1914. iz Rima, a tamo je stigao V. Novak (krajem istoga mjeseca) kojega je Šišić zadužio za neke rukopise pa tako i za onu HSMA u arhivu Propagande. U vezi s time mu je Novak 30. IV 1914. pisao da je sve svršio »do propagandinog arhiva«, za koji se nada dobiti dozvolu da pregleda »kodeks«. Stoga ga moli da mu javi »da li bi se isplatilo prepisati one dodatke historiji: koje sastavljač sve do 1512 [prekriženo: polovice XV vijeka: S. A.] sprovodi?« U drugom pismu od 5. VI 1914. javlja mu da se nada da će »za nekoliko dana saznati, što je na stvari glede propagande«, jer je »danas otišla molba na kardinala Gottia«, a 17. VI mu piše da je nakon dobivene dozvole od toga kardinala bio u Propagandi. »No ni u arhivu, ni u biblioteci nema ničega za Vas!« (A JAZU — Korespondencija F. Šišića — XIII A/2, br. 5—7). To je nešto drugačijim riječima i potvrdio V. Novak Gunjači u pismu od 10. I 1952. ovako: »Obradovao sam se da ste pronašli rukopis Lat. III. Propagandinog arhiva [1949. g.: S. A.], koji sam ja 1914. g. uzalud tražio i pored dobre volje tamošnjih činovnika. Tada je to trebalo za Šišića i bili smo mišljenja, da se više ne će naći« (S. Gunjača, Ispravci i dopune... I, 35, bilj. 9).

Taj rukopis je međutim u Rimu našao Gunjača »pri kraju trećeg fascikla, koji nosi naslov: III. Albania, Macedonia, Servia, Dalmatia et Illyrico 1648 No 264«, i to na listovima »607—651«, a od 604 do 607 one »Memorie Archiepiscoporum Salonitae ecclesie«. U vezi s ovim je naveo da »prvi svezak nosi naslov Servia; Albania, Dalmatia, Illyricum (1625—1629) No 262, drugi ima naslov isti i obuhvata razdoblje od 1630—39, dok treći ima izmijenjen naslov. Farlati se poveo za naslovom prvog sveska i primijenio ga kod trećeg (I, 319). Za njim se poveo Šišić«, kaže S. Gunjača. (Historia Salonitana maior, Rad JAZU 283, 180, 238, bilj. 25).

Međutim Farlati je znao za taj rukopis, koji je nazivao »De Catalogo primo Salonitano« i koji se po njemu nalazio u Propagandi Fide pod naslovom: »Servia, Albania, Dalmatia Illyricum« ili »Servia, Albania, Illyricum, Dalmatia« ili čak pod naslovom »Servia, Albania et Illyricum«, u čijem je upravo vrlo velikom svesku na poleđini stavljen broj I (D. Farlati, o. c., I, 319, 320, II, 161). Naime Farlati kaže da je pronašao tzv. salonitanski prvi katalog pridodan Historiji Salonitani. Taj pak jedan od dva rukopisa u kodeksu upravo vrlo velikom pod naslovom »Servia, Albania, Dalmatia, Illyricum« arhiva u Propagandi ima 52 »paginas« i počinje 616. paginom, dok Memorie Archiepiscoporum Salonitanae ecclesiae u kodeksu, na kome piše: Servia, Albania, Illyricum, Dalmatia, sa l. 606. (D. Farlati, o. c. I, 319, 320). Dakle Farlati je prvi taj rukopis pronašao i približno točno opisao. N. Klaić, kojoj je poslat iz Rima »film samo Memoria i HSM«, ne zna »da li se kod Gunjače radi o pogrešci u naslovu I ili III sveska. Naime, da li je moguće da u I svesku glasi oblik Illyricum, a u III. Illyrico?« Zbog toga drži da je možda i njen naslov, koji preuzima od Gunjače »netočan« (N. Klaić, o. c., 4, bilj. 19).

Stvar s naslovima stoji ovako i oni glase: »I — Servia Albania Dalmatia Illyricum ad 1629 — No 262«, l. 513 (arhivski materijal iz I pol. XVII st.); »II — Albania Seruia Dalmatia Illyricum ab anno 1630 ad 1639 inclusive« — l. 492; »III — Albania Seruia Macedonia Dalmatia ed Illirico 1648—No 264« (t. 3), l. 1—651'. Zapravo od 604 do 606 su »Memorie...«, a od 607 do 651' »Incipit...«. Po našem mišljenju ona »collectanea« koja navodi Gunjača (o. c., 183) pripadala su fra Rafaelu Levakoviću, ohridskom nadbiskupu.

[189] Naslov ovoga rukopisa (»Incipit historia solonitor. Pontificum«) pisan je većim slovima od teksta. Sam pak rukopis ide od l. 109—157, a na l. 1—108. nalaze se razni prijepisi kao i papinska pisma, koja su prijepisi XIV stoljeća. U opisu ovoga rukopisa u barberinskoj zbirci (XX st.) pored ostalog stoji: »3) Thomae Archidiaconi Spalaten Incipit historia Salonitanorum Pontificum — Caput secundum de Salona (caput primum de Dalmatia deest). 'Fuit autem metropolis ciuitas Dalmatiae Salon et' fl. 109. (Edidit hanc historiam Jo Lutius. *Folio huius codicis 71.* [S. A.] notitiam per brevem habes de Thoma Spalatensi Diacono [sic! S. A.], et de codicibus huius historiae). Explicit fol. 157' Instituimus etiam, ut officium Beatae Mariae in omnibus Ecclesijs per nostram Diocesim omni die cantetur' (Mss. Barberini XIV—XVI—337 — Barb. lat. 628—897 — Sala Cons. Mss. lat. 328, 328'). U samom pak codexu (Barb. lat. 828), gdje se nalazi ovaj 'Incipit' i drugi rukopisi, na l. 71 (zapravo su to 2 lista — i vidi se po boji i po obujmu da su umetnuti) stoji, opet pisano recentnom rukom: »Thoma Archidiacono di Spalato mori del 1268. ha lasciato scritta un opera diuisa in 51 capitoli et intitolata: Historia Salonitanorum, atque Spalatinorum Pontificum della quale si trouano uarie copie per Dalmatia, *come anco nella libreria d'Urbino hora trasportata nella Vaticana ue n' è una intiera* [S. A.]. La presente si conosce esser (Črnčić: »esser« nema. Gl. »Pripomenak« Ivana Črnčića: F. Šišić, Letopis Popa Dukljanina, SAN, posebna izdanja knj. LXVII, Filosofski i filološki spisi knj. 18, Beograd — Zagreb 1928, 283, 284, bilj. 6) copia dell'intessa sino al capo 24. mancandoui però alcuni capi intieri, che sono il primo, quarto, nono, duodecimo, et decimo sesto, nelli altri capi, e ui mancano molte parole, e sono state aggiunte molte più, le quali con le linee in margine uengono significate esser state aggiunte. L'aggiunte al capo terzo è copiato delle lectioni (Črnčić: F. Šišić, Letopis..., 283: lettioni) della Vita di S. Doimo, mutate però molte parole. Nel capo 23. la Bolla di Papa Urbano 3. et il sinodo susseuqente (che ne anco è intiero) sono copiati dalli autentici, che nelli Archivij di Spalato, e Traú si attrouano. D'altri Sinodi (Črnčić: F. Šišić, o. c., 283: sinodi) lettere, et inscrittioni non si sà doue siano state cauate, ò (Črnčić: o) copiate, e come piene d'errori si conoscono Apocrife (Črnčić: apacrife), onde è bene, che chi lege il presente Manuscritto (Črnčić: manoscritto) resti di ciò auertito, perche (Črnčić: perchè) di già il Signore abbate Ferdinando Ughelli hauendone hauuto copia si è ualuto di quella nel Tomo 5°. del (Črnčić: dell') Italia Sacra; mà (Črnčić: ma) auertito, et fattone il raffronto con copia antica che tiene Giovanni Lucio Dalmatino si è correto nelli tomi stampati l'anno presente 1658«. Črnčić, koji je donio ovaj spis, opisao je na kakvoj je vrsti materije i upozorio da je »za nekoliko manji i još drugakov. I ne bi imao biti ondje, nego među 108 i 109-tom hartom: Kada rećemu gibnu, i to 1658 ljeta sudi«, te drži da je »ovo... Lučićevo« (»Pripomenak« ..., F. Šišić, o. c., 281, 283). Inače cijeli kodeks od l. 1—71. je ispunjen sadržajem, l. 72 je prazan, na l. 73—108' uz jedan spis su i oni prijepisi papinskih pisama. Istom dakle od l. 109—157 je »Incipit«. Iznad l. 109. je prekrižena paginacija 263, tako ta stara paginacija ide do l. 302, tj. do nove paginacije 157, što znači da je taj spis izvađen iz nekoga drugoga codexa. Naime paginacija l. 1 do 108 je ista i bez promjene brojeva listova, ali zato to ne vrijedi za onaj dio od l. 109, gdje iznad ove nove paginacije stoje stari brojevi od 263 do 302, dok je »harta« 158 (»negda 303«, kako kaže Črnčić »čista« (»Pripomenak« ... F. Šišić, o. c., 283). Sve to Gunjača i Klaićka nisu zapazili. Nadalje je Klaićka, kada je donosila pojedine izraze ovoga teksta u vezi s onim rukopisom Propagande, na mnogo mjesta pogriješila — i to napose glede imena hrvatskih vladara Tomislava i Držislava, pa čak i titule Branimira, a da ne govorimo i u pogledu rimskih brojeva itd. Uz to se nije osvrnula ni na sve Luciusove bilješke, iako je dala brojne primjere iskvarenog teksta i označavala koja je sve mjesta ispravila po Luciusu, a napose na one sa strane, te je čak neke i krivo interpretirala, a da se ne govori i o Luciusovim zaokruživanjima ovoga teksta!

[190] U opisu ovoga rukopisa u barberinskoj biblioteci stoji ovako: »Circa chart, in f° saeculi XVII. Constat folias 157.N.A.3481« (Mss Barberini XIV—XVI—337 — Barb. lat. 628—897 — Sala Cons. Mss. 3, l. 328, 328'). Fr. Rački u svome pismu I. Kukuljeviću iz Rima (28. V 1859) piše kako je »u barberinskoj knjižnici« uz veliki trud uspio »tandem aliquando dočepati se kataloga«, te je onda pobilježio »više rukopisov«. Tu je spravio »također hist. salonit. Tome arciđakona *netiskanu s tiskanom*« [S. A.] i onda je ispisao »dodatke i raznosti«, te je odlučio »priobćiti« je li za njegov »novi hist. časopis in spe« ili za »Arkiv«. S drugim pismom Rački se Kukuljeviću javlja iz Rima 3. II 1860. i kaže da mu je pisao »nebi li izdao Tomu Arciđakona s dodatkom *iz rukopisa netiskanoga u vatik. Barb. i Propag. knjižnicam*?« [S. A.], te ga moli da mu odgovori (T. Smičiklas, Život i djela Dra Franje Račkoga, Djela JAZU XV, 203, 214).

[191] Za ovaj rukopis »u Barberinskoj knjižnici u Rimu« pod »br. 3481« Rački kaže da »ova poviest nije razdieljena u glave, već teče s Vatikanskim rukopisom do

S. Gunjača,[193] citirajući ovu signaturu Račkoga (3481), kaže da je ona početkom XX st. promijenjena u »Barb. lat. 828«,[194] što ne bi moglo biti ako se isporede obje one fotokopije, koje donosi on, tj. Gunjača (sl. 6) i N. Klaić (sl. 95). Drugim riječima nešto s tim rukopisom nije u redu.

gl. XXIV., nekoja ispustiv iz njega a nekoja iznovice dodav. Tako neima u njoj gl. I, IV, IX, XII—XVI, XXIV—LI. Ali mjesto ovih izpuštenih glava uvršćeni su u poviest solinsku nekoji vrlo važni spomenici, imenito pako listine«. Tako sinodski spis »solinskog sabora pod arcibiskupom Honoriom (str. 114—119), dva lista pape Ivana IX.« [?! S. A.] (str. 128—130), »zatim spisi sabora spljetskoga« (str. 131—133), pa opet pismo »pape Ivana IX...«, pismo Lava VI (str. 135—136), »tobožnji Epitaphium Suonimeri regis Croatorum« (str. 140—142); »poslje nekih kraćih dodataka navađa se u tom rukopisu (str. 146) povelja kralja Gejze II od G. 1143...«, zatim »pečatnica pape Urbana III od 12. Prosinca 1185...« i »napokon zaključak sabora pokrajinskoga, držanoga u Spljetu u crkvi sv. Andrije Ap. god. 1185. (str. 156, 157). Tim se završuje rukopis Barberinski«, kaže na kraju Fr. Rački (Ocjena... Književnik I, *385, *386).

[192] Fr. Rački, o. c., Književnik I, 225, 226,* 385, *386.

[193] Gunjača je pregledao sva tri primjerka HSMA — i to u arhivu Propagande Fide, a druga dva, tj. barberinski (3218) i urbinatski (910) u vatikanskoj biblioteci, o kojima je pisao 1914. Šišić da ih je tada sve »pomno proučavao«. Naime Šišić je 1914. naveo u svome »Priručniku« da je onaj rukopis »u urbinatskoj biblioteci (danas također sastavni dio vatikanske), očito noviji prijepis, *i to najranije iz druge pole XVIII. vijeka*« [S. A.], a koji je također »pomno proučavao za svoga boravka u Rimu u martu 1914.« (F. Šišić, Priručnik... I/1, 151, 152 i bilj. 1). Međutim 1925. taj naš istaknuti historičar je čak izjavio kako su se akta splitskih sinoda od 925. i 927/8. zajedno s pismima pape Ivana X i Leona VI uščuvala »u dva vatikanska inače nepotpuna rukopisa poznatoga djela splitskoga arhiđakona Tome (Sign: Barber. lat. 3.218 i Urbin. lat. 910) *iz prve polovice XVII vijeka* [S. A.]. U tim se rukopisima nalaze još i akta obiju sinoda održanih u Saloni 530. i 533., donacija kralja Gejze II. od 1143., bula pape Urbana III. od 1185. splitskom nadbiskupu Petru i zaključci splitskog sinoda od 1185.« (F. Šišić, Povijest Hrvata... I, 416, bilj. 23). Takvi Šišićevi zaključci nas ipak malo začuđuju kada znamo da mu je još 30. IV 1914. pisao V. Novak iz Rima da »rukopis Urbinatski Tome ima naslov i signaturu ovu: Chronicon Dalmatiae et Salone usque ad annum 1247. Auctore anonymo. Codex papyrae modernus in 4⁰ parvo, num. 910...« (A JAZU-korespondencija F. Šišića-XIII A/2, br. 5).

I mi smo pregledali ovaj rukopis, čiji je zapravo naslov »Chronica Dalmatię et Salonae« i ima l. 1—190, a do 189. ide nedovršeni tekst Tomine kronike (Biblioteca Vaticana u Rimu-Urb. lat. 910). Citirajući i Šišićev »Priručnik« (I/1, 151, 152) i »Povijest Hrvata...« (I, 416, n. 23) Gunjača je samo utvrdio da ovaj urbinatski »nema ni jedne tzv. dopune, koje karakteriziraju ostale primjerke H.s.maior, i zato nema razloga, da otsada urbinatski egzemplar među te ubrajamo« (Historia Salonitana Maior, 175). Međutim u rukopisu »Salonitana et Spalatensia sacra« (Salonitana ac Spalatensia sacra su se svojedobno nalazila u biblioteci obitelji Fanfogna-Garagnin među Farlatijevom ostavštinom: gl. o tome detaljnije: M. Faber, Naučno ispitivanje u Dalmaciji, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini V, Sarajevo 1893, 639), koja se nalaze u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, a koja je pregledavao i S. Gunjača u vezi s Cathalogus II... (S. Gunjača, o. c. 184, 293, bilj. 39), dok ga N. Klaić nije mogla naći (N. Klaić, o. c., 60, bilj. 299), stoji ovako: »Giacche si conserva nella biblioteca Vaticana *vrbinate* [S. A.] un Codice man. cartaceo in 4⁰ di 320 pagine, che hà per titolo: Chronica Dalmatię et Salonę, e cominci: Dalmatia Secundum Isidorum est prima pars Grecie etc... Epitaphium Suonomerij Regis quod incipit Gemitum quis... *Nel codice 3788 Vaticana* [S. A.] alla pagine 81...« (Arhiv Hrvatske u Zagrebu — 36 D 1—X — Salonitana et Spalatensia sacra, str. 9).

Interesantno je da je na svome putu po Dalmaciji Ida von Düringsfeld vidjela u biblioteci Garagnin-Fanfogna u Trogiru veliki broj rukopisa, a među njima i »Cronica Episcoporum Salonae et Spalati«, pisanu goticom s inicijalima (Ida von Düringsfeld, Aus Dalmatien II, Prag 1857, 202).

[194] S. Gunjača, o. c., 176.

I dok se Gunjača slaže sa Črnčićem te postanak ovog »rukopisa« [tj. 828: S. A.] svrstava »oko sredine XVI.[195] stoljeća«,[196] N. Klaić ga ubacuje »možda« u »1651. godinu«. No Klaićka kaže još i to da je u ovom rukopisu (828) uz onaj naslov »Incipit historia salonitanorum Pontificum« dodao upravo ovdje Lucius: »auctore Thoma archidiacono spalatensi, qui floruit circa annum 1266«,[197] što ne samo da nije točno nego je dala i krivu fotokopiju ovoga rukopisa (828)!

Naime u tome rukopisu piše kako se to očito vidi na originalu (i na Klaićkinoj fotokopiji) na l. 109: »Incipit historia solonitanor.[198] Pontificum«, što je već davno bio uočio i Črnčić, a nad time je dodano rukom (Luciusovom): »Thomae Arhidiaconi Spalatensis«,[199] te se sve to završava na prvoj strani »157 harte« riječju »canteretur«.[200] Dakle ništa više drugo, jer je list 158. prazan.

U Klaićkinoj pak fotografiji (sl. 95) stoji samo: »Incipit historia solonitanor. (ovo Klaićka nije zapazila) Pontificum« i iznad toga: 1. Uz to s lijeve strane dvije su sasma nečitljive riječi, a s desne strane je broj: 263/009, dok ispod »Incipit...« piše: »Cap. 2⁰ De Salona« i ništa više. Sa same pak desne strane stoje iza svakog završenog teksta u ravnoj crti nanizane brojke od 1 do 23.[201]

U Gunjačinoj fotokopiji taj naslov glasi: »Incipit historia solonitanor. (također ni on to nije zapazio) Pontificum«, a iznad toga je Luciusovom rukom stavljeno: »Thomae Archidiaconi Spalatensis«, dok je s lijeve strane dodano istom rukom (kao i u marginalijama): »Caput Primum de Dalmatia deest«, a ispod »Incipit...« odmah počinje »Cap. 2⁰ De Salona« (manja su slova nego u naslovu) i ispod toga sam tekst: »Fuit autem Metropolis...« (ista su slova kao u naslovu). S desne pak strane je usporedo s naslovom broj: »260«. Sam tekst ima također 23 retka, koji ipak nisu naznačeni sa strane.[202]

Povrh svega ovoga, što je još najinteresantnije: naslov i tekst i kod Gunjače i kod Klaićke[203] pisan je istom rukom, te i to pojačava još više zagonetku oko ovih fotokopija, koju su dužni razriješiti i objasniti sami njihovi donosioci.[204]

[195] »malo više sto ljet prije 1658, po pismu sudeć, i što onako razređuje besjede...« (»Pripomenak« Ivana Črnčića: F. Šišić, o. c., 285, a ne 282, kako citira S. Gunjača, o. c. 238, bilj 23).

[196] S. Gunjaća, o. c., 179, 180.

[197] N. Klaić, o. c., 9, 71, bilj. 1 i sl. 95.

[198] ne »salonitanorum«, kako daje N. Klaić (o. c., 71, bilj. 1).

[199] F. Šišić, Letopis Popa Dukljanina, 282 (»Pripomenak« Ivana Črnčića); S. Gunjača, Historia... sl. 6.

[200] F. Šišić, o. c., 283: Inače Črnčić, iako ne daje nikakvu signaturu, jasno je da je imao u rukama Barb. lat. 828.

[201] N. Klaić, o. c., 201, sl. 95 — Naslovna strana starijeg barberinskog rukopisa — B 1 (Barb. lat. 828).

[202] S. Gunjača, o. c., sl. 6.

[203] N. Klaić čak krivo piše kako Lucius dodaje u B 1: auctore Thoma archidiacono spalatensi, qui floruit circa annum 1266. (o. c., 71, bilj. 1), što uopće ne stoji, jer je to tako dodano u Barb. lat. 828!

[204] Isto tako bi nam Gunjača trebao objasniti kako su dospjele na onoj fotokopiji rukopisa Barb. lat. 3218 između pisanih slova one štampane riječi na našem jeziku (Gl. S. Gunjača, Ispravci... I, str. 31, sl. 5).

Ali zato u tzv. mlađem barberinskom rukopisu (Barb. lat. 3218),[205] čiji se egzemplar, kako je zapazio Gunjača, sastoji od dva dijela: starijeg prijepisa i mlađe dopune, uvezanih skupa u konvolut s prijepisima nekih drugih rukopisa,[206] jasno se vide među njima razlike, kako po drugačijoj kaligrafiji tako i po različitom papiru.

[205] Još je F. Šišić također poznavao ovaj rukopis »u biblioteci Barberini (Lat. 3218)«, za koji je rekao da je »barberinski nešto mlađi« (Priručnik ... I/1, 151, 152) i nepotpun kao i Urb. lat. 910 (Povijest Hrvata ..., 416, bilj. 23). M. Barada pak u pismu Šišiću iz Rima 10. V 1931. kaže da je »prostudirao barberinski codex, u kojem su akta sabora«, te je uvidio »da bi se moglo po pogreškama prepisivača odrediti dobu predloška«. Ujedno piše da je dao »fotografirati svih 30 stranica«, te će kada dođe kući »na posao«. U pismu upućenom Šišiću iz Splita 23. XI 1931. Barada govori kako je kolacionirao »Tomu Arciđakona iz arhiva kaptolskoga kao i paleografski proučio, osobito rad djela« koje sprema »o tzv. Historia Salonitana maior, od koje osim barberinskoga kodeksa« ušao je »u trag i još jednomu« (A JAZU-Korespondencija F. Šišića-XIII A/B 5, br. 10 i 12). God. 1949. pak Barada tvrdi da je barberinski rukopis (Barb. lat. 3218) napisan »na prijelazu XVI. u XVII. st.« (M. Barada, Dalmatia superior, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 103). N. Klaić iznosi po Baradinim predavanjima, iz kojih nisu bila načinjena skripta, ono isto što je on i 1949. napisao (N. Klaić, o. c., 10 i bilj. 64). Gunjača, iako je vidio cijeli ovaj kodeks (3218), ipak ne datira ondje pojedine rukopise. Ali zato dopušta da je taj primjerak s brojem 3218 mogao nastati samo prije 1653. godine, a malo zatim nazivajući ga Ughellijev rukopis kaže da se može »staviti u vrijeme oko početka XVII. stoljeća« (S. Gunjača, Historia ..., 178, 179). Međutim N. Klaić smatra, kada je »utvrđen odnos između mlađeg i starijeg barberinskog rukopisa« da je takvo »datiranje neodrživo« i njegov postanak stavlja »negdje oko 1650. godine« (N. Klaić, o. c., 10).

[206] »1. Chronicon Andree Dandoli ducis Venetiarum, 2. naš rukopis, 3. Guilelmi Apuliensis, Rerum in Italia gest. lib. 5, 4. Chronicon Suesse (= grad u Južnoj Italiji)« [S. Gunjača, o. c., 238, bilj. 17]. V. Novak u pismu Šišiću iz Rima 30. IV 1914. piše da »Barb. lat. 3218 sadrži: a) Chronicon Andreae Danduli ducis fol. 1—107., b) Appendix ad Chronicon Andreae Danduli fol. 108—140. 3. Thomae Archidiaconi Spalat. historia Salonitana, Pontificum atque Spalatensium ... ms. folia *carente codice* fol. 141—209. 4. Guillelmus Apuliensis, rerum in Italia ... libri quinque 210—256. 5. Chronicon Suesse MCIII. Anno Dni 1113 fol. 257—275. Uzevši u ruke taj kodeks« najprije je Novak ocijenio »starost 17 stoljeće sasma sigurno« a u tome se složio »i prof. Katterbach, samo je pisan od dva pisara. Prvi ide od I—XXII, a onda do konca drugi. Prvoga se veoma lako dade čitati, dok drugi dio pisan je grozno«. Iznoseći dalje opširno kako izgleda taj rukopis, priča Šišiću kako se »dugo i dugo« nije mogao snaći u tom kodeksu »jer doista: huius manuscripti folia carente ordine«. Konačno »nakon dugoga posla« sredio je »folia, kako ih treba čitati. T. j. *počima s 185, teče do 194. Onda se vraća na 166 te ide do 184; onda 152 pa do 165;* te *konačno od 140—151.* Sada se *nastavlja sa 195 i do konca* ide kako slijedi, u tom svežnju tih ... rukopisa. Dakle na fol. 185 započima Toma: Incipit historia Salon ...«. Dalje opširno opisujući taj isti rukopis piše da »47, 48 i 49 glavu ne donosi. Svršava iza glava (nastavljajući) život Rogerijev, donosi epitaf Tomin i nastavlja bilješkama u analističkoj formi sve do sredine XIV vijeka. Na fol. 205. počima se spiskom biskupa salonitanskih odnosno spljetskih, te ih niže po brojevima, te taj niz teče do fol. 208, te kao 109 biskupa spominje *Aloysius Michael;* to je valjda biskup iz njegovoga vremena, pak se po tome može lako i vrijeme tome drugome dijelu odrediti«. završava ovako Novak o ovome rukopisu svoje navedeno pismo (A JAZU — Korespondencija F. Šišića-XIII A/2, br. 5). Barada je u svojim predavanjima dao detaljan opis ovoga kodeksa (3218) i naveo da ima 275 papirnih listova razne vrste i veličine, pretežno iz početka XVII st. Na listovima 140—194 nalazi se tekst HSM. a prije toga kronika A. Dandola i njegova nastavljača Caresina (1—139 l.). Od 195—208. su dodaci pisani Ughellijevom rukom kao: pogl. HS XXII i XXIII (195'—202). Od l. 206 nalaze se još ispisi iz HS (XVI pogl.) i Mihe Madija. Paginacija mu je pogrešna, a i slijed samoga teksta. Tekst pak HSM je pisan jednom rukom (N. Klaić, o. c., 9). Prema našem pregledu ovoga kodeksa (3218), koji broji 1—278 l., »Chronicon« Dandola (prijepis iz XVI

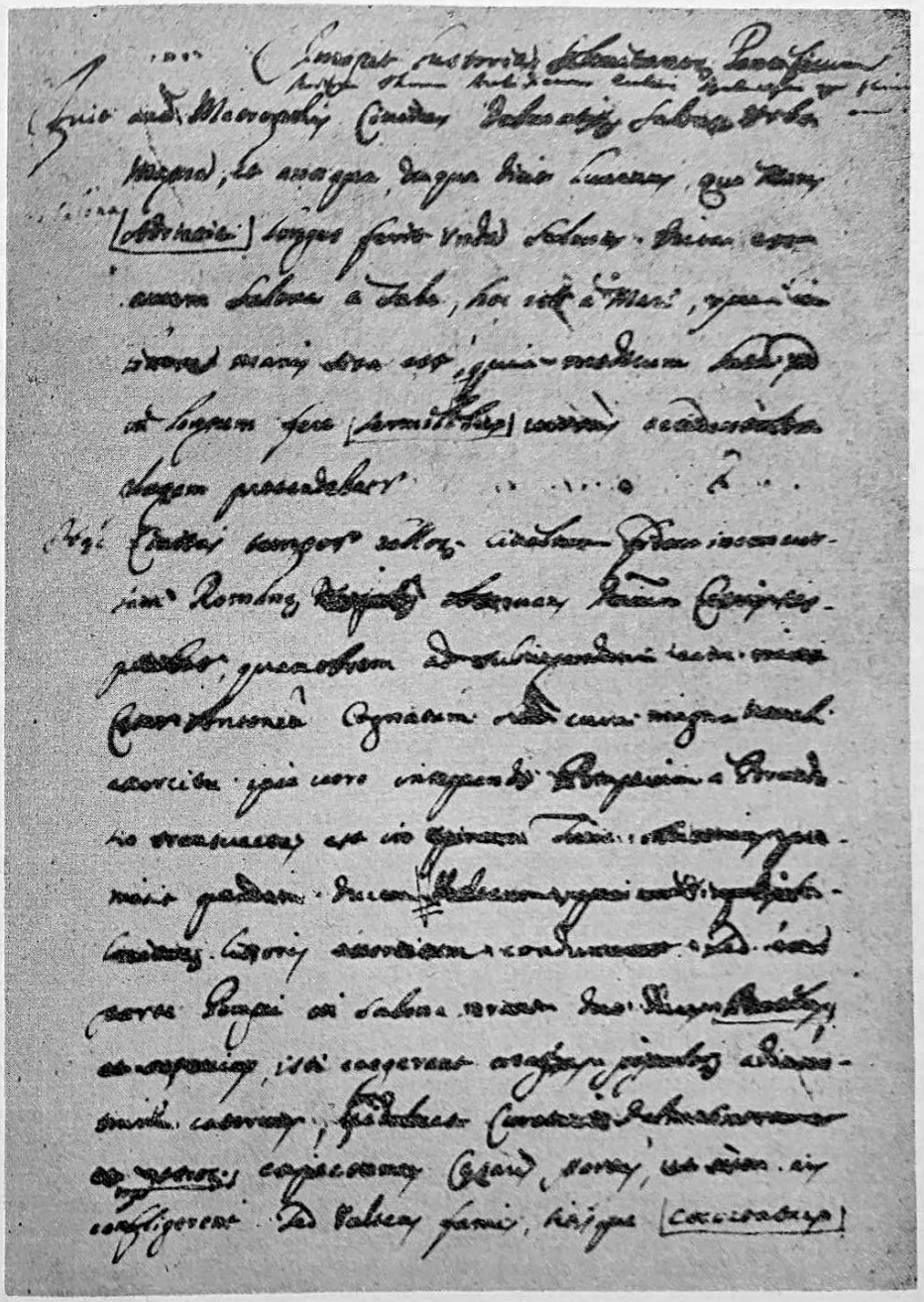

Naslovna strana Historiae Salonitanae Maior u mlađem barberinskom rukopisu — Barb. lat. 3218 (N. Klaić, Historia Salonitana maior, SAN, Beograd 1967, sl. 96)

Starijom je kaligrafijom — po Gunjači — *»pisan tekst HSM, koji ide od lista 7 (ispred njega nema prethodnih brojeva paginacije) do lista 60, a drugom se kaligrafijom nastavlja ondje gdje H. s. maior prestaje. Prepoznaje se, da je taj nastavak rađen prema H. s. minor* [S. A.] bilo po Luciusovu izdanju u 'De Regno Dalmatiae et Croatiae', bilo po rukopisu, koji je Lucius darovao Vatikanu, *ali da nije tekstualno prepisivano, nego je tek ponešto ekscerptirano, preskočena su dapače cijela poglavlja«* [S. A.]. Za ovaj rukopis je Gunjača utvrdio da je pripadao Ughelliju,[207] koji je pisao onaj »nastavak prijepisa« i »na početnoj strani rukopisa, pri gornjem lijevom uglu, davnom je rukom napisano: 'Ex mss /= manuscriptis/ dono Ferd. Ughelli'«. Zato on ovaj rukopis i stavlja »u vrijeme oko početka XVII. stoljeća«.[208]

Kako vidimo s ovim svojim izlaganjem je Gunjača unio nepotrebnu zbrku oko toga rukopisa, koji se nalazi pod sign. Barb. Lat. 3218. Naime ako se pažljivo sve to analizira, onda bi se moglo pretpostaviti da je on imao pri ruci dva rukopisa pod tom istom signaturom, na što upućuju upravo od njega donesene fotokopije od sl. 1. do 4. kao i Klaićkina sl. 96.

Nadalje Gunjača, opisujući sadržaj kodeksa s brojem 3218, prvo kaže da se taj prijepis »ne nalazi odjelit, nego uvezan u konvolut skupa s prijepi-

st.) ide od 1 do 139. Od 140 do 194 je dio HSMA, koji je možda pisan rukom Luciusa, te počinje: »Absalon Archiepiscopus Spalatens. Ungarus natione ...« (140), a na l. 140. ima naslov: »De Episcopatu Pharensi« i počinje sa »Interea ...«. Na l. 158' i 159 je »Epithafium Suonimeri Regis Croatorum«, a onda na l. 159' piše kako je Koloman naslijedio Ladislava i odlučio da osvoji »totam terram usque ad mare Dalmaticum suo dominio subiugare«. Na l. 195 je naslov »Petro et altero Petro Archiepiscopo«, pisan Ughellijevom rukom [?S. A.], te počinje: »Post mortem uero Emanuelis Imperatoris ...« (Gl. S. Gunjača, o. c., sl. 2), a na l. 202 je natpis Tome Arhiđakona u crkvi: »MCCLXVIII [!S. A.] mense ...« i na istom listu stoji: »... ex hist. M. Miche de Barbasanis de Spalato ...« a završava s l. 203' tako da je l. 204 i 204' prazan, dok 205—208 sadržava popis splitskih nadbiskupa s time da je kao 109. po redu naveden: »Aloysius Michael« (Biblioteca Vaticana — Barb. lat. 3218), koji je bio splitski nadbiskup od 1566, a umro 1583. godine (D. Farlati, o. c. III (1765), 458, 459, 962, 463). Inače ovoga Aloysiusa Michaela donosi kao 109. po redu Farlati i pod »Memoria archiepiscoporum Salonitanae, et Spalatinae Ecclesiae, ex Historia de Gestis civium Spalatinorum, auctore N.N.A. Cutheis« (o. c. I, 325, 324). Prema tome nema pravo Barada, a ni Klaićka, koja po njemu navodi da se do lista 206. nalaze »još ispisi iz HS (Tomino XVI pogl.) i Mihe Madijeva de Barbazanis« (N. Klaić, o. c., 9). Od l. 209 do 254' — možda Luciusovom rukom — piše: »Guilelmi Apulensis Rerum in Italia ... Rothenagi MDLXXXXII« a l. 255 i 256 su prazni. Na l. 257 pak stoji: »Chronica Suesse«, tj. izvaci iz nje od 1189. do 1348. g., a na kraju toga lista piše: »Finis«, dok je na l. 278 napisan jedan datum (Biblioteca Vaticana — Barb. lat. 3218).

[207] Za ovaj rukopis piše uz ostalo iz Rima (14. IV 1660.) Lucius Ponteu da se u Barberini poslužio sličnom marljivošću »acciò non vadi avanti un supplanto, che Dio gli perdoni chi è stato, ma il sign. Veranzio credo l'indovini« (B. Poparić, Pisma Ivana Lučića Trogiranina, Starine JAZU XXXI, Zagreb 1905, 317; Gl. i S. Gunjača, Ispravci ... I, 30). V. Brunelli drži da je on (Lucius) znao ime prerađivača ove kronike i taj je u Dalmaciji bio poznat [na ovo stavlja zadarski historičar znak pitanja]. No iz onoga Luciusova pisma Ponteu vidi se i to da je Ughelli imao taj tzv. barberinski rukopis, koji se već 1660. nalazio u istoimenoj biblioteci, te je za njega Lucius tvrdio da je taj spis isti kao i historija Tome Arhiđakona, ali s dodacima na nekim mjestima. Lucius je pak imao u svome posjedu svoju »copia vera, molto antica«, koju je čak pokazao Ughelliju (V. Brunelli, Giovanni Lucio, Rivista dalmatica, anno I, vol. II, Zara 1899, 35, bilj. 2). Svakako je dakle onaj Luciusov prijepis rukopisa samo: HSMI, a ne onaj u Barberini: HSMA — i to je velika razlika koju naši historičari ipak nisu sasma jasno uočili.

[208] S. Gunjača, Historia ..., 178, 179.

sima nekih drugih rukopisa«: »1. Chronicon Andree Dandoli, ducis Venetiarum. 2. *naš rukopis«* [S. A.][209] itd. Međutim na istoj strani, gdje obrazlaže kako izgleda taj rukopisni primjerak (o. c., 178), govori da tekst H. s. maior ide od lista 7. do 60.

M. Barada je još 1949. naveo da je »u rimskoj Vatikani, prije Barberini«, B, tj. »Barb. Lat. 3218« napisan taj prijepis »na prijelazu XVI. i XVII. st.«[210] i to bi dakle bio onaj Gunjačin »egzemplar ... starijeg prepisa« od l. 7. do 60, jer se onaj drugi prijepis — i to samo u dijelovima — nalazi pod istom signaturom na l. 140—194.

Dakle nakon Dandolove kronike, koju nije Gunjača paginirao, dolazi »naš rukopis«, kako on kaže i koji također nije brojevima označio. Ali zato je to — prema Klaićki — učinio Barada, koji je pod tom signaturom svakako vidio onaj »Gunjačin rukopis« od l. 7—60, iako je isticao u svojim predavanjima »da je sadašnja paginacija pogrešna, a time i slijed samoga teksta«. To znači da je uočio i onaj tekst na l. 140—194.[211]

Svakako sada ostaje na Gunjači da objasni što mu je poznato o tim tekstovima, od kojih je jedan čitav, a drugi počinje od kraja XIX poglavlja, te oba imaju, kako to donosi i Gunjača na sl. 2—4. istu signaturu: 3218.

Kako bi nas daljnje obrazlaganje ili istraživanje uzroka ovakve zbrke dovelo do apsurda, to bismo samo htjeli na još nešto upozoriti.

Naime kod Gunjače je na sl. 1. onaj tekst sa l. 195. »De Petro ...« i to je Ughellijev, a s lijeve je strane iz XVII st. Signatura je 3218. kao što je i ista signatura od fotokopija 2, 3 i 4.

Kod Klaićke (sl. 96), tj. na naslovnoj strani mlađeg barberinskog rukopisa — B2 (Barb. 3218) glasi naslov: »Incipit historia Salonitanorum Pontificum« a ispod toga sasma drugom rukom — valjda Ughellijevom — i to prilično teško čitljivo: »Auctore Thoma Archidiacono Ecclesie Spalatensi qui floruit ... anno 12 ...«[212]

Sada se postavlja pitanje kako je glasio naslov rukopisa koji Gunjača stavlja na l. 7—60. i jesu li ti listovi ispravno paginirani. Naime kada smo prije nekoga vremena boravili ponovno u Rimu (lipanj 1974), iznova smo pregledali ovaj rukopis HSMA (Barb. lat. 3218), koji je skupa s ostalim ranim rukopisima uvezan u jedan codex.

Tom prilikom smo uočili da se HSMA nalazi na l. 140—194. i to je nova paginacija, a starija je iznad ovih brojeva i ide od 7. do 60. l. Da budemo još jasniji, HSMA počinje od l. 140. iznad koga je paginacija: 50 i ide do 60 (nova paginacija: 150). Zatim je l. 60' (nova paginacija: 150') prazan, onda dolazi stara paginacija 71 (nova: 151), a 71' (nova paginacija: 151') je opet prazan. Na l. 140 (l. 50 stare paginacije) počinje tekst sa: Absalon Archiepiscopus Spalatensis Vngarus natione ..., a na l. 150 (60 stare paginacije) završava sa: per nostram Dioecesim omni die cantetur. Na l. 152 (stara paginacija: 36) počinje tekst s riječi: uero alię, quoque in Oriente habetur ... i ide do l. 163' (stara paginacija: 47') te završava riječima: Sancti Benedicti diu iacuit Absalon (naznačuje time da počinje slijedeći list, tj. 140). Iza toga je l. 164 (stara paginacija: 48) i l. 165 (stara paginacija: 49) prazan, a onda dolazi l.

[209] S. Gunjača, o. c., 178, 238, bilj. 17.
[210] M. Barada, Dalmatia Superior, Rad JAZU 270, 103 i bilj. 40.
[211] N. Klaić, o. c., 9.
[212] S. Gunjača, o. c.; N. Klaić, o. c.

166 (stara paginacija: 17), koja počinje riječima: Quampropter quos, uel in quibus locis..., a završava l. 184' (stara paginacija: 35') s riječima: ... occidentali parte posite. Ecclesie uero [ovo »uero« naime pripada već l. 152 (ili staroj paginaciji. 36)]. Istom na l. 185 (stara paginacija: 7) piše sasma gore u kutu na lijevoj strani (valjda Luciusovom rukom): Ex ms D. Ferd. Ughellis, te na istom listu naslov glasi: Incipit historia Salonitanor. Pontificum (većim slovima), a zatim, valjda opet Luciusovom rukom, ispod toga naslova je ispisano: Auctore Thoma Archidiacono Ecclesie Spalatensis qui floruit circa anno 1266. (ovo je ispisano onakvim istim sitnim slovima kao i ono u kutu ovoga teksta). Usporedo sa: Auctore... piše sa strane: c.2 (istom rukom), dok drugim rukopisom kao što je pisan i naslov stoji: Fuit autem Metropolis Ciuitas Dalmatie Salona Vrbs magn..., te to sve ide tako do nove paginacije l. 194' (a stare: 16') i završava riječima: ... raritatem Pontificum negligetur. Quapropter (ova zadnja riječ već pripada novoj paginaciji l. 166', a staroj: 17'). Sve ovo pokazuje da je tekst ispremiješan, ali se dade lako spojiti, jer postoji stara paginacija, koja ide od l. 7—60' ili ako se uskladi i prema novoj paginaciji, onda bi to bilo konačno ovako: l. 185—194' (7—16'), 166—184' (17—35'), 152—163' (36—47'), 140—150 (50—60).

Možda je prigodom uvezivanja u današnji kodeks, kako je to tvrdio Barada, paginacija izmijenjena.[213] Ali, unatoč tome ni on kao ni Gunjača a ni Klaićka nisu uočili da je sva ta paginacija — uslijed uvezivanja — i ispremiješana i tako postao ovaj rukopis gotovo neuporabiv.

Inače je Lucius i u ovom rukopisu kao i u onom starijem (Barb. lat. 828) pravio crte i odjeljivao tekst, što Klaićka ne uočava. Uz to ona i opet griješi glede ispisivanja imena hrvatskih vladara Tomislava i Držislava iz teksta ovoga rukopisa kao i titule Branimira. Također nije zapazila ni to da u Epitafu kralja Zvonimira na l. 159 nove paginacije (a stare: 43) stoji: Pium Suanimirum in mente (ne kako ona piše na str. 111, bilj. 931: in mense).

Isto tako ni Gunjača, a ni Klaićka, nisu zapazili da je valjda Luciusovom rukom — i to sitnim slovima — ispisano od l. 195—202' pored već citiranog: De Petro et altero Petro... i: obiit anno 1268... decimo Kalendas Madii anno Domini 1266... Chronicon Thome archidiaconi Spalat... qui obiit anno 1268...; dakle tu je ispisan Tomin epitaf a onda tek dolazi ispis iz Mihe Madija iz XIV stoljeća.[214] U tzv. rukopisu Begna-Levakovića[215] piše se istom

[213] N. Klaić, o. c., 9.

[214] Biblioteca Vaticana-Barb. lat. 3218.

[215] Za primjerak »Historia Salonitanorum Pontificum« kaže Farlati da ga je Rafael Levaković pronašao u Dalmaciji i da je mnogo toga iz njega uzeo i u svojim »Adversariis miscellaneis« za dovršenje ilirske historije odvojio. Ujedno je ustvrdio da su i primjerak Historia Salonitana u biblioteci Barberini i onaj u Propagandi Fide a i onaj kod Levakovića između sebe svi slični, te je ovaj rukopis prozvao: Historia Salonitana major za razliku od onoga u Luciusa (D. Farlati, o. c. II, 161, 162). Nadalje na drugom mjestu piše da je ovaj rukopis HSMA, prepisan od Levakovića, našao u zavodu sv. Jeronima ilirske narodnosti u Rimu i da se s ona dva rukopisa gotovo sasma podudara (o. c. III, 283). Međutim 200 stranica prije u istom svesku svoga djela Farlati je rekao da je taj isti rukopis ne baš prije mnogo godina prenesen u Split i smješten u arhivu splitskoga kaptola (o. c. III, 84). No poznato je da je sam Levaković, kada je boravio u Kotoru iznio kako je »... trovato e copiato una Historia data mi qui dal Signor Pasquali, vicario di questo Msg. vescovo, de Rè di Dalmazia; e finalmente *ho copiato tutta Historia di Toma arhidiacono Spalatense, che trovai intiera* [S. A.]...« (E. Fermendžin, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620—1648, Starine JAZU XXIV, 40), tj. on je u Kotoru prepisao čitavu historiju Tome Arhiđakona, koju je pronašao u cijelosti. Kako Barada tvrdi Levaković je prepisao i Begnina Collectanea [danas u KAS: S. A.], koja su sačuvana iz još jednoga prijepisa iz 1719. g. Budući da je među njima i Historia Salonitana Maior (gl. N. Klaić o. c., 10, 11), to smo pred zagonetkom: gdje se danas zapravo nalaze oba ona prijepisa Levakovića?!

rukom naslov (kao što je njome pisan i ostali tekst) ovako: »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum. Thomae Archidiaconi Spalatensis.«[216]

Tako stoji i u Riceputti-Blaškovićevu rukopisu[217] (I i II)[218] uz jednu jedinu iznimku, tj. da u RB I ne piše »Thomae« već »Thome«.[219]

A sada pogledajmo što je sa »Memoriale«. Taj je naziv pisan svugdje na kraju tzv. Historia Salonitana minor uz razne varijante.

Tako u najstarijem prijepisu beneventanom, dodano je na kraju *goticom XIV stoljeća* [S. A.]: »Memoriale bonę memorię domini thome quondam archidiaconi spalatensis« a drugom rukom (XVI/XVII st.) dodano je: »Qui floruit circa annum domini M.CC.LX.VI. et sepultus in ecclesia sancti Francisci Fratrum conuentualium.«[220]

[216] KAS — Ostavština I. Luciusa 529 B — Historia Salonitana maior — Collectanea Begnii (na koricama) I, 15. Inače iz jednoga popisa po Filipu Riceputiju (Venecija 30. XII 1741), koji je prijepis iz XIX st. stoji ovo: »... 135. Collectanea varia Raphaelis Levacovitij Archidę Archiepiscopali, *nobis* [S. A.] ex Archivio Georgiciano iussu Clementis XI comolata, *continens Historiam majorem Salonitanam fine carentem* [S. A.], et fragmenta varia magni prętij Libellus primus in 12. pag. 133« (KAS-595 B-G 1. No 3437; gl. i H. Morović, Sa stranica starih knjiga, Biblioteka za društvene nauke MH 4, Split 1968, 129). U »Inventario delli manoscritti Illirici e spettanti all'Illirio lasciati per legato al Venerabile Capitolo di Spalato dala b.m. del Signore Arciprete D. Giorgio Giorgiceo« stoji: »Collectaneorum Benii al di fuori Tom 4. in 12 — L'opera però è di Monsig^re Leuacouich« (KAS-595 B).

[217] God. 1739. ovjerovljen je rukopis iz XVIII st. »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum Thomę Archidiaconi Spalatensis« (KAS-485 B, 1—35'). Prema Baradinim skriptima Klaićka naziva ovaj rukopis Riceputi-Blaškovićev (S 2), jer je taj ovjerovljeni rukopis iz 1739. prepisao 1749. g. Josip Valenti, vicekancelar makarskog biskupa Stjepana Blaškovića, koji je to i potvrdio 3. VII 1749 (l. 34'—35') [N. Klaić, o. c., 11, 12]. Ova druga dvojica su tako isto postupila i u rukopisu koji se nalazi u Beču (Nationalbibliothek-Bibl. Vindob. Cod. 12670). To pokazuje koliko Barada a koliko N. Klaić imaju pravo u pogledu ovoga rukopisa II (53) HSMA (N. Klaić, o. c., 10, 1).

[218] Kada je Šišić polazio u Beč, Barada ga je zamolio usmeno a onda i pismeno (Split, 30. VI 1932) da mu »dade fotografirati u Bečkoj Dvorskoj Biblioteci No 12.670 (Suppl. 528). To je papirni svezak od 86+17 folija. Na f. 1—48 nalazi se tekst Tome Arcidakona kao onaj u Barberini. Ostali foliji sadrže »Gesta s. Clementis«, kojih prijepis ima ovdje u Muzeju. Ako je tekst kao u Barberini, moli da ga fotografira »svega, ako je pravi Toma tad ništa« (A JAZU-Korespondencija F. Šišića-XIII A/B 5, br. 13). Unatoč tome je Barada svojevremeno naveo da se ovaj bečki rukopis (Riceputi-Blaškovićev II) nalazi u Državnom arhivu u Beču pod br. 12.670, što nije bilo točno naznačeno, kako to piše Klaićka (N. Klaić, o. c., 14, bilj. 99). Naime ovaj rukopis se nalazi u Österreichische Nationalbibliothek (Hofbibliothek) u Beču pod nasl. Bibl. Pal. Vindob. Cod. 12670, l. 1—46'. Od l. 49 je prijepis rukopisa iz XVIII st. »Gesta S. Clementis Papę et Martyris Autore Hesichio Archiepiscopo Salonitano« i završava sa l. 84. Kako je Klaićka dobila samo film od ove HSM, jasno je da joj nije bilo poznato, kako sama piše »da li se u tom kodeksu nalaze i neki drugi rukopisi ili samo tekst HSM« (N. Klaić, o. c., 14, bilj. 99).

[219] N. Klaić, o. c., 10—14, sl. 97—99.

[220] KAS—623 B.

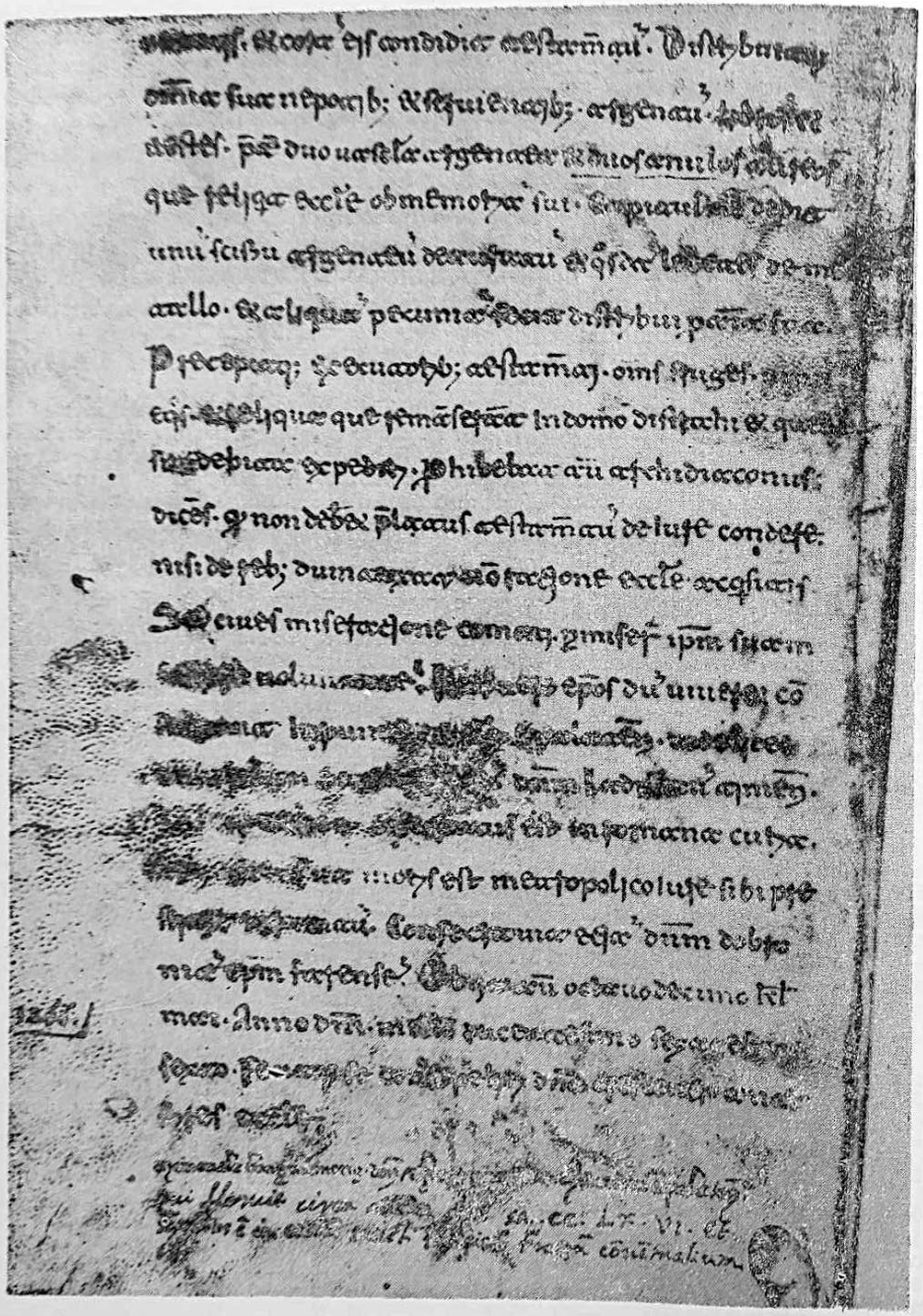

Kraj Historiae Salonitanae Minor u Splitskom rukopisu (I. Kršnjavi, Prilog historiji salonitani Tome arhiđakona Spljetskoga, Vjestnik... zemaljskoga arhiva II/3, Zagreb 1900, tabla I)

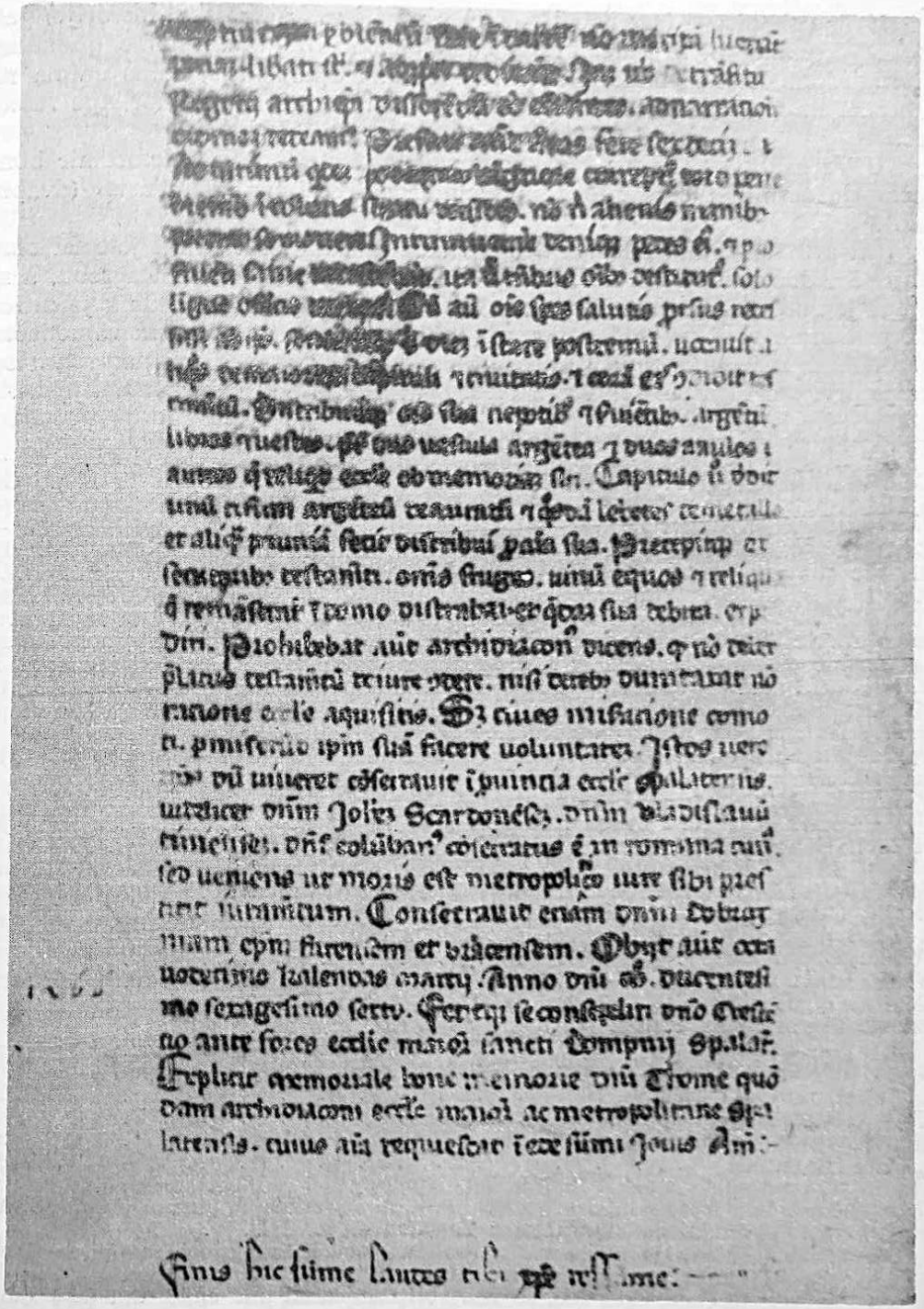

Svršetak teksta Historiae Salonitanae Minor u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchenyi... — Cod. lat. med. aevi No 440)

U Tr rukopisu[221] (sve istom rukom pisano kao i sam tekst historije) pak stoji: »*Explicit* [S. A.] memoriale bone memorie domini Thome quondam archidiaconi ecclesie maioris ac metropolitane Spalatensis, cuius anima requiescat in ede summi Jouis. Amen. Finis hic summe laudes tibi Xpe ressume.«[222]

U Vr rukopisu (XIV st.) piše crvenom tintom [S. A.]: »Memoriale bone memorie domini thome quondam archidiaconi ecclesie spalatensis« (dvaput isto).[223]

Od svih kasnijih prijepisa ovoga rukopisa najinteresantniji je ipak onaj koji se i danas čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, a za njega je znao još krajem XIX st. i I. Kršnjavi. Taj naučni radnik je naveo da je onome vatikanskome rukopisu najbliži »po starosti codex zagrebačke sveučilišne knjižnice (Sig. 38 Msc.)«,[224] te »po Chmelovom mnijenju čini se, da je prvi dio toga rukopisa oko 1460., a drugi dio pod konac XV. vijeka«.[225]

[221] Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könyvtár — Cod. lat. medii aevi... N° 440; Muzej grada Splita — Fotokopija Tr ili po Gunjači: Papalićevog kolektaneja.

[222] Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könyvtár — Cod. lat. medii aevi... N° 440 — Incipit..., l. 82'. Međutim Rački čita 1874: »Finis hic summe, laudes tibi xpe resume« (Fr. Rački, Istraživanja..., Rad JAZU XXVI, 175), a 1894: »Finis hic summe laudes tibi Christe resumme« (Fr. Rački, HS, 212, bilj. 11), čime i završava ova historija. Kršnjavi pak čita cijeli ovaj tekst ovako: »Explicit memoriale *bone memoriae dm. Thomae* [S. A.] quondam archidiaconi *ecclesiae majoris et metropolitanae cujus* [S. A.] anima requiescit *in aede* [S. A.] summi Jovis. Amen. Finis hic summe *laudis tibi Xpe. resume*« [S. A.] (I. Kršnjavi, o. c., 130), u čemu ga u potpunosti slijedi i S. Gunjača (Uz rukopise..., 171), dok N. Klaić (Historia..., 29, bilj. 181) ima točno ispisano kako to upravo stoji u Tr (samo s time što u rukopisu iza: Finis i Christe nema točke, tj. zareza).

[223] I. Kršnjavi, o. c., 130—132 i tabla IV.

[224] Stara signatura ovoga rukopisa je bila: »Mnscpt. 38 (Mns.)«, a nova je: R 3311. Unutar korica — na prvoj strani dolje je žig, na kome stoji: Jankovich Miklos 1830. Zatim na toj istoj strani piše: »Ovaj rukopis Chronicon Thomae Archidiaconi Spalatensis nađe u starinarnici Schrattovoj u Beču, Andrija Torkvat Berlić, i da ga narodni muzeum u Zagrebu kupi, sabra prineske od domorodcah u Beču naime Presvjetl. gospode dvorskih savjetnikah:

Metela Ožegovića	10	fr.
Hermanna Bužana	5	fr.
Velmožne gospode:		
Franje Žigrovića savjetnika pri namjesništvu doljnjo austrijskom	5	fr.
Franje Miklošića bivšeg Rektora sveučil. bečkog	3	fr.
Gosp. Stěvana Voćinčića namjestn. perovođe opredielěnog kod popečitel. nutrnjih dielah	2 1/2	fr.
Evgenie Opačića c. k. poručnika	2	fr.
Andrije Torkv. Berlića	2	fr.
Ignjata Bartulića	1/2	fr.
U sv. = 30		fr.'

U Beču 8. veljače 1856. A T Berlić [Originalni potpis: S. A.] (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311).

[225] Chmel je dao izjavu o tome na poleđini prvog lista ovoga rukopisa: »Diese Chronik des Thomas Archidiaconus von Spalatro ist ungemein wichtig für die Geschichte von Ungarn, Croatien, so wie von Dalmatien und endet mit dem Jahre 1266. *Der erste Theil dieses Manuscriptes scheint um 1460, der zweite gegen des XV. Jahrhunderts geschrieben zu sein* [S. A.].
Vidio I. Chmel carski arkivar i potvrdio u obćenito gornje tvrđenje.
Za istinitost:
Andr. Torq. Berlić« [originalni potpis: S. A.]
(Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311).

U tom »codexu zagrebačke sveučilišne knjižnice svršava tekst historije salonitane kao u spljetskom codexu, riječima:... fecit se consepelire DMo. Crescentio aute [sic! S. A.] fores ecclje. Finis«.[226] Nadalje iznosi Kršnjavi da riječi: 'Memoriale bonae memoriae' nema, i još je ispod riječi 'finis', crtom, koja preko čitave stranice ide označen potpuni završetak djela. Na to dolazi bez posebnoga natpisa opet bilješka »Colomanus filius Vladislavi regis Hungariae itd.«. Drugom pak rukom »iz XVII. vijeka ima uz ove bilješke napisan broj 51 kraj riječi Colomanus, a pod tim marginalrubrika: Hoc caput ad priora pertinere (jedna riječ nije čitljiva) dicuntur anno 1100«.[227] »Uz riječ 'audiendi' ima marginalrubrika: ad caplum 17.«,[228] završava ovako opis ovoga rukopisa I. Kršnjavi.[229] Ali od svega toga je najzanimljivije da je I. Kršnjavi izbjegao da citira naslov ovoga rukopisa, koji Gunjača uopće ne spominje i za njega ne zna. Naime taj naslov začudo glasi ovako: »*Incipit Istoria Salonitarum principum atque spalatensium*« [S. A.] i počinje rečenicom: »Dalmatia *est* [S. A.] secundum Isidorum prima pars Gretiae...«[230]

Inače su naslovi poglavlja (od kojih su neki pisani drugom rukom nego što je pisan tekst rukopisa) u ovome rukopisu bez rimskih brojeva stavljenih ispred i cijela ta »Istoria« obuhvaća 143 strane.

Prema papiru i rukopisu pisma ovo djelo bi moglo biti prepisano u II polovici XVI stoljeća, a možda i nešto ranije, ali nikako krajem XV stoljeća kako to smatra Chmel!

Ovdje smo sad postavljeni pred novu zagonetku: zašto je prepisivač ovoga djela stavio naslov »Incipit Istoria Salonitarum *principum* [S. A.] atque spalatensium«, a ne kao što gotovo svi imaju: »Incipit istoria [ili »historia«: S. A.] Salonitanorum *Pontificum* [S. A.] atque Spalatensium«.

Bit će ipak da se anonim zabunio pri prepisivanju u naslovu! Bilo kako bilo naslov navedenoga rukopisa ostaje svojevrsni jedinstveni kuriozitet među svim drugim HSMI. Inače u prijepisu rukopisa »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum, atque Spalatinorum, Auctore Thoma Archidiacono Spalatensi«, koji se čuva u arhivu franjevačkog samostana sv. Lovre u Šibeniku, a za koji misli Božitković[231] da potječe iz XVI st. i ima 41 poglavlje (»uz neke falinge«) ne može se reći kako glasi kraj jer ide samo do »De Domino Stephano Episcopo«.[232]

U ocjeni starosti toga prijepisa Božitković se međutim prevario i nije htio druge stvari da vidi. Naime ovaj prijepis je samo djelomično iz II polovice XVII st. a ne iz XVI st. Na l. 1. stoji: Caput I i počinje sa »Dalmatia secundum Isidorum est prima pars Grecię...«, a zadnji caput je XLI »De obitu Guncelli« i počinje sa »His ita gestis...«, te svršava sa »uno quasi mi-

[226] Na str. 142 ovoga codexa stvarno stoji ovako: »... fecit se consepelire *Dno* [S. A.] Crescentio ante fores *Ecclesie* [S. A.]. Finis. (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311).

[227] Doista sa strane (lijeve) ovoga rukopisa kraj riječi Colomanus i dalje glasi marginalna bilješka: 51. cpt. Hoc caput ad priora pertinere acta enim hac dicuntur anno 1100. (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311, str. 142).

[228] Usporedo s »audita«, a ne »audiendi« (te riječi nema u tekstu »Pacta«) stoji marginalna bilješka: ad caplum 17. (Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311, str. 142).

[229] I. Kršnjavi, o. c., 132.

[230] Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311, str. 1.

[231] J. Božitković, Nepoznati šibenski rukopis Tome Arkiđakona Splićanina, Nova revija VI/3, Makarska 1927, 304—308.

[232] Gl. Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana (ed. Fr. Rački) 179.

racolose« tako da obuhvaća i dio teksta (u Račkoga XLI) »De seditione apud S. Stephanum«. Ali od toga svega tekst, koji je inače tu i tamo ispremiješan, od c. I pa do c. XXXII (De scandalo, quod factum est inter Archiepiscopum et Archidiaconum) — i to do riječi »factum est utali . . .« — jest prijepis iz II polovice XVII st., a od nastavka toga »... que frequensi« pa do kraja XLI caputa i riječi »quasi miracolose« iz XIX stoljeća.[233]

U arhivu pak porodice Arneri iz Korčule nalazi se Tomina povijest u prijepisu iz XVIII st. (sa 51 c. »et ultimum«) i njen naslov začudo glasi ovako: »Incipit *Historia seu Chronica* [S. A.] Salonitanorum, atque Spalatinorum Pontificum«, a završava sa »*Expleuit* [S. A.] memoriale... Finis«.[234]

U već spomenutoj »Chronica salonitanorum atque spalatinorum Pontificum« (XVI/XVII st.) koja se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu,[235] na l. 60. piše: »*Explicit* [S. A.] Memoriale... tibi Christe resume« kao i u Tr, dok u onoj iz KAS-a (kraj XVIII st.)[236] glasi: »Finis Historie Salonitanorum, et Spalatensium Pontificum, auctore Thome archidiacono Ecclesie Spalatensis«. U »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium« (20. g. XVIII st.), koja se nalazi u A JAZU, piše na njezinu kraju: »Finis Cronice Explicit memoriale bone memorię domini Thome quondam Archidiaconi Ecclesie Maioris, et Metropolitanę Spalatensis cuius anima requiescit in ede summi Jouis

Amen

Finis hic summę laudis tibi Xte resume«.[237]

Međutim u onom drugom prijepisu »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum« koji se čuva u istom arhivu JAZU, stoji na kraju samo »Finis«[238] i ništa više.

Kako vidimo stvarno postoji tzv. Historia Salonitana Minor i Historia Salonitana Major.

U HSMI je naslov »Incipit ystoria seu Coronica. Salonitanorum atque Spalatensium pontificum. et cetera«. (Tr) ili »incipit istoria salonitanorum pontificum atque spalatensium« (Vr).

Znači najstariji sačuvani naslov ovoga djela, koji završava 1266. godinom, glasi: »Incipit ystoria seu coronica« a nešto kasniji vremenski, samo po godinama mlađi naslov je »incipit istoria«.

Daljnji poredak riječi i izraza, kako je to zapisao i S. Gunjača,[239] nije isti.

U Tr je »... Salonitanorum atque Spalatensium pontificum«, a u Vr »salonitanorum pontificum atque spalatensium«, dok u najstarijem prijepisu HSMA (u arhivu Propagande fide) piše: »Incipit historia Salonitanorum Pontificum«. Znači da je polovica naslova u Vr jednaka kompletnom naslovu u Propagandinu rukopisu.

Što se tiče same riječi »incipit«, o kojoj ne piše C. du Fresne Du Cange, nije ni u svjetskoj a ni u našoj historiografiji nepoznata.

[233] Arhiv Franjevačkog samostana sv. Lovre u Šibeniku — Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum, Auctore Thoma Archidiacono Spalatensi (samo negdje su listovi obilježeni brojem) — 20 I i II.
[234] Historijski arhiv u Dubrovniku — Arhiv Arneri — br. 402.
[235] R 5720.
[236] 672 D, l. 84.
[237] Sign. I-d-22, l. 109.
[238] Sign. II b. 115. l. 57.
[239] S. Gunjača, Uz rukopise... 175.

Tako po Gunjači Izidor Seviljski stavlja natpis svome spisu »Incipit historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum«,[240] što ne stoji, jer zapravo na osnovi popisa Izidorova prijatelja Braulija (u. 651) taj spis glasi: »de origine Gothorum et regno Suevorum et Vandalorum historia librum I«[241] i tek je dakle kasnije napisano sa »Incipit...«.

U Tr stoji: »Incipit istoria hedita per Micham madij de barbaçanis de spaleto« i »Incipit summa ystoriarum Tabula A Cutheis, de gestis ciuium Spaletinorum«,[242] a u Luciusovu djelu »De Regno...« piše: »Incipit historia edita per Micham Madii de Barbazanis«[243] i »Incipit summa historiarum tabula A Cutheis, De gestis civium Spalatinorum«.[244]

Unatoč svemu ovome Gunjača je optužio Luciusa kako je samovoljno izbacio prvu riječ »Incipit«, kada je s teksta Vatikanskog rukopisa prenosio Tomino djelo, jer da to nije učinio, »našla bi se u njegovoj ediciji *tri spisa kojima naslov počima sa Incipit*« [S. A.]. Ovom je Luciusovom edicijom »po drugi puta unesena zabuna u pitanju naslova«, čije je počinjanje sa »Incipit« bilo »uobičajeno mnogo prije Tome, kao i odmah *poslije njega*« [S. A.]. Nazivajući ponovno Tomino djelo »Incipit historia Salonitanorum pontificum« *njegovim konceptom* [S. A.] i sravnjujući ga s naslovom u vatikanskim rukopisima, gdje se na kraju nalazi dodano »atque Spalatensium«, tvrdi da je ovim »veza naslova vatikanskog teksta s izvornim naslovom bez sumnje uspostavljena«. Prepričavajući što je o tom svome konceptu već rekao 1951, tvrdi da »na konceptu se dakle sačuvao *izvoran naslov Tomina djela, samo što je kasnije dopunjen*« [S. A.]. Stvorivši ovakav zaključak Gunjača je dalje ustvrdio da »iz ovoga slijedi da su svi naslovi u *rukopisima ili edicijama pogrešni ukoliko ne glase: 'Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium'* kakav izvorno potječe od autora Tome arciđakona«[245] [S. A.], što nije točno kako smo već upozorili.

[240] S. Gunjača, Uz rukopise... 175.
[241] Paulys Realencyclopädie der classischer Altertumswissenschaft IX/2, Stuttgart 1916, 2070.
[242] Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könivtár — Cod. lat. medii aevi... N° 440, l. 83', 94'; Muzej grada Splita — Fotokopija Tr, l. 83, 94; gl. i Fr. Rački, Istraživanja..., Rad JAZU XXVI, 175.
[243] U prijepisu »Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum« iz XVI stoljeća na l. 109. piše: »Incipit Historia aliter per Micham Madij de Barbaçanis de Spaleto de gestis Romanorum imperatorum...« (Biblioteca Nazionale Marciana — Cl. IX — Cod. LXXV — Coll. 3290 /Lat. Cod./ — Historia Salonitanorum...).
[244] J. Lucius, De Regno... (1666.), 371, 381; gl. i S. Gunjača, Uz rukopise..., 175, 176.
[245] S. Gunjača, o. c., 176. Odista je hvale vrijedno što se Gunjača prvi od naših naučnih radnika detaljno pozabavio naslovima Tomina djela u vezi s »Incipit«. Ali pogriješio je što je na osnovi naslova u HSMA u arhivu Propagande dao prednost naslovu u Vr, tvrdeći da »on izvorno potječe od autora Tome arciđakona«, što smo mi pobili i dali prvenstvo naslovu u Tr. Gunjača je također propustio da pokuša objasniti odakle u svima naslovima rukopisa HSMI iz XIV st. i HSMA iz početka XVI st. onaj stalni naziv »pontificum« i je li mu ga uistinu dao Toma ili ne. Po Du Cangeu Pontifices su »sacerdotes summi, nuncupati non raro praecipuarum Sedium archiepiscopi« itd. (C. du Fresne domino Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis V, Niort 1886, 408). Tako se i u I dijelu HSMI kaže »summus pontifex« za papu i piše se o »pontificis Domni ... beato Domni pontifici... corpus beati Domnii pontificis...«. Ta se titula u istom prvom dijelu daje i Dabralu, Rajneriju i Petru Kitilenovu (njima se također daje naziv i »archie-

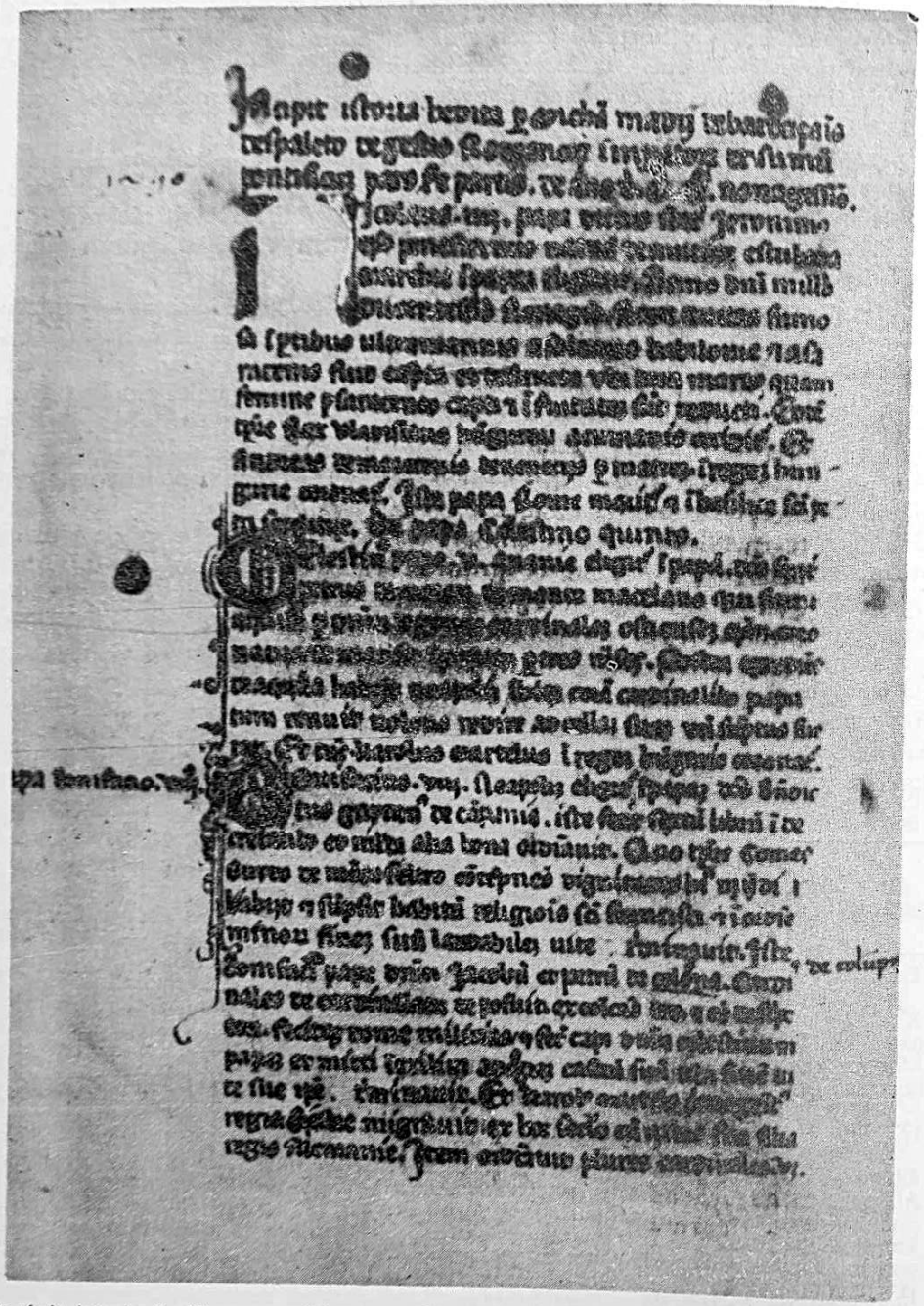

»Incipit istoria hedita per micham madij de barbaniças de spaleto« u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchenyi... — Cod. lat. med. aevi No 440)

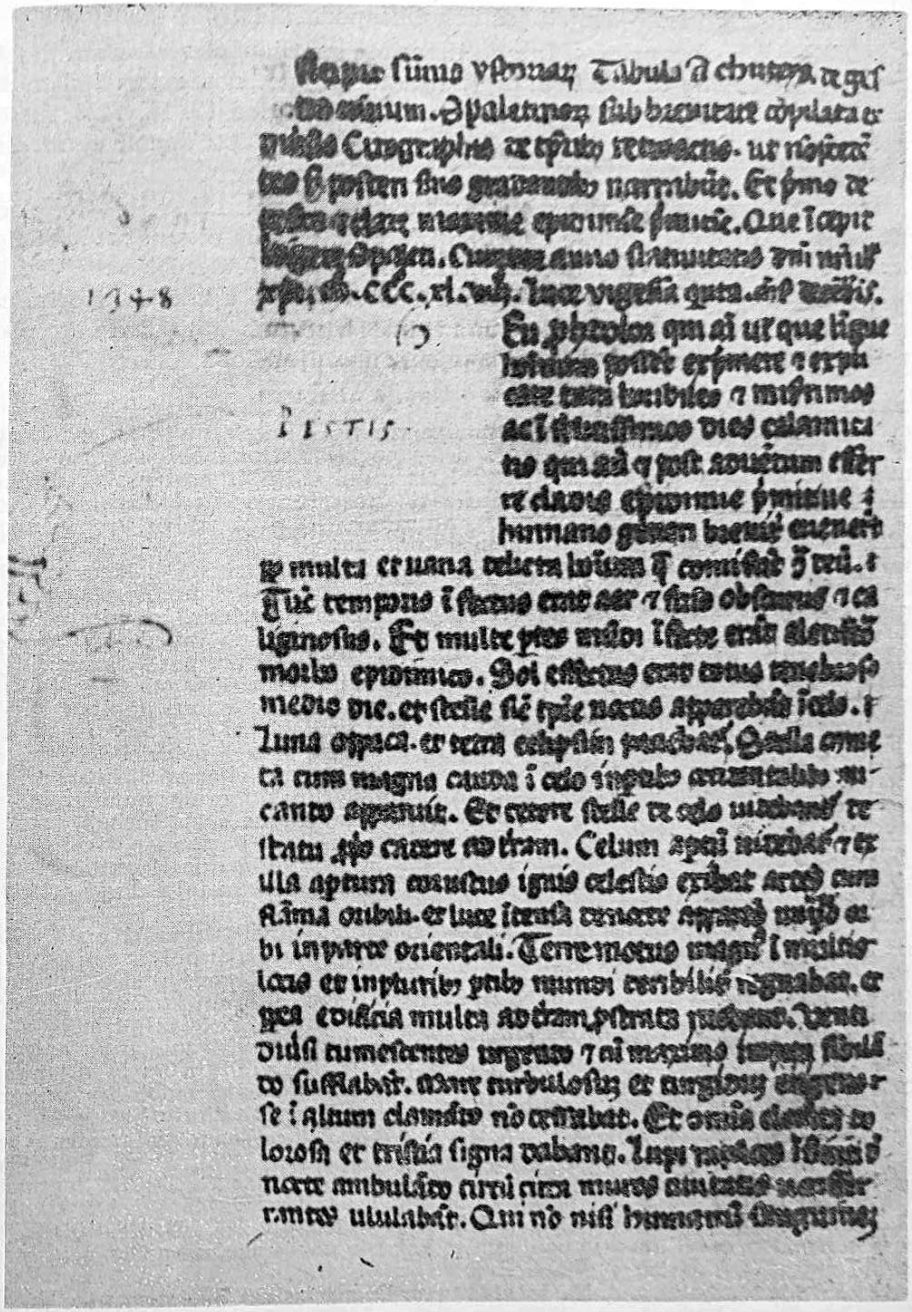

»Incipit summa ystoriarum Tabula A chuteis de gestis ciuium Spalatinorum« u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum — Országos Széchenyi... — Cod. lat. med. aevi No 440)

U vezi s ovim bismo iznijeli još nekoliko podataka.

U KAS-u u »Liber primus. In quo descripta sunt inuentaria rerum mobilium sacristię eclesię Sancti Dominij assignatorum, nec non acta quędam ac constitutiones nonnule R. Capituli Spalaten.« na l. 4' pod 17. IX 1428. među »libri ecclesie spalat.« piše: »Item *Cronicha* [S. A.] Sancti doymi et *incipit* [S. A.] dalmatia s. Isidori . . .«[246]

Isto tako u splitskom rukopisu Tomina djela na fol. 122, r. 14—16. piše: »Hic. EST. LIBERV ECLE(sie sancti) DOMNIJ Apelatus *coroni(ca . . .) Salonitana* [S. A.] . . .«, a u r. 20. stoji: »Finis 1490 a die 10. decębris«.[247] Već iz ovoga se vidi da se riječ »Incipit« može i za drugo što upotrijebiti osim za naslov djela i da to ne znači da je ona uistinu i dio samoga naslova nego proizvoljni izraz, stavljen rukom prepisivača iz kasnijeg doba.

piscopus«). U drugom pak dijelu ove kronike samo se Guncela titulira s »pontifex« (ali i s »archiepiscopus«), dok se svaki drugi poglavar salonitansko-splitske crkve stalno zove samo »archiepiscopus«. Čak XIII caput u HSMI nosi naslov »Cathalogus archiepiscoporum, de quibus extat memoria« (Thomas Archidiaconus, o. c., 33, 9, 34, 46, 74—76, 93, 95, 97, 103, 35). Ali zato u HSM (u arhivu Propagande). kada se govori o tome istome Domniusu, daje mu se samo naziv »episcopus« i »beatus«, ali nikada titula »pontifex«. Ta HSMA ima također »Cathalogus Archiepiscoporum de quibus extat memoria« (N. Klaić, o. c., 72—76, 91, 99, 106), dok u Tr stoji samo »Memoria Archiepiscoporum Salonitane ecclesie. in primis«, a u HSMA u arhivu Propagande piše »Memorie Archiepiscoporum Salonitane ecclesie« (tj. ovdje su u pluralu »Memorie« i bez »in primis«). Mi pretpostavljamo da je u onaj široki naslov HSMI ušao izraz »pontificum« na osnovi toga što se sv. Dujmu kao prvom biskupu salonitanske crkve pripisao naslov »pontifex« (koji u HSMI imaju poimenično samo ona navedena četvorica splitskih nadbiskupa) od strane nepoznatog autora u navedenoj kronici. To se dogodilo u I polovici XIV st. ili nešto ranije. Tada je njen prepisivač, također anonim dao cijelom djelu ime: »Incipit ystoria seu Coronica. Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. et cetera.« ili »Incipit istoria salonitanorum pontificum atque spalatensium«, što je prihvatio i prvi prepisivač iz poč. XVI st. Ali tom prilikom on je raspolovio naslov u Vr kome je ostavio samo naziv »Incipit historia salonitanorum Pontificum«; tu je HSMI ispisana ne baš sasma točno do 1185. g. a dodani su joj i drugi prijepisi o čemu smo već govorili.

Usporedo s time htjeli bismo podsjetiti da se i prvi salzburški biskup Rupert (u. 27. III 717) u »Conversio Bagoariorum et Carantanorum« u dva navrata naziva »pontifex«, iako se ondje citira »catalogus episcoporum sive abbatum eiusdem Juvavensis sedis . . .« (M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Ljubljana 1936, 127, 128).

Zanimljivo je da se u biogradskoj listini iz 1059. g. (sačuvanoj u prijepisu iz 1324. g.) iznimno naziva anonimni prelat »urbis [tj. Biograda n/m: S. A.] pontifice . . .« kao i u povelji od 1146 (također u prijepisu) zadarski nadbiskup Lampredije, dok se svi splitski (salonitanski) crkveni poglavari tituliraju bez iznimke u svim ispravama od IX do XII samo s »archiepiscopus« (Codex diplomaticus regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae /CD/ I, Zagreb 1967, 89; T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae. Dalmatiae et Slavoniae /SCD/ II, Zagrabiae 1904, 61; CD I. 5, 21, 23, 29, 34, 35, 39, 47, 51, 59, 91, 97, 101, 110, 165, 183, 123, 133, 137, 138, 141, 146, 160, 163, 166, 167, 170, 172, 182, 187, 189, 190, 201, 203, 204, 215, SCD II, 93) itd. Ovo što smo naveli opet upućuje na to kako je uopće neodrživa Gunjačina teza o tzv. Tominu »konceptu«.

[246] KAS-1 A Liber . . ., 4. Na fol. 143vo tzv. Evangelarium Spalatense (iz II. pol. VIII st.) koji se također čuva u KAS-u, može se pročitati: Inc. [Incipit: S. A.] evang. eiusdem, pisan kapitalom. Ova se kapitala razlikuje od drugih riječi i rečenica tamo pisanih poluuncijalom, te tako taj naslov sam za sebe strši i nije povezan s ostalim tekstom (G. V. Novak, Pojava i proširenje karolinske minuskule u Dalmaciji, Glas SAN CCLV/11, Beograd 1963, 17 i bilj. 5).

[247] KAS-623 B, 122; gl. i S. Antoljak, Da li je postojala . . ., 134.

Po našem mišljenju ovaj »Incipit« ili »Incipiunt« — barem u našim primorskim krajevima — počinje se za naslov djela ili spisa upotrebljavati tek u XIV stoljeću, a u ostalim predjelima Evrope i ranije. Dokaz tome su brojni primjeri kao što je djelo Grgura Turskoga, sačuvano u raznim prijepisima od VII do XV st., u kome imamo ovako napisano: »Gregorii praefatio prima incipit«, »Incipiunt capitula libri primi«, »In Christi nomen incipit historiarum liber primus«[248] itd.

U jednom vrlo starom rukopisu, koji se čuva u kaptolu u Veroni, započinje tekst sa »In nomine dei summi. Incipit Prologus Canonis Paenitentialis«, dok u rukopisima »Poenitentiae ritus e codicibus monasterii Bobiensis« također stoji: »In nomine Domini. Incipit ratio« ili »Incipit confessio, qualiter confiteri debet . . .« ili »Incipiunt Letaniae super Poenitentem«. Međutim ima i ovakav »Incipit Liber censuum Romanae Ecclesiae, a Centio Camerario compositus, secundum antiquorum patrum Regesta et memorialia diversa, Anno Incarnationis Dominicae MCXCII. Pontificatus Caelestini Papae III. Anno.«[249]

U djelu »De destructione Monasterii Farfensis, Opusculum Hugonis Abbatis«, koji je to napisao o. 1014, a umro 1039. godine, stoji: »Incipit Prologus destructionis Monasterii Farfensis, editus a venerando Patre Domno Ugone Abbate praelibati Monasterii, sanctissimo valde viro. Circiter annum Christi 998.«, a iza samoga teksta piše: »Explicit Prologus iste«, dok odmah poslije ovoga stoji: »Incipit Destructio«.

U jednom pak kodeksu pri dnu knjige napisane su i ove riječi: ». . . *Explicit iste Liber* [S. A.], scriptus a Fratre Alberto de Varennis, Monacho . . . Anno a Nativitate Domini Millesimo Trecentessimo Sexagesimo Septimo, Indictione V . . .«[250]

Samo pak rukopisno djelo Augustina Kažotića, zagrebačkog biskupa (u. 1323) počinje sa: »Incipiunt dicta doctorum theologie . . .« (Avenione 1320), te fra Columba de Vinchia (XIII/XIV st.), čiji rad glasi: »Incipit benedictio . . .« (XIV st.) i drugi »Incipit harmonia . . .« kao i Elie de Ferreriis de Salanhaco (u. 1348), čiji rukopis također počinje sa »Incipit libellus parvus . . .«.

Ovdje treba navesti i djela Dominika de Pantaleonibus de Florentia (o. 1336—1376): »Incipit liber de peccato originali . . .«, »Incipit tractatus contra protervos . . .« i »Incipit tractatus de consecratione corporis et sanguine Christi . . .«, pa onda rad Dominicusa de Peccioli Pisanusa (u. 1408): »Incoepit scribere super Augustinum De civitate Dei«, zatim Franciscusa de Retza (u. 1427) »Incipiunt sermones . . .« kao i Franciscusa Woitkysdorffa (u. 1436) s istim početkom »Incipiunt sermones . . .«[251] i rukopis iz XV st. pod naslovom: »IHS Incipit Andreas. Hystoria de receptione capitis Sancti Andreae feliciter« (naslov).[252]

[248] Gregorii episcopi Turonensis Historiarum liber decem I, Berlin, XXXIII, 1, 4, 6.

[249] L. A. Muratori, Antiquitates italicae medii aevi sive dissertationes V, Mediolani MDCCXLI, 719, 720, 718, 723, 724, 730, 736, 852.

[250] L. A. Muratori, o. c. VI, Mediolani MDCCXLII, 273, 274, 272, 273—276, 74.

[251] Th. Kaeppelli, Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi I, Romae 1970, 136, 271, 363, 364, 331—334, 397, 400, 403.

[252] Biblioteca Vaticana — Vat. lat. 8092, l. 84.

Ne smije se zaboraviti ni to da i jedan rukopis, koji ide do 1159. godine, glasi: »Incipit Catalogus Romanorum Pontificum«, a i tzv. Chronicon Patavinorum, koja seže od 1174. do 1399. g., također počinje s »Incipit Liber omnium Regium Civitatis Padue et etiam aliquorum aliorum factorum tam in Padua, quam in aliquibus aliis partibus ... «.[253]

Osim ovoga i u nekadašnjoj Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu, koja je danas pohranjena u prostorijama Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, nalazi se čitav niz rukopisa, pisanih pretežno goticom XIII do XV st. gdje pojedini njihovi dijelovi počinju sa riječi »Incipit ... «[254] a u dva rukopisa, pisana karolinom XI i XII st., također se počinje ovim izrazom.[255]

Međutim postoji još niz prijepisa Tomina djela bez »Incipit«. Tako imamo kao naslov »Historia[256] Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum«[257] (iz XVI st.), a drugom rukom je na kraju ovoga istoga rukopisa stavljeno (l. 108): »Memoriale bonae Memoriae Domini Thomae q. Archidiaconi Spalatensis« i onda na l. 108: »Colomanus filius Vladislaui Regis Hungarie ... «[258]

[253] L. A. Muratori, o. c., IV, Mediolani MDCCXLI, 1103, 1104, 1121, 1122.

[254] U Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu čuva se i rukopis (iz I pol. XIV st.) učenjaka Arnolda iz Villanove (o. 1240—1311), koji počinje s »Incipit epistola magistri Arnoldi de villa nova de reprobacione nigromancia ficcionis«, a u Nacionalnoj biblioteci u Parizu taj prijepis rukopisa iz I pol. XV st. ima naslov: »Incipit *libellus* [S. A.] de improbatione maleficiorum editis per venerabilem magistrum Arnoldum de villa nova« (M. Dražen Grmek, Rasprava Arnolda iz Villanove o crnoj magiji, Starine JAZU 48, Zagreb 1958, 217, 219, 221).

[255] Antun Markov, Metropolitanska knjižnica (Posebni otisak iz Zbornika zagrebačke biskupije 1094—1944), Zagreb 1944, 513—515, 517, 519, 532—533, 535, 538, 546, 547, 528, 542, 544. Također i u Gosudarstvenoj publičnoj biblioteci Saltikov-Ščedrina u Lenjingradu ima nekoliko rukopisa iz XI i XII st. gdje se počinje s »Incipit«. Tako djelo Izidora Seviljskoga, sačuvano u prijepisu iz kraja XI ili poč. XII st. glasi: »Incipit de ortu et obitu patrum«, dok se Bedin spis, također iz istog razdoblja i u istom kodeksu, piše samo »De natura rerum«. Iz perioda 80-ih godina XI i prvog decenija XII st. Augustinov prijepis spisa počinje s »Incipit liber sancti Augustini episcopi de disciplina christiana«, drugi s »Incipit de decem cordis« a treći s »Incipit de ressurectione Christi«. Iz gotovo istoga razdoblja prijepis Prudencijeva djela glasi: »Incipit Amartigenia«, a u traktatu magistra Huga Folieta piše »Incipit prologus sequentis operis« i »Incipiunt capituli libri de Columba Argentata«, dok prijepis kronike Ademarusa Cabannensisa iz kraja XI st. ima: »Incipit liber de origine ac gestis francorum« (A. D. Lublinskaja, Rannegotičkije rukopisi Gosudarstvennoi publičnoi biblioteki im. M. E. Saltikova-Ščedrina, Trudi Gosudarstvennoi publičnoi biblioteki imeni M. E. Saltikova-Ščedrina I (IV), Leningrad 1957, 244, 243, 255, 258, 346).

[256] Ona ima zapravo 108 listova a na l. 53' sa strane je dopisano drugom rukom, ali isto iz XVI st.: »Hic Thomas Archidiac. *forsitan compilator huius operis* [S. A.] ... « (Biblioteca Nazionale Marciana — Cl. IX — Cod. LXXV — Coll. 3290 /Lat. Cod./ — Historia ...).

[257] Interesantno je da se dosada nije nitko osvrnuo na podatak, koji je dao H. Marczali da se osim u Splitu i u Parizu nalazi rukopis »Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium« iz XVII stoljeća (H. Marczali, Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden, Berlin 1882, 116). Kako Marczali nije naznačio u kojoj se pariškoj naučnoj ustanovi nalazi taj rukopis, mi smo ga pokušali (1976) tražiti preko nekih kolega u tamošnjoj Nacionalnoj biblioteci. Ali trud je bio zasada uzaludan.

[258] Biblioteca Nazionale Marciana — Cl. IX — Cod. LXXV — Coll. 3290 (Cod. lat.) — Historia ...

Iz kraja XVI st. postoji rukopis čak s naslovom »*Cronica Dalmatiae et Salonae*[259] *per Andream*[260] *Spalatinum*«[261] [S. A.].

U drugom rukopisnom djelu, koje je preveo 1620. g. na talijanski jezik Georgius Capranica, glasi naslov: »Istoria delli Pontefici Salonitani è Spalatini«, a završava sa: »L'ha esplicato una memoria di D. Thomaso già Archidiacono della chiesa maggiore, et metropoli di Spalato la cui anima riposi in Paradiso Amen ... Finis hic summo, Laus tibi Christi ressume.«[262]

U jednom drugom prijepisu rukopisa, koji je preveden također na talijanski jezik, ali u XVIII st., stoji na početku naslov: »Historia dell'Arcivescovi di Salona, hora di Spalato di Thoma Archidiacono Spalatino«, a na l. 131. piše: »Il Fine«, dok na l. 132 stoji: »Memoriale della B. M. di Tommaso Archidiacono di Spalato«.[263]

Tako isto stoji »Memoriale« i u drugom prijepisu toga rukopisa na istom jeziku iz XVIII st.[264]

Uz naslov »Historia ... «[265] sada se niže i naziv »Chronicon Pontificale Salonitanum et Spalatense«,[266] koja se razlikuje od kataloga splitskih ponti-

[259] U »Biblioteca Vaticana« pod sign. Urb. Lat. 910. nalazi se »Chronica Dalmatię et Salonae«, koja ima l. 1—190 (gl. i Š. Jurić, Kodeksi urbinske knjižnice za hrvatsku, napose zadarsku povijest. Radovi JAZU u Zadru I, Zagreb 1954, 317), Caputi 1—40 su napisani rukom iz XVII st., kao što je i djelo toga vremena. Poslije cap. 40. više se ne stavljaju ta poglavlja. Sam pak rukopis počinje sa »Dalmatia secundum Isidorum ... «, a svršava s »Regina que se spoponderat ... cum effectu cepit spalal.« (189').

Znači s time završava nedovršeni prijepis teksta HSMI. Na zadnjoj strani l. 190 (190') pak ispisan je istom rukom niz vladara iz Popa Dukljanina od br. 14—30, a dalje je šest listova potpuno prazno.

[260] Zanimljivo je da u inventaru biblioteke Marciane stoji: Spalatinus Andreas, Chronicon Dalmatiae et Salonae. Cl. X. Cod. CCXXVII — Col. 3774 i Thomas Archidiaconus, Historia Salonitanorum et Spal. Pontificum. Cl. IX. Cod. LXXV — Cl. X. Cod. CCXXVII — lat. 3290.

[261] On na prvoj strani l. lista ima naslov: Cronica Dalmatiae et Salonę per Andream Spaletinum (kraj XVI st.), a malo dalje na istoj strani — valjda Valentinellijevom rukom piše: Hec chronica eadem sunt ac Thomę Archidiaconi spalatensis, historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium, plures edita, primum a Lucio. Taj rukopis na l. II počinje sa: »Dalmatia secundum Isidorum«, a završava s l. CXLVI: »obiit autem ... ante fores ecclesie« i unutra nema »Colomanus ... «. Inače se na l. CXLVIII nalazi »Registrum cap. omnium, quae in hoc volumine continetur« i on se ne slaže djelomično ili u potpunosti s onim naslovima u tekstu ovoga rukopisa (Biblioteca Nazionale Marciana — Ms. lat. Cl. X, Cod. CCXXVII — Col. 3774).

[262] Biblioteca Nazionale Marciana — Cl. VI. Cod. CCXCV — Mss. Ital. — Coll. 6149 — L'istoria ..., 1—160'. Na l. 161. stoji u tal. prijevodu: »Con qual patto e come i Croati si diedero al Re d'Vngaria ... Colomano ... «, od l. 162—196 je tal. prijevod »Historia M. Madii ... «, onda 196' i 197 ima: »Queste sono le Provincie de preti Minori, et Predicatori di tutto il Mondo«, l. 197' daje popis kršć. kraljeva, a na l. 198 piše: »Memoria Archiepiscoporum Salonitanae Ecclesiae in primis« od Dujma do 1452. g. (do l. 200'), dok su od l. 201—202 nabrojeni mađarski vladari od Stiepana I do Vladislava (do 1444).

[263] Biblioteca »Museo Civico« u Padovi — C. M. 28 — Historia ..., 1—132'.

[264] KAS-N° 477-Ser. B.

[265] Farlati zove »Historia Salonitanorum Pontificum, atque Spalatensium« i kaže da ima 51 caput (o. c. III, 282).

[266] O ovoj »Chronicum Pontificale Salonitanum et Spalatense« govori i B. Gabričević (Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII /1960/, Split 1967, 90—92). No postojala je i »Chronicon Pontificale vetus et novum Ecclesiae Salonitanae et Spalatensis correctum, auctum, illustratum et ad nostra tempora pro-

fika, a nastala je negdje krajem I polovice XVIII st. Tu se navode upravljači ove crkve od Dujma do Pacifika Bizze (1764). U toj kronici za razne podatke uzima se za svjedoka »Chronica Capituli Spalatensis«[267] koja je brojila preko 41 paginu [ili samo »Chronica«, koja se citira kada se opisuje nadbiskupovanje Hugrina (1244—1248)]. Ova se kronika (kaptolska) po Farlatijevu mišljenju razlikuje od HS i po njemu mnogo toga je donio nepoznati autor ove kronike što se nalazi i u HS Tome Arhiđakona i vrlo često izgleda da je izloženo onako kako je napisao Arhiđakon. Stoga je Farlati došao do uvjerenja da je ta splitska kronika ili *neki prijepis (egzemplar) samoga rukopisa HS ili neki kodeks i da je stariji autograf, odakle je i sam Arhiđakon mnogo uzimao i iz toga svoju historiju sastavio* [S. A.]. U produžetku Farlati kaže da spomen na ovu kroniku ne nalazi poslije nadbiskupovanja Rogerija u XIII st., kojim i svršava HS. Zatim da autor ove kronike poziva za svjedoke »*tabulas Capituli Spalatensis, itemque diplomata Pontificia, et alios codices antiquos*« [S. A.]. Stoga on drži da se tome anonimu kronike može pokloniti vjera.[268]

Isti ovaj izraz »Cronica« ili »Cronica Capituli Spalatensis« ili čak »Cronicam Capitularem« citira i tzv. »Cathalogus Salonitanorum Pontificum« iz II polovice XVIII st.[269]

U popisu pak knjiga zadarskog notara Giovannija Sorarija[270] nalazio se također rukopis pod naslovom »Chronica Salonitanorum et Spalatinorum Pontificum, auctore Thoma Archidiacono«.[271]

ductum a Marco Dumaneo Patritio Spalatensi. I. U. D. Metropolitanae Ecclesiae Canonico et Primicerio, Illmi. ac Rmi. Dominici Bonifacii Vicarii Generalis«. Ovaj je naslov naveo Carrara u svojoj »Chiesa di Spalato« (p. 75), kako to piše S. Ferrari-Cupilli (Cenni biografici di alcuni uomini illustri della Dalmazia, Zara 1887, 69). No Ferrari-Cupilli nije ipak iznio cijeli ovaj naslov iz Carrare, gdje poslije »... Bonifacii ...« dolazi: »Albani Archiepiscopi Spalatensis, olim Salonitani Vicarii Generalis«. Ujedno Carrara svemu ovome dodaje da je fra Čulić vidio kod Coletija primjerak ovoga rukopisa (on je rijedak), koji je kanonik Bernardi poslao Farlatiju (Fr. Carrara, Chiesa di Spalato un tempo Salonitana, Spalato MDCCCXLIV, 75, 76, bilj. 2).

[267] Zeiller smatra čak da ova kronika spada u XI stoljeće (J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans le province romaine de Dalmatie, Paris 1906, 30; A. Selem, Tommaso Arcidiacono e la storia medioevale di Spalato, Zara 1933, 21 i bilj. 1). B. Gabričević, kako smo već upozorili, detaljno govori o tzv. »Chronicum Pontificale Salonitanum et Spalatense« (CPSS), koju je kao lokalni katalog solinskih i splitskih biskupa poslao redaktorima Illyricuma Sacruma splitski kanonik Jeronim Bernardi, kaže da CPSS »redom citira kao svoj izvor Cronacam Capituli Spalatensis«. Ujedno iznosi da redaktori Ill. Sacr. »smatraju da je ta kronika ustvari Historia Salonitana Tome Arciđakona ili pak još stariji neki rukopis iz koga je i Toma crpio građu za svoje djelo. To mišljenje zasnivaju na naučnoj okolnosti da autor CPSS donosi iste podatke, a često se služi i istim riječima kojima i Arciđakon«, završava ovo svoje izlaganje B. Gabričević (Sarkofag ..., Vjesnik ... LXII, 90 i bilj. 8).

[268] D. Farlati, o. c. 347—353, 347. Čudno je da ni Barada, a ni Gunjača ne citiraju ove strane Farlatija nego samo one prije toga! Međutim B. Gabričević navodi strane 347—352 Farlatija, koje su ona dvojica propustila.

[269] KAS-Br. 122 A — Cathalogus ..., 232—237.

[270] r. 1773 — u. 23. II 1847. Bio je zadarski notar od 1800. do 1847. (gl. H. Morović. Sa stranica starih knjiga, 147).

[271] Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 6329/III — Popis knjiga notara Giovannija Sorarija u Zadru 1847 (na pisaćem stroju): Libreria I, scaffale I: ... Chronica ... Manoscritto. Un vol. lig in pergamena.

Kako vidimo »Historia«[272] kao naslov preteže nad »Chronica«, koja je u XIV st. suvremena ovom prvom izrazu, ali je zato kasnije u manjoj upotrebi.

Prema tome bi, da rekapituliramo, pravi i najstariji naslov rukopisa ili HSMI (kraj XIII st.) mogao glasiti: »Ystoria seu Coronica. Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum« ili zapravo »Incipit ystoria seu Coronica. Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium«[273] (Vr) Tome arhiđakona Splitskog, kako predlaže Gunjača.

Što se pak tiče naslova za HSMA koja je mnogo kasnijeg datuma, on, kako je već upozoreno, glasi: »Incipit historia Salonitanorum Pontificum« ili još jednostavnije i praktičnije za dnevnu uporabu prva historija se prema Farlatiju zove: HSMI, a druga: HSMA. Već prije smo vidjeli da u Tr stoji na kraju: »Explicit memoriale ... Finis hic ...«, a na početku rukopisa ima »Incipit ...«. To piše i na početku Vr, a na koncu samo »Memoriale ...«. U prijepisu HSMI iz XVI st. je također »Explicit Memoriale ... Finis hic ...«. U drugim pak prijepisima rukopisa iz XVIII st. stoji: »Finis Historie ...« ili »Finis Cronice. Explicit memoriale ... Finis hic ...« ili samo »Finis«,[274] dok u HSMA od svega toga na kraju nema ništa! Izraz »Explicit« znači i: »finitur, absolvitur, cui opponitur Incipit ...« Npr.: »Explicit Plinii historiarum mundi liber primus. Incipit[275] secundus ...«[276]

Inače ima rukopisa, pretežno pisanih goticom XIII — XV st., u kojima se njihov kraj obilježava riječju »Explicit«.[277] S tim izrazom, kao i s »expliciunt« završavaju i dva rukopisa, pisana karolinom XII st.[278]

[272] U arhivu samostana franjevaca na Košljunu (otok Krk) nalazi se prijepis nepoznatog autora i vremena »Historia salonitanorum atque spalatensium pontificum, auctore Thoma Archidiacono Spalatensis«, za koji D. Klen smatra da je »vjerovatno iz kraja XVII i početka XVIII stoljeća«. Ovaj je svezak uvezan u meke kartonske korice i čini 56 listova papira. Po Klenu prepisivač je učinio dosta netočnosti prigodom prepisivanja te ili je imao loš predložak ili nije znao dobro latinski (D. Klen, Arhivska građa u samostanu franjevaca na Košljunu, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII, Rijeka 1973, 342).

[273] Već je Rački u svom izdanju onoga rukopisa stavio naslov: »Incipit istoria[1] Salonitanorum[2] Pontificum atque Spalatensium« s obrazloženjem u bilješci 1/ da Cod. tr. ima: ystoria seu Cronica, a pod 2/: Idem atque Spalatinorum (Thomas Archidiaconus, o. c., 3).

[274] Ovaj »Finis« na kraju ima i »Catalogus Romanorum Pontificum«, koji ide od sv. Petra do Aleksandra III (nakon 1159. g.) i Chronicon Jordani, koja obuhvaća period od 950. do 1320. godine (gl. L. A. Muratori, o. c. IV, 1113, 1114, 1034).

[275] Tako u izdanom rukopisu »Specimen Commentarii antiquissimi in Psalterium Sancto Hieronymo ...« ima: »Explicit Psalmus primus« i »Incipit secundus«, a u drugom rukopisu, također štampanom kod Muratorija, pod naslovom »Fragmenta Chronici Novaliciensis« stoji: »Explicit Liber Primus«, te: »Incipiunt Capitula Libri secundi«, »Expliciunt Capitula Libri Quarti«, »Incipit Liber Quintus« itd. (L. A. Muratori, o. c. III, Mediolani MDCCXL, 861, 862, 263, 264, 972).

[276] C. du Fresne d. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis III, Niort 1884, 375.

[277] Već spomenuti rukopis Arnolda iz Villanove (pol. XIV st.) koji se čuva u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu, završava pak ovako: »Explicit epistola magistri Arnaldi de villa nova ad episcopum valentinum de reprobacione nigromancie ficcionis« (M. D. Grmek, o. c., Starine JAZU 48, 228).

[278] Antun Markov, Metropolitanska knjižnica (Posebni otisak iz Zbornika zagrebačke biskupije 1094—1944), 519, 516, 517, 527, 532—535, 539—544, 542, 544). Iako prijepis Bedina spisa »De natura rerum« (iz poč. XII st.) ne počinje sa »Incipit«, to ipak završava s »Explicit liber de natura rerum«. Prijepis pak kronike Ademarusa Cabannensisa iz kraja XI st. ima nakon »Incipit«: »Expliciunt capitula in gestis francorum«. Također i prijepis spisa Augustina de disciplina christiana iz 80-ih godina XI i prvog decenija XII st. završava s »Explicit de disciplina christi-

Kada Kršnjavi donosi tzv. colophon trogirskog kodeksa, koji počinje s »Explicit memoriale . . .«, on smatra da je ta »historia salonitana« u tom rukopisu »ovako završena« te da onda »slijedi istom onom rukom napisan dodatak pod posebnim natpisom: 'Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungariae' (vidi ploču III)«.[279]

Gunjača 1966. g. prigovara Kršnjavome zbog toga što ovdje »mutno govori o stilističkom spajanju naslova i kolofona da bi opravdao tu tvrdnju«. Ujedno smatra da ga je »vjerovatno« zavela »situacija u tekstu Papalićeva kolektaneja zato što jak povod za takav zaključak leži u onom izrazu 'Explicit', koji je protokolaran i kao takav prividno može pojačati 'Memoriale' kao naslov«.[280]

Takve prigovore Gunjača nije upućivao Kršnjavome 1951. g. Tada je naveo da u »Propagandinom primjerku koncepta« na listu 614. iza početka teksta sinoda u Saloni (530) sa »Vitalis presbiter Sarnitensis ecclesie subscripsi ut supra« nalazi se neposredno, a u sredini *osamljeni 'explicit'* [S. A.]. To je vrlo važan termin, koji se stavlja na završetku, kad se ispiše tekst, te zato što se nalazi »na kraju teksta prvog sinoda, mora se zaključiti, da se samo na njega odnosi«. Tu je — po Gunjači — mogao dospjeti »striktnim tekstualnim ispisivanjem sinodalnog protokola ili njegova vjernog prijepisa, *jer je 'explicit' samo tu umjestan*« [S. A.].[281]

Međutim Gunjača je zaboravio kazati i to da ovaj »explicit«[282] na kraju teksta o ovome prvome solinskom sinodu nemaju Barberinski rukopisi 828 i 3218 i da oni taj izraz također izostavljaju na kraju teksta drugog solinskog sinoda.[283]

Sve je to Gunjača propustio da kaže 1951. g. pa se čak ni 1972. nije osvrnuo na izraz »explicit« na svršetku teksta drugoga sinoda, iako je donio u cijelosti tekstove sa dva puta naznačenim »explicit«.[284]

Inače 1966. obrazlaže kako »Explicit« pripada »samovolji prepisivača s tim da ga je on postavio zaista zato, što je shvatio 'Memoriale' općenito kao sastavak, spis, a ne kao naslov, koji je već na početku donio«. Nešto prije toga upozorava da su riječi »Memoriale bonae memoriae domini Thomae quondam archidiaconi Spalatensis«, čije »se izvorno jezgro nalazi u najstarijem splitskom primjerku«, identične »u sva tri primjerka«, tj. u splitskom, trogirskom i vatikanskom, gdje je dodana samo riječ »ecclesie«.[285]

Mi bismo se s njime složili da je »Explicit«, iako te riječi uopće nema u originalnom prijepisu i najstarijem splitskom rukopisu Tome, samovoljno stavio prepisivač.

Što se tiče riječi »Memoriale« već je Rački naveo da to znači po Du Cangeu: »charta, diploma, notitia«.[286] I. Kršnjavi pobija Račkoga da »Memoriale« znači isto što i »notitia« (iako je Rački samo citirao što kaže Du Cange), te tvrdi da »memoriale« znači u prvom redu gotovu vijest, a u ovom slučaju: *povijest crkve salonitanske* [S. A.], navodeći da i »djelo zadarskoga spisatelja Pavla Pavlovića imade također natpis 'Memoriale[287] Pauli de Paulo patritii Jadrensis'«.[288]

A. Selem pak kaže da riječ »memoriale« u srednjovjekovnoj latinštini označava knjigu osobnih uspomena. U dokaz tome je onaj dio Tomine kronike koji priča o događajima XIII st., te tako ima baš izgled autobiografije.[289]

Iznoseći mišljenja Račkoga i Kršnjavoga o značenju »Memoriale« Gunjača se priklanja Račkome i kaže da »Memoriale« Pavla de Paulo »nije nikakva gotova povijest nego običan spomen događaja, koji je načinjen poput dnevnika u kojem je Paulus kronološkim redom i suhoparno iznio događaje, koji su se redali u njegovo doba, a ponajviše se zbivali u Zadru«. To je Gunjači »dakle *sastavak koji historiji služi samo za izvor i stoji vrlo daleko od koncepcije i obrade djela kakvo je Tome arciđakona, pa se s njim ne može ni naslovom uspoređivati*« [S. A.]. Nadalje kaže da je »ovakvim izlaganjem Kršnjavi doprinijeo da je nauka usvojila 'Memoriale' kao naslov Tominu djelu«, što je u dva navrata prihvatio i Šišić,[290] koji smatra »da je, na osnovi pridodanog colophona u splitskom rukopisu pod naslovom 'Memoriale', rečeno da je ovu *povijest* (memoriale) *napisao* pokojni *Toma* arciđakon spljetski« i da je taj »prvi zapis dodan skoro poslije smrti piščeve«.[291]

Barada također ispisuje i komentira »Memoriale . . .« iz Splitskog rukopisa, te dodaje da se taj *»Memoriale ne odnosi i nema veze s Qualiter, nego s Tominim djelom«* [S. A.]. Memoriale mu znači: »spomen-spis, memoari, zapamćenja, rječe pak i ispravu«, te zato ponavlja da se »Qualiter ni na jedan način ne može nazivati *memoriale*«.[292]

Citirajući mišljenja sve navedene trojice, Gunjača se zaustavlja na Baradinu mišljenju i zapaža da se on »ni za jedan od ova četiri termina među kojima tri u sebi nose različite pojmove« nije izjasnio. Stoga je on prisiljen da »o tom nešto« kaže. Tako za memoare i zapamćenja piše da su u biti »istovetan pojam, *ali se oni ne mogu odnositi na Tomino djelo, jer oni obu-*

ana«, a u drugom njegovom spisu De decem cordis isto stoji: »Explicit de decem cordis . . .« U prijepisu Prudencijeve Armatigenia iz 80-ih godina XI i 20-ih godina XII st. poslije »Incipit« slijedi »Explicit liber II Prudencii armatigenia«, dok u prijepisu Bertolfusa Peregrinusa »Gesta Francorum Hierusalem expugnantium« iz pol. XII st. negdje u sredini toga rukopisa začudo stoji sasma osamljen izraz »Explicit«. U prijepisu pak traktata Huga Folieta iza »Incipit« nakon nekoliko listova piše »Explicit prologus« (A. D. Lublinskaja, o. c., 243, 246, 253, 255, 257, 258).

[279] I. Kršnjavi, o. c., 130.

[280] S. Gunjača, Uz rukopise . . ., 171, 172.

[281] S. Gunjača, Historia . . ., 233. »Explicit argumentum secundum Marcum«, ispisan rustičkom kapitalom na fol. 79ro tzv. Evangelistarium Spalatense (V. Novak, Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, 11 i sl. 1), također je u sredini tekstova, pisanih uncijalom, te je sasma osamljen.

[282] Iako je Gunjača upozorio na ovaj »explicit«, zaboravio je i na onaj drugi (Ispravci i dopune . . . I, 53, 56) i sve to povezati s »Incipit historia . . .«. Ujedno je trebao protumačiti zašto te izraze nemaju i ostali spisi u tekstu HSMA nego samo ova dva akta sinoda iz VI st. Bilo bi to vrlo važno objasniti, jer upravo time slabe ili jačaju njegova dokazivanja u pogledu »koncepta«!

[283] N. Klaić, o. c., 81, bilj. 222, 85, bilj. 230.

[284] S. Gunjača, Ispravci i dopune . . . I, 53, 56.

[285] S. Gunjača, Uz rukopise . . ., 172.

[286] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, bilj. c).

[287] Na poleđini rukopisa, koji se nalazi u biblioteci seminara »Fulginiae« stoji napisano: *»Memoriale di me Petruccio di Giacomo di Giovanni degli Uniti* [S. A.] . . .« (L. A. Muratori, o. c., IV, 132), koji je živio o. 1424. godine. Čak rukopisno djelo dominikanskog opata Baptiste Benedettija de Florentia (II pol. XV st.) glasi: *»Memoriale* [S. A.] de vestitionibus et professionibus conv. S. Dominici de Pistorio (1457—72)« (Th. Kaeppelli, o. c., 138).

[288] I. Kršnjavi, o. c., 134 i bilj. 4.

[289] A. Selem, o. c., 83.

[290] Gl. F. Šišić, Koloman i Hrvati . . ., 37; Isti, Priručnik . . . I/1, 463.

[291] F. Šišić, Priručnik . . . I/1, 463.

[292] M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, 201, 202.

hvataju zabilježene događaje, koji su se zbili za života piščeva, a u našem slučaju ima mnogo teksta prije« [S. A.]. Isto tako o ispravi »nema ondje ni govora«, a »spomen-spis pristajao bi bliže pojmu memoriale, ali ne i primjeni na Tomino djelo«. Stoga on pokušava obrazložiti kako je zapravo došlo do naziva »memoriale«, vraćajući se na tzv. Tomin koncept. Tom prilikom iznosi da je Toma i u HSMI i HSMA dao jednom svom poglavlju naslov »Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat *memoria*«[293] [S. A.], koja tu »dakle označava sačuvani spomen, odnosno podatke o nekom i nečemu; ovdje bez obzira na tradiciju porijekla. Spomen ili podatak koji se odnosi na osobe i događaje vezane s njima, ili na događaje same, a sve to bez kakve kauzalne povezanosti nazvane su dakle memoriae«. Prema tome on drži »da je *memoriale* sastavak u kojemu je napisan zbir nepovezanih događaja«, a takav je upravo »Memoriale Pauli de Paulo patritii Jadransis [sic! S. A.], samo što Paulus donosi događaje svoga doba«.

Na osnovi ovoga izlaganja slijedi »da autor pribilješke na splitskom rukopisu Tomina djela *nije bio na čistu s pojmom memoriale* [S. A.], te ga *primijenio na Tomin spis koji nije memoriale*« [S. A.]. Onaj tko je to »pribilježio nije poznavao naslova, ali je znao tko je autor i zato ga naveo i izrazio se za sastavak Tomina spisa općenitim izrazom *memoriale* ne idući za tim ili ne znajući, da takva oznaka ne pripada karakteru toga sastavka«. Po Gunjači prepisivač tzv. Papalićeva kolektaneja »bio je prvi, koji je proširivanjem pribilješke dao povoda da se ona shvati kao kolofon«. Na svršetku ovako opširnog izlaganja Gunjača kaže da danas »upravo nakon stotinu godina zastranjivanja u pogledu značenja 'Memoriale' izlazi pouzdano da 'Memoriale' ne označava 'ugovor' kako je dokazao Kršnjavi, *ali ne označava ni 'natpis' djela Tome arciđakona* [S. A.]. Memoriale stoji kao prva riječ u nabačenoj pribilješci na najstarijem, splitskom primjerku prijepisa djela Tome arciđakona odakle je prenesena u druge, a *nepoznati autor te pribilješke upotrijebio je tu riječ u općoj oznaci za spis primjenivši njome pogrešnu izreku za Tomino djelo, koja njegov karakter i sadržaj ne pokriva*« [S. A.], završava svoje izlaganje S. Gunjača.[294]

Međutim ni drugi a tako ni Gunjača nije pogledao što još kaže Du Cange, osim onoga što navodi Rački. Memoriale po Du Cangeu je dakle, kako je već rečeno: diploma, charta, notitia, što ovaj pisac obrazlaže poveljom francuskog kralja Filipa I od 1082. godine. No po njemu Memoriale je i »idem quod memoria, Monumentum, Sepulchrum ...«. Zatim: »index, syllabus, scripta, dok *Memorialis* = *Liber* [S. A.],[295] necrologium ...«.[296]

U Rj JAZU pak piše za »Memorijal, memorijala« ovo: »pismeni akt, kojim se štogod važno javlja i razlaže kojemu poglavici ili kojoj oblasti, a može značiti i pismenu molbu. Iz sredov. lat. memorijala (istoga značenja). Štihu se memoriali Mihaila patrijarke ... Ignacija memorial poslan svetomu ocu papi ... On pozdravlja ... pridaje ponizno svoj memorijal iliti molbu ...«[297]

[293] S. Gunjača, Historia ..., 222—229; Isti, Uz rukopise ..., 173.
[294] Isti, Uz rukopise ..., 172—174.
[295] Tako tekst »Chronicon Patavinum« koji seže od 1174. do 1399. god. započinje ovako: »... Iste Chronicus *Liber Memorialis* [S. A.] est ...« (L. A. Muratori, o. c. IV, 1121).
[296] C. du Fresne d. Du Cange, o. c. V, 337, 336, 337.
[297] Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU VI, Zagreb 1904—1910, 600.

Na talijanskom jeziku memoriale znači spomen-spis. Prema tome za memoriale[298] nigdje ne stoji, pa čak ni u vezi s memoria, da je to »sastavak u kojemu je upisan zbir nepovezanih događaja«[299] nego se taj izraz direktno odnosi na ono što je napisao Toma, a to je i te kako bilo poznato onome pisaru koji je na kraju Splitskog rukopisa napisao riječ »Memoriale ...«.

Taj pisar je dakle do kraja XIII[300] ili početka XIV st. jednostavno dodao svjesno i bez obzira na naslovnu stranu (izgubljenu ili ne) ovakav pripis i tako izjednačio memoriale sa: »Ystoria seu coronica« i prvi put obilježio njezina autora, koji tada više nije bio u životu.

Sva naša dosadašnja izlaganja, praćena mišljenjima naših historičara, napose S. Gunjače, dovode do toga da se još postavi pitanje: je li Toma Arhiđakon autor cijelog teksta HSMI ili nije? Ovu sumnju pojačava upravo Propagandina HSMA, koja ide sa svojom građom samo do 1185. godine i ima naslov »Incipit historia Salonitanorum Pontificum«. Najstariji pak naslov HSMI je »Incipit ystoria seu Coronica. Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. et cetera«.

Pogledajmo sad nanovo u oba ova teksta kako se gdje i na koji način spominje Toma i da li se navode još kakvi drugi singularni ili pluralni oblici.[301]

To je doduše već prije nas pokušao djelomično uraditi i S. Gunjača[302] na što ćemo prigodom svojega izlaganja pravodobno upozoriti u čemu ima pravo, a u čemu je pogriješio.

Tako u HSMI (po izdanju Račkoga) u c. I piše »dicitur« te »dicebatur« i onda opet »dicitur«, »dicunt«, pa ponovno »dicitur«,[303] što je malo neobično za ovo poglavlje, koje nema Sr i to se u drugim caputima polagano gubi. Ali zato nailazimo u c. III i kod HSMI[304] i kod HSMA[305] na zajednički izraz »dicebantur«.

Zanimljiv je u HSMI u c. IV navod: »... que nunc Seruia seu Rasia nuncupatur«, te »in hodiernum diem« kao i »dicebant«,[306] što uopće nema HSMA, tj. cijelo to poglavlje.[307]

I dok u HSMI u c. V (koga HSMA uopće nema kao naslov) piše: »... prout scire *potuimus* [S. A.], ad posterorum memoriam aliqua *disseramus*« [S. A.] i »censendum puto«,[308] u HSMA je: »... prout scire *potuero* [S. A.],

[298] Začudo Gunjača ne zna da u originalu isprave od 6. V 1198, pisane u Zadru, na kraju teksta stoji: »... hoc *memoriale* [S. A.] ...«, a tako isto i u onoj drugoj zadarskoj povelji od 10. V 1199. [T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (SDC) II, 297, 319], što drugim riječima znači: povelju!
[299] S. Gunjača, Uz rukopise ..., 173.
[300] Ovaj izraz »Memoriale« ne samo da u jednom pismu pape Nikole III (1277—1280) znači spis nego i »cedulla« (Acta Romanorum pontificum ab Innocentii V ad Benedictum XI, Fontes, Series III, vol. V, t. II, Vaticano 1954, 77, 78—9. X 1278).
[301] N. Klaić to radi samo u bilješkama, bez ikakva komentara, kada navodi da li taj izraz stoji u singularu ili u pluralu i u pojedinim rukopisima HSMA i HSMI (N. Klaić, o. c., 76 i bilj. 91. itd.).
[302] S. Gunjača, Ispravci i dopune ... I, 161, 162.
[303] Thomas Archidiaconus, o. c., 3—5.
[304] Thomas Archidiaconus, o. c., 8.
[305] N. Klaić, Historia ..., 73.
[306] Thomas Archidiaconus, o. c., 11.
[307] Gl. S. Gunjača, Ispravci i dopune ... I, 47—49.
[308] Thomas Archidiaconus, o. c., 12, 21.

ad posterorum memoriam aliqua *disseram*« [S. A.] i začudo također »censendum puto«.[309] Ali zato u c. VI i kod HSMI[310] i kod HSMA[311] opet ima zajednička riječ »dicitur«.

U HSMI (c. VII) stoji prvi put upotrijebljena riječ »Qualiter« i u naslovu i u tekstu, gdje piše i: »*Nos uero* [S. A.], ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes, *conemur* [S. A.] exponere . . .«,[312] što uopće nema HSMA[313] kao ni daljnji cijeli pasus. Isto tako samo HSMI ima »ut predictum«[314] u tom istom c. VI.

Usput moramo naglasiti da u HSMI stoji kao naslov: »VIII. Qualiter ad insulas Salonitani fugerunt«,[315] a u HSMA prvi put uopće dolazi naslov — i to ovaj — s malo izmijenjene dvije riječi: »Qualiter Salonitani ad insulas confugerunt«.[316]

U istom ovom caputu (VIII) stoji u HSMI »conicimus«, a u HSMA »conicimus«. Ali zato i HSMI (c. XIII i XV) i HSMA imaju »hos invenimus« i »Nunc . . . redeamus«.[317]

Iako ne spada direktno u naše pitanje, ipak je čudno da u HSMA manjka i naslov »XVI De promotione Laurentii archiepiscopii« kao i cijeli taj vrlo važni sadržaj koji ima HSMI,[318] što sasma umanjuje ulogu Gunjačina »koncepta«, koji inače on pripisuje Tomi.

Isto tako u HSMI stoji naslov »Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatiae et Chroatiae«, što u HSMA nema kao ni veći dio toga sadržaja.[319] Ali zato se i HSMI i HSMA dosta podudaraju glede Vladislava i Kolomana i njihova odnosa prema Dalmaciji i njenim gradovima, a napose prema Splitu.[320]

Nakon toga pa gotovo do 1185. godine vrlo mnogo su slični naslovi i tekstovi i u HSMI i HSMA, gdje imaju i neke iste izraze. Npr. »ut ferunt«.[321] U drugim opet izrazima se razlikuju: Npr. u HSMI piše u c. XXI »cum *nostris* [S. A.] nuntiis«[322] a u HSMA: »cum nuntiis supradictis«,[323] dok gotovo na kraju teksta HSMA piše *»nescio« što ima i HSMI*[324] [S. A.]. Ali zato u HSMI to glasi: »nescio qua causa«,[325] a u HSMA je »nescio qua de causa«.[326]

[309] N. Klaić, o. c., 76, 87.
[310] Thomas Archidiaconus, o. c., 21.
[311] N. Klaić, o. c., 87.
[312] Thomas Archidiaconus, o. c., 23, 24.
[313] Međutim Gunjača je citirajući gornji tekst: »Nos . . .« pod bilj. 71. stavio: »V. str. . . .« (Ispravci i dopune . . . I, 161) i time naravno pogriješio, jer toga u njegovu tekstu HSMA — uopće nema!
[314] Thomas Archidiaconus, o. c., 26.
[315] Thomas Archidiaconus, o. c., 28.
[316] N. Klaić, o. c., 91.
[317] S. Gunjača, o. c., I, 67, 68, 82, 86.
[318] Thomas Archidiaconus, o. c., 47—56. U tome istome caputu (XVI) HSMI opet se susrećemo s izrazom »redeamus« (Thomas Archidiaconus, o. c., 54).
[319] Isp. Thomas Archidiaconus, o. c., 56—58 i N. Klaić, o. c., 112 i S. Gunjača, o. c., I, 98, 99.
[320] Thomas Archidiaconus, o. c., 58—60. N. Klaić, o. c., 112, 113 i S. Gunjača, o. c. I, 99—101.
[321] Thomas Archidiaconus, o. c., 62; S. Gunjača, o. c., I, 103.
[322] Thomas Archidiaconus, o. c., 71.
[323] N. Klaić, o. c., 120; S. Gunjača, o. c. I, 112.
[324] N. Klaić, o. c., 124; S. Gunjača, o. c., I, 119; Thomas Archidiaconus, o. c., 77.
[325] Thomas Archidiaconus, o. c., 77. S. Gunjača je krivo ispisao odavde: »nescio quia causa« (o. c. I, 119 i 162, bilj. 86).
[326] N. Klaić, o. c., 124 i bilj. 1240 (ova je bilješka nejasna!).

Nadalje i HSMI i HSMA završavaju sa »annis duobus«, a istom onda slijedi, i to samo u HSMA: »Synodus . . .« Posljednja riječ toga teksta je »canteturc, što nema HSMI kao ni mnogo štošta i prije.[327]

Riječ *»nescio«* [S. A.][328] se opet pojavljuje u HSMI u c. XXV, što Gunjača začudo nije uočio, dok za *»Nos* [S. A.] uero his breuiter prelibatis ad materiam *redeamus«* krivo citira str. 99 umjesto str. 92.[329]

U HSMI nadalje opet se susrećemo s prvim licem jednine u c. XXVI, gdje piše autor (Toma) »inquam« i kaže za sebe: »cum *essem* [S. A.] Bononie in studio . . .«[330] Inače se pisac HSMI, tj. Toma služi i u c. XXVII prije samo jedanput upotrijebljenim izrazom, a sada sve češćim izrazima »nostris«, »nostri«, »nostrorum« i »noster« te »nostra«. Tako to čini i u c. XXIX, gdje piše »nostris«, a tako i u c. XXXII. U c. XXXIV pak ima izraze: »Et quid plura referam?«[331] koje donosi i Gunjača.[332]

U tom istom caputu Toma se opet vraća na izraz »nostri«, »nostrorum« i »nostris«, koji ima i c. XXXV, dok u c. XXXVI ima isti pisac izraz »tetigimus« (što Gunjača ne navodi) a u c. XXXVII citira riječi: »Nos uero de natura et habitu gentis illius, prout ab his audire *potui* [S. A.], qui rem curiosius indagarunt, pauca *narrabo*«[333] što ponovo donosi Gunjača, koji doduše sad pravilno citira stranu za »nunc ad materiam redeamus« (c. XXXVII), ali zato griješi kada citira stranu 110. umjesto 173. za rečenicu: »Hugrinus . . . quos enumerare superuacantum *duximus*«[334] [S. A.]. Točno mu je i citiranje str. 185. Tomina teksta, gdje se u c. XLII nalazi rečenica: »His breuiter prelibatis ad materiam redeamus« kao i ona rečenica u c. XLV na str. 193: »Quid uero de aliis male gestis *refferam* [S. A.] bellis?«[335]

U istom ovome caputu ponovno se javljaju riječi »nostri«, a u c. XLVIII i »nostris«, u c. XLIX stoji »ut cum eis pacem federa *roboremus* [S. A.] kao i »ad narrationis ordinem *redeamus*« [S. A.].[336] No upravo ove dvije rečenice Gunjača uopće ne citira.[337]

Ako sada sagledamo cjelokupni tekst ove kronike do riječi »sunt reuersi« kao i odatle pa do njezina kraja, opazit ćemo sasma jasno da pisac u prvom dijelu[338] govori u prvom licu plurala (izuzev samo onaj diskutabilni izraz »puto«), a u drugom dijelu miješa, tj. priča i u prvom licu singulara i prvom

[327] Isp. Thomas Archidiaconus, o. c., 77 i N. Klaić, o. c., 124, 125 i S. Gunjača, o. c., I, 119, 120.
[328] Thomas Archidiaconus, o. c., 91.
[329] Gl. S. Gunjača, o. c., I, 161, bilj. 73 i Thomas Archidiaconus, o. c., 92.
[330] Thomas Archidiaconus, o. c., 95, 98; S. Gunjača, o. c. I, 161 i bilj. 72.
[331] Thomas Archidiaconus, o. c., 100—102, 104, 105, 117, 122.
[332] S. Gunjača, o. c., I, 161 i bilj. 74.
[333] Thomas Archidiaconus, o. c., 124, 128, 130, 140, 168.
[334] S. Gunjača, o. c. I, 161 i bilj. 75, 76, 162 i bilj. 83. U c. XLI. pak stoji i izraz »affecti luximus« (Thomas Archidiaconus, o. c., 183).
[335] Thomas Archidiaconus, o. c., 185, 193; S. Gunjača, o. c. I, 162, bilj. 84 i 85.
[336] Thomas Archidiaconus, o. c., 194, 207, 209, 211.
[337] Isto tako mu je nejasna rečenica, kada donosi izraz: »Nescio qua de causa«,[66] te pod tom istom bilješkom (86) piše: »Na kraju Tomina teksta, dok u definitivnoj redakciji: nescio quia causa« (Ispravci i dopune. I, 162, bilj. 86). Naime pitanje je da li je tu mislio na kraj HSMA ili HSMI?!
[338] Rački Tominu kroniku dijeli u dva dijela. Prva mu »dosiže do gl. XXIV., te pripovieda zgode, zbivše se do Tome, druga pako od gl. XXIV. do kraja, pripovieda zgode, zbivše se za vrieme samoga Tome, koji počam od gl. XXXI. pripovieda sve, što je sam doživio . . .« (Fr. Rački, Ocjena . . . , Književnik I, 369).

licu plurala. Prema tome pisac prvoga dijela, čiji bi naslov mogao biti »Chronica capituli Spalatensis«[339] ili »LIBERV ECLE(sie sancti) Domnij Apelatus coronica Salonitana« ili »spalatinor. cronica« (koju je, kako piše u bilješci iz XIV st. na f. 122. HSMI u KAS-u, sačinio Toma Arhiđakon,[340] misli se u cjelini) ili pak kasnije »Cronica Salonitanorum et Spalatinorum Pontificum«, bio bi neki anonim kao npr. što je ostao anoniman i autor djela tzv. »Conversio Bagoariorum et Carantanorum«, nastalog 871. godine kao i »Ljetopisa Popa Dukljanina«.

Pored onoga gotovo sasma pretežnog pluralnog oblika, pod kojim se krije taj nepoznati kroničar, valjda također splitski kanonik, imamo u tom prvom dijelu još jedan znak da je taj dio mogao nastati prije Tome. Taj bi bio onda kad se priča za Dujma da je »*natione* [S. A.] Syrum« (c. III), a za nadbiskupa Martina da je »fuit Spalatinus *natione*« (c. XIII) te za Krescentija »*natione* [S. A.] Romanum (c. XVI), a za Absalona »Hungarus *natione*« (c. XIX), dok se za rođaka bana Ninoslava »nomine Ricardo« kaže da »erat Calaber natione«.[341]

Kako vidimo termin »natione« se dakle citira pretežno u I dijelu ove kronike koja ide do 1185. g. a samo iznimno — i to jedan jedini put — u II dijelu.

[339] Evo što za ovu kroniku kaže Farlati: »... Haec narrat Archidiaconus cap. XIV. non 24. [Kako piše u Chronica capit. Spalat. S. A.]. Itaque nisi haec nota arithmetica mendo subsit, Chronica illa Capituli Spalatensis diversa est ab Historia Archidiaconi...« (D. Farlati, o. c. I, 353). B. Gabričević (o. c., Vjesnik... LXII, 90, 92) smatra ovu »Chronicum...« starom kronikom, iz koje je crpila izvorne podatke CPSS.

[340] Na f. 122 Tomina rukopisa splitske kronike u sve 24 brazde pisana su slova goticom XIV st., u 14—16. r. piše pak ovo: HIC. EST. LIBERV ECLE(sie sancti) Domnij Apelatus coroni(ca) Salonitana...«, a u 21. r.: »Thomas Archidiaconus *hanc spalatinor cronica* [S. A.] composuit...« — kako se nalazi to prepisano u ostavštini Fr. Račkoga (S. Antoljak, Da li je postojala..., 133, 134). Kada je ovaj »il più antico codice della 'Cronica' di Tommaso Archidiacono«, koji se sastoji od 124 lista, pregledao L. Jelić, on je o tome uz ostalo napisao (24. XII 1889): »I due ultimi fogli contegono annotazioni del XIV—XVII s.; fra questi e rimarchevole quella nel mezzo del f. 124a [umjesto te brojke drugom rukom ispravljeno u: 122:S. A.] della quale rilevano che l'opera di Tommaso si appellava Coronica e che il presente codice era proprietà della chiesa di S. Domnio. Il codice è scritto da *due mani* [S. A.]; dalli prima mano: fogli 2—113 a/. Prema izdanju Račkoga HS, to bi išlo od »dicitur in eandem...« do celebrantur« (o. c., 4—203); dall'altra 113 b-120 incl. [od »et frater...« do »ante fores ecclesio« (o. c., 203—212]. La scrittura e cosidetta langobarda o beneventana della seconda metà del XIII secolo. *E assai probabile, che questo codice sia stato scritto vivente Tommaso († 1268)*... [S. A.]. Inoltre molte osservazioni che questo codice porta nei margini, sono negli altri codici, come pure nel Vaticano, intercalate nel testo. Da ciò risulta, che questo codice è *la matrice di tutti gli altri* [S. A.], et insieme il più *antico*. Le annotazioni nei margini di questo codice sono di varie epoche. Ce ne sono in lettere gotiche del XIV—XV s; altre in scrittura umanistica...« (KAS-623 B; S. Antoljak, Da li je postojala..., 124, bilj. 12). U svojem pak nesuđenom predgovoru HSMI, koji je sačuvan u korekturi, a nosi naslov »Bilježka, mjesto predgovora nađena među papirima pokojnoga dra Fr. Račkoga«, taj isti pisac je kazao ovo: »... codex broji 124 lista... Listovi 2—120 obuhvaćaju tekst historije Tomine, listovi 122, 124 bilježke... I primi 112 fogli hanno una scrittura più piccola e meno rotondegiante, nel mente i fogli 113—120 una scrittura più grande e più rotondegiante. Onde, che due mani habbeanno scritto il codice...« (A JAZU u Zagrebu — Ostavština Fr. Račkoga — XII F 5 g — Sitne bilješke — XII F 7 a; S Antoljak, o. c..., 128).

[341] Thomas Archidiaconus, o. c., 8, 37, 56, 65.

11 godina ranije, dakle 1174. g. u zadarskoj povelji se spominje »... abbas Octo nomine *nacione* [S. A.] Lombardus...«, 1185. g. u jednoj ispravi iz Italije kaže se da je »Guidetus filius quondam Villani... professus ... ex *natione mea* [S. A.] lege Langobardorum«,[342] a u zadarskoj povelji od 5. VII 1194. g. navode se među svjedocima: »... Ugrinez Gusiki *natione* [S. A.], Vratko et Ureneiz Chleuliani nationem [!]... Dragosi et Luboscius nationem [!] Lapciani...«[343]

Isto tako u tzv. Catalogus Romanorum Pontificum, koji završava nešto poslije 1159. g., ovaj izraz »natione« gotovo stalno se upotrebljava za pojedine pape, a u Chronicon sublacense sive Catalogus abbatum monasterii Sublacensi iz 1390. godine, također je u uporabi ovaj isti izraz za tamošnje opate.[344]

Inače Gunjača nepotrebno komplicira glede toga što po njemu Toma navodi da je »Salonam... que caput erat Dalmatie et Chrouatie«[345] i što to smatra anakronizmom. Naime, pisac je gledao to sa svoga suvremenog stajališta, jer je stvarno Salona, zapravo Split, bio neko vrijeme u crkvenom pogledu »caput« ovih dviju zemalja.

Još jedan argument da je kronika sastavljena od dva dijela jest i to što je pisanje teksta započeto s beneventanom, a nastavljeno za Tome kao i nešto poslije njega. Naime poznato je da je posljednja etapa beneventane bila od polovine XII i tokom XIII do poč. XIV stoljeća. Kod nas pak ona je naročito u uporabi u II polovici XI te u XII, XIII i XIV, pa čak i početkom XV st.[346] Prema pisanju pak V. Novaka onaj rukopis »Historia Salonitana« 'pisalo je nekoliko ruku'[347] i to mu upravo kazuje da je »i u Dalmaciji postojao pored sasvim oblog još jedan tip umereno uglasti, koji se ipak dosta približavao montekasinskom«.[348]

Što se tiče drugog dijela da je autor Toma, dokazuje i »Carmen miserabile super destructione regni Hungariae temporibus Bele IV regis per Tartaros facta«, napisana od Rogerija, varadinskog kanonika, a kasnije splitskog nadbiskupa (1249—1266). Naime Rogerije u njoj stalno govori u prvom licu singulara i plurala,[349] a kako znamo on je kao splitski nadbiskup bio suvremenik Tomin, s kojim je živo saobraćao.[350]

[342] SCD II, 135; L. A. Muratori, o. c. II, Mediolani MDCCXXXIX, 117.

[343] SCD II, 268.

[344] L. A. Muratori, o. c. IV, 1103, 1104 itd., 1084 itd.

[345] S. Gunjača, Ispravci i dopune... I, 135, 173, 43; Gl. Thomas Archidiaconus, o. c., 8.

[346] U Dalmaciji je beneventana poznata već u VIII/IX st. a poneki rukopis pisan beneventanom nađe se tamo i u XV st. Među najstarijim rukopisima u nas ističe se evanđelistar opatice Vekenege iz XI st., a onda slijede beneventanski kodeksi XIII st., među koje spada i HSMI. Iz kraja XIV st. je bio u Zadru misal pisan beneventanom (J. Stipišić, Pomoćne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1972, 61, 60), a među arhivalijama dominikanaca u Starigradu (Hvar) čuva se vezan svezak pisan beneventanom iz početka XV st. (N. Duboković-Nadalini, Inventar javnih, crkvenih i privatnih arhiva otoka Hvara, Split 1955, 21).

[347] Ta i L. Jelić i Fr. Rački, kako smo već u bilj. 340 iznijeli, kažu da je ovaj rukopis pisan beneventanom od dviju ruku, tj. od l. 2—113 a jednom, a od 113 b—120 drugom rukom!

[348] V. Novak, Latinska paleografija, Beograd 1952, 151—163, 151.

[349] Thomas Archidiaconus, o. c., 132, 142, 149—151, 153, 157, 160.

[350] Thomas Archidiaconus, o. c., 204—206, 209, 211.

Postavlja se sada samo po sebi pitanje: zašto ona »pacta« nisu ušla u HSMA kao solinski (VI st.) i splitski sabori (X i XII st.) i epitaf Zvonimira, te one dvije povelje od 1144. i 1182. godine?

Odgovor na to pitanje je: taj Gunjačin tzv. koncept je prijepis iz početka XVI st.[351] Naime ispred njega su, iako odjelito, prišivene »Memorie Archiepiscoporum Salonitane ecclesie« (l. 604—606) na papiru jednakoga formata i kvalitete, ispisane istom rukom i pismenima kao i sam tekst HSMA. Ove »Memorie« završavaju s nadbiskupom: »Andreas Cornelius[352] 108 venetus 1512.«[353]

[351] Da ne duljimo. Neka Gunjača odgovori je li u doba Tome taj koncept mogao imati izraze kao što ih ima u Propagandinu prijepisu: illyrica lingua, sanctus i Vis (N. Klaić, o. c., 110, 120, 121). Za prvi izraz ni N. Klaić a ni Gunjača o tome ništa ne govore. O »sanctus« Klaićka upozorava da je ovo očiti dokaz »da Rajnerije nije u Tomino doba bio još proglašen svecem« (o. c., 52, bilj. 277), a što se tiče toponima »Vis«, također Gunjača ništa ne kaže, dok Klaićka u bilješci objašnjava u kojem još rukopisu HSMA stoji »Vis« a gdje »Lissa« (o. c., 121, bilj. 1167). Što se tiče riječi »illyrica lingua« i »Vis«, ti se izrazi u nas pojavljuju u izvorima tek u XV (npr. ime »Rab« u XV st.) i XVI st. Glede samoga naziva »Vis«, koji se piše i u Tominoj HSMI »Lissam«, u Propagandinu rukopisu sa strane je dodano »Lissa«, u B 1 i B 2 u lakunu stavlja pak Lucius »Lissa«, dok drugi kasniji prijepisi imaju »Vis« (N. Klaić, o. c., 121, bilj. 1167).

Nadalje ako je Toma — po Gunjači — sastavio Qualiter koji kao izraz uostalom u svome II dijelu nigdje nema ni u jednom poglavlju teksta Sr (međutim u Tr je ipak naslov »Qualiter Spalatenses cum bano Ninoslauo bosn. deuastauerunt omnia culta et sata in campo Traguriensium«: Thomas Archidiaconus, o. c., 194, bilj. 3), dok naprotiv u I dijelu ove kronike riječ »Qualiter« se čak šest puta javlja u isto toliko naslova pojedinih poglavlja, te ako je sastavio, kako isto tvrdi Gunjača, onaj »koncept« za HSMA, zašto onda nema i toga Qualitera u tome istome »konceptu«, sačuvanom u prijepisu iz poč. XVI st. Sve to također upozorava uz ostalo u ovoj bilješci navedeno da smo vrlo daleko od tzv. Tominog »koncepta«. Zato ima pravo Gunjača kada piše da »je preostalo da se još mnogo toga zapazi i reče što će upotpuniti samu studiju o Tomi i njegovu djelu« jer je njemu bio »samo cilj« da iznese »konstatacije da se IHSP odnosi na Tomin koncept« (Ispravci i dopune... I, 32).

[352] Rački je još 1864. g. naveo da je prijepis HSMA »bivši u knjižnici« de propaganda fide »u Rimu« upotrijebio »učeni Farlati. *Ovaj misli da je ovu poviest, u nekih točkah obširniju od tiskane Lučićeve, sastavio ili bolje popunio sam Toma arciđakon* [S. A.]; ili pako njeki drugi malo kašnje, dakle koncem XIII. ili početkom XIV. vieka, a na temelju prave Tomine poviesti«. No Rački ne misli »da bi prerađena poviest bila potekla iz pera Tomina ili koga od bližnjih pisaca. Imenik Solinskih nadbiskupa u prerađenoj poviesti navađa biskupe od sv. Dujma do Mlječanina Andrije Cornelia, t.j. g. 1512. Farlati misli da je potonje nadbiskupe pridodala druga ruka, samo da time učeni Isusovac spasi svoje mnienje o starini prerađene poviesti Solinske. Ali ta izreka neda se ničim opravdati.« Stoga Rački misli »da je *njetko Tominu poviest preradio početkom XVI. vieka i da je taj isti pred očima imao Papalićevu kroniku*« [S. A.]. U toj misli potvrđuje mu »i glosa pisca: 'quem Ungari appellarunt Zolomerium', kojom nagovieštaše da je pri ruci imao ljetopis ugarski; znamo pako da se ovaj oblik čita u ugarskoj kronici Ivana Turoca: 'cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset'... To sve neda se složiti s mnienjem Farlata o starini rečene poviesti...« Stotinu i nešto stranica zatim Rački se ponovno vraća na ovaj prijepis u knjižnici zbora »propagande«, koji je *»upotrebio učeni Farlati«* [S. A.]. Ovaj prijepis »bijaše nešto obilatiji od rukopisa u knjižnici Barberinskoj; dopirao je također samo do glave XXIV; ali osim gore navedenih dodataka imao je još imenik nadbiskupa solinskih i spljetskih počam od sv. Dujma do Andrije Cornelija rodom Mljetčanina g. 1512. *Farlati misli, da je taj rukopis nekada bio veći* [S. A.], te dopirao bar do XXXII. glave, buduć je mogao *primjetiti, da je na kraju nekoliko listova iztrgnuto*« [S. A.]. Ujedno upozorava Rački da je već prije naveo da se ne može složiti s Farlatijem »o piscu i dobi ove *preinačene poviesti crkve solinske*« [S. A.]. Njegovo je mišljenje »*da nepoznati pisac početkom XVI. vieka popuni poviest Tome arciđakona, dodavši joj gore navedene listine i spomenike ondje, gdje mu se po sadržaju najpriličnije činjaše. Taj dopunjak imao se izvesti u Spljetu buduć se dodatci tiču pobliže crkve spljetske* [S. A.], a napose arcibiskupa Spljetskih i njihovih prava i povlastica«, završava ovako Fr. Rački (Ocjena..., Književnik I, 226, 227, *386, *387). Nadovezujući mišljenje Račkoga o »ona tri codexa, za koje Farlati I, 404, III, 282. kaže da su u arkivu propagande, u arkivu Georgiaca kod s. Hieronima i u knjižnici kardinala Barberini-a u Rimu« Kršnjavi primjećuje *»da je codex arkiva propagande i u knjižnici Barberini historia salonitana maior, dakle, da je kompilacija iz XVI. vijeka* [S. A.], koja po Farlati-u potiče od Vallerija a Ponta ili Ferdinanda Ughella, *po Faberu pako potiče od Dalmatinca Peniusa (Pegni)*« [S. A.], te upozorava kako piše o Pegniu »Annuarium dalmaticum. I. sv.« (I. Kršnjavi, o. c., 133 i bilj. 1). Međutim u »Annuario dalmatico« (I, Spalato 1859), gdje piše Giuseppe Ferrari-Cupilli »Della vita e degli scritti di Simeone Begna zaratino vescovo di Modrussa«, govori se o »Beni (Begna)« na str. 83. i prema tome nije postojao nikakav: Penius ili Pegni već samo Begna.

[353] Kako je i nadbiskup Zane prisustvovao na lateranskom koncilu (1512) [D. Farlati, o. c. III, 431], na kome je bio i Šimun Begna, to je možda i zato modruški biskup stavio u ove »Memorie« tu istu godinu 1512!

[354] S. Gunjača, Historia..., 180—183.

[355] D. Mandić, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 14, 101, 102, 421, 422.

[356] S. Gunjača, Ispravci i dopune..., I, 122.

[357] I D. Farlati ovu zbirku kojom se služi, navodi pod naslovom »Ex Collectaneis Reverendissimi D. Simonis Bengnii Episcopi Modrusiensi, qui habuit orationem in sexta Sessione Concilii Lateranensis sub Leone X. anno MDXIII« (D. Farlati, o. c. I, 344). Osim toga su još 1805. g. postojala »Monumenta vetera Illyrici Dalmatiae Urbis et Ecclesiae Salonitanae ac Spalatensis a Simone Begnio patritio Jadertino, episcopo Modrussiensi *ex variis codicibus et tabulariis collecta*« [S. A.], koja se u Carrarino doba već smatraju iščezlima. Jedan primjerak ovih »Monumenta«, možda po Carrarinu mišljenju autograf mlađeg postanka od 160 listova, pokazao je 1805. u arhivu Propagande opat kancelarâ P. Inocentu Čuliću, koji je od niega izvadio naslov. Inače je P. Filip Riceputi tražio kopiju i dobio je samo nekoliko komada, koji su služili Farlatiju, te ih je nazvao Collectanea. 1816. g. O. Agić iz Dubrovnika pokušava da dobije kopiju od čitavoga rukopisa, no nije uspio, jer je rukopis bio ukraden te je otišao preko Alpa i nikad se više nije otkrio, kaže na koncu Fr. Carrara (Chiesa di Spalato un tempo Salonitana, 67, 68, bilj. 1). S. Gunjača iznosi da je Begna pribirao staru dokumentarnu građu i da je imao svoja »Collectanea«, te donosi prema Carrari i Ferrari-Cupilliju da su još 1805. postojala danas izgubljena Monumenta vetera... Ujedno kaže, citirajući Baradu, da je Begna u ona Collectanea ispisao jedan primjerak H. s. maior, koji je opet prepisao Levaković (S. Gunjača, Historia..., 182, 239, bilj. 36, 132, 133, 239, bilj. 37). Barada pak koji to isto piše, dodaje da se ova od Levakovića prepisana Collectanea nalaze u arhivu splitskog kaptola (Dalmatia superior, 102). Međutim još je Farlati tvrdio da postoje »Collectanea« u arhivu (tabulario) splitskog kaptola, prepisana i u 4 dijela podijeljena od Rafaela Levakovića, ohridskog nadbiskupa, koji ih je s mnogim stvarima nadopunio i povećao (D. Farlati, o. c. IV, Venetiis 1769, 112) dodaje svemu ovome — prema Farlatiju — G. Ferrari-Cu-

Po Gunjačinu mišljenju ovaj Propagandin egzemplar HSMA ispred koga su bile ispisane »Memorie«, pripadao je nečijim »Collectanea« i zato se uz njega i nalazi onaj katalog. Stoga Gunjača zaključuje da je HSMA »onakva kakva je do nas doprla, nastala prije XVI. stoljeća«.[354]

Međutim D. Mandić piše da je Historia Salonitana maior napisana »oko 1185.« i da ju je Toma Arhiđakon slijedio »u prvim poglavljima«,[355] a Gunjača, pobijajući ovu Mandićevu tvrdnju, u najnovije doba pak tu HSMA naziva stalno koncept, čiji tekst seže do 1185, dok mu definitivna redakcija ide do 1266. godine.[356]

Po našem su mišljenju ova od Farlatija nazvana »Collectanea«[357] pripadala modruškom biskupu Šimi Kožičiću Benji (1460—1536), koji je sve

to dao prepisati[358] za vrijeme svoga boravka u Rimu (1512. i 1516).[359] Zatim su prešla u ruke Levakovića,[360] čija su »Collectanea« kao i dio onih »Collectanea« koja je pisao svojom rukom Begna[361] stigla konačno u arhiv Propagande fide.

Kako je Begna došao do onih rukopisa o sinodima VI i X stoljeća, kao i o Zvonimirovu epitafu te onda sve to prepisao zajedno s one dvije povelje i konačno ih onda sve ubacio u tekst HSMA, možemo samo pretpostavljati.

Svakako je taj materijal našao u Rimu, gdje je i ispisivao sve ono što se odnosilo na staru salonitansku crkvu kao metropolu, pod koju je pripadala i njegova biskupija, osnovana 1185. godine. Uz to je uzimao i prepisivao građu i iz arhiva splitskog kaptola a možda i drugdje.

U vezi s time treba ovdje upozoriti još na dvije notorne izvorne činjenice. Naime na to da je splitski nadbiskup Petar »Chitilen Ungarus« dobio od pape »Urbana III« 14. XII 1182. g. privilegij i da je 1. V 1185. održan generalni sinod u Splitu, gdje su stvoreni zaključci u prisutnosti nadbiskupa Petra a za pape »Lucija III«.[362]

I dok se N. Klaić na godine vladanja ovih dvaju papa uopće nije osvrnula, Gunjača je to učinio samo polovično. Naime on je upozorio da 1182. uopće nije bio papa Urban nego Lucije III i da je Urban »stavio tijaru (koncem studenog 1185)«, te da Petra nije mogao »konsekrirati papa Urban III, nego njegov predšasnik, i to svakako prije 1. V. 1185«. Daljnja njegova objašnjenja u vezi sa svime tim su i suviše nategnuta s ciljem da pojasne »koncept« i kako je Toma postupio,[363] što je sasma neuvjerljivo.

No sve to ne smeta, jer je jedno jasno: sastavljač tzv. Gunjačina koncepta (HSMA) prepisao je oba ova spisa ili vjerno s originala ili iz falsificiranih povelja ili se pak zabunio pri prepisivanju. Naime Lucius III je papa od 1. IX 1181. do 25. XI 1185, a konsekriran je 6. IX 1181, dok je njegov nasljednik Urban III postao papa 25. XI, konsekriran je 1. XII 1185, a umro je 20. X 1187. godine.[364]

Toma u svojoj kronici (HSMI) pak prvo daje naslov poglavlja XXII »De Petro et *altero Petro* [S. A.] archiepiscopis«, u kome priča kako je po-

pilli (Dela vita et degli scritti di Simeone Begna zaratino vescovo di Modrussa, Annuario dalmatico I, Spalato 1859 [ne 1852, kako piše S. Gunjača, o. c., 239, bilj. 36], 82, 83). Većim dijelom ne donosi ovo Gunjača, ali zato kaže da si ne možemo zamisliti da Begna pribirući građu »ex variis codicibus et tabulis« ne bi osjetio da je H. s. maior tako svježa »kad bi ona bila napisana poslije 1512.«. Ti kodeksi i tabule bili su svakako stariji, a budući da se ne zna kad je Begna to sakupljao, »nije isključeno, da je stari kodeks H. s. maior već bio u njegovoj ruci prije g. 1512.« (Historia..., 183). No to su samo kombinacije i ništa više, jer Carrara to drugačije donosi, što Gunjača uopće nije naveo i prokomentirao!

[358] M. Barada, Dalmatia superior, 102.

[359] C. F. de Bianchi, Zara cristiana I, Zara 1877, 205, 206.

[360] Kada govori o sv. Dujmu D. Farlati, onda kaže da piše »*In collectaneis Bengnianis a Raphaele Levacovichio Achridensi Archiepiscopo repertis ac descriptis* [S. A.]...« ili pak kaže da je to isto »in Hist. Salonit. Majori ex Codd. Barberiano, *Bengniano et Levacovichiano* [S. A.]...« (D. Farlati, o. c. I, 412, 413). Znači da poznaje povrh svega i dva kodeksa ili »Collectanea«: Begnin i Levakovićev.

[361] Po Baradi (o. c., 102) i po Gunjači (o. c., 182, 183) od Begne je prepisao Levaković i ta »Collectanea« se nalaze u Kaptolskom arhivu u Splitu, što je, kako vidimo, samo djelomično točno!

[362] N. Klaić, o. c., 123, 124; S. Gunjača, Ispravci i dopune I, 117—119.

[363] S. Gunjača, o. c. I, 144, 145.

[364] H. Grotefend, Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, Hannover [8]1941 ([9]1948), 119, 120.

slije smrti cara Emanuela, kada su se Splićani vratili pod ugarsko gospodstvo, izabran za nadbiskupa Petar Mađar, sin Kitilena. Kada je konsekriran, za prve godine svoga pontifikata sazvao je sve svoje biskupe-sufragane, opate i crkvene ličnosti kao i čitavi kler, te su proslavili u crkvi sv. Andrije pokrajinski sinod i donijeli zaključke.[365]

Dakle on nema ni riječi koji je papa Petra konsekrirao, kada i za kojega pape je održan sinod i u koje vrijeme. Ali zato u fragmentu koji je Farlati prepisao iz tzv. Begninih »Collectanea«[366] nalazimo pod »44. Petrus Chitilen Hungarus, nobili genere natus, consecratus a Papa Urbano III. Veronae 1182, celebravit concilium a Papa confirmatum anno 1184«.[367]

Znači i tu se govori da je Petra Kitilena papa Urban ne samo konsekrirao u Veroni, nego da je ovaj nadbiskup »proslavio« i koncil, koji je taj isti papa i potvrdio 1184. godine, što uopće ne stoji!

Klaićka u vezi s godinom održanja onoga koncila (1185) kaže da se čini na »prvi pogled« kao »da je netačan i datum crkvenog sabora u Splitu, ali i ta je greška nastala prema tekstu HSM. Ondje se naime tvrdi da je Petra Chitilena posvetio papa u Veroni 1082 [sic! S. A.], da je od njega zatim primio privilegij i da je došavši u Split, *'pontificatus sui anno primo'* održao crkveni sabor. Prema tome, usprkos točno ubilježenom datumu u tekstu zaključaka crkvenog sabora, sastavljač kataloga računa prema tekstu HSM: posvećen 1182, došao u Split 1183, i tada je držao koncil«.[368]

Tako to opravdava Klaićka, koja tom prilikom zaboravlja na papu Urbana III, tj. da protumači kako je ovaj pogrešno uletio u taj katalog, a pogotovo u HSMA.

I u tzv. originalnom tekstu zaključaka ovoga crkvenog sabora, koji je publicirao T. Smičiklas, također kao i u onom spisu u HSMA, stoji da se crkveni sabor održao 1185. za »Lucio papa III«, čemu ni taj naš istaknuti naučni radnik ne daje nikakav komentar.[369]

Dok u HSMA, koja se čuva u arhivu Propagande fide, za konsekraciju Petra po Urbanu III u Veroni stoji i datum: 14. XII [tj. 1182: S. A.] »pontificatus autem nostri anno primo«, sve to izostavljaju stariji barberinski rukopis (828) i mlađi (3218), a onaj citat »Urbanus papa III« ne navodi ni tzv. Riceputi-Blaškovićev rukopis (S 2) kao ni bečki ili Riceputi-Blaškovićev rukopis II (S 3).[370]

Kako i u HSMI i u HSMA pak stoji da je ovaj Petar bio splitski nadbiskup 2 godine i onda je otišao u Ugarsku za kaločkog nadbiskupa,[371] to se oko njega i onih dvaju papa stvorila još veća konfuzija. Jednom riječju vidimo da taj najstariji »koncept« ima nešto što Tomina Historija nema i ona je daleko od takvih grešaka. Drugim riječima oba ona akta su historijski falsifikati barem s obzirom na to što kronološki ne odgovaraju godinama vladanja papa Lucija III i Urbana III.

[365] Thomas Archidiaconus, o. c. 75, 76; S. Gunjača, o. c. I, 117, 118.

[366] »Fragmentum tertium. Ex Collectaneis Reverendissimi D. Simonis Bengnii Modrusiensis, qui habuit orationem in sexta Sessione Concilii Lateranensis sub Leone X. anno MDXIII« (D. Farlati, o. c. I, 344).

[367] D. Farlati, o. c. I, 345; N. Klaić, o. c., 60, 61.

[368] N. Klaić, o. c., 64.

[369] SCD II, 192, 193.

[370] N. Klaić, o. c., 124.

[371] N. Klaić, o. c., 124; S. Gunjača, o. c. I, 119.

I ovo dakle upućuje jasno da je Gunjačin »koncept« mlađeg datuma (poč. XVI st.) i da nema veze s Tominim »konceptom«. Sve to Gunjača nije htio da vidi i on je pokušao da nešto sasma drugo tumači, a preko ovakvih stvarnih grešaka je jednostavno prešao kao da ne znače ništa!

Isto tako ni on, a ni Klaićka nisu naveli da u tzv. »Memorie archiepiscoporum Salonitane ecclesie«, koje su povezane i uvezane zajedno sa HSMA u arhivu Propagande, na fol. 605. iza Raynerius stoji »Petrus vngarus 85«, a na fol. 606 r. »Petrus 86«, kao i da usporedo s time piše desno od toga imena istom rukom: »Vngarus anno tertio sui Pontificatus fecit Concilium extra Ciuitatem in Ecclesia S. Andree anno Domini 1185[372] primo nonas maii Tempore Sanctissimi domini Lutii Pape III. Regnante Vngarie Rege Bella.«[373]

Iz ovih citata je očito da su to dva Petra, kao što je to potvrđeno i u I dijelu HSMI, gdje se vidi da je i taj nadbiskup bio Mađar.[374]

Dakle ova bi zbrka trebala proizaći početkom XVI st. i svakako bi je trebalo pripisati Begni, koji je onda sav na taj način prikupljeni materijal stavio u svoja »Collectanea«, dok su u HSMI izbjegnute ove greške, jer su samo općenito iznijeti podaci o toj dvojici nadbiskupa istoga imena, koji su ušli i u naslov cap. XXIII, kako smo to već prije naveli.

Također je čudno što je Begna prepisao djelomično i iskidano onu povelju, koja se odnosi na »Synodus generalis domini Petri archiepiscopi prefati celebrata in ecclesia sancti Andree apostoli de qua supra dictum est« [zapravo »fuit«: S. A.]. Naime ona počinje sa »In nomine sancte et individue trinitatis ...« a završava uz izvjesne prekide s »cantetur«.[375]

[372] Tako to piše u tzv. »Catalogo primo Salonitano«, kako ga je nazvao Farlati. U »Catalogo secundo Acutheano« Memoria archiepiscoporum Salonitanae et Spalatinae Ecclesiae, Ex Historia de Gestis Civium Spalatinorum, auctore N. N. A Cutheis«, koji Farlati stavlja u XV st., iako je tu naveden kao posljednji nadbiskup »109. Aloysius Michael«, za koga ovaj piše da je »electus die 19 Julii 1566« (o. c. I, 324, 325), samo se spominje taj nadbiskup Petar. Ali zato u »Catalogo tertio Ponzoniano« pod naslovom »Nomina Archiepiscoporum olim Salonitanae nunc Spalatensis Ecclesiae, Ex Collectaneis Mss Sfortiae Ponzonii archiep. Spalatensis« (XVII st.) za Petra piše ovo: »81. Petrus 9. Hungarus convocavit Synodum Provincialem in Ecclesiam S. Andrae, in quo limites cuiusque Episcopatum definivit ann. 1183. 82. Petrus 10. Hungarus ...« (D. Farlati, o. c. I, 327, 328). U »Catalogo quarto Romano« nađenim s ovom bilješkom: »Catalogus Romanus ex Archiviis Romanis, puta indice Archivi Avenionensis, Actis Consistorialibus antiquis, Actis Consistorialibus novis, seu Libris Provisionum Apostolicarum« pod naslovom: »Pontifices Salonitani et Spalatenses a quodam Dalmata ex Archivis Romanis collecta«, podijeljenim na dva dijela, piše uz ostalo (Pars secunda): »... Vacat sedes ab ann. 1180. usque ad ann. 1185. sedentibus Alexandro III, Lucio III imperantibus in Oriente Manuele Comneno, qui Spalati imperavit, Rege Hungariae Bela III. Duce Venetorum Orio Maripetro.

Petrus XI. filius Chilem Archiepiscopus Spalatensis XLIV. Praefuit ab an. 1185. usquae ad an. 1190. sedentibus Lucio III. Urbano III. Gregorio III. Clemente III. imperante in Oriente Andronico tyranno; Rege Hungariae Bela III. Duce Venetorum Orio Maripetro.

Petrus XII. Archiepiscopus Spalatensis XLV. Praefuit ab anno 1190 usque ad an. 1195 ...« (D. Farlati, o. c. I, 329, 334, 335). Inače ovaj katalog završava sa Stjepanom IV Cupillijem, koji je bio splitski nadbiskup od 1708. do 1719. g. (D. Farlati, o. c. I, 337).

[373] N. Klaić, o. c., 93, 94; S. Gunjača, Historia ..., sl. 9. Gl. i D. Farlati, o. c. I, 321.

[374] Thomas Archidiaconus, o. c., 77.

[375] Gl. i isp. N. Klaić, o. c., 124, 125; S. Gunjača, Ispravci i dopune ... I, 119, 120, 122 [»caneretur«: ?! S. A.]. J. Kukuljević Sakcinski, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, Zagreb 1875, 130; SCD II, 192, 193.

Znači da je Begna iz starih rukopisa uzimao i ispisivao samo ono što je smatrao da je važno i zanimljivo da uđe u njegova »Collectanea«. Tom prilikom je mnogo toga ispuštao ili krivo prepisivao, kako smo to već vidjeli.

No unatoč tome on je zaslužan jer je u toj svojoj zbirci sačuvao u prijepisima brojne izvorne podatke i povelje, čiji su originali nestali ili se ne zna gdje se kriju.

A sad da se ponovno vratimo na pitanje koje smo prije postavili a na nj se nije dobio odgovor. Naime zašto pak nisu i u HSMA stavljena ona »Pacta« kao što je to učinjeno u HSMI?

Karakteristično je da u HSMA uopće nema ni c. XVI »De promotione Laurentii archiepiscopi«,[376] a ta je glava u cijelosti sadržana u HSMI i za toga biskupa znaju listine iz doba hrvatskih narodnih vladara, te i to ruši Gunjačinu tezu o tzv. Tominu »konceptu«.[377]

Prema tome onaj Propagandin rukopis HSMA (zajedno sa sinodalnim spisima, tzv. Zvonimirovim epitafom i ispravama od 1148. i 1182. g.) jest pri-

[376] Evo, kako Gunjača objašnjava 1951. g. zašto nadbiskup Lovre nije u HSMA uopće spomenut: »... Ja ne bih drukčije umio to objasniti, nego da je Toma s druge strane o Lovri dosta znao te je o njemu odredio pisati tek u definitivnoj redakciji, kao što je učinio i sa sv. Domnionom ...« (S. Gunjača, Historia salonitana maior, 227). Na takvo Gunjačino gledanje N. Klaić se osvrnula 1967. napomenuvši da »činjenicu da u HSM nema čitava Tomina XVI poglavlja može se na različite načine protumačiti«, te kako prema njezinu uvjerenju »otpada svaka mogućnost da se HSM protumači kao Tomin koncept, otpada i ovo objašnjenje«. Ali ipak ona postavlja »jedno moguće rješenje« (gl. bilj. 377) i pretpostavlja čak dalje da sastavljač HSM nije zato mogao o Lovri napisati ništa, jer »iz Lovrina vremena nije imao ništa«, te da »dosad poznate činjenice ne daju« njezinu uvjerenju »čvrsto uporište za donošenje bilo kakvog konačnog zaključka« (N. Klaić, o. c., 43—47). God. 1973. Gunjača, iznoseći što je o tome problemu pisao 1951, a ne osvrćući se uopće na stav N. Klaić, iznosi »sada ... naknadno stečenu konstataciju iz koje se vidi da takvo domišljavanje [tj. njegovo-Gunjačino: S. A.] nije bilo točno i da sud nije bio potpun«. Stoga mu je jedno »nepobitno, a to je da izgubljeni tekst nije posljedica drukčije naravi nego materijalnog nestanka listova«. Zapravo je »nestala cijela ona partija koja govori o nadbiskupu Lovri. Da je čitavo to poglavlje postojalo u Konceptu, svjedoči nam ovaj preostatak, koji je prepisivač zatekao i prenio, a taj ide od zborovanja Zvonimirova na Kosovu polju do knezovanja splitskog kneza Crnike«. Nastavljajući dalje s obrazloženjem nestanka ove partije »mehaničkim putem, jednostranim gubljenjem listova«, Gunjača se ponovno vraća na one izgubljene listove »koji su govorili o nadbiskupu Lovri i o prilikama u njegovo doba«.

Međutim takvo obrazloženje s »nestalim listovima«, koji se odnose i na druge dijelove teksta »Koncepta«, za koji »sada« zna »da se radi o krnjem Konceptu, dakle o preostatku, a ne o cijelom Konceptu« (S. Gunjača, Ispravci i dopune ... I, 122, 123, 127—129, 360, 129) ne vodi ničemu, jer je taj njegov tzv. Koncept u cijelosti tako sačuvan da mu ne fale nikakvi listovi. Dokaz za to su i brojevi strana, upisani na listovima HSMA. Ali je jedno ipak točno da je tzv. dokumentacija u HSMA dosta konfuzna, a to vrijedi djelomično i za sam tekst toga spisa, koji je tu i tamo prilično ispremiješan, što sve pokazuje kako je neodrživo labava Gunjačina teza, s kojom hoće na svaki način da spasi tzv. Tomin koncept.

[377] Pored ostalog: zašto je u ovaj tzv. koncept ubačena samo Gejzina povelja (1148. g.) i ona pape Urbana III iz 1182, a nema drugih povelja iz doba hrvatskih narodnih vladara i Arpadovića, izdanih u korist (splitske) salonitanske crkve?! To je dakle znak da s tim tzv. konceptom nema veze Toma već Begna, jer je prvi znao za sve te originale, sačuvane pretežno u crkvenom arhivu u Splitu! To isto vrijedi i za one sinodske spise iz VI i X st. (izuzev onaj spis iz 1185?), koje Toma nije poznavao i zato se i nije njima ni poslužio.

jepis iz historije, koja ide do 1185. godine i koja se smatra nerazdvojnim dijelom HSMI.

No taj prijepis je ujedno i originalni rukopis Begne,[378] koji je sve to svojeručno ispisao ili drugim izvornim materijalom dopunjavao i onda dodavao I dijelu tzv. Tomine Historije.

Kako tekst u HSMA u arhivu Propagande fide teče bez zastoja od početnog izraza »Incipit...« do kraja teksta toga istoga rukopisa sa završnom riječju »cantetur«, nema pravo Gunjača kad tvrdi da taj »koncept nije potpun« i da se »od njega sačuvao samo prednji dio«.[379] Naime kraj sadržaja Propagandine HSMA iza »cantetur« ostavlja još dosta prostora na foliju i time upozorava da taj rukopis nije dalje išao, tj. nije krnj ili da nešto od njega fali ili da mu »nedostaje listova«[380] itd.

Nije mogao biti izgubljen ni ostali dio »koncepta«, jer je i on sačuvan u nekoliko najstarijih prijepisa, kao i HSMI i time imamo točan uvid u sadržaj jednog i drugog rukopisa.

I dok u HSMI imaju u cijelosti opisano »XVII. Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatiae«,[381] to je u HSMA samo djelomično i prilično zbrkano.[382]

Ali zato se gotovo sasma HSMI i HSMA poklapaju glede Kolomana i njegovih osvajanja u Dalmaciji.

Iz obih tekstova ovih rukopisa je očito da tu nisu spadala »Pacta«, iako ih je Rački nepravilno ovdje u tekst smjestio.[383] Naime ona su tek kasnije u prijepisu iz XIV st. stavljena na kraj cjelokupnog teksta drugoga dijela historije. Odakle su prepisana i gdje su se do tada nalazila, ne možemo ništa kazati. Onaj pak završetak prvoga dijela historije (i HSMA), u kome se nalazi riječ »nescio«, a koju ima i HSMI, tj. drugi dio ove iste kronike, upravo očito upućuje da je prepisivač Begna iz početka XVI st. uzimao tekst prema izboru iz tada već cjelokupne kronike, u koju je vrlo vješto unio one već navedene dodatke i završio s netočnim opisom sinoda od 1185. godine.

Međutim bi bilo vrlo smiono reći da bi Begna mogao biti i onaj isti prepisivač koji je na marginama Splitskog rukopisa kronike u c. XXXI, gdje se govori o izboru Tome za arhiđakona u 30. godini njegova života, dopisao — prema mišljenju Račkoga — u XV—XVI st.: »Hic Thomas archidiaconus fuit auctor huius presentis cronice.«[384]

[378] Dok Gunjača pokušava rastumačti zašto HSMA nema pasusa u vezi s nadbiskupom Lovrom, N. Klaić postavlja »jedno moguće rješenje: možda je u starijem tekstu HS taj odlomak bio izgubljen, pa se u kasnijim tekstovima nije, posve razumljivo, mogao naći. To će se možda utvrditi kada se pouzdano ustanovi da li je Propagandin rukopis HSM prepis ili original« (N. Klaić, o. c., 43—46). No Gunjača, iako ne citira ovakav stav N. Klaić, ipak joj u svojim »Ispravcima...« odgovara kako postoje dokazi da je »rukopis Koncepta prijepis, a nikako original« (S. Gunjača, o. c. I, 127).

[379] S. Gunjača, Ispravci... I, 167. Interesantno je što i Kršnjavi piše o tome rukopisu: »Vele, da je exemplar Historije maior Propagande, kojim se je Farlati služio, još bogatiji bio, da je sezao do god. 1512. Farlati misli pače, da je bilo i više listova« (I. Kršnjavi, o. c., 133).

[380] Isti, o. c. I, 127.

[381] Thomas Archidiaconus, o. c., 56—60.

[382] S. Gunjača, Ispravci... I, 98—101.

[383] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 59.

[384] Thomas Archidiaconus, o. c. 107, bilj. 1.

3.

NAJVAŽNIJA IZDANJA »PACTA« ILI »CONCORDIA«

Najstarije izdanje ovih »Pacta« je od J. Luciusa, koji ih je prvi objelodanio na dva mjesta svoga »De Regno Dalmatiae et Croatiae« 1666. godine.[385] Naime Lucius je iz Vatikanskog rukopisa (Vat. lat. 7019), koji je darovao Vatikanskoj biblioteci iznio na svjetlost dana tekst te »conventio« ili Qualitera (po Baradi tako prvi put prozvanog),[386] i tako prvi upoznao naučnu svjetsku javnost s njegovim sadržajem, u čiju autentičnost uopće nije nikada ni jednom riječju izrazio sumnju.

Slijedeće izdanje objavio je tek 1748. Schwandtner, koji je ovu »notu«[387] jednostavno prenio iz Luciusova amsterdamskog izdanja od 1666. i 1668. godine.

Istom 1861.[388] a zatim i 1875. godine[389] I. Kukuljević Sakcinski objelodanio je tekst tzv. Tominog »memoriale« po Trogirskom i Vatikanskom rukopisu.[390]

God. 1864. je pak Fr. Rački štampao prvi put taj isti »memoriale« samo prema Vatikanskom rukopisu (»pisani ili još XIII. ili najkašnje u prvoj polovici XIV. vieka«).[391]

Onaj »appendix« iz Luciusa (str. 370), koji je sada usporedio s rukopisom u biblioteci Fanfogna u Trogiru »saec. XIV« Fr. Rački je izdao prvo 1877,[392] a onda je izašlo posmrtno izdanje 1894. godine.[393]

Po Smičiklasu,[394] za ovo izdanje uzeo je Rački kao osnovu »spljetski rukopis, a donosi variante trogirske«,[395] što nije sasma točno.

[385] J. Lucius, o. c., 112, 113, 370.

[386] M. Barada, Postanak... ČHP I/3, 201.

[387] J. G. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum III, Vindobonae 1748, 180, 634, 635.

[388] J. Kukuljević aliter Bassani de Saccis, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, Zagrabiae 1861, 24, 25.

[389] J. Kukuljević, Codex... II, 4.

[390] SCD II, 9.

[391] Fr. Rački, Ocjena..., Književnik I, 369, 376, 377.

[392] Fr. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia (RD), MSHSM VII, Zagrabiae 1877, 481, 482.

[393] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 59.

[394] Smičiklas je komemorirajući Račkoga 1895. iznio podatak kako je još 1891. g. jedan njemački mladi učenjak namjeravao objelodaniti »krasno izdanje Tome arciđakona«. Ali je to Smičiklas osujetio, obavijestivši prijatelja toga njemačkog historičara da je »suvišno« (T. Smičiklas, Život i djela Dra Franje Račkoga, 138).

[395] SCD II, 9.

God. 1900. je I. Kršnjavi prvi objelodanio tzv. »Appendicula Tragurien-sis«, a uz to je priložio njene faksimile iz Splitskog, Trogirskog i Vatikanskog rukopisa.[396]

Tzv. »dodatak trogirskom rukopisu Tome Arciđakona (Ugovor između Hrvata i Kolomana, kralja ugarskoga god. 1102.)« donio je 1907. F. Šišić na hrvatskom jeziku,[397] a na kraju svoga rada u dodatku i njegov originalni tekst na latinskom jeziku.[398]

Međutim je i N. Tomašić 1910. g. objelodanio tekst ovoga spisa pod malo neobičnim naslovom »Trogirska apendikula k povjesti Tome arciđakona, *sastavljena na temelju listina od godine 1102.*«, kojoj je pridodao i »tumač« njezina teksta.[399]

God. 1914. je Šišić ponovio u svome čuvenome »Priručniku« sve ono što je publicirao 1907, stavivši ipak ispod faksimila toga »ugovora« uza sve ovo da mu »original se nalazi u Budimpešti«.[400]

Iste te godine Smičiklas je uzeo »za osnovu«, kako sam kaže, »Memoriale« iz Trogirskog rukopisa te ga je objelodanio, pri čemu je vrlo površno usporedio tekst Trogirskog sa Splitskim rukopisom.[401] Konačno punih 29 godina poslije Smičiklasova publiciranja toga rukopisa od svih dotadašnjih izdavača Barada je bio najkonstruktivniji u pogledu kritičke obrade samoga njegovog teksta.

On je također publicirao trogirski »Memoriale« i prvi ga prozvao »Qualiter«. Ujedno je tekst ponovno preveo na hrvatski. Osim toga vrlo detaljno ga je isporedio s tekstom koji se nalazi u Splitskom i Vatikanskom rukopisu, pa je iz svega toga povukao potrebne zaključke u pogledu njihove starosti.[402]

[396] I. Kršnjavi, o. c., 135, 136 i table II, III i IV. Još 1899. Bulić šalje Kršnjavom »fotografiju Kolomanove pogodbe u Fanfogninom Codexu Tome Arciđakona«, koji je »nazad nekoliko godina« za svrhe svoga muzeja poručio. Nadalje, Bulić u pismu Kršnjavom od 25. IX 1899. kaže da, ako ga »pamćenje ne izdaje Vaš je Codex onako pisan kako ovaj list. Fotografija je u istom formatu originala. No trebati će da pregleda cieli Codex Fanfognin. U ovom zamršenom poslu codexâ fiat lux — u našoj povijesti lux... Hrvatima ne može škoditi... U rukopisu *Thome* Archidiacona u knjižnici Fanfogna-Garagnin list 82 na strani drugoj stoji abiit autem itd. Spalati. Zatim ide: *Explicit memoriale* a završava sa: Finis hic summe itd....« Nastavljajući opisivanje ovoga kodeksa kaže Bulić da na l. 83 stoji: »Qualiter et cum quo pacto... Pactum zahvaća cijelu stranicu«, koju je nazad nekoliko godina fotografirao i jedan mu primjerak poslao. Pod »NB« piše mu na kraju da »Cio rukopis *Tomin*, kao što i *Pactum*, pa *poviest Michae Madija* i što sliedi, izim nekoliko opazaka pri kraju, pisano je istim rukopisom (Primjerak u poslanoj fotografiji). Sve to liepo ušiveno; sačinjava sve cielinu. Vidi se da prepisivač ovoga rukopisa pisao to jedan imao je pred očima sve ovo, a nije skrpano u više navrataka«, završava ovim riječima Bulić (Arhiv Hrvatske — Depoziti Arhiva Hrvatske u Zagrebu — Ostavština I. Kršnjavoga — kutija 11/I-2-F. Bulić I. Kršnjavom, Split, 25. IX 1899).

[397] Prijevod s latinskog na hrvatski jezik prvi je učinio, kako smo već prije naveli, I. Švear (o. c. III, 339, 340).

[398] F. Šišić, Koloman i Hrvati..., 33, 34, 97—99.

[399] N. Tomašić, o. c...., 121—125.

[400] F. Šišić, Priručnik... I/1, 461, 462, 527, 528.

[401] SCD II, 8, 9.

[402] M. Barada, Postanak... 203—205. I dok je Barada isporedio ovako sva ta tri teksta, u Šišićevoj ostavštini nalazi se »Bilješka o sporazumu između pretstavnika dvanaest hrvatskih plemena i ugarskoga kralja Kolomana«, u kojoj je pod a) »po splitskom rukopisu« donio onaj tekst (on počinje sa »Colomanus filius Vladislaui...« a završava sa »M°C°II° et ce« /olovkom/, a ostalo je tintom), pod b) »po bivšem Trogirskom rukopisu« (tintom): Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie (počinje sa »Colomanus...«, a završava »M°C°II° et cetera«), te konačno pod c) »po vatikanskom rukopisu« — također tintom — počinje sa »Colomanus...«, a svršava sa »Et(cetera)« [A JAZU — Ostavština F. Šišića-XIII/B 77/76 (Bilješke): 1102]. Sve ove tekstove Šišić samo ovako donosi i ne daje nikakav komentar.

Otada pa sve do danas ovakav Baradin tekst »Qualitera« ušao je u stalnu upotrebu naših historiografa koji se prema njemu većinom odnose pozitivno izuzev N. Klaić i S. Gunjaču.

4.

NAJGLAVNIJI PRIJEPISI I PRIJEVODI »PACTA«

Tzv. apendikula »Qualiter et cum quo *pacto* [S. A.] dederunt se *Chroates* [S. A.] regi hungarie«[403] najglavniji je i najstariji sačuvani prijepis »Pacta«. Ona se nalazi u tzv. Papalićevu kolektaneju[404] ili bolje rečeno Tr. codexu koji se i danas čuva u Magyar Nemzeti muzeumu u Budimpešti.[405] U tu je ustanovu došao valjda 1903. godine.[406]

Ovaj »kolektanej« Barada naziva i Trogirski rukopis, na čijem se l. 83, ali sasma odjelito od Tomina djela, nalazi Qualiter, napisan na posebnoj strani s posebnim naslovom. »Zato otpada i naziv appendicula ili dodatak«, kaže Barada i nastavlja da to »nije ni memoriale ni dodatak (appendicula) Tominog djela« ili »posebni izvor«, a »najstariji sačuvani tekst je iz 1387. ili 1388.« i »sastavljač je nepoznat«.[407] Time je Barada pokušao s jedne strane obesnažiti mišljenje Račkoga, koji je zaključivao »da je taj kodeks pisan negdje koncem XIV vieka što i pismo potvrđuje«.[408]

S druge strane razradio je Barada ovakvo gledanje Račkoga,[409] koje uopće ne citira, te je došao do navedenog kronološkog zaključivanja.

No ovakvo Baradino[410] datiranje »Qualitera« ipak je presmiono, jer je taj tekst — po našem mišljenju, o čemu ćemo još govoriti — napisan u prvoj polovici XIV stoljeća.

Drugi je po redu vremenske starosti prijepis onoga ugovora koji se nalazi u Vatikanskom rukopisu Tomina djela (Vat. lat. 7019), pisanog po Baradi »goticom 14./15. st.«.[411]

Međutim ni to ne stoji, jer su i Tomino djelo i ovaj »Qualiter« pisani gotičkom kurzivom.[412]

[403] Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi — Cod. lat. med. aevi N° 440. Incipit..., l. 83; Muzej grada Splita — Fotokopija Tr, l. 83.
[404] Takav mu je dao novi naziv S. Gunjača (Uz rukopise..., 167) prema opisu ovoga rukopisa, koji je svojedobno proveo Rački, kako smo već naveli u bilj. 169.
[405] M. Barada, o. c., 202.
[406] Gl. S. Gunjača, o. c..., 166.
[407] M. Barada, o. c..., 202, 203.
[408] Fr. Rački, Istraživanja u pismarah..., 175.
[409] S. Gunjača, o. c., 166.
[410] Barada je čak, iznoseći svoje datiranje, tom prilikom naveo da su naši pisci stavljali ovaj tekst »na svršetak 13. ili na početak 14. st., a mađarski u 14. i 15. st.« (o. c., 202).
[411] M. Barada, o. c., 201.
[412] S. Antoljak, Da li je postojala..., 142.

Nadalje u ovom Vatikanskom rukopisu nema kao u Trogirskom »Qualiter...« i taj tekst nije na posebnoj strani, te se odmah prelazi na početak spisa »Collomanus...« i povezuje na istoj strani (l. 52) s tekstom tzv. Tomine kronike.[413]

Treći po redu starosti prijepis ovih »Pacta«, koji se nalazi u Splitskom rukopisu Tomine kronike, pisanom svršetkom XIII st. beneventanom, po Baradi je »pisan goticom 14./15. st.«,[414] a po Račkome »goticom 14. stoljeća«. Također ni on ne počinje sa »Qualiter...« nego onako kao i onaj tekst »apendikule« u Vatikanskom rukopisu.

Ali je zato poput onoga spisa u trogirskom codexu ispisan na cijeloj strani (l. 121 b).[415]

U već prije navedenom kodeksu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu iz II polovice XV st. (po mišljenju Chmela)[416] na kraju teksta Tomine kronike dolazi bez posebnog natpisa bilješka: »Colomanus filius Vladislavi regis Hungariae«.[417]

Isto tako i u drugom rukopisu iz XVI st. koji se čuva u Marciani u Veneciji, pod naslovom »Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum« izravno počinje ta tzv. apendikula: »Colomanus...« (s lijeve je strane dodano: Deditio Chroatorum),[418] dok u tzv. rukopisu Tomine historije koju

[413] Gl. I. Kršnjavi, o. c., tabla IV; V. Novak. Latinska paleografija, 241, sl. 87.
[414] M. Barada, o. c., 201.
[415] S. Antoljak, o. c., 142, 143.
[416] I. Kršnjavi (o. c., 132) kaže da je taj codex (Sig. 38 Msc.) najbliži po starosti vatikanskom i po Chmelovu mišljenju »čini se, da je prvi dio toga rukopisa pisan oko 1460., a drugi dio pod konac XV. vieka«.
[417] I. Kršnjavi, o. c., 132. Inače cijeli tekst glasi ovako: »Colomanus filius *Wladislawi* [S. A.] Regis Hungariae stans in regno loco patris sui, et quia multa strenuitate uigebat, proposuit totam Crouatiam usque ad mare Dalmaticum sub suo Dominio subiugare: venit cum suo exercitu usque ad flumen Draue, Crouates uero audientes de aduentu regis congregauerunt exercitum suum et preparauerunt se ad pugnandum, rex uero audita congregatione ipsorum misit suos nuncios uolens ipsos gratiose tractare, et pacta cum eisdem ut uoluerunt ordinare, *Crouate* [S. A.] uero audita legatione Dñi Regis inito concilio omnes insimul acceptauerunt, et miserunt *duodecim* [S. A.] Nobiles sapientiores de *duodecim* [S. A.] tribubus Croatiae Videlicet Comitem *Guram* [S. A.] de genere *Kaczithorum* [S. A.], Comitem Vgrinum de genere *Kukakorum* [S. A.], Comitem Marmognam de genere *Subitorum* [S. A.], Comitem *Pribislawm* [S. A.] de genere *Kuddomirorum* [S. A.], [S. A.], Comitem Georgium de genere *Sancittorum* [S. A.], Comitem Petrum de genere *Cittorum* [S. A.], Comitem Paulum de genere *Gussikorum* [S. A.], Comitem Martinum de genere Karinensium et de genere *Lapkanorum* [S. A.], Comitem *Pribislawm* [S. A.] de genere *Politkorum* [S. A.], Comitem Obradum de genere *Lasniczitorum* [S. A.], Comitem *Joannem* [S. A.] *Yamometorum* [i bez de genere: S. A.], Comitem Mirogum de genere Tugomirorum: qui uenientes ad Dñum Regem ei debitam reuerentiam exhibuerunt, Dñs *uerò* [S. A.] Rex ad osculum pacis eos recipiens, et honorifice eos *tarctans* [sic! S. A.] ad talem concordiam deuenerunt, quod omnes *praedicti* [S. A.] teneant suum pacifice et quiete, et quod non *teneantur* [S. A.] aliqua *praedictarum* [S. A.] generacionum nec eorum homines regiae Maiestatis soluere censum, nisi tantum teneantur Dño Regi quando aliqui *inuaderent* [S. A.] sua confinia regalia tunc si Dñus Rex *mittet* [S. A.] pro ipsis tunc ire debeant ad minus cum *decem armigeris equitum* [S. A.] de qualibet *generatione prenominatarum* [S. A.], suis sumptibus et expensis, *vsque* [S. A.] ad flumen Draue, inde uersus Vngariam ad expensas Dñi Regis usque quo exercitus durauerit debeant permanere, et sic extitit ordinatum de Anno Nre redemptionis M°C°II° 8⁻" [to svakako znači: et cetera: S. A.].
(Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu — R 3311, str. 142, 143).
[418] Biblioteca Nazionale Marciana u Veneciji — Cl. LXXV — Coll. 3290 (Lat. God.) — Historia..., 108'.

je Petar Cindro 1599. godine[419] ispisao (exarato) »ex vetustissimo codice in membranis«, stoji naslov: »IC + XC Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates Regi Hungarię.« Ovaj tekst, prepisan Luciusovom rukom, počinje riječima: »Colomanus Dei gratia filius Vladislaui Regis Hungariae . . .« Taj je prijepis gotovo istovjetan onome u Tr rukopisu uz poneku izmjenu slova (»e« u »ae«). Nadalje je u njemu Lucius (odnosno prije njega Cindro, a kasnije Ljubavac) ispisao »Marithorum« umjesto »Murithorum« i iznad svakoga plemena stavio brojke 1—12. U njemu piše i »honorifice« (a u Tr i Sr je »honoriffice«) te »suis sumptibus, et expensis«, tj. upravo onako kako to imaju Vr i Sr. Sam pak tekst završava (začudo) sa: »Et sic extitit ordinatum, *de anno nrae Redemptionis MCII et cetera*« [S. A.], što jedino imaju Sr i Vr.[420]

U drugom pak prijepisu rukopisa »Tominog« djela (Incipit Historia Salonitanorum Pontificum, atque Spalatensium), koji se nalazi u arhivu JAZU,[421] nastalom dvadesetih godina XVIII st., stoji onaj naslov i s istim sadržajem kao i kod Cindra, ali bez onoga »IC+XC«.

Taj naslov, upisan crvenom tintom, glasi također: »Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates Regi Hungarię«. Na kraju pak teksta ove tzv. apendikule piše: ». . . et sic extitit ordinatum de anno nostre Redemptionis M°. C^mo: IIIJ«.[422]

Samo u ovom rukopisu iz XVIII st. sadržaj ovoga ugovora, ispisan u samome tekstu Tomine historije, tj. iza naslova: »Qualiter Hungari ceperunt

[419] I. Kršnjavi (o. c., 132) piše da je ovaj rukopis »prepis vatikanskoga codexa«.

[420] KAS-529 B — Ostavština I. Luciusa, 88—90 — Historia sal. maior — Collectanea (na koricama) — Ex libro Domini Doctoris Gliubauaz manusscripto, in quo chronica Salonitanorum atque Spalatensium Pontificum auctore Thome Spalatensi archidiacono, qui floruit circa annum Domini 1266, Spalati ex vetustissimo codice in membranis descripto a Petro Cidro exarato 1599, fol. 59. U Kršnjavoga nema ono: »I C . . .«, a fol. je 53 (I. Kršnjavi, o. c., 132). Inače prema Farlatiju, kako piše Kršnjavi, deponirao je Lucius ovaj prijepis »u Collegium Hieronimianum Illyricorum de Urbe, gdje ga više nema, nego će s ovim prepisom *identičan biti codex, koji je sada u obitelji Pezzoli u Spljetu, a naslov mu je* [S. A.]: Chronica Salonitanorum Pontificum, auctore Thoma Archidiacono Ecc^ae Spalatensis, qui floruit circa annum Dni. 1266. Spalati ex vetustissimo Codice in membranis descripto Petrus (nad redkom napisana je riječ Cindrus, a pod redkom je kvačica, koja označuje, da ta riječ spada među Petrus i slijedeću riječ) exarabat. Anno dni MII° [!S. A.] quingentesimo nonag^mo nono, 1599. Canonici Meneghetti« (I. Kršnjavi, o. c., 132). Međutim iz pisma Fr. Bulića Kršnjavome (Split, 25. IX 1899) doznajemo slijedeće: ». . . Na pročelju rukopisa Tome Arciđakona sada *u obitelji Pezzoli u Spljetu* [S. A.] Chronica Salonitanorum ac Spalatinorum Pontificum Auctore Thoma Archidiacono Ecc. Spalaten. qui floruit circa annum 1266. Spalati ex vetustiss.^mo Codice in membranis descripto, Petrus Cindrus exarabat, Anno Domini Mill. quingentessimo nonag^mo nono. 1599. Cañci Meneghetti. Pri dnu predzadnje stranice 53 b) . . . dno Crescentio ante penes [!:S. A.] Ecclesie. Qualiter et cū quo pacto dederunt se Chroates Regi Hungarię Colomanus filius Vuladislaui itd. ide dalje na posljednjoj stranici 54. Explic memoriale bonę memorię . . . Amen Finis hic summe laudis tibi X^re resume. Dalje idu obični *Indexi.* Rukopis je cijeloga kodeksa isti kao i oni *Pactum-a.* Pošto . . . je ovaj rukopis XVI v. malo služi, ali svakako treba ga citirati u dotičnoj literaturi, što je i Račkl učinio u *Bilježci* svome izdanju Rački rek bi po samim njegovim riečima, da ga nije vidio. Kolacionirao sam amo tamo ovaj Pezzolijev Rukopis sa tekstom Račkievim, pa vidim da prvi ne potječe od onoga zadnjega . . .«, završava svoje opisivanje Fr. Bulić (Arhiv Hrvatske — Ostavština I. Kršnjavoga — kutija 11/I-2 /Tri pisma Fr. Bulića/).

[421] Sig. I-d-22.

[422] A JAZU-d-22 — Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium (XVIII st.) str. 28.

dominium Dalmatię et Croatię«, dolazi pod naslovom »Qualiter et cum quo pacto . . .«.

Prema tome ne piše u tekstu da je to poglavlje XVIII kako to kaže Kršnjavi,[423] nego u »Indexu Capitulorum« ovoga izvora glasi ovako: Cap^m P^m: Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium fol. l. Cap^m 17^m: Qualiter Ungari ceperunt domnium Dalmatię et Croatię fol. 26.
Cap^m 18^m: Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates Regi Hungarię fol. 28 Cap^m 19^m: Qualiter Manases . . . fol. 29 itd.[424] Inače u tekstu većina ovih naslova bez naznake i poglavlja, pisana je crvenom tintom.

Iza pak ». . . fecitque se consepeliri domino Crescentio ante fores Ecclesie.« piše: »Finis Cronice

Explicit memoriale bone memorię domini Thome quondam Archidiaconi Ecclesie Maioris, et Metropolitanę Spalatensis cuius anima requiescat in ede summi Jouis

Amen

Finis hic summę laudis tibi Christe resume.
La inscrizione che era atorno il Capo d'arzento di santo Anastasio. Anni Domini Nostri Jesu Christi MCCX Indictione XIII Tempore Domini Innocentij Papa III., et Andrę Regis Hungarię, et Domini Bernardi Venerabilis Archiepiscopi: et Domaldi Comitis X°; Calendas Junij, hoc opus factum est, et altare consecratum ad honorem Deo, et Sancti Anastasij, in quo Corpus requiesit [sic! S. A.]: Cuius caput hoc est.

M.D.CC.III.

Fù destato il Capo sudetto d'arzento, come uno reliquiario d'arzento di santo. Mene Martire, nel quela con posto il dente di sante Apolonia, et hora mandata a Venecia, per fare il busto di S. Anastasio, et reliquiario per accompagnare quello del dente di santo Domo, come al presente si uedono nella Chiesa«.[425]

Poslije toga slijede: »Nomina Archiepiscoporum Olim Salonitanę, nunc Spalatensis Ecclesię« od prvoga sv. Dujma do 115. Ivana Baptiste »Laghi«[426] iz 1720. godine. Onda dolazi »Index Capitulorum« sa 52 caputa i poslije toga piše: »Finis capitum huius Historię *nuncupata Chronica Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium* [S. A.] . . . et nomina eorum fol. 114.«[427]

Time završava tekst ove historije (ili kronike). U drugom prijepisu rukopisa ove historije, koji se nalazi također u arhivu JAZU[428] na početnom nepaginiranom listu stoji naslov u obliku slova moderne knjižne kapitale: »Series cronicarum Nobilissime, et Antiquissime Ciuitatis Salone de presulibus ecclesiae salonarum nunc Spalatinae auctore Thoma Archidiacono Spalatensi«.[429]

[423] I. Kršnjavi, o. c., 132, 133.

[424] A JAZU-d-22 — Incipit . . . 119, 120.

[425] A JAZU-I-d-22 — Incipit . . . , 113.

[426] To je Joannes Baptista Laghius (r. 1645 — u. 1730), izabran 1720. g. za nadbiskupa (D. Farlati, o. c. III, 549, 550).

[427] A JAZU-I-d-22 — Incipit . . . , 114—117, 119, 120.

[428] A JAZU-II. b. 155. l. 1 do 74' (XVIII st.).

[429] Na slijedećem također nepaginiranom listu iza natpisa »Series . . .« piše: »Questo libro acquistato in Spalato dal Sig^r Simeone de Grisogono Bortolazzi, fu da lui donato a me G. F. C. in Zara l'anno 1865. La scrittura sembra (salvo errore) del Canonico e Primicero Marco Dumaneo, letterato Spalatense fra il XVII e il XVIII secolo (Vedi sua lettera autografa ad Tanzlingher). La storia di Tommaso

Na l. 1 (tako je paginiran) slijedi naslov: »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum, atque Spalatinorum«, a onda odmah iza toga piše: »Cap. P^m

Dalmatia secundum Isidorum ...« te »Cap. XVII. Qualiter Hungari ceperunt Dominium Dalmatiae, et Croatiae«. Zatim dolazi »Cap. XVIII. Qualiter Manasses voluit prodere civitatem« i sve to završava sa »cap. 45 et ultimum«. Poslije pak riječi »... ante fores Ecclesie« stoji samo »Finis« (l. 57), a na l. 57' je »Index capitum« i kao »cap. 1. Incipit Historia Salonitanorum, atque Spalatinorum Pontificum fol. 1« itd. Na l. 59 pak stoji: »Memorie Historiche di Micha Madio Barbazani ...«, a na l. 73': »Memoria Delli Arcivescoui della chiesa Salonitana, Spalatina«. Tu se nabrajaju splitski nadbiskupi od sv. Dujma pa do posljednjega kao 109. Aluise[430] Michaelija, a ispod toga piše: »Il Fine« (l. 74).[431]

Prema svemu ovome je I. Kršnjavi, iako nije uopće naveo signaturu rukopisa Tome u A JAZU, dobro opisao onaj spis pod I-d-22, koji je doista iz XVIII st. No tom prilikom je krivo naveo da su u tekstu poglavlja naznačena brojevima, nadodajući da »ovaj rukopis nema vrijednosti baš kao ni prepis D. Rendića iz g. 1747,[432] koji se čuva u spljetskom muzeju«.[433]

Gunjača je pak prepričavajući Kršnjavoga[434] sugerirao da »u rukopisu XVIII. stoljeća taj tekst ne stoji u poglavlju XVIII. niti se on uopće nalazi u rukopisu. Naime rukopis XVIII. stoljeća jest onaj, koji na prvoj stranici ima zabilješku, da bi to bio rukopis primicera Marka Dumanea splitskog literata u XVII—XVIII. stoljeću što bi se podrazumijevalo iz njegova pisma Tanzlingeru. Na tom rukopisu tekst naslova je *sasvim drukčiji od*

Arcidiacono ha 45 capi, mentre quella pubblicata dal Lucio ne ha 51. Il resto è una traduzione in italiano di quanto fu publicato dal Lucio in latino, con qualche variante« (A JAZU-II. b. 155 — Incipit Historia Salonitanorum Pontificum, atque Spalatinorum).

[430] Zapravo to je Aloysius Michael, splitski nadbiskup od 1566. do 1575, kada si je imenovao koadjutora i otišao u Veneciju gdje je umro 1583. godine. (D. Farlati, o. c. III, 458, 459, 462, 463). U prijepisu ovoga rukopisa, koji se nalazi u Arhivu JAZU pod sign. II. b. 155. pored ostalih splitskih nadbiskupa krivo su ispred Michaela ispisani i: »106. Bernardo Zene« (Zane od 1503. nadbiskup, 1514. se odriče te časti i umire 1514: D. Farlati, o. c. III, 423, 423, 433), te »107. Andrea Corer« (1517—1563, nadbiskup, u. 1592: D. Farlati. o. c. III, 436, 457) i »108. Marco Correr«, koji se zapravo zove »Cornelius« (D. Farlati, o. c. III, 457, 458), od 1563. nadbiskup, koji nikada nije došao u Split (D. Farlati, o. c. III, 458), a koga već 1566. nasljeđuje Aloysius Michaelius kao 109. po redu nadbiskup! Isto tako npr. ne zove se nadbiskup: »103. Giov. Aueroldo« već »Johannes Zannetius« (1473—6), koji je naslijedio Laurentiusa Zannetiusa, zatim dolazi Petrus I Fuscarus, Mlečanin (1476—1479), koga uopće ne navodi ovaj rukopis i tek onda »Bartholomio«, zapravo: Bartholomeus II Averoldus, nadbiskup od 1479, koji je umro 1503. godine (D. Farlati, o. c. III, 400, 403, 404, 406, 411).

[431] A JAZU-II. b. 155 — Incipit ..., 1—74'.

[432] Gunjača pak ponavlja to isto, služeći se Kršnjavim, samo s tom razlikom što piše da je »prepis D. Rendića iz g. 1774.« (S. Gunjača, Uz rukopise ..., 168). Inače ovaj prijepis iz 1747. g. nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu pod sign. 50 b 21 — Thomas Archidiaconus, Chronica Salonitana. U tome Zaninovićevom (a ne Rendićevom) prijepisu je pak doista »naknadna bilješka trogirskoga rukopisa« sasma »ispuštena«, kako piše I. Kršnjavi (o. c., 133), tj. nema teksta tzv. »Pacta«.

[433] I. Kršnjavi, o. c., 132, 133.

[434] »... U rukopisu jugoslavenske akademije u Zagrebu, iz prošlog stoljeća, pojedini su natpisi nad poglavljima crvenom tintom napisani, a iza poglavlja XVII. dolazi naknadna bilješka trogirskog rukopisa, kao posebno poglavlje XVIII. pod naslovom 'qualiter et cum quo pacto ...'« (I. Kršnjavi, o. c., 132, 133).

onoga na ostalim primjercima« [S. A.] i glasi: »Series cronicarum nobilissimae et Antiquissimae ciuitatis Salonae de presulibus ecclesie Salonarum nunc Spalatine auctore Thoma archid. Spalatensis«. Signatura ovoga Akademijinog rukopisa glasi: »II. b. 155.«

Drugi Akademijin rukopis nosi signaturu »I-d-22« *a naslov Tomina spisa glasi kao i kod većine ostalih* [S. A.]: »Incipit historia Salonitanorum pontificum atque spalatensium«. »A *taj rukopis je iz XVI. stoljeća, kako ga odaje karakter pismena, koji očituje knjišku humanistiku* [S. A.]. U ovom rukopisu stoji posebno poglavlje *kao osamnaesto* [S. A.] u kojem je tekst pod naslovom 'Qualiter et cum quo pacto ...'. Bit će da je *Kršnjavi odnekuda znao da u Akademiji postoji rukopis iz XVIII. st., a nije se namjerio na njega nego na onaj stariji, te zaveden mišlju kojom mu je pristupio primijenio je na ovaj egzemplar kronologiju, koja se odnosi na Dumaneov primjerak u fondu Akademije*« [S. A.], zaključuje Gunjača.[435]

Kako smo vidjeli nije se ovdje zabunio Kršnjavi nego Gunjača, koji krivo ovaj rukopis (I-d-22) stavlja u XVI stoljeće!

Isto tako nije vidio da i onaj prijepis pod sign. II. b. 155, koji je svakako stariji od gornjega pod sign. I-d-22, ima naslov »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum, atque Spalatinorum«, dok ovaj pod sign. I-d-22 ima doista »Incipit Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium«.

Zanimljivo je i to da onaj prijepis pod II. b. 155. nema ni »Qualiter ...«, a ni onaj tekst »Colomanus filius ...«.

I dok se u Vatikanskoj biblioteci u rukopisu Tomine historije nalazi prijepis teksta tzv. Qualitera iz XVII st.,[436] u Naučnoj biblioteci u Splitu je prijepis Tomine kronike iz XVIII st. i on završava sa »... ante fores ecclesie«, a odmah zatim dolazi: »Memoriale bonę memorię domini Thomę quondam Archidiaconi Spalat.

Colomanus *nepos* [S. A.] Vladislaui Regis Vng. stans in regno loco patrui sui ...«, a završava sa: »Et sic extitit ordinatum de anno nostrę Redemptionis Milesimo centesimo secundo.«[437]

Sve ovo upućuje na to da je to malo izmijenjeni tekst prijepisa iz Luciusova »De Regno« (npr. umjesto: filius = nepos, patri = patrui) što ni u čemu ne koristi pitanju autentičnosti ili neautentičnosti »Pacta«.[438]

Prvi pak prijevod Giorgia Capranice ovoga »Qualitera« s latinskog na talijanski nalazi se u Marciani u rukopisnom djelu »Istoria delli Pontefici

[435] Uz rukopise ..., 168.

[436] Biblioteca Vaticana u Rimu — Vat. lat. 6958, l. 229.

[437] Naučna biblioteka u Splitu — M 58.

[438] Pa ipak kao kuriozitet treba ovdje navesti da se u nekadašnjem arhivu porodice Arneri u Korčuli nalazi rukopis iz XVIII st., u kome su razni spisi. Tako prvo index nadbiskupa koje sadržava Tomina historija, katalog ugarskih kraljeva, onda: Incipit Historia seu Chronica Salonitanorum, atque Spalatinorum Pontificum (posljednja riječ je: Finis), pa note incerti autoris, zatim index capitum, que in Chronica Thomę Archidiaconi continentur, Index capitum, que in Chronica Miche Madii de Barbazanis, nec non in Historia dicta Tabula à Cutheis continentur, Memorie istoriche di Micha Madii (na talij.), Istoria della Tabula à Cutheis (tal.) i tek tada: »Monumenta Extrauagantia, que ut ad hanc Historiam pertinere dignoscitur, hic extra ordinem, ut sunt inuenta describuntur. Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates Regi Hungarię. Colomanus ... Filius ... et sic extitit ordinatum De Anno Domini 1102.« Poslije ovoga slijedi: Copià tratta dal Statuto di Spalato ...« itd. (Historijski arhiv u Dubrovniku — Spisi arhiva porodice Arneri u Korčuli — br. 402).

Salonitani e Spalatini«[439] iz 1620. g., gdje stoji: »Con qual patto e come i Croati si diedero al Re d'Vngaria«, a onda slijedi sam tekst toga s »Colomano . . .«.

Međutim u talijanskom prijevodu Tome pod naslovom »Historia delli Arcivescovi di Salona, hora di Spalato di Thoma Archidiacono Spalatino«, koji se čuva u biblioteci di Museo Civico u Padovi, na l. 132. ispod »Memoriale della B. M. di Tomaso Archidiacono di Spalato« odmah stoji: »Colomano *Nipote di Ladislao* [S. A.], Re d'Hungaria . . .«[440]

[439] Biblioteca Nazionale Marciana-Ital. Cod. 6149 — Istoria . . ., 161, 161'. Pod gotovo istim naslovom kao u Marciani (»Thoma Archidiacono di Spalato, Historia delli Pontefici Salonitani e Spalatini«, Cod. saec. XVI. f.) imao je ovaj rukopis u svojoj knjižnici I. Kukuljević Sakcinski (Jugoslavenska knjižnica Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u Zagrebu, Zagreb 1867, 11) i on se danas nalazi u A JAZU.

[440] Biblioteca di Museo Civico u Padovi — Sig. C. M. 28, l. 132.

5.

A. LATINSKI TEKST »PACTA« U TR (S GLAVNIM VARIJANTAMA)

Kako smo već rekli, najstariji tekst ovoga ugovora nalazi se u Trogirskom rukopisu, koji glasi ovako:

»Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie.[a] Colomanus[b] dei gratia[c] filius Vladislaui ⸗[d] regis[e] hungarie[ee] stans[f] in[ff] regno[g] loco[gg] patris sui.[gg1] et quia multa strenuitate uigebat. proposuit totam[gg2] Chrouaciam[h] usque ad mare dalmaticum sub suo dominio subiugare.[hh] Venit[hh] cum suo exercitu usque ad flumen draue. Chroates[i] uero[ii] audientes de aduentu regis[j] congregauerunt exercitum suum et preparauerunt se ad pugnam.[k] Rex uero audita congregacione ipsorum.[kk] misit suos nuncios uolens ipsos graciose[kk1] tractare et *pacta* [S. A.] cum eisdem ut uoluerunt ordinare. Chroates[l] audita legacione *domini* [S. A.] regis[m] inito conscilio[n] omnes insimul acceptauerunt[nj] et miserunt.[o] XII.[p] nobiles[pp] sapienciores de XII.[r] tribubus Chro-

a/ Vr (Vatikanski rukopis) nema cijeli ovaj naslov, a tako ni Sr (Splitski rukopis).
b/Vr:Collomanus
c/Vr i Sr nemaju:dei gratia
d/Ovaj znak nemaju ni Vr a ni Sr. To je zapravo oznaka da je prekriženo. Ali zato u samom tekstu Tr, tj. i u »Incipit ystoria seu Coronica . . .« i u »Incipit istoria hedita per micham madij . . .« nailazi se gotovo stalno na taj isti znak.
e/Vr:Regis
ee/Vr i Sr:Hungarie, a ne:Ungarie (za Sr), kako to stoji kod S. Antoljaka o. c., 145) uslijed greške slagara.
f/Vr:Stans
ff/Sr:In
g/Vr:Regno
gg/Sr:Loco
ggl/Sr:sui (bez točke)
gg2/Sr:totam (umetnuto iznad proposuit)
h/Vr:chorouaciam a Sr:Crouaciam
hh/Sr:subiugare uenit
i/Vr:Crouattes a Sr:Crouates
ii/Tr (Trogirski rukopis) ima: u'o a Vr i Sr:ů
j/Vr:Regis
k/Vr:pugnandum
kk/Sr:ipsorum
kkl/Sr:graciosse
l/Vr i Sr:Crouates
m/Vr i Sr:Regis
n/Vr:consilio
nj/acceptauerunt.
o/Vr:bez točke
p/Vr:duodecim. Značajno je da u »Conversio Bagoariorum et Carantanorum«, djelo nastalo o. 871. g. u Salzburgu, u jednom njegovom rukopisu (zapravo najstarijem prijepisu) iz XII st. piše: »duodecim . . . discipulis . . .«, a brojkom »XII« u drugim rukopisima istoga ovoga kodeksa iz kraja XII i početka XIII st. (Gl. M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Razprave znanstvennega društva v Ljubljani 11, 128 i bilj. ttt), 5—7).

acie.[s] Silicet.[ss] comitem[s] Gurram. de genere[t] chaçictorum.[u] Comitem Vgrinum.[v] de genere.[z] Chuchacorum.[ž] Comitem Marmognam.[a1] de genere Subbichorum.[b1] Comitem Pribislauum.[c1] de genere.[d1] Çuddomirithorum.[e1] Comitem[ee] Georgium.[f1] de genere.[g1] Snaçithorum.[h1] Comitem[i1] Petrum.[j1] de genere.[k1] Murithorum.[l1] Comitem Paulum.[m1] de genere.[n1] Gussithorum.[nj1] Comitem martinum.[o1] de genere Karinensium.[p1] et de genere Lapçanorum.[pp] Comitem.[r1] Pribislauum.[s1] de genere Politchorum.[š1] Comitem obradum.[t1] de genere Laçnicithorum.[u1] Comitem[uu1] Johanem.[v1] de genere [cijeli izraz ispisan za razliku od prijašnje istovrsne riječi: S. A.]. Jamometorum.[z1] Comitem Mirogum.[ž1] de genere [također je i ovdje ispisan cijeli izraz: S. A.][a2] Tugomirorum.[b2] Qui uenientes[c2] *ad dominum* [S. A.] regem[d2] ei debitam reuerenciam[e2] exhybuerunt[f2] *dominus* [S. A.] uero rex[g2] ad osculum[h2] pacis eos recipiens[i2] et honoriffice[j2] tractans ad talem[k2] *concordiam* [S. A.] deuenerunt.[kk] quod omnes predicti teneant suas[l2] possessiones[l2] ac[l2] bona[l2] cum omnibus[l2] suis[l2] pacifice[ll] et quiete. Et[lll] quod[m2] non teneatur aliqua predictarum generacio[n2] nec eorum homines[nj2] soluere censum[o2] seu[p2] tributum[p2]

---

pp/Vr i Sr:Nobiles.
r/Vr:duodecim
s/Vr i Sr:crouacie.
ss/Vr ima kraticu, što znači:Videlicet, a Sr:ſ što znači: scilicet. Obje ove kratice, prema Cappelliju, pripadaju XV st. (A. Cappelli, Dizionario di abbreviature latine ed italiane, Milano ⁴1949, 389, 336), što nije točno (gl. bilj. 787).
š/Vr i Sr:Comittem
t/Vr i Sr:Gurram de genere
u/Vr:chacittorum a Sr:Chaçittorum.
v/Vr:Hugrinum
z/Vr i Sr:de genere
ž/Vr:chuchacorum.
al/Vr:marmognam a Sr:Marmognam
bl/Vr:subithorum a Sr:Subbicorum
cl/Vr:pribislauum
dl/Vr i Sr:de genere (bez točke)
el/Vr:Çuddomirorum a Sr:Çuddomiritorum.
ee/Vr:Comittem
fl/Vr:georgium a Sr:Georgium (malo nečitljivo)
gl/Vr i Sr:de genere
hl/Vr:snacittorum a Sr:Snaçitorum.
il/Vr:Comittem
jl/Vr:petrum
kl/Vr i Sr:de genere
ll/Vr:cithorum. Sr: gotovo sasma nečitljiva slova ipak upućuju da nema veze ovaj pasus u Sr s onim izrazima u Tr i Vr.
ml/Vr:paulum a Sr:Paulum (bez točke)
nl/Vr i Sr:de genere
njl/Vr:Gusichorum.
ol/Vr:martinum a Sr:Martinum
pl/Vr:carinensium a Sr:Charrinensium
pp/Vr:lapçanorum (bez točke)
rl/Vr: Comitem (bez točke) a Sr:sasma nečitljivo
sl/Vr: pribislauum a Sr:sasma nečitljivo
šl/Vr i Sr:politchorum.
tl/Vr:hobradum a Sr:obradum (bez točke)
šl/Vr i Sr:politchorum.
tl/Vr:hobradum a Sr:obradum (bez točke)
ul/Vr:Lasniçitorum a Sr:sasma nečitljivo
uul/Sr:Comitem.
vl/Vr:iohanem. Prije toga je napisano: hobradum i onda prekriženo te stavljeno:iohanem, dok Sr ima Johanem bez točke
zl/Vr:iamomethorum.
žl/Vr:mirogum a u Vr jedva čitljivo: Mirogum
žl/Vr:mirogum a u Vr jedva čitljivo:Mirogum
a2/Vr i Sr:de genere (bez točke)
b2/Vr:tugomirorum.
c2/Vr i Sr: Venientes
d2/Vr:Regem
e2/Reuerenciam
f2/Vr:exhibuerunt. Sr:exhybuerunt (bez točke)
g2/Vr:Rex
h2/Vr:oscullum
i2/Vr:recipiens.
j2/Vr:honorifice eos a Sr:honoriffice eos
k2/Vr:thalem
kk/Sr:deuenerunt (bez točke)
l2/Vr i Sr umjesto svega ovoga- samo: suum
ll/Sr:paciffice
lll/Vr i Sr:et
m2/Vr i Sr ovo nema
n2/Vr i Sr:generacionum
nj2/Vr:omines regie magestatis a Sr:homines regie magestatis

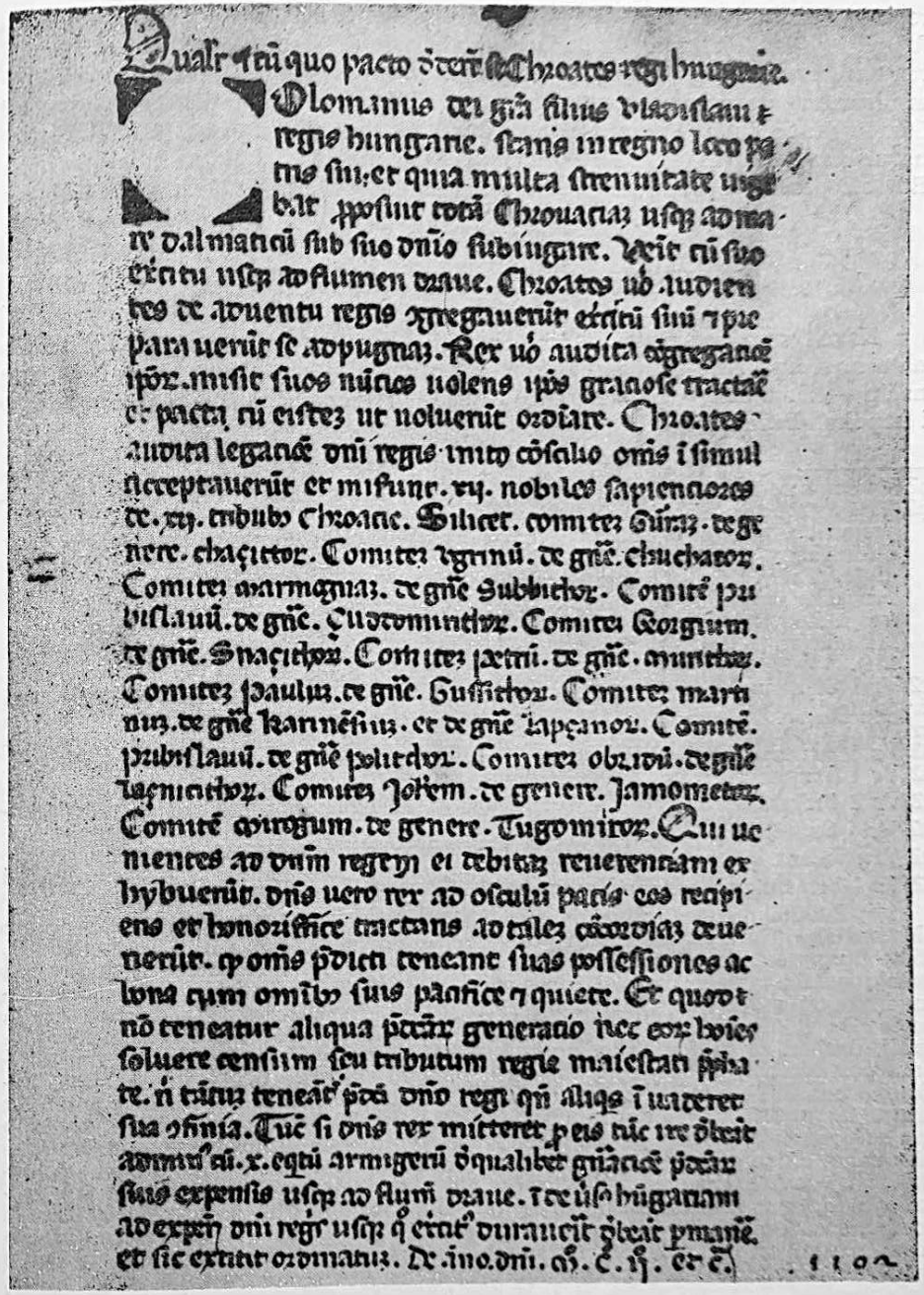

»Pacta« ili »Concordia« u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchenyi ... — Cod. lat. med. aevi No 440, l. 83)

regie[p2] maiestati[p2] prephate.[p2] nisi tantum teneantur predicti[r2] *domino* [S. A.] regi[rr] quando aliquis[rr1] inuaderet sua confinia.[s2] Tunc[š2] si *dominus* [S. A.] rex[t2] mitteret pro eis[u2] tunc ire debeant[v2] *adminus* [S. A.] cum X. equitum[z2] armigerum[z2] de qualibet generacione predictarum[ž2] suis expensis[a3] usque ad flumen draue. inde [b3] uersus hungariam[bb] ad expensas *domini* [S. A.] regis[c3] usque quo exercitus durauerit[d3] debeant permanere.[dd]
Et[e3] sic[f3] extitit ordinatum. De[ff] anno. domini.[g3] M.°C.°II.°[h3] et cetera.«[i3]

B. HRVATSKI PRIJEVOD »PACTA«

Naveli smo već prije da je najstariji hrvatski prijevod »Pacta« uradio na osnovi Luciusa i štampao Ivan Švear, a onda — doduše na malo neobičan način — B. Šulek,[441] pa tek poslije dužeg vremena F. Šišić (u dva navrata) i napokon Barada.[442]

o2/Vr samo:censum
p2/Vr i Sr sve ovo nema. Međutim »magestati reginali« ima začudo i jedna dubrovačka povelja od 27. XI 1363. g. (J. Tadić, Pisma i uputstva dubrovačke republike I, Zbornik za istoriju i književnost srpskog naroda, III odeljenje, knj. IV, Beograd 1935, 121).
r2/Vr i Sr nema
rr/Sr:Regi
rr1/Vr i Sr:aliqui
s2/Vr i Sr: sua confinia regalia
š2/Vr i Sr: tunc
t2/Vr i Sr:Rex
u2/Vr i Sr:mittet pro ipsis
v2/Vr:debeant.
z2/Vr i Sr:armigeris equitum.
ž2/Vr:prenominatharum a Sr:prenominatarum
a3/Vr i Sr:sumptibus et expensis
b3/Vr i Sr: Inde
bb/Sr:Vngariam
c3/Vr:Regis. a Sr:Regis
d3/Vr:durauerit.
dd/Sr:permanere (bez točke)
e3/Vr i Sr:et
f3/Vr:sich. Ovakvo dodavanje slova »h« riječima često se javlja u HSMI u Vr, što je simptomatično za prepisivača ovoga rukopisa.
ff/Sr:de
g3/Vr i Sr: De anno nostre redemptionis.
h3/Vr:Millesimo. C. secundo.
i3/Vr: ⁊ = et a Sr: ϒ dalje nečitljivo i sasma zamrljano.

[441] Evo kako izgleda Šulekov sasma slobodni prijevod, koji je uskladio prema »Memoriale« Tome Arhiđakona i pozivajući se na rad Račkoga u »Književniku« (I, 358): »Koloman, sin Vladislava kralja, zasjednuv priestol svoga otca i budući veliki junak, odluči također spraviti pod svoju vlast cielu Hrvatsku sve do mora dalmatinskoga, i dođe s vojskom do rieke Drave. Hrvati, čuvši za dolazak kralja osviestiše se međutim i složiše, te sabrav svoju vojsku spremiše se na boj. A kralj, doznav za njihov okup, posla k njim poslanike, želeć š njimi liepim načinom postupati, i na pogodbu, kakvu bi sami htjeli, pristati. Hrvati, saslušav kraljevske poslanike, učiniše svi skupa vieće, i prihvatiše kraljevu ponudu, opremiše kralju 12 mudrih plemićah od 12 hrvatskih plemena. Došavši ovi kralju, smjerno mu se pokloniše; a kralj ih poljubi u znak pomirenja i dočeka ih gospodski. Uglavno pako, da će svaki Hrvat mirno svoje uživati, nit će morati ikoje pleme hrvatsko ili njegovi ljudi ugarskome kralju porez plaćati; nego samo kad bi tko propovalio u njegovu kraljevinu, dužni će biti ako kralj po njih pošalje, priteći mu u pomoć, svako pleme barem sa deset naoružanih konjanikah, i to do rieke Drave o svom trošku, a preko Drave u Ugarsku o kraljevu trošku, te će morati ondje ostati, doklegod rat uztraje. Ovo bje ugovoreno godine spasenja 1102.« (B. Šulek, Naše pravice, 7, 5, 6). Kako se vidi Šulek je sasma ispustio nabrojiti župane i pojedina hrvatska plemena!

[442] Uz ove prijevode na hrvatskom jeziku postoji i prijevod »Pacta« na njemačkom od F. Šišića i završava se »Und dies wurde vereinbart im Jahre des Heils 1102« (F. Šišić, Geschichte der Kroaten I, Zagreb 1917, 369, 370), dakle bez »und so weiter«. Zatim dolazi prijevod na talijanskom pod naslovom »Memoriale del defunto Tommaso archidiacono della chiesa spalatina« od dr. Pierine Fontana. Ona je prvo u tom prijevodu Kolomana pretvorila u »Columbano«. Zatim ima samo »e venire a patti«, a ne prevodi i »ut voluerunt ordinare«. Ima »Guran«, a ono je »Gurram«, te »Marmognia« umjesto »Marmognam«. Isto tako ima »Guddomiri«, »Suacitti«, »Carinzi«, »Prebislavo«, »Oraldo« [=Obraddo: S. A.]. Zatim u prijevodu donosi »in caso d'invasione del territorio da parte dei stranei« što je loše i površno prevedeno, jer lat. tekst drugačije glasi. Isto tako ovaj navod »a spese delle dodici tribù, di cui erano i capi« nije točan, a još je manje onaj: »Questi patti furono conchiusi l'anno 1102 dell'era cristiana«, jer lat. tekst glasi: »Et sic extitit ordinatum ...« [Gl. Tommaso Archidiacono di Spalato (1200—1268), Storia dei vescovi Salonitani e Spalatini. Prima versione italiana della dott. Pierina Fontana. Archivo storico per la Dalmazia anno XV, vol. XXX, fasc. 177, Roma 1940, 303]. U najnovije pak vrijeme izišao je i anonimni prijevod »Pacta« na ruskom jeziku iz SCD II (ali s upotrebom Šidakove Historijske čitanke) i svemu tome je dodan ispod crte teksta komentar u obliku bilježaka (Hrestomatija po istorii srednih vekov II, Moskva 1963, 683, 684).

No kako se danas smatra u našoj historijskoj nauci da je najbolji Baradin prijevod, to ćemo ga i mi ovdje donijeti i isporediti s nekim od već navedenih prijevoda u obliku bilježaka. Taj dakle Baradin hrvatski prijevod latinskog teksta »Pacta« iz Trogirskog rukopisa glasi ovako:

Kako i kojim se ugovorom predadoše Hrvati kralju ugarskomu.[A] Koloman, Božjom milošću[B] sin Vladislava, kralja ugarskoga, vladajući na mjestu svoga oca,[C] a jer je bio veoma odvažan,[D] odluči da čitavu Hrvatsku sve do mora dalmatinskoga, podloži pod svoju vlast.[E] Dođe sa svojom vojskom do rijeke Drave.[F] Hrvati pak, čuvši za dolazak kraljev, sakupiše svoju vojsku i spremiše se na bitku.[G] Kralj pak doznavši da su se Hrvati sakupili, pošlje svoje poslanike htijući s njima prijateljski pregovarati i sklopiti ugovor, kakav su oni željeli.[H] Hrvati, saslušavši poruku gospodina kralja, sastavši se na skupštini svi skupa, prihvatiše i poslaše 12 plemenskih starješina od 12 hrvatskih plemena, i to[I] župana Jurja od roda Kačića,[J] župana Ugrina od

A/ Šišić (1907, 33): Kako i uslijed kojega ugovora se predadoše Hrvati kralju ugarskome; Š (1914, 461): Kako i po kojem ugovoru predadoše se Hrvati kralju ugarskome.
B/ Š (1907, 33 i 1914, 461): božjom milošću (kralj)
C/ Švear (339): vladajući u kraljevini nakon otca svoga; Š (1907, 33, 1914, 641): naslijedivši kraljevstvo od oca svoga
D/ Šv (339): iza kako je mnoga junačka děla već doveršio; Š (1907, 33, 1914, 461): i budući da je vrlo odvažan bio
E/ Šv (339): odluči Horvatsku tia do mora dalmatinskoga osvojiti; Š (1907, 33, 1914, 461): odluči čitavu Hrvatsku sve do mora dalmatinskoga podjarmiti svojoj vlasti.
F/ Šv (339): Dođe dakle sa svojom vojskom tia do rěke Drave; Š (1907, 33, 1914, 461): pa je stoga došao sa svojom vojskom sve do rijeke Drave.
G/ Šv (339): Ali Horvati, razuměvši kraljev dolazak, sakupe svoje čete i pripravljaju se za boj; Š (1907, 33, 1914, 461): Hrvati pako (1914: pak) saznavši za dolazak kraljev (1914: bez zareza), skupiše svoju vojsku i spremiše se za boj.
H/ Šv (339): Kralj pak čuvši od njihovoga sakupljanja, posla k njim svoje poklisare, hoteći s njimi milostivno baratati, i tako, kako bi sami želili, s njimi se pogoditi; Š (1907, 33): Kralj pako čuvši za okup njihov, pošalje glasnike (1914: poslanike) svoje k njima, htijući s njima lijepim načinom postupiti i s njima ugovor sklopiti kako budu oni sami htjeli; Š (1914, 461): Kralj pak čuvši za okup njihov, pošalje poslanike svoje k njima, htijući s njima lijepim načinom postupati i s njima sklopiti ugovor, *kako budu oni sami* htjeli.
I/ Šv (339): Horvati dakle, poslušavši poklisare g. kralja, poslě učinjenoga sověta, poziv kraljevski inoskupno primiše, i poslaše k njemu od 12 horvatskih *župah* [S. A.] *12 mudrih plemićah* [S. A.], naimre; Š (1907, 33, 1914, 461, 462): Hrvati pak saslušavši poslanike gospodina kralja, skupiše se na zajedničko vijeće

roda Kukara,[K] župana Mrmonju od roda Šubića,[L] župana Pribislava od roda Čudomirića,[M] župana Jurja od roda Snačića,[N] župana Petra od roda Murića,[NJ] župana Pavla od roda Gusića,[O] župana Martina od roda Karinjana i roda Lapčana,[P] župana Pribislava od roda Poletčića,[R] župana Obrada od roda Lačnićića,[S] župana Ivana od roda Jamometa,[Š] župana Miro(ne)ga od roda Tugomira.[T]

Ovi, došavši k gospodinu kralju, iskazaše mu dužnu počast.[U] Gospodin pak kralj, primivši ih poljupcem mira te dostojanstveno s njima postupajući, ovako se nagodiše: da će spomenuti sa svim svojim bližnjima uživati svoje posjede i imovinu u miru i bez smetnje; da nijedan od spomenutih rodova ni njegovi članovi[Ul] nisu dužni spomenutomu kraljevskomu veličanstvu plaćati porez ili dohodak,[V] osim što su spomenuti dužni gospodinu kra-

(sabor, 1914: sabor?), te jednoglasno pristadoše na to i opremiše (kralju) dvanaestoricu *razboritih plemića* [S. A.] od dvanaestoro hrvatskih plemena, naime:

J/ Šv (339): Župana *Guru* od kolena Čačićah; Š (1907, 33, 1914, 462): župana Jurana od plemena Kačića

K/ Šv (339): Župana *Hugrina* od koléna Kučačah; Š (1907, 33, 1914, 462): župana Ugrina od plemena Kukara

L/ Šv (339): Župana *Marmonju* od koléna Šubićah; Š (1907, 33): župana Mrmonju od plemena Šubića; Š (1914, 462): nema to navedeno

M/ Šv (339): Župana *Pribislava* od koléna Sudomirah; Š (1907, 33): župana Pribislava od plemena Čudomirića; Š (1914, 462): to nema

N/ Šv (339): Župana *Jurju* od koléna Snačićah; Š (1907, 33, 1914, 462): župana Jurja od plemena *Svačića* [S. A.]; Barada je pak to mjesto preveo: župana *Jurja od roda Šubića* [S. A.]

Nj/ Šv (339): Župana *Petra* od koléna Čićah (Naime u Luciusa stoji: Cithorum pa je prema tome Švear tako i preveo); Š (1907, 33, 1914, 462): župana Petra od plemena *Murića (Mogorovića)* [S. A.]; Barada: župana *Pribislava* [S. A.] od plemena Murića. Iako J. Šidak, kada donosi »Ugovor dvanaestero hrvatskih bratstava s kraljem Kolomanom g. 1102.« piše da tekst toga daje »prema prijevodu M. Barade (Postanak hrvatskog plemstva, Časopis za hrv. povijest 3, 1943, str. 203—205) uz jednu promjenu«, ipak se vidi da nije upao u ove pogrešne zamjene imena župana i plemena te točno citira: župana Jurja od roda Snačića, župana Petra od roda Murića... (J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest I, Zagreb 1952, 34).

O/ Šv (339): Župana *Pavla* od koléna *Gusićah;* Š (1907, 33): župana Pavla od plemena Gusića; Š (1914, 462) opet to nema.

P/ Šv (339): Župana *Martina* od koléna *Karinskih* i *Lapsanovićah;* Š (1907, 33): župana Martina od plemena Karinjana i Lapčana; Š (1914, 462): župana Pavla [?S A.] od plemena Karinjana i Lapčana

R/ Šv (339): Župana *Pribislava* od koléna *Polićah;* Š (1907, 33, 1914, 462): župana Pribislava od plemena Polečića

S/ Šv (339): Župana *Obrada* od koléna *Lasnićah;* Š (1907, 33): župana Obrada od plemena Lisnića; Š (1914, 462): župana Obrada od plemena Lačničića

Š/ Šv (339): Župana *Ivana* od koléna *Jamomećah;* Š (1907, 33, 1914, 462): župana Ivana od plemena Jamometića

T/ Šv (339): Župana *Miroga* od koléna *Tugomirah;* Š (1907, 34, 1914, 462): i župana Mironju od plemena Tugomirića.

U/ Šv (339): Ovi, došavši k gospodinu kralju, dostojnu čast su mu izkazali; Š (1907, 33, 1914, 462): Kad su oni došli kralju, iskazaše mu dužno počitanje.

Ul/ »njegovi ljudi« (J. Šidak, o. c. I, 34).

V/ Šv (339): g. kralj pako primi jih na poljubac mira, i barataše š njimi častipuno. Zatim pako dogovoriše se, da svi gorispomenuti imanja svoja u miru zaderže, i da nijedno od spomenutih pokolěnah niti njihovi ljudi kraljevskomu veličanstvu harač nemoraju platjati [ovo je prevedeno prema Luciusu, gdje su izrazi: suum umjesto: suas possessiones ac bona cum omnibus suis i samo: censum a ne i: tributum: S. A.]; Š (1907, 34): Gospodin pako kralj primivši ih na

lju, kad netko navali na njegove granice,[Z] tad ako gospodin kralj pošalje po njih, dužni su tad poći s najmanje 10 oboružanih konjanika od svakog spomenutog roda do Drave na svoj trošak, odonud prema Ugarskoj na trošak gospodina kralja, i sve dok traje vojna moraju ostati.[Ž] I tako bi[Ž1] uređeno godine Gospodnje 1102. itd.[X443]

Kako se može uočiti iz svih ovih prijevodá jedino nam može poslužiti za sadašnju uporabu Šišićev i Baradin prijevod uz izvjesne ograde, dok Švearov, iako je zanimljiv na svoj način, ne dolazi u obzir uslijed svoje jezične arhaičnosti.

Kad se isporede tekstovi prijevoda Šišića i Barade, čudno ispada da su oni obojica zaboravili prevesti ne samo neke latinske pasuse nego su čak zamijenili pojedine osobe i plemena.

Isto tako je malo presmion prijevod Šišića, koji piše da je Koloman htio s Hrvatima »ugovor sklopiti, kako budu oni sami htjeli«, a još više

poljubac mira i odlično ih susretajući, dođe s njima do *toga* [S. A.] sporazumka: da će svi naprijed spomenuti posjede i dobra svoja uživati sa svima svojima (ljudma) mirno i tiho; da nijedno od rečenih plemena niti njihovih ljudi nije obvezano plaćati spomenutom kraljevskom veličanstvu poreza ili daće; Š (1914, 462): Gospodin pak kralj primivši ih na *poljubac mira i odlično ih susrevši* dođe s njima do *ovoga* [S. A.] *sporazumka:* da će svi naprijed spomenuti *posjede i dobra svoja uživati sa svima svojima* (ljudma) *mirno* i *tiho; da nijedno od redobra svoja uživati sa svima svojima* (ljudma) *mirno* i *tiho; da nijedno od rečenih plemena niti njihovih ljudi nije obvezano plaćati spomenutom kraljevskom veličanstvu* poreza i daće. God. 1925. Šišić (Povijest..., 636) preveo je ovaj pasus ovako: »... Kralj pak primivši ih na poljubac mira (ad osculum pacis eos recipiens) i časno ih susrevši dođe s njima do toga *sporazuma* (ad talem concordiam devenerunt): da će oni zemljišne posjede i sva svoja dobra uživati sa svima svojima ljudima (=plemenskim pripadnicima) mirno i spokojno, da ne će nijedno od pomenutih plemena ni njihovi ljudi plaćati kralju poreze ili daće,

Z/ Šv (339): Samo ako bi tko u kraljevske deržave [po Luciusu: confinia regalia: S. A.] navalio; Š (1907, 34, 1914, 462): već jedino da su kraljevskom veličanstvu obvezani služiti, kad bi netko napao njegove granice. Š (1925, 636): već su jedino obvezana vršiti kralju vojnu službu, napadne li tkogod njegove (=državne) granice.

Ž/ Šv (339, 340): i g. kralj po njih poslao, dužni budu najmanje s 10 oboružanih konjanikah od svakoga gorirečenih pokolěnah o svojem trošku tia do Drave rěke iti. Odatle pak o kraljevskom trošku u Ugarsku, gdě moraju ostati, dok bude rat trajao; Š (1907, 34, 1914, 462): Tada, ako bi spomenuti gospodin kralj poslao po njih, treba da izađe na vojsku svako pleme sa najmanje deset konjanika oklopnika, o svom trošku do rijeke Drave, a onda dalje prema Ugarskoj treba da ostane na trošak gospodina kralja, sve dok vojna potraje. Š (1925, 636): Ako onda pošlje po njih, treba da svako pleme opremi za vojsku o svom trošku najmanje deset konjanika oklopnika do rjeke Drave, a dalje u Mađarskoj na kraljev trošak, i dok traje vojna treba da ostanu (uza nj).

Žl/ I tako je bilo (J. Šidak, o. c. I, 135).

X/ Šv (340): Ovo bi određeno godine spasenja našega 1102 [Prema Luciusu: De anno domini nostre redemptionis MCII: S. A.]; Međutim Šišić 1907 (34) i 1914. g. (462) začudo prevodi: *I tako bi uređeno godine spasa* 1102. *I tako dalje* [S. A.]. Čudno je utoliko što je i u jednoj (str. 99) i drugoj knjizi (str. 528) prepisao ovaj spis iz Tr (kodeksa): *Et sic extitit ordinatum de anno domini M. C. II. et cetera* [S. A.]! Međutim 1925 (637) Š donosi ovako: »Tako bi ugovoreno godine našega Spasa 1102«, iako prilaže na str. 640: Trogirski faksimil »Pacta«! I na kraju L. Katić, služeći se prijevodom iz »Priručnika« (1914) pada u istu grešku kao i Šišić, tj. da »župana Pavla« stavlja da je »od plemena Karinjana i Lapčana«. Ali zato Snačiće pretvara u: Značiće; zna i za »Petra od plemena Muroća (Mogorovića)« i još neke izraze malo slobodnije prevodi te na kraju nakon: »I tako bi uređeno godine spasa 1102.« začudo ispušta, iako to Šišić ima: »I tako dalje« (L. Katić, Pregled povijesti Hrvata, MH, Zagreb 1938, 51, 52).

[443] M. Barada, o. c., 203—205.

Barade, koji kaže da je kralj htio s njima »sklopiti ugovor, kakav su oni željeli«.

Po našem mišljenju prijevod bi toga pasusa glasio »... i da sklope s njima ugovor ukoliko htjednu«.

Isto tako je bolji prijevod Šveara, koji donosi kako su Hrvati poslali Kolomanu »12 mudrih plemića«, zatim Šišića, koji kaže »12 razboritih plemića« negoli Baradin, gdje se govori umjesto toga o »12 plemenskih starješina«. Ali zato je neobičnije što je Šišić preveo da pleme »Snaçithorum« glasi »Svačića« kao i onaj izraz »godine spasa 1102.«[444] što je pobrkao, iako je i faksimil i sam latinski tekst Tr rukopisa priložio u svojim obim knjigama!

To su samo općenita zapažanja, na koja ćemo se još opširnije osvrnuti kao i na prijevode termina »tribus«, »genus«, »generacio« itd.

[444] Svakako je nešto različitiji od ostalih prijevoda teksta »Pacta«, koji je učinio M. Kostrenčić (Nacrt..., 149—150). Tako on pored ostaloga ima: »munike plemena titulira. Onda ima kao i Šišić izraz: »Svačića«, dok na kraju piše: drijih plemića«, te »Gurru« kome ne daje naslov komes, kako to druge predstav- »I tako je bilo određeno u godini gospodnjoj 1102.«

6.

NOTAE PALEOGRAPHICAE

Sva ona tri prijepisa »Pacta« (Tr, Vr, Sr) pisana su goticom i gotičkim kurzivom. Samo nisu nastali u isto doba, nego je između njih određeni vremenski razmak.

Veličina pergamene l. 83 »Pacta« (Qualitera) u Tr ili tzv. Papalićevu kolektaneju je 0,260 × 0,195. Poglavlje, čija su slova također pisana crvenom tintom, glasi: »Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie«, ispod toga je kvadratični inicijal u obliku velikog slova C u pozlaćenom okviru, a unutar njega je bio obojen prostor, koji je maknut na nama nepoznat način. Ostali tekst je pisan crnom tintom i obaseže 36 redaka.

Što se tiče »Pacta« koja se nalaze u Vatikanskom kodeksu (Vr), pisanih na papiru, ona se sastoje od teksta sadržanog samo u 23 retka.

Vrlo je interesantan i istovrsni spis u tzv. splitskom kodeksu ili rukopisu (Sr).

Format ovoga lista 121 (ili 121 b) jest: 0,259 × 0,165. Ima točno 30 redaka a ne 23 kako je označio L. Jelić. Slijedeći u tome Jelića Rački je zapisao (olovkom) da je ovaj tekst napisan »gotičkim pismenim XIV^{og} v. u sve 24 brazde«, što također nije točno, jer na tome foliju danas cijeli taj sastav obuhvaća 30 brazdi ili redaka![445]

Kršnjavi piše da je »na fol. 121 v.« ona »na ploči II otisnuta notitia«,[446] tj. »Colomanus filius...«, Šišić pak kaže da se na »drugoj strani istoga lista nalazi zapis o ugovoru između Kolomana i Hrvata...«,[447] a Barada iznosi kako se tek »na 121.'« nalazi »Colomanus filius itd. od Qualiter...«.[448]

No u vezi s ovim listovima 120. i 121. treba upozoriti da je svaki od njih imao zapravo po 2 lista pergamene. Prema tome je i list 120 (danas on ima samo strane 120a i 120b, ili 120 i 120') bio sastavljen od dva lista, od kojih je jedan isječen i netragom iščezao. Ovo isto se dogodilo i s listom 121 (danas on ima samo strane 121a i 121b ili 121 i 121').

No i od ovoga je ostao također samo drugi list difilona ili arcusa s bilješkama, koje je svojedobno Jelić opisao, a onda ih je Rački iz tih Jelićevih podataka ispisao.

[445] S. Antoljak, Da li je postojala..., 137, 133, 137.
[446] I. Kršnjavi, o. c., 130 — ploča II između str. 134—135.
[447] F. Šišić, Priručnik... I/1, 463.
[448] M. Barada, o. c., 201.

Svakako je preostali list pergamene, obilježen brojem 120, mnogo stariji po materiji od pergamene onoga također preostalog lista, sada označenog brojem 121, koji je mnogo mlađega datuma. Po svemu sudeći moglo bi se zaključiti da je L. Jelić vidio, s obzirom na detaljniji opis njihova sadržaja, oba ona lista, tj. difilon ili arcus od 120 i 121, a je li ga i Rački imao u rukama to je zasada nesigurno i teško nešto slično pretpostaviti ili kazati.[449]

Inače uspoređivanje morfoloških osobina svih tih triju »ugovora« iziskuje dugu i vrlo pažljivu proceduru.

Kako smo nedavno (u srpnju 1976) pregledavali u Magyar Nemzeti Muzeumu u Budimpešti (Országos Széchényi Könyvtár) original Trogirskog rukopisa, pa tako i »Pacta«, to ćemo moći nešto više kazati o tom spisu s paleografske strane, čime se dosada upravo uslijed složenosti toga pitanja nije nitko pozabavio.

Neosporna je činjenica da je ova »apendikula« (zajedno s tzv. kronikom Tome) u Tr djelo jednog pisara.

Pogledaju li se gotička slova »Qualitera«, očito je da su ona nastala većinom iz karoline gotice, što svjedoče slova: a, b, c, itd.[450] Ova naša književna gotica sastoji se u uglatosti i debljini slova, te u izmjeni vlaknastih i debelih poteza.

Karakteristična je pojava stavljanje nad dva uzastopna »ii« prvo kosih poteza, a po V. Novaku u XIV st. oni se izražavaju točkicama. S vremenom u ovom istom stoljeću ti potezići odnosno točkice stavljaju se i nad samo jednim »i«, te su se tako dugo održala oba ova načina jedan pored drugoga.[451] Međutim upravo u Trogirskom rukopisu Tomine historije, i to u jednom isječku, koji je otisnut kod Račkoga[452] iznad dva »íj« stoje dva potezića, a na pojedinom slovu »i« nema ni točke ni takvoga potezića. Ali zato u tzv. Qualiteru u Tr ili tzv. Pk manji broj slova »i« ima potezić, a većina ipak ne; no ti isti »i« nemaju ni točkice.

Slova »ij« u Tr, tj. u prijepisu tzv. Tomine kronike, pretežno su bez točkica i potezića, dok »i« ima samo rijetko takav potezić. Upadljivo je u ovom »Qualiteru« veliko slovo C s dvije uspravne crte unutar samoga slova. To isto imaju i velika slova: E, O, S i T,[453] dok su u velikom V i Q ove dvije crte položene koso, a u R gotovo vodoravno. Ali zato je malo čudno što ni veliko G nema uopće takve crte.

Pažnju privlači veliko C (u dva oblika), kao i već navedeno veliko D,[454] čiji je ovakav oblik svakako potekao iz karoline gotice. Ono (D) se nalazi samo jedanput napisano na kraju teksta »Pacta«.

Pored ostalih slova ističe se i uncijalno slovo M (u dva navrata), što također govori u prilog starosti Trogirskoga rukopisa Tomine historije i »Qualitera«.

Interesantno je i veliko slovo P (pisano kao malo p s proširenim prostorom) a još više malo r, sačuvano u dva oblika, koje ima i karolina gotica. Uostalom to karakterizira i rukopise iz I polovice XIV stoljeća.

[449] S. Antoljak, o. c., 137, 138.
[450] Isp. V. Novak, Latinska paleografija, 232—234.
[451] V. Novak, o. c., 250.
[452] Thomas Archidiaconus, o. c. — fotosnimka treća po redu na kraju.
[453] Takav ima i u onom isječku Tomine historije, u izdanju Račkoga.
[454] Ovo veliko D se dosta razlikuje od onoga u navedenom isječku Tomine historije, gdje ima unutar sebe i dvije poprečne crte.

Za slovo Q, koje se u dva maha pojavljuje u tome »Qualiteru«, i u oba slučaja je malo drugačijeg oblika, nema sumnje da pripada XIV st. kao i veliko slovo S (i malo s), a da ne govorimo više i za ostala slova, među kojima se ističu: t, u, x i y.

Od svih ovdje navedenih slova u prijepisu tzv. Tomine kronike u Tr rukopisu veliko slovo C ima pretežno poteziće. To vrijedi i za E i T. S također ima poteziće, ali na dosta mjesta nema. Ono je samo na nekoliko mjesta ispunjeno sa dva potezića. Q je iznutra ispunjeno sa ona dva potezića u većem broju, ali postoji i dosta mjesta gdje je to slovo bez njih. R i V pak nemaju iznutra nikakve poteziće, a gotovo sasma ni G ni O. Slovo P je katkad ispunjeno potezićima ali katkad i nije. To vrijedi i za slovo D.

Poznato je da u XIV stoljeću u gotici postoji dosta kratica. Međutim u ovom »Qualiteru« nema ih toliko i one su prilično jednostavne i vrlo razumljive.

Uz potpuno ispisanu riječ »et« samo u dva navrata postoji u tom tekstu i kratica ⁊ što znači isto, i ona pripada XIV stoljeću kao i brojevi 1102. godine te izraz »et cetera« pri kraju samoga teksta. Naročito je karakterističan u »Pacta« znak: ⸿, koji se pojavljuje stalno na desnom rubu svakog lista HSMI u Tr.

Sada nam još ostaje pitanje: u koji približno vremenski razmak spadaju ova »Pacta« (Qualiter) Trogirskog rukopisa — a to znači i cijela Tomina historija?

Tim se pitanjem s paleografske strane pozabavio jedini Šišić, polemizirajući s Karácsonyijem, koji je tvrdio da Trogirski rukopis potječe iz XV stoljeća. Šišić je iznio niz primjera na osnovi kojih je pretpostavio da tzv. trogirsku apendikulu »imamo staviti najkasnije na prelaz iz XIII. u XIV. vijek«. Ujedno je upozorio na »kvadrat za C kod imena Colomanus, koji je pisar očito prepustio miniaturisti da ga ispuni; da je kojom srećom *bojom* ispunjen, onda bismo *s punom sigurnošću* [S. A.] mogli ustanoviti *doba postanka trogirske apendikule* [S. A.]. Konačno spominjem«, dodao je svemu ovome Šišić, »da je onaj natpis 'Qualiter' etc. nad inicijalom i nad prvim retkom teksta, obična i redovita *stvar* u *tekstovima i crkvenih i svjetskih knjiga u XIII. vijeku* [S. A.], a dakako i ranije i dalje«. Tako je pisao Šišić 1914. godine. Međutim 1925, pozivajući se na svoje mišljenje u »Priručniku« (462—464), jednostavno je naveo bez obrazloženja i dokazivanja zašto sada ovako datira, da se ovaj »ugovor sačuvao u *jednom zapisu prve polovine XIV. vijeka* [S. A.], i to kao dodatak k djelu arhiđakona Tome«. Što se »autentičnosti ovoga zapisa (s datumom 1102) tiče« Šišić misli »da je nužno« da kaže »još i ovo. *Danas je već pouzdano dokazano, da je taj zapis napisan u prvoj polovini XIV. v....*« [S. A.].[455]

Na osnovi paleografskog teksta, koji donosi A. Gloria u svojim tablama, a koji se odnosi na 1339. godinu,[456] očito je da »Pacta« spadaju u okvire ovih decenija XIV stoljeća.

Uspoređivanjem s paleografskim tekstom, u kome je sadržan dubrovački statut, napisan u recenziji B između 1342—1358. godine,[457] jasno je da slova

[455] F. Šišić, Priručnik... I/1, 468—471; F. Šišić, Povijest Hrvata..., 637, bilj. 41.
[456] Andrea Gloria, Compendio delle lezioni teorico-pratiche di paleografia e diplomatica (Tavole), Padova 1870, Tavola X, N° 14.
[457] V. Bogišić—C. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, MHJSM IX, Zagrabiae 1904, XLV, XLVI.

tzv. Qualitera spadaju u taj period a svakako je tzv. Qualiter blizak po vremenu i po tekstovnim slovima splitskom statutu, napisanom oko 1320. godine.[458]

Na taj način, da se najopćenitije izrazimo, ovaj Tr »Qualiter« spada u period najkasnije do prve polovice XIV st.,[459] a nikako ga ne bismo mogli protegnuti do 1387. ili 1388. kako to Barada[460] zaključuje, na osnovi Račkoga. Naime, ako se pogleda cijeli Tr, onda se vidi da je »Qualiter« pisala ista ruka kao i tzv. »Incipit ystoria seu coronica. ...«, a da su drugom rukom ispisana djela Mihe Madija, A Cutheisa, te »Memoria Archiepiscoporum Salonitane ecclesie«[461] i »Reges Hungarie«.[462]

[458] F. Šišić, o. c. I/1, fotosnimka toga statuta između str. 472. i 473.

[459] Isp. i s faksimilom fol. 106 Većeneginog evanđelistara i izjavom V. Novaka, koji tu vrstu knjižne gotice stavlja u prvu polovicu XIV stoljeća (gl. V. Novak, Većenegin evanđelistar, Starine JAZU 51, Zagreb 1962, fol. 106, str. 15, 17) kao i s faksimilom uglaste gotice iz XIV st. (sl. 47) u: J. Stipišić (o. c., 115).

[460] M. Barada, o. c., 203.

[461] Rački navodeći *»memoria archiepiscoporum salonitane ecclesie«* [S. A.] kaže da su u »imeniku nadbiskupa izpisani 'nadbiskupi' do Hugolina (1349—1388) prvom, a njegovi nasljednici do Lovre Zane (1452—73) drugom rukom« (Fr. Rački, Iztraživanja... Rad JAZU XXVI, 175). Zapravo tu se obredalo — po našem mišljenju — u tom poslu više pisara (Gl. Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könyvtár — Cod. lat. medii aevi... N° 440, l. 102—103', i Muzej grada Splita-Fotokopija Tr, l. 102, 103). I dok u ova »Memoria« idu splitski nadbiskupi od Dujma (Sanctus Domnius) do Lovre Zane, tzv. »Memorie archiepiscoporum Salonitane ecclesie«, koja se nalaze u Propagandinu rukopisu, počinju također sa »Sanctus Domnius«, ali zato sežu do »Andrea Cornelius« (1512. g.). Znači da su sadržajno kao predložak mogla biti »Memoria« (i ona imaju nadbiskupa »Laurentiusa«, o kome opširno govore, dok »Memorie« ništa osim gologa imena i broja: 76), koja su u Tr. Ona su dakle čak za kasniji period nešto opširnija od »Memorie« iz poč. XVI st. Ali se ipak mora priznati da ova »Memoria«, koja su starija i od Propagandnih »Memorie« kao i »Memoria« A Cutheisa, imaju neke biskupe koje nemaju spomenute »Memorie«. Isto tako ondje se nešto drugačije pišu imena tih biskupa. Uz to su dodane istom rukom neke karakteristike o pojedinim tim prelatima (biskupima i nadbiskupima), koje također nemaju »Memorie«. Ujedno u »Memoria« je redoslijed biskupa: Gregorius, Manases, a u »Memorie«: Manases, Gregorius. I pri kraju »Memoria« pobrkan je red nadbiskupa (Andreas, Pelegrinus, Domnius) i sve to završava s Laurencijem Zanom, a »Memorie« s »Andreom Corneliusom«, kako je gore rečeno.

[462] Još je Rački pregledavajući ovaj rukopis naveo da *»reges hungarię«* [S. A.] sežu od »sv. Stjepana do kralja Sigismunda«, a drugom rukom su »među kraljevi dopisani Sigismundovi nasljednici Alberto i Vladislav: to se već i odavle dade zaključiti, da je taj kodeks pisan negdje koncem XIV vieka, što i pismo potvrđuje« (Fr. Rački, o. c., Rad JAZU XXVI, 175). M. Barada, slijedeći Račkoga, iako ga ne citira, i imajući svojevremeno fotokopiju Tr (čvrsto vjerujemo da mu ju je iz Budimpešte pribavio dr. Kniewald), ne samo da tvrdi da je ovaj rukopis napisan »čitav od iste ruke« (»osim nekih dodataka, koji su vrlo očiti«), nego i iznosi da je na l. 102—103. popis splitskih nadbiskupa, »i na l. 103. rukom pisara napisano je kao zadnje ime nadbiskupa Hugolina; na l. 104. zadnje ime kralja Žigmunda, njihovi pak nasljednici napisani su drugom rukom. Hugolin odrekao se stolice svršetkom 1388., a Žigmund je bio okrunjen 31. III. 1387. Prema tome Tr je napisan u vremenu, dok je još nadbiskup Hugolin sjedio na splitskoj stolici, a Žigmund već bio priznat kraljem, dakle 1387. ili 1388.« Na temelju toga on zaključuje da je »najstariji sačuvani tekst 'Qualiter' iz 1387. ili 1388.« a »sastavljač je nepoznat« (M. Barada, o. c., 202, 203). Međutim, iako Rački a i Barada kažu da je Hugolin bio posljednji napisan istom rukom kao i dotadašnji nadbiskupi, ipak to ne mora značiti da su ta »Memoria« pisana tek 1388. g. ili po Račkom krajem XIV st. jer sadržaj biografije Hugolina to ni u čemu ne potvrđuje. Isto tako i »Reges Hungarie« su pisani istom rukom do Karla Dračkoga, što se vidi po slovima, ali ne i do Sigismunda, komu je dodano još drugom ru-

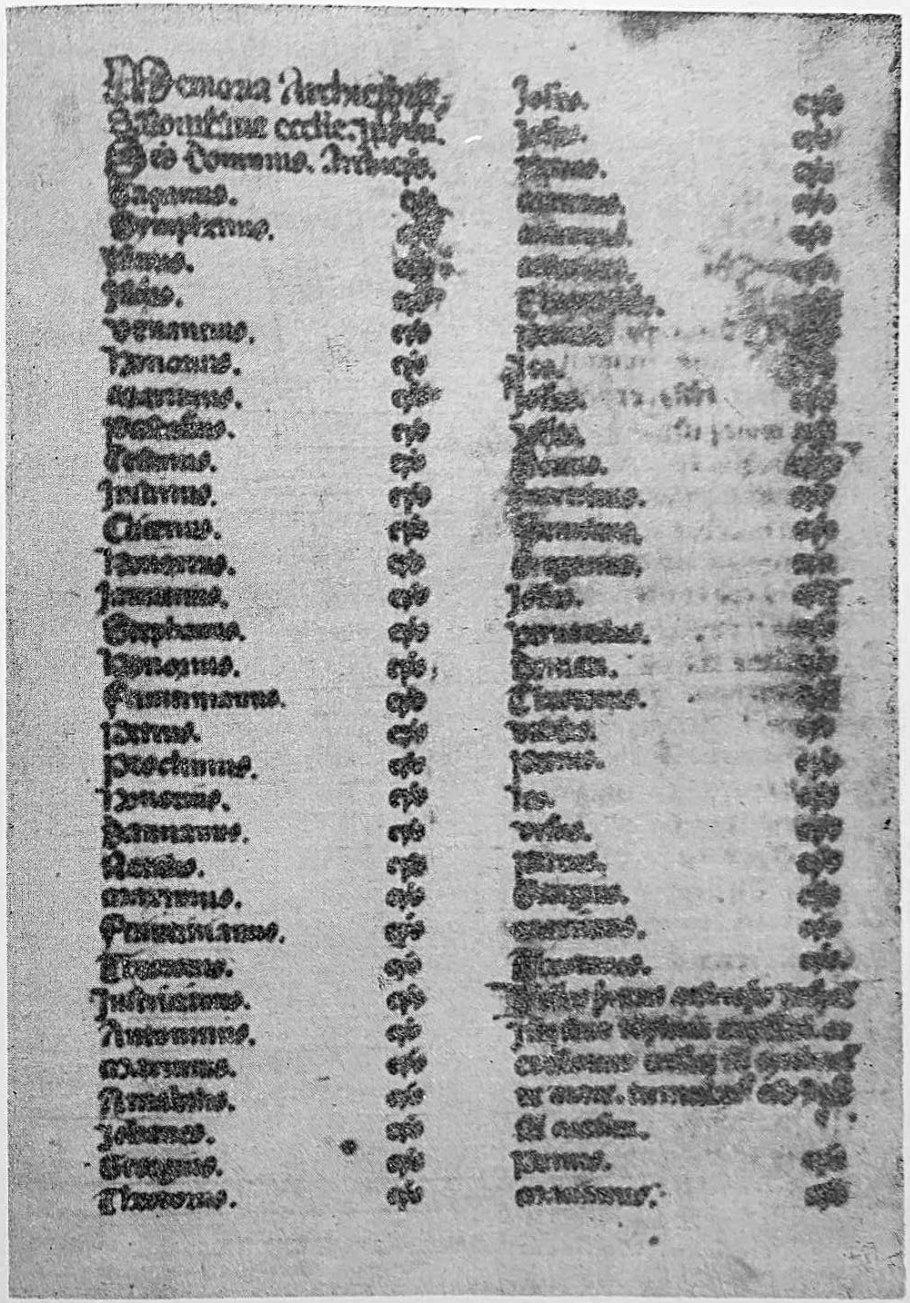

»Memoria Archiepiscoporum Salonitane ecclesie« u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchenyi... — Cod. lat. med. aevi No 440)

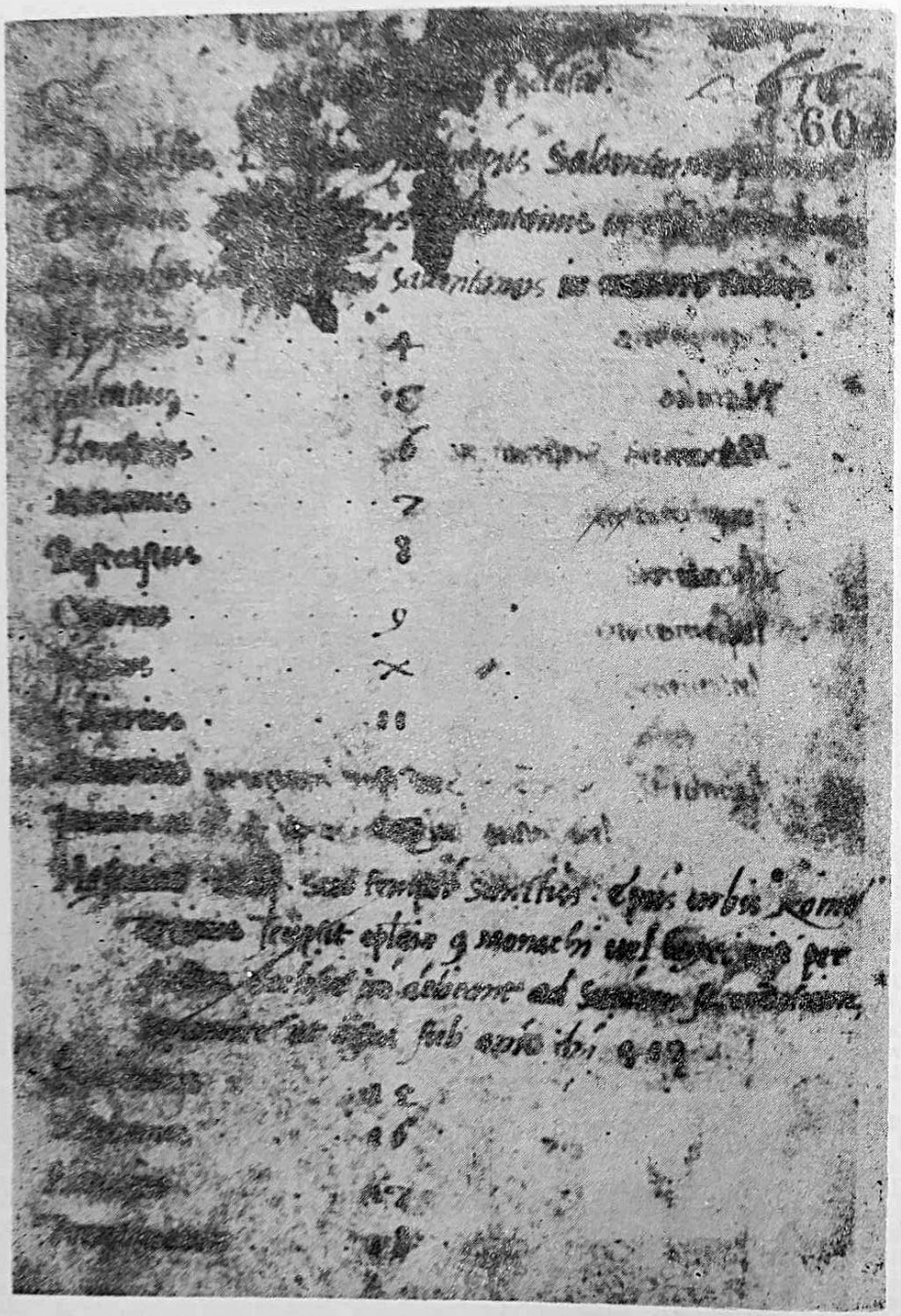

»Memorie archiepiscoporum Salonitane ecclesie« u Arhivu Kongregacije de Propaganda fide u Rimu (N. Klaić, Historia Salonitana maior, sl. 90)

Prema tome možemo mi i zaključivati ovakvu dataciju nastanka »Qualitera« i odbiti onu koju su postavili Fr. Rački i po njemu M. Barada, koji čak sasma nepravilno tvrdi da je taj »trogirski rukopis osim nekih dodataka, koji su vrlo očiti, napisan čitav od iste ruke«.[463] Ali kako su paleografski dokazi već sada jasni, nema sumnje da taj tekst pripada I polovici XIV stoljeća.[464]

---

kom: »Annis quinquaginta vnum ...« (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könyvtár — Cod. lat. medii aevi Musaei Nat. Hung. N° 440, l. 104 i Muzej grada Splita — Fotokopija Tr), tj. vladao je 51 godinu. Dakle, ako se malo pažljivije s paleografske strane pogledaju slova u tekstu »Memoria«, gdje se govori o Hugolinu, i u tekstu »Reges Hungarie«, gdje piše o Žigmundu, zapazit će se izvjesna nijansirana različnost slova, koja odudaraju jedna od drugih u tim istim tekstovima (npr. g, a, r, h). Time se može pokazati da nije bio isti pisar za jedan i drugi tekst odnosno da su ti tekstovi nastali u različitim godinama XIV stoljeća.

[463] M. Barada, o. c., 203.

[464] Ovaj je dakle rukopis, koji se još 1873. g. čuvao u biblioteci sa zbirkom rukopisa obitelji knezova Fanfogna u Trogiru, prilično detaljno pregledao i opisao Fr. Rački (o. c., Rad JAZU XXVI. 172, 175), a Barada, iako ga nije imao u ruci, jer se već odavno nalazio u Magyar Nemzeti Muzeum, obradio ga je na osnovi pribavljenih njegovih fotokopija, nešto površnije (M. Barada, o. c., 202, 203). Zato smatramo da je vrijedno ponovno opisati ovaj isti codex, koji smo mi za vrijeme svoga boravka u Budimpešti — u srpnju 1976. g. — u Országos Széchényi Könyvtár (Magyar Nemzeti Muzeum) dobili na uvid. Tr nosi signaturu: Cod. lat. medii aevi Musaei Nat. Hung. N° 440 i na kartonskoj kutiji na hrptu korica, u koju je stavljen taj ukoričeni rukopis, piše: *Cronica Episcoporum Salonae et Spalati* [S. A.]. Crne korice, u kojima su pergamentni listovi Tr jesu formata: 0,265x0,200. Na prednjoj stranici korica, koje su od drva i obavijene crnom kožom te ukrašene nekim arabeskama, u samoj sredini ucrtan je dvostruki krug. U njemu je zlatnim slovima upisano: HIERONYMUS PAPALIS. Na unutarnjoj strani ovih korica je prilijepljena pergamena, zapravo njen isječak, koja je na obje strane ispisana, a potječe iz I polovice XIV stoljeća. Pojedina pak njena velika slova (npr. S, F) ispisana su plavom bojom. Zatim slijede odlično sačuvani pergamentni listovi, umetnuti u navedene kožne korice. Na l. strani l. 1 (tako ih mi paginiramo) tekst je ispisan humanistikom XV st. — i to talijanskim jezikom. U sredini te iste strane u pačetvorinskom okviru su štampana crvena slova: H. O. D. L., a ispod njih tintom piše: 38822. Pod tim okvirom olovkom je napisano: Cod. lat. med. aevi 440, a sasma pri dnu štampano je u obliku žiga: M. N. Muzeum könyvtara
Kéziratiári Növedéknaplo
1938 (tintom: 38) év 42 (tintom) sz

Na str. 2 l. 1. ili l. 1' ispisano je goticom iz kraja XIV st. prvo nekoliko rečenica u 16 redaka iz biblije (a s desne strane su marginalije iz XVII st.), zatim slijede neki drugi ispisi u 17 redaka, a pri samom kraju ove strane (u 5 redaka) glasi tekst: hoc tempore Edificate fuerunt Janue maiores cum figuris et Istoriis de natiuitate et pasione domini nostri Yesu Christi Ecclesie sancti dompnii de Spaleto per magistrum Andream Buuinam pinctorem de Spaleto et sub eodem tempore depincta fuit ymago et figura sancti Christophori inplanctato sancti dompnii predicti per predictum magistrum a sub annis domini nostri Yesu Christi curentibus M° C°C XIIII° mense aprilis die XXIII° exc [?S. A.]. Na l. 2 (prednja strana) jesu grbovi u bojama — i to zapravo 4 grba, tj. 2 gore a 2 dolje, dok su u sredini kule s bedemima i zvonikom [Trogira ili Splita ?S. A.]. Na prvom gornjem grbu (lijevo) su ucrtani ljiljani i bijelo-crvene pruge, a u gornjem (desnom) su također bijelo-crvene pruge, ali slabo vidljive. Na donjem grbu (lijevo) ucrtana su dva lava, a na desnom uporednom grbu (također dolje) samo se vidi ostatak crvene boje, dok grb nije jasan i sasma vidljiv. Na l. 2' u 30 redaka su ispisi goticom XIV st. a sasma pri dnu stoji: »S. Reperi in Annalibus hebreorum«. Na l. 3 (prednja strana) tekst počinje (također goticom XIV st.): »Iste sunt prouincie fratrum minorum et predicatorum tocius mundi ...« te se uz ostalo navodi da »... prouincia Dalmatie habet custodias IIII. loca XXV. predicatores loca IX ...«. Na l. 3' je slika Majke božje s malim Kristom i dva sveca (s lijeve i desne strane) u boji, a ispod nje tekst počinje (s poluhumanistikom iz kraja XIV st.): »Hi sunt

Reges Christianorum ...« Na l. 4 je ucrtan grb crnom tintom (ratnik drži mač, ispod je kruna, a unutar samoga grba je neka ptica i životinja s isplaženim jezikom itd.), dok je iznad svega toga ispisana krilatica, te se samo vidi da piše: »Vola ...« Na l. 4' i 5 na obje strane je ucrtan u kvadratu krug — i to svijetlom tintom, dok je l. 5' potpuno prazan (svi ovi listovi su nepaginirani). Istom na l. 6 (po našem računanju), koji je obilježen arapskim brojem 1, pisanim iz kasnijega vremena, stoji crvenom tintom: »Incipit ystoria seu Coronica. Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. et c." [cetera: S. A.], a s lijeve strane u kvadratu je napisano veliko slovo D u pozlaćenom okviru, dok je iznutra obojeni prostor. Sam tekst HSMI počinje sa D (ovim istim ukrašenim inicijalom) almacia secundum ysidorum ...« i tako ide sve do l. 82' (Fr. Rački, o. c. 175: l. 82, a M. Barada, o. c., 202: l. 82') taj isti tekst, popraćen neprestano vrlo lijepim inicijalima, koji su obično plave boje (ali ih ima i drugih boja, napose crvene) s pozlaćenim okvirom unutar kojega je obojeni prostor. Slova pojedinih poglavlja su svagdje ispisana crvenom tintom (tako npr. l. 19' poglavlje: »Qualiter hungari ceperunt dominium dalmacie et chrouacie«), dok je sam tekst crnom tintom. Marginalne opaske (i s lijeve i s desne strane) su iz XIV a pretežno iz XVII st. (no ima ih i iz XVIII st., npr. na l. 10'). Ova historija završava s l. 82' riječima: »... in ede summi Jouis. Amen. Finis hic summe laudes Tibi Christe ressume.«, a s lijeve strane je dodano (6 r. odozdo): 1266 (rukom XVII st.). Na l. 83, kako to i Rački i Barada točno kažu, nalazi se: »Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie«. Na l. 83' pak crvenom tintom piše: »Incipit istoria hedita per micham madij de barbaçanis de Spaleto ...« Ispod toga je inicijal, obrubljen pozlatom i unutar njega je ostao bijeli prostor, tj. ukrasna boja je izvađena. Ova kronika ide do l. 94. Ostali inicijali su pretežno ukrašeni u boji, a pozlaćeni okviri su i suviše rijetki; ako je pak pozlaćen okvir, onda nema unutra slova. Sa strane teksta ove kronike su marginalne bilješke, pisane goticom i humanistikom. Slova u ovome tekstu razlikuju se u izvjesnim potezima od onih u »Incipit ystoria seu Coronica ...« i »Qualitera«. Zato i zaključujemo da je Madijeva »istoria« pisana nešto kasnije od tzv. Tomine. Poslije djela Mihe Madija slijedi na l. 94' »Incipit summa ystoriarum Tabula A Cutheis de gestis ciuium ...«, čiji je naslov također ispisan crvenom tintom. Na toj istoj strani nema inicijala (nestao je) i umjesto njega kasnijim pismom (čak je ucrtana na lijevoj strani teksta ruka s prstima) piše na tom praznom prostoru: »Pestis«. Sam pak tekst A Cutheisa, pisan goticom (s marginalnim bilješkama iz XVII st.) ide od l. 94'—99' (Fr. Rački, o. c., 175: l. 94—99). U njemu nema začudo inicijala nego su samo naslovi, ispisani crvenom tintom. Po pismu (i slovima) nešto je veća razlika između A Cutheisovoga rukopisa i Madijevog, a napose od »Incipit ystoria seu Coronica ...«. Što se tiče l. 100 (tintom pisani broj) njegova je prednja strana prazna i taj je list po kvaliteti pergamene mlađi od prijašnjih pergamentnih listova. Na l. 100' je kasnijim pismom iz XVII st. ispisano nekoliko nevažnih riječi. L. 101 (broj je pisan olovkom) prazan je i on je po materiji još mlađeg datuma od prijašnjih pergamentnih listova.

Istom na prvoj strani l. 102 (broj je također pisan olovkom) piše crvenom tintom: »Memoria Archiepiscoporum Salonitane ecclesie. In primis.« Prvi je naveden: »S (crvenom tintom) anctus Domnius. Archiepiscopus« a posljednji na toj strani: »Marianus. episcopus.«, dok je na l. 102' sasma gore: »Martinus. episcopus.«, a pri kraju te strane: »Bernardus archiepiscopus ...« Na l. 103 (prednja strana) nastavlja se red tih crkvenih dostojanstvenika od Guncellusa archiepiscopusa do H (crvenom tintom) ugulinusa, za koga s desne strane piše olovkom: 1349. Imesu svih ovih crkvenih ličnosti od Dujma do Hugolina kao i podaci o njima pisani su goticom XIV st., a početna slova njihovih imena većinom crvenom tintom. Ali zato nema više u tome tekstu ukrasnih inicijala. Iza Hugolina ispisani su pismom XVI st.: »Andreas ...« (olovkom je dodano sa strane: 1388), »Pelegridreas Archiepiscopus ...« (olovkom: 1403) i »Doymus ...« (olovkom: 1409). Na l. 103' slijedi: »Andreas Archiepiscopus ...« (ispisano goticom), zatim se pismom XVI st. prelazi na »Franciscusa«, »Bartholomeusa i Jacobinusa« te se konačno ova »Memoria« završavaju s Laurentiusom Zanom. Na prvoj strani l. 104 (i ovdje je broj napisan olovkom) crvenim slovima je ispisan naslov: »Reges hungarie In primis.« Prvi je: »S (crvenom tintom) anctus Stephanus ...«, posljednji: »Sigismundus ...«, a slova su sva gotička iz XIV st. Sa strane teksta koji se odnosi na Žigmunda, dodano je olovkom (XX st.): 1392—1412, a drugim pak rukopisom dopisani su Albert

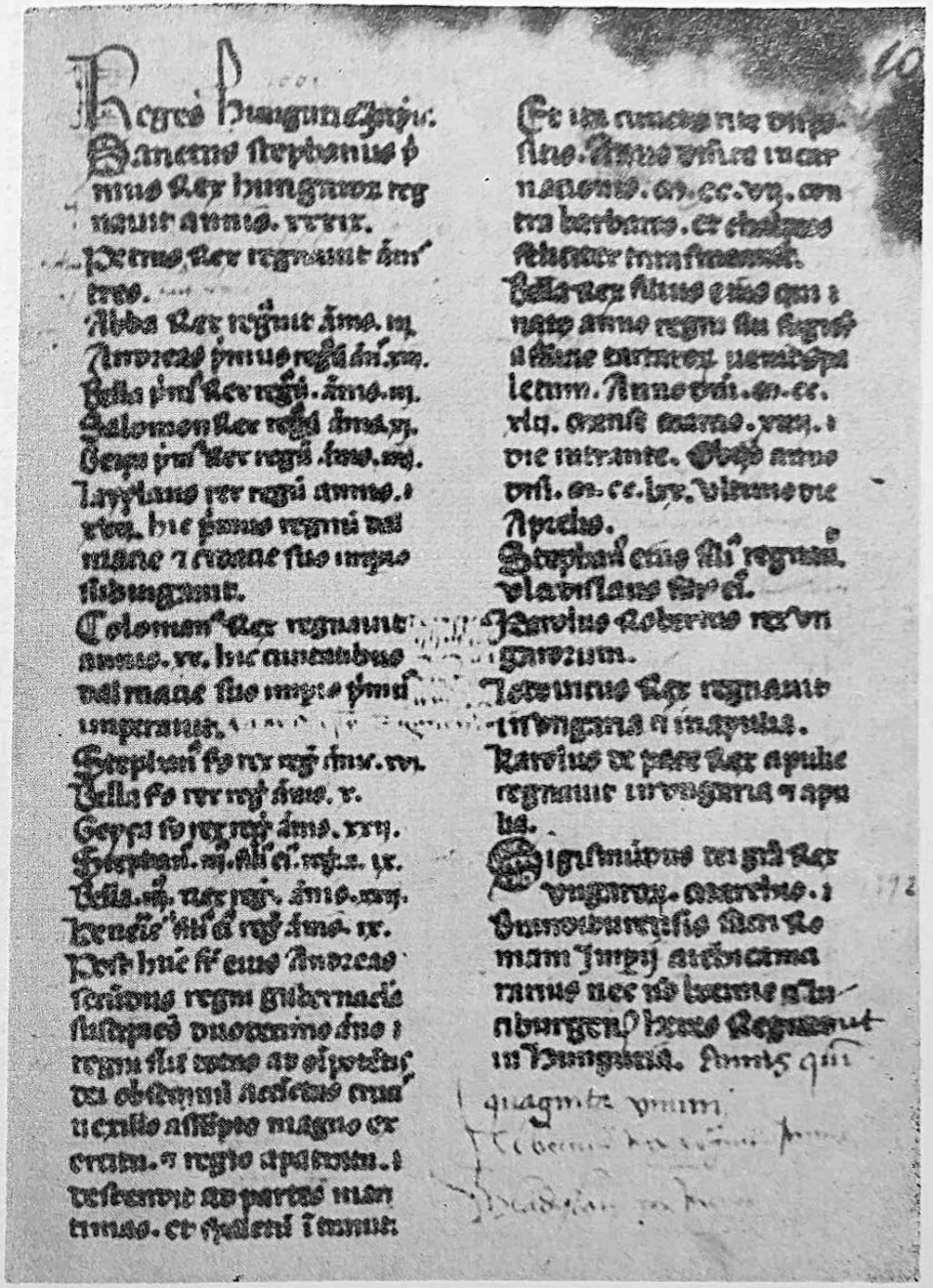

»Reges hungarie« u Trogirskom rukopisu (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchenyi ... Cod. lat. med. aevi No 440)

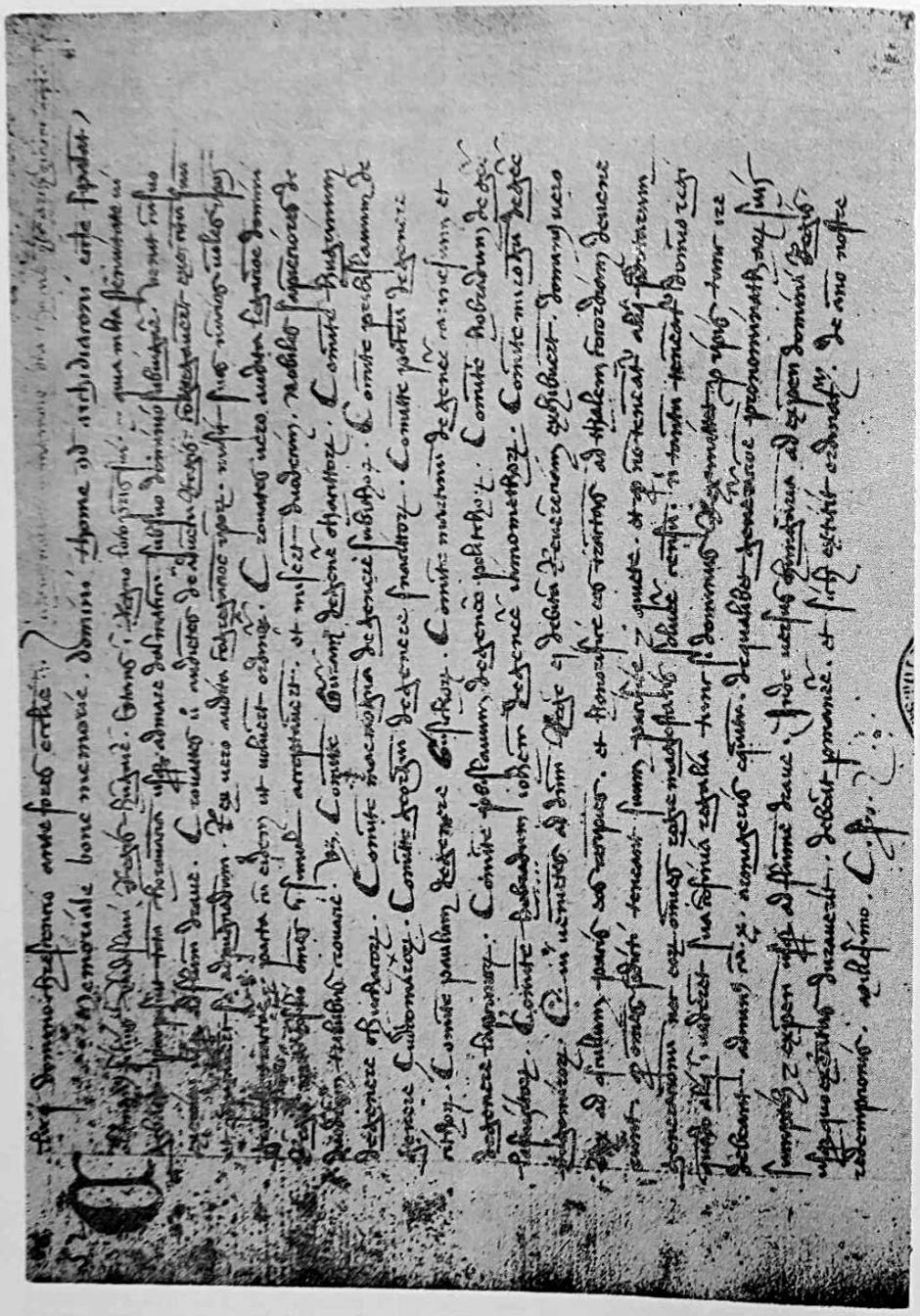

»Pacta« ili »Concordia« u Vatikanskom rukopisu — Vat. lat. 7019 (I. Kršnjavi, Prilog ..., Vjestnik ... II/3, tabla IV)

Što se tiče paleografskog teksta izraza u »Qualiteru« Vatikanskog rukopisa (na papiru) on se ipak u nijansiranoj mjeri razlikuje od ondje također prepisane tzv. Tomine rukopisne kronike u pogledu pisanja pojedinih slova. To dokazuje ispis na l. 52. ovoga rukopisa iza »lire domino chrescentio ante fores ecclesie ...«, gdje se usporedo, tj. u istom redu može ipak čitati, iako su slova dosta izblijedjela (ona su pisana onom istom rukom koja je pisala i tekst Tomine historije i »Collomanus ...«), riječi s kraticama:« ⁊ »[465] [= et: S. A.] »Memoriale bone memorie dñi thome qdn archidiaconi eccle spala« (dalje svršava folij).

U slijedećem pak retku piše drugom nešto kasnijom rukom i uz manje kratica: »Memoriale bone memorie. domini thome qd archidiaconi eccle spalat.« a ispod toga u slijedećem retku: »Collomanus ...« — i to onim istim pismom kao i iza »⁊ Memoriale ...«.

O svemu ovome kaže Rački kako se »u istom najstarijem Vatikanskom rukopisu čita *na kraju kao dodatak jednom te istom rukom pisan: memoriale bonae memoriae* [S. A.] domini Thomae q(uondam) archidiaconi ecclesiae spalat.« i datira ga u konac XIII ili početak XIV stoljeća.[466]

I. Kršnjavi kaže da Vatikanski rukopis različno svršava »od trogirskog, a jednako sa spljetskim riječima: domino Crescentio ante fores ecclesie. Iza toga napisao je *prepisivač, baš kao pravi prepisivač, riječi Memoriale bonae memoriae it. d. onim istim pisalom, kojim je lijepo odozgo dole povučena okomita crta za ravnanje* [S. A.], pa kad je vidio, da je usprkos kraćenju riječi 'dominus' izišao *preko redaka na desno, predomislio se, pa napisao crvenom tintom u novom kraćem redu riječi spljetskoga colophona (ploča IV), zatim je pridopisao extravagantnu, iz trogirskoga rukopisa ispisanu notaciju spljetskoga rukopisa istim pismom, kojim je sav svoj papirni codex pisao* [S. A.] ...«[467]

M. Barada kaže da »ima *neposredno po Tominu tekstu istaknutijim slovima napisano 'Memoriale bone'* [S. A.] it. d. do 'spalatensis' a *odmah ispod Colomanus* [!S. A.] filius it. d. tekst od Qualiter, ali bez naslova«.[468] V. Novak pak čita i donosi samo ovaj kasniji tekst »Memoriale ...«.[469] S. Gunjača govori da je »na završetku vatikanskog primjerka rukopisa Tominog spisa *istom rukom poput naslova napisan 'Memoriale bone memorie domini*

---

i Vladislav. L. 104' je prazan, a na prvoj strani l. 105 (olovkom pisan broj) rukopisom XVI st. pisan je tekst koji počinje ovako: »Notandum est Q Anna mater Maria ...« i svemu ovome je dodano neko genealoško stablo iz biblije. I konačno l. 105', tj. posljednja strana pergamentnog teksta u ovome Tr codexu je prazna, a u njezinu donjem dijelu piše olovkom: »Cod. lat. med. aevi 440«, te je uz to dodana i vinjeta koja glasi: »Cod. Lat. med. aevi Musaei Nat. Hung. N° 440«. Unutrašnja pak strana stražnjih korica, u kojima se nalazi Tr, opet ima isječak neke pergamene iz XIV st. U njoj su dva inicijala plave boje, a dva crvena, dok je tekst uzet iz biblije. Ispod toga rukopisa napisana su rukom prezimena nekih mletačkih plemića, dok je stražnja strana ove pergamene prazna. Stražnje pak drvene korice su, kako smo već naveli, također ukoričene u crnoj koži i imaju isto tako neke arabeske kao i naličje prednjih korica. U sredini je već navedeni dvostruki krug, u koji je ucrtan neki crtež, a s lijeve njegove strane stoji veliko: »H«, dok sa desne: »P«, tj. Hieronymus Papalis.

[465] Ovaj isti znak »⁊«, tj. »et«, ima i na svršetku tih »pacta« u Tr na istom listu.

[466] Fr. Rački, Ocjena ..., Književnik I, 369, 375.

[467] I. Kršnjavi. o. c., 131, 132.

[468] M. Barada. o. c., 201.

[469] V. Novak, Latinska paleografija ..., 241, 334.

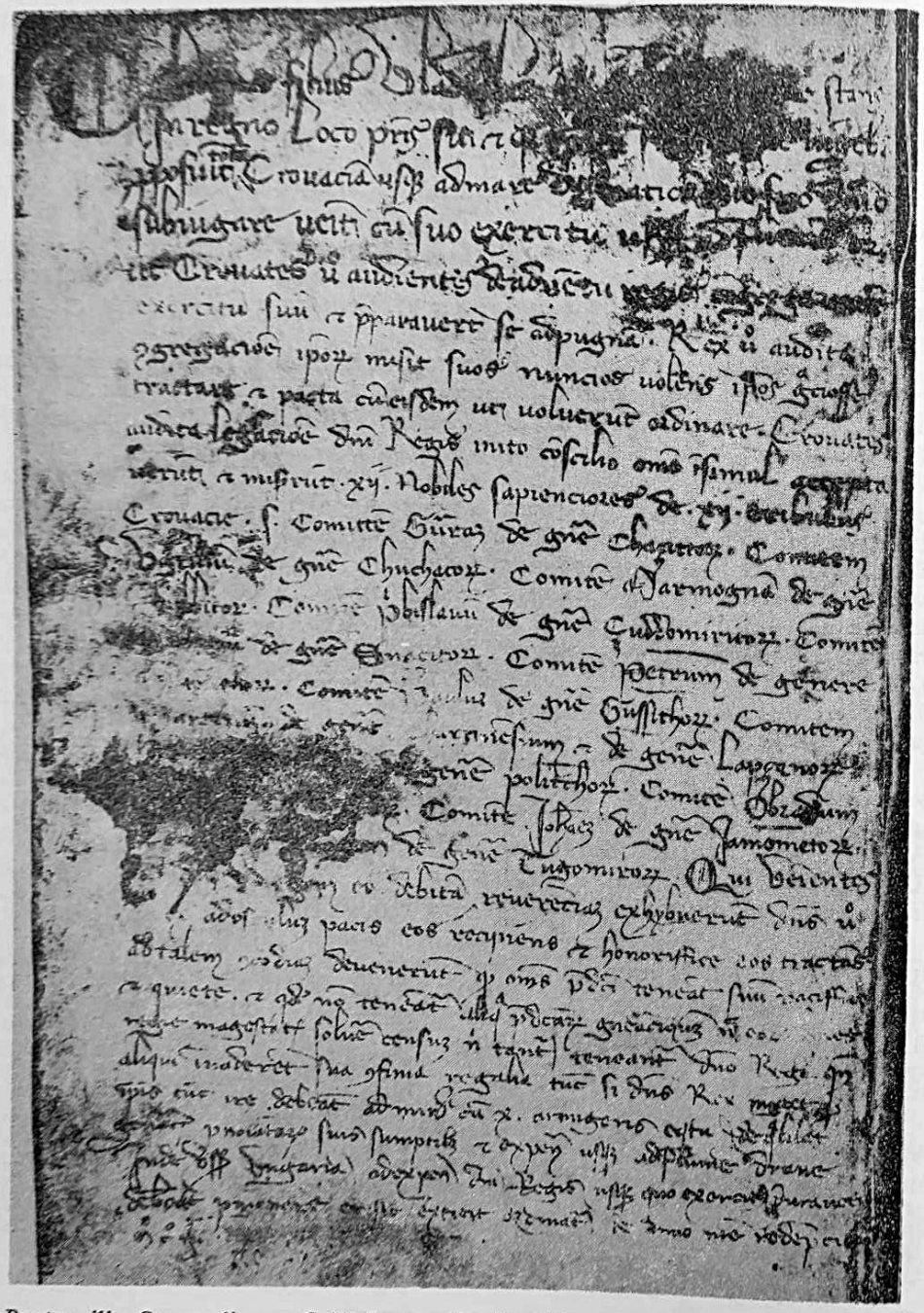

»Pacta« ili »Concordia« u Splitskom rukopisu (Kaptolski arhiv u Splitu — 623 B, l. 163')

Thome quondam archidiaconi ecclesie Spalatensis«, a odmah ispod toga teče tekst tobožnjeg ugovora [S. A.] kralja Kolomana s Hrvatima...«. Nešto dalje ponavlja se Gunjača kada navodi da je *»tekst u vatikanskom primjerku pisan također istom rukom kao tekst* [S. A.]: Memoriale bone memorie domini Thome quondam archidiaconi ecclesie Spalatensis«.[470]

Međutim S. Antoljak je zapazio ona izblijedjela slova i pročitao ih, ali ih je tom prilikom ispustio pri prepisivanju riječ »ecclesie«. Nadalje je ustvrdio da je taj izblijedjeli »Memoriale...« pisan istom rukom kao i riječi »lire...«, tj. tzv. Tomin rukopis kronike, te da je onaj čitljivi »Memoriale...« napisan »nešto kasnijim pismom«.[471]

To se očito razabire i po pojedinim slovima kao što su: d, h, c, koja su različito pisana u jednom i u drugom »Memoriale...«. Zapravo slova u prvom »Memoriale« su izrazito gotička, a u drugom više pripadaju semihumanistici. Uz to i kratica je ovdje znatno manje negoli u tekstu prvoga »Memoriale«.

Sve ovo upućuje na to da je taj Vr ispisan iz originala ili iz još starijega prijepisa codexa, u kome se nalazio uz HSMI i natpis na kraju »Memoriale« kao i tekst »apendikule«, koji je počinjao s riječi »Collomanus« ...« (a to ime sa dva »l« nema ni Tr a ni Sr). Već bismo time mogli ustvrditi da tzv. Qualiter nije uzet iz Tr, a pogotovo ne iz Sr u stanju u kakvom je danas poznat.

Što se tiče dvostrukog ponavljanja »Memoriale...« ne bismo se mogli složiti s tumačenjem Kršnjavoga već zato što ih nije pisala, kako smo već prije rekli, ista ruka. Bit će vjerojatnije da je prije bio ispisan uz onaj iza »et« nadodani »Memoriale«, zatim nadodan i tekst »Collomanus...«, a tek tada je u izvjesnu prazninu na listu 52, koja je ostala neispunjena između ta dva teksta, umetnut kasnijim pismom ponovno »Memoriale...«! Kako je poznato ova su »Pacta« u Vr pisana gotičkim kurzivom, koji se također razvio iz karolinške minuskule.[472]

Ispoređivanjem drugih rukopisa, ova »Pacta« spadaju pred kraj prve polovice XIV st. ili čak i nešto kasnije.[473] To potvrđuju i brojne kratice, a i brojni i stalni potezići na »i«. Karakteristično je pak i ispisivanje godina slovima. Tekst trećega rukopisa »Pacta« u Splitskom kodeksu i po slovima i po kraticama pripada također XIV stoljeću, a kao i onaj u Vr pisan je gotičkim kurzivom.[474]

Ako se isporede slova u njemu sa slovima isječka teksta u Glorijinim tabelama, a napose onoj gdje se nalazi otisak povelje iz 1341. godine,[475] onda i »Pacta« možemo staviti u kategoriju slične starosti s trogirskim »Qualiter« s kojim ima istu dataciju, izraženu rimskim brojevima.

Karakteristika ovoga rukopisa je gotovo ista kao Trogirskog, tj. u velikim slovima C, G, Q i T su po dvije crte unutar svakoga slova. Samo je ipak razlika među njima u tome što su nešto drugačije postavljene crte u Q;

[470] S. Gunjača, Uz rukopise..., 169, 171.
[471] S. Antoljak, o. c., 142.
[472] V. Novak, o. c., 251.
[473] A. Gloria, o. c. — Tavola XV, br. 14.
[474] M. Barada (o. c., 201) kaže da je »ovaj tekst od Qualitera, ali bez ikakvog naslova, pisan goticom 14./15. st.« što je 1968. potvrdio i S. Antoljak (o. c., 144), koji sada smatra da je taj tekst napisan gotičkom kurzivom.
[475] A. Gloria, o. c. — Tavola XV, br. 11.

naime kod »Qualitera« trogirskoga tipa te su crte kose, a ovdje uspravne. Nadalje u svim velikim slovima C je u Splitskom rukopisu samo jedna crta, izuzev centralno i početno slovo C, gdje su ispisane dvije uspravne crte.

Prema Baradi dakle »apendikula« ili »Qualiter« Trogirski je sasma o sebi, dok su Sr i Vr međusobno ovisni. To znači da su sva tri vremenski bliža. Sr i Vr nisu prepisani iz Tr nego iz nekog drugog predloška, koji se već razlikovao od Tr, odnosno Tr nije original, nego kasniji prijepis iz starijeg originala. Po Baradi bi shematska njihova filijacija izgledala ovako:

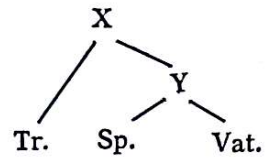

No unatoč tome Barada priznaje da je »to samo najuža, dok nije isključena i još šira njihova međusobna filijacija«.[476]

Međutim i I. Kršnjavi je još 1900. godine načinio genealogiju ovih »apendikula«, na koju se Barada uopće nije osvrnuo. Po Kršnjavome bi ona izgledala ovako:

Appendicula Traguriensis
Appendicula Spalatensis
Appendicula Vaticana.[477]

Drugim riječima Barada nije smatrao da ovako ozbiljno zaključivanje Kršnjavoga pobija nego je jednostavno preko toga prešao i iznio svoju filijaciju.

[476] M. Barada, o. c., 205.
[477] I. Kršnjavi, o. c., 134.

7.

NOTAE DIPLOMATICAE

I

Kad bismo pogledali unutrašnju stranu ovoga spisa na brzinu, bez jačeg udubljivanja, moglo bi nam se učiniti da je to prijepis povelje ili isprave. Međutim, ako se pozorno udubimo u taj tekst, onda ćemo doći, poput ostalih naših naučnih radnika do sasma drugih rezultata. No idimo redom.

Očuvanost dodataka u Tr i Vr može se reći da je u odličnom stanju, osim one splitske »apendikule«, koja ima nekoliko većih i manjih mrlja na pergameni. Zbog toga je onemogućena čitljivost pojedinih riječi a napose imena vođa hrvatskih plemena kao i samih plemena. No zato se više može govoriti o unutarnjim karakteristikama ovih »Pacta« ili »apendikula«.[478] Tako Kršnjavi piše da je »valjda i trogirska naknadna bilješka« izvađena *»iz koje starije originalne povelje«* [S. A.]. Zatim da se trogirska apendikula »sastoji iz tri dijela: a) iz natpisa, b) iz pripovijedajućeg dijela uvoda, c) iz pravne ustanove«. *Natpis pak »Qualiter . . . «* [S. A.] mu nije, kako sa sigurnošću tvrdi, *»izvađen iz starijega izvora, već ga je stavio prepisivač nad naknadnu bilješku«* [S. A.]. Dalje Kršnjavi opširno obrazlaže sva tri ova dijela, te dodaje da se može *»nagoviještati da je Toma poznavao ili samu povelju ili ovakvu bilješku* [S. A.] pa ju je sasma površno iscrpio i preradio«, ne ispuštajući čak ni mogućnost *»da je bilješka već prije Tome — moguće je, da je i poslije njega iz originalne povelje izvađena* [S. A.]. Može biti da ju je Toma poznavao u trogirskoj redakciji, a moguće je i to da je pisac bilješke, isto kao i spljetski arciđakon — iz iste povelje crpio, jedan svoju bilješku, a drugi početak svog poglavlja XVII.; štilističke sličnosti razumljive su u jednom i drugom slučaju. Sve ove konjekture ne mogu riješiti pitanje o starosti ove bilješke, niti se može znati, tko ju je sastavio; jedino je *sigurno da to nije bio arciđakon Toma* [S. A.]. Privilegij Kolomanov, podijeljen hrvatskim plemenima, ima *donekle sličnu sudbinu kao i zlatna bula kralja Andrije* [S. A.]. Prem je izvjesno, da je u sedam primjeraka izdana, nije nam nijedan u originalu sačuvan; zlatnu bulu imademo bar u prepisima, dok nam *je privilegij dvanaest plemena sačuvan samo u dva raznovrsna izvadka«* [S. A.]. Time je Kršnjavi potkrijepio svoju tvrdnju, o kojoj je pisao u istoj radnji nekoliko strana prije, tj. da je po njegovu mišljenju ova *»noticia napisana po starijoj*

[478] S. Antoljak, o. c., 145.

privilegium povelji, ali se nema smatrati točnom kopijom, već izvadkom« [S. A.].[479]

T. Smičiklas pak 1904. uzimajući za osnovu Trogirski »memoriale« pri objelodanjivanju ovoga »ugovora«, govori pri kraju u obliku komentara o starosti toga spisa. Tako mu je »Memoriale« u najstarijem splitskom rukopisu Tomine »Historia Salonitana« pisan »drugom diplomatičkom minuskulom, nešto je mlađi«, od XIII st. i oštećen je »na znatnom mjestu«. Njega je kopirao mlađi vatikanski, a iz istoga je izvora »samo pomnjivije pisan pismom knjižnim početkom XIV. vijeka *trogirski* kneza Fanfogne. U njemu je 'Memoriale' pisan istom rukom, kojom i cijeli rukopis. Nije stariji od spljetskoga, ali nije oštećen i *ima dvije tri riječi, koje jasno pokazuju, da je ovo izvod iz listine* [S. A.] . . .«[480]

Upozorujući naučnu javnost na temeljitost dokazivanja Kršnjavoga F. Šišić je 1907. nazvao ovaj dodatak »zapis«, napisan »najkasnije početkom XIV. vijeka« i pokušao je riješiti glavno pitanje: je li autentičan i vjerodostojan. Tom prilikom je navodeći neke dokaze ustvrdio da je »anonimni pisac 'trogirskog dodatka' izradio svoj zapis po jednoj listini, i to listini samoga Kolomana od god. 1102.« i da »trogirski dodatak« nije »originalna isprava, već jedan izvadak, djelomični prijepis«. Stavljajući ovaj »predložak anonimov« u XII vijek, jer u njegovo doba, »naime krajem XIII. ili početkom XIV. vijeka, toga već davno nema u ispravama«, razlikuje »ove dijelove listine: 1. Intitulaciju XII. vijeka. 2. Naraciju ili pripovijedajući dio. 3. Dispoziciju (ovdje ugovor). 4. Datum. 5. Koroboraciju (tj. svjedoke)«. Pozivajući se na Krčelićevo »kazivanje« u vezi s onom listinom, danom Mrmonji od plemena Šubića koja se »nalazi u arkivu Zrinjskih«, izvodi Šišić zaključak »da je 1102. god. svih dvanaestero hrvatskih plemena dobilo od kralja Kolomana takve listine, te da je taki, jedan primjerak imao u rukama anonimni pisac 'trogirskog dodatka', te se njime poslužio«. Dakle, *»'trogirski dodatak' ili kako se prije kazalo 'memoriale Tome arciđakona' nije falzifikat, već izvadak iz jedne listine, po svoj prilici samoga Kolomana, izdane god. 1102.«* [S. A.], završava svoje razlaganje Šišić.[481]

Donoseći ovaj »dodatak« iz Račkoga (HS), a citirajući o tome mišljenja — uz ostale — i Kršnjavoga i Šišića, Tomašiću *»se čini, da je taj dodatak sastavljen na temelju raznih listina, koje su piscu predležale* [S. A.], i koje su izdane bile pojedinim plemenima hrvatskim, *na osnovi temeljne zavjernice kralja Kolomana ili t. zv. pacta, koje zaprisegoše uz kralja i pretstavnici ugarskoga naroda«* [S. A.], ponavljajući dalje mišljenje Šišića. No Tomašiću »osobitu važnost dobiva trogirski dodatak time, što iz njega vidimo, *da listina, ili eventualno i listine, koje su piscu predležale, nisu sastavljene u kancelariji dalmatinskoj, jer dalmatinske isprave počimlju sa datumom, dočim je ovdje datum na kraju«* [S. A.]. Stoga on misli »da su pacta conventa bila načinjena u Slavoniji, kako to razabiremo iz same apendikule, koja veli, da je hrvatska vojska došla u susret Kolomanu sve do rijeke *Drave*«, pozivajući se i na onu Krčelićevu bilješku. »Da li je trogirska apendikula djelo samoga Tome arciđakona, kako je Rački mislio, ili je pako ona dodatak drugoga pisca, može biti od interesa za pitanje, iz koje dobe potiče *memorijal*, ali *nema nikojega zamašaja za pitanje o vjerodostojnosti njegova sadržaja«* [S. A.], svemu ovome dodaje svoj sud Tomašić.[482]

Kada je 1914. Šišić nanovo pisao o tome dokumentu, ponovio je gotovo sve što je rekao 1907. No tome svemu je ipak dodao da »treba preći na glavno pitanje, da li je spis *autentičan i vjerodostojan*, tj. da li je prepisan iz originala, *ili iz originala bliskoga vjerodostojnoga prijepisa, i to čitav ili samo djelomično«* [S. A.].

37 stranica nakon toga u svome »Priručniku« Šišić je optimistički izjavio da *»ćemo naći pravi tekst ove apendikule«*, jer on zna »za jedno mjesto u Italiji, gdje ima u obiteljskom arkivu isprava kralja Kolomana s datumom g. 1102., u kojoj se upravo navodi *jedan od članova u apendikuli navedenih hrvatskih plemića* [S. A.], te i sama ova odlična porodica s naslovom *'principe'* dovodi svoje podrijetlo od toga istoga *hrvatskoga* 'comesa'«.[483]

I dok je Barada ustvrdio da Qualiter »nije ni memoriale ni dodatak (appendicula) Tomina djela« već »posebni izvor« čiji je *»najstariji tekst* [S. A.] sačuvan iz g. 1387. ili 1388. a sastavljač je nepoznat«,[484] S. Antoljak je ponovno vratio stari već zaboravljeni naziv ovome zapisu, a to je »Conuentio«, kako ga je prvi prozvao Lucius, a onda je taj izraz proširio Jelić sa »Conuentio amicitiae«.

Ta »conuentio« je inače pisana goticom, te je po Luciusu bila pripojena pri dnu ili na kraju Tomina rukopisa u obliku bilješke ili note. Stoga Antoljak smatra da je ova »Conuentio« iščezla kao i vjerojatno neki za sada nestali nešto stariji Tomin rukopis, u čijem je sastavu »Conuentio« možda bila.[485]

I konačno N. Klaić naziva »Qualiter« ili tzv. »PC« pričom i legendom, te tvrdi kako se »objektivna historiografija ipak danas odlučila« da ga »izbaci« kao »bezvrijednu krivotvorinu i falsificirani izvor«.[486]

II

Nesumnjivo, od naših starijih historičara Rački je, iako točno upoznat sa svima ovim »apendikulama«, najviše skrenuo time što je njihovu tekstu dao dvostruki apsurdni naslov, tj. »Memoriale bone memorie domini Thome quondam archidiaconi spalatensis. Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie«. Ovakav potez Račkoga pokušava Gunjača da na svoj način konstruiranja objasni,[487] čime je još više zamrsio stvar u pitanju zašto je ovaj veliki historičar tako postupio.

Iz prije navedenoga izvornog materijala vidi se da u XVI i XVII st. prevladava naslov »Qualiter«. No to ne znači da je ovo bio službeni i jedini pravi naslov ovakvom vrlo važnom spisu.

Što se tiče unutarnjih karakteristika toga istoga dokumenta, tj. njegovog teksta, svakako je značajno da ovaj sastavak u Tr ima naslov crvenim slovima »Qualiter . . .«, a Vatikanski (Vr) i Splitski (Sr) su bez ikakva naslova.

[479] I. Kršnjavi, o. c., 142—145, 139.
[480] SCD II, 9.
[481] F. Šišić, Koloman i Hrvati . . ., 38, 60—63.
[482] N. Tomašić, o. c., 121—124.
[483] F. Šišić, Priručnik . . . I/1, 464, 501, bilj. 3.
[484] M. Barada, o. c., 203.
[485] S. Antoljak, o. c., 140 i bilj. 88, 123, 131, 134, bilj. 66, 141, 142.
[486] N. Klaić, Povijest Hrvata . . ., 33, 74, 80.
[487] S. Gunjača, o. c., 169—172.

Riječ ili izraz »Qualiter« upotrebljava se i u poveljama XII stoljeća. Tako u onoj iz 1118, kojom dužd Ordelafo Faledro sklapa s Rabljanima ugovor, druga rečenica počinje s tim izrazom. Taj »Qualiter« ima i zadarska listina od 1177. g.[488] Zatim i u historiji Tome Arhiđakona postoji nekoliko poglavlja, koja počinju sa »Qualiter ...«[489] s kojom riječi su napisani i brojni natpisi u zborniku »Libellus policorion, qui et tipicus uocatur«, pisanom goticom XIV stoljeća.[490] Nadalje u Tr stoji: »*Colomanus dei gratia* [S. A.] filius Vladislaui regis Hungarie«,[491] dok u Vr piše: »*Collomanus filius* [S. A.] Vladislaui[492] Regis Hungarie«, a u Sr: »*Colomanus filius* [S. A.] Vladislaui Regis Hungarie«.[493]

Inače ovo prvo ime vladara imamo u natpisu iz 1105. g. oko tornja Sv. Marije u Zadru i ono glasi: »Colomanus«, a na 4 stupa u prostoriji tornja Sv. Marije,[494] te iznad groba Većenege »R. Colomanus«,[495] dok u Tominoj historiji uvijek stoji »Colomannus«. Isto tako kod Tome Vladislav se na dva mjesta naziva »Vladisclauus«, a na jednom nešto kasnije u tom istom tekstu piše se »Vladislaui«.[496]

U Tr stoji »totam Chrouaciam«,[497] u Vr »totam Chorouaciam«,[498] a u Sr »Crouaciam« s time da je anonimni pisac-prepisivač stavio iznad teksta između »proposuit« i »Crouaciam« izraz »totam«.

Međutim u tekstu Tomine historije stoji i »Croatia«, a najčešće »Chroatia«, dok samo jedanput »Chrouatia« (u XI poglavlju).[499]

Riječ »Chroates« piše u Tr, Toma ih naziva i »Chroate«,[500] u Vr stoji »Chrouattes« i »Crouates«, a u Sr »Crouates«.

Međutim i Tr i Sr imaju »ad pugnam«, a samo Vr »ad pugnandum«. Isto tako u Tr i Sr jednako se piše »conscilio«, a u Vr »consilio«. Tr i Sr imaju u dva navrata »XII.«, a u Vr stoji »duodecim«. U Tr piše »Silicet«, u Vr je kratica, koja znači »videlicet«, a u Sr je »⁊«, što označuje riječ »scilicet«.

U Tr je »*comitem* [S. A.] Gurram«, dok u Vr i Sr piše »*Comittem* [S. A.] Gurram«.

Tr ima »chaçictorum«,[501] u Vr ista riječ se piše »chacittorum«, a u Sr »Chaçittorum«.

I u Tr i u Sr piše »Chuchacorum« a u Vr stoji »chuchacorum«. Dakle nikako nije u Tr »Chuchatorum« ili čak »Chucharorum«, kako pretpostavlja

[488] SCD II, 30, 149.
[489] Thomas Archidiaconus, o. c., 32, 28, 31, 56, 60.
[490] Fr. Rački, Istraživanja ..., Rad JAZU XXVI, 161—164.
[491] Ne znamo kako nam se uvukla greška »Hungarie« (Gl. S. Antoljak, o. c., 145).
[492] U prijepisu rukopisa Tome, učinjenom 20. g. XVIII st. začudo piše: »Colomanus filius *Vuladislaui* [S. A.] Regis Hungarię ...« (A JAZU-I-d-22 - Incipit Historia ..., 28).
[493] Ne »Ungarie«, kako je pogrešno ponovno unio slagar (Gl. S. Antoljak, o. c., 145).
[494] U kapelici ispod tornja sv. Marije piše V. Brunelli (Storia della città di Zara I, Venezia 1921, 331).
[495] V. Brunelli, o. c., I, 333.
[496] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 60, 61, 58, 78.
[497] Ne: Chroaciam, kako donosi M. Barada (o. c., 203).
[498] Ne: Chrouaciam po Baradi (M. Barada, o. c., 203).
[499] Thomas Archidiaconus, o. c., 8, 25, 33 itd.
[500] Thomas Archidiaconus, o. c., 25.
[501] Ne: Chaçichorum, kako su prije čitali M. Barada (o. c., 204) a za njim i S. Antoljak (o. c., 145).

Barada,[502] ali nije ni onako kako je mislio Antoljak[503] da je i u Tr i u Vr »Chucharorum«, već jedino »Chuchacorum«.[504]

Zatim u Tr ima »Subbichorum«,[505] u Vr je »subbithorum« a u Sr »Subbicorum«. Međutim Barada komentira ovaj izraz tako što kaže da Sr ima »Subbithorum«, Vr: Subbithorum, a Tr: Subbithorum.[506] »Çuddomirithorum« je, kako vidimo, u Tr, »Çuddomirorum«[507] je u Vr a u Sr je »Çuddomiritorum«,[508] što i Barada donosi.[509] Nadalje i Tr i Sr imaju »*Comitem* [S. A.] Georgium«, a Vr opet se vraća na »*Comittem* [S. A.] Georgium«.

U Tr piše »Snaçithorum«,[510] u Sr »Snaçitorum«, što Barada navodi da je nečitljivo,[511] dok u Vr stoji »snaçittorum«.[512]

Naziv plemena »Murithorum« se tako piše u Tr, dok u Vr stoji »cithorum« (s ponovnim »comittem«),[513] a pri kraju — iznad toga retka — ostavljena je od strane anonimnog pisca upadljiva praznina kao da se premišljao da li da stavi nešto prije toga ili pak da popuni ovaj naziv. U pogledu čitljivosti imena toga plemena još je gore stanje u Sr, gdje se vidi da je nešto mijenjano i stvorena je velika mrlja, ipak ne sasma nečitljiva, jer se vide zadnja slova: »... chor.«. Zanimljiv je i izraz u Tr i Sr: »Gussithorum«, dok u Vr piše »Gusichorum« (prvo slovo je prepravljeno u veliko pojačano: G). Karakterističan je i naziv u Tr: »Karinensium et ... Lapçanorum«, te u Vr »carinensium et ... lapçanorum«, a u Sr »Charinensium et ... Lapçanorum«.

»Pribislauum de genere Politchorum«[514] piše u Tr, »pribislauum de genere politchorum« u Vr, a u Sr je ovo ime sasma nečitljivo, dok je »politchorum« kao i u Vr.

I Tr i Sr pišu ime »Obradum«,[515] a u Vr je »hobradum«. Pleme »Laçnicithorum« stoji u Tr, u Vr piše »lasniçithorum« a u Sr je sasma zamrljano to mjesto gdje se ovo pleme spominje i zbog toga je potpuno nečitljivo.

Začudo je pisar u Vr pogriješio glede imena »Johanem«, jer je prvo napisao »hobradum« pa je onda to prekrižio i odmah iza toga stavio ono drugo ime (Johanem), koje imaju (bez takve greške) i Tr i Sr.

Dok u Tr i Sr piše »Jamometorum«, u Vr stoji »iamomethorum«, a tako je isto i s »Tugomirorum«, tj. »tugomirorum«[516] u Vr. Simptomatično je da

[502] M. Barada, o. c., 204, bilj. j.
[503] S. Antoljak, o. c. 145, 146.
[504] F. Šišić (Povijest ... /1925/, 639, bilj. 41) kaže da to anonim piše »Chucacorum« umjesto »Chucharorum«.
[505] Ne: Subbicorum (S. Antoljak, o. c., 146).
[506] M. Barada, o. c., 204, bilj. k.
[507] Ne: Çuddomirithorum (S. Antoljak, o. c., 146).
[508] Ne: Çuddomiricorum (S. Antoljak, o. c., 146).
[509] M. Barada, o. c., 204, bilj. 1.
[510] F. Šišić (1925), 639, bilj. 41 kaže da je anonim pogriješio što je stavio »Snaçithorum umjesto Suaçithorum«.
[511] M. Barada, o. c., 204, bilj. m.
[512] U prijepisu rukopisa Tome iz 20. g. XVIII st. stoji čak:« ... sancittorum ...« (A JAZU-I-d-22 — Incipit historia ..., 28).
[513] U istom prijepisu (20. g. XVIII st.) piše: »...cittorum ...« (A JAZU-I-d-22 — Incipit ..., 28).
[514] F. Šišić (1925, 639, bilj. 41) smatra da je anonim stavio pogrešno »Polithorum« umjesto »Poliçithorum«.
[515] Šišić kaže da je anonim napisao: Obridum umjesto: Obradum (Povijest /1925/ I, 639, bilj. 41), što je netočno!
[516] U istom rukopisu 20. g. XVIII st. je »... fugomirorum ...« (A JAZU-I-d-22 — Incipit ..., 28).

Tr i Sr imaju riječ »exhybuerunt«, a Vr »exhibuerunt«. Isto tako i u Tr i u Sr piše se »osculum«, a u Vr »oscullum«. U Tr doduše stoji »honoriffice tractans ad talem«, ali zato je u Sr »honoriffice eos tractans ad talem« a u Vr »honorifice eos tractans ad thalem«.

Vr i Sr imaju samo jednu riječ »suum«, Tr pak umjesto toga izraza ima cijelu rečenicu, koja glasi: »suas possessiones ac bona cum omnibus suis«. Sad opet Tr i Vr imaju zajedničko »pacifice« a u Sr »paciffice«.

Dalje u Vr i Sr nailazimo na: »predictarum generacionum«, a u Tr »predictarum generacio«.

Upadljivo je što u Tr glasi rečenica: »homines soluere censum *seu* [S. A.] tributum regie maiestati prephate nisi tantum teneantur *predicti domino regi* [S. A.] quando *aliquis inuaderet sua confinia*« [S. A.], dok u Vr: »omnes regie magestatis soluere censum *nisi* [S. A.] tantum teneantur *dominio* [S. A.] regi quando *aliqui inuaderent sua confinia regalia*« [S. A.], a u Sr je: »homines regie magestatis[517] soluere censum *nisi* [S. A.] tantum teneantur *domino Regi* [S. A.] quando *aliqui inuaderent*[518] *sua confinia regalia* [S. A.] ...«.

Ispisujući ovu razliku Barada dodaje da se uvelike razlikuje Tr od Sr i Vr. »Od Tr sačuvana je tradicija iz vremena, dok census i tributum nisu isto značili, naprotiv u Sr i Vr, kad je census bio = tributum.«[519]

Daljnji pasus u Tr glasi: »mitteret pro *eis*« [S. A.], a u Vr i Sr »mittet pro *ipsis*« [S. A.]. U Tr je »X. *equitum armigerum*« [S. A.], a u Vr i Sr: »X. *armigeris equitum*« [S. A.].[520]

I dok Tr ima »... predictarum *suis expensis* [S. A.] ...«, u Vr je: »... *prenominatharum suis sumptibus et expensis* [S. A.] ...«, a u Sr: »*prenominatarum suis sumptibus et expensis* [S. A.] ...«.

U Tr i Vr piše »hungariam«, a u Sr: »Vngariam«. Nadalje »sich« ima jedino Vr umjesto »sic«, kako stoji u Tr i Sr.

Konačno u Tr krajnja rečenica glasi: »De anno. domini. M.^{o}C.^{o}II.º et cetera«, u Vr: »De anno nostre redemptionis Millesimo C.so/=secundo/ ⸗ [= et], a u Sr: »de Anno nostre redemptionis M^{o}C^{o}II°.[521] et« (kratica kao i još nešto, što je izmrljano i nečitljivo!). Kako vidimo Baradina shematička filijacija ovih dodataka ne bi se mogla (sasvim) prihvatiti, jer se pojedini raznoliki izrazi isprepleću u sva tri prijepisa.

III

Po našem mišljenju »Pactama« u Tr mogla bi biti izvornik ona izgubljena »Conuentio« a u Vr i Sr neki drugi ili zapravo svima njima u korijenu je bio jedan zajednički izvor!

Da bismo došli do nešto bliže istine, pogledajmo još kako su od Lucijusa do danas naši historičari pojedine izraze iz toga dodatka prepisivali i donosili na svjetlo dana te kako su ih tumačili.

[517] Ne: magestati, kako piše M. Barada (o. c., 205, bilj. 28).

[518] U tom prijepisu rukopisa iz 20. g. XVIII st. čak stoji: »... inuaderen ...« (A JAZU-I-d-22 — Incipit..., 28).

[519] M. Barada, o. c., 205, bilj. 28.

[520] Dakle Sr nema samo »armigeris«, kako to piše M. Barada (o. c., 205, bilj. cc), a ni »decem ...«, kako piše S. Antoljak (o. c., 146).

[521] Začudo u prijepisu rukopisa iz 20. g. XVIII st. nalazimo: »... M°. C:^{mo} IIIJ« (A JAZU-I-d-22 — Incipit..., 28).

Lucius se, kako je sam izjavio, prigodom izdanja Tomine historije i »Qualitera« služio prijepisom, koji je učinio Petar Cindro,[522] »ex vetustissimo Codice in membranis descripto«. To je zapravo onaj Vr, koji je Cindro darovao Luciusu i on ga je zatim ostavio u Vatikanskoj biblioteci, gdje je bio zaveden pod broj 6525, a danas mu je signatura: 7019.[523] Sam pak Luciusov prijepis iz Cindra danas se nalazi u Luciusovoj ostavštini u Kaptolskom arhivu u Splitu,[524] a prema T. Smičiklasu u Luciusovu »De Regno ...« (Amsterdam 1666, 113) tiskan je onaj »Qualiter« iz Vatikanskog kodeksa ili rukopisa (Vr).[525]

U vezi s gore navedenim vrijedno je da taj Luciusov prepisani i štampani tekst usporedimo s vatikanskim i da se onda na njemu kritički zadržimo.

Tako npr. Lucius (L) 1668.[526] ima u svome »De Regno« u c. III sa strane (desne): »nepos« i »Patrui«, a u samome tekstu: »Crovaciam« i »Dravae«, dok Vr: »Chrouaciam« i »draue«. Zatim »Crovattes«, a Vr »Crouattes«. Dalje u L je »XII. tribubus Croatie«, a u Vr: »duodecim tribubus Crouacie«. L ima isprva »Comitem« i onda nastavlja samo: »C.«, a u Vr je svugdje: »Comittem« ili »Comitem«. U L je: »Cuchachorum« a u Vr: »Chuchacorum«. Zatim L ima: »Suddomirorum« i »Suacittorum«, a Vr: »Coddomirorum« i »Snacittorum«. U L je: »Lapcanorum« i »Polichorum«, a u Vr: »Lapçanorum« i »politichorum«. L ima: »Lasnicitorum«, a Vr: »lasniçitorum«. L »Tugumirorum«, a Vr: »Tugomirorum«. L: »talem«, a Vr: »thalem«; L: »praedicti«, »praedictarum« i »Regiae Majestati« a Vr: »predicti«, »predictarum« i »regie magestatis«. L: »Praenominatorum« i »Dravae«, a Vr: »prenominatharum« i »draue«. U L stoji: »sic« a u Vr: »sich«, zatim L ima: »Secundo«, a Vr: »Secundo ⸗« [= et].

Međutim na str. 370 ovoga svoga istoga djela, gdje završava tekst Tomine kronike, Lucius je stavio: Memoriale bonae memoriae Domini Thomae q. Archidiaconi Ecclesie Spalat.
Colomanus filius R. Vng ... loco patris ... dodavši marginalno s lijeve strane za filius i patris riječi: nepos i patrui.

U ovome tekstu pojedini izrazi su različiti od onih navedenih na str. 112, 114. Evo ih: R. Vng., Chroatiam, Dravae, Crovates, Croates, Crovatiae, vid., Guran, te: comitem (taj je izraz ovdje u cijelosti ispisan), Guddomirorum, Lapzanorum, Hobradum, Lasinizitorum, Tugomirorum, ad expen., D. Regis i secundo (malim slovima).[527]

Ali zato je u ovom Luciusovom »De Regno ...«, koje je 1748.[528] publicirao Schwandtner, sve ovako preštampano sa str. 112, 113. amsterdamskog izdanja, izuzev izraz: Crovatiam (odmah na početku).

[522] Lucius je, kako piše Farlati, ovaj Cindrov prijepis deponirao u »Collegium Hieronimianum Illyricorum de Urbe«, gdje ga više nema. (I. Kršnjavi, o. c., 132).

[523] I. Kršnjavi, o. c., 131.

[524] KAS-529 B — Ostavština I. Luciusa — Historia sal. maior, 90.

[525] On piše da u »Lucius De regno ... u prilogu Tome arciđakona [str. 370: S. A.] odštampan je *vatikanski* [S. A.] rukopis« (SCD II, 9).

[526] J. Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1668, 112, 113.

[527] J. Lucius, o. c., 370.

[528] Johanni Lucii de Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, J. G. Schwandtner: Scriptores rerum hungaricarum, dalmaticarum, croaticarum et sclavonicarum vetere ac genuini III, Vindobonae 1748, 109, 180.

Što se tiče Schwandtnerova izdanja »Tome« i »Pacta« taj je izdavač 1748. isto onako postupio kao i Lucius, tj. na kraju teksta te historije je stavio: »Colomanus . . . «.

Prema tome taj je tekst gotovo sasma identičan s Luciusovim na str. 370 izuzev naziv »Lasnizitorum« (Lucius 1668. ima Lasinizitorum) i dodatak na kraju ovih »Pacta« pod bilj. a). Naime tu je Schwandtner stavio ispod teksta u bilj. a) slijedeće: »Desinit hic Archidiaconi, cui antiquo caractere annexa est Nota, de Colomani Regis Vngarie cum Croatis *conuentione* [S. A.]; de qua lib. III. cap. III. Regni Dalm. et Croat. dictum fuit«,[529] što Lucius (1668) donosi u notama o Tominoj historiji na str. 473, a ne odmah na završetku teksta ovog ugovora.

Kada je Kukuljević[530] 1861. g. objavljivao »Pacta conventa seu conditiones, quibus duodecim tribuum Croaticarum legati Colomanum Croatiae Regem agnoscunt« [!S. A.], on je na kraju teksta nadodao da je »Ex antiquissimo Historiae Salonitanae Thomae Archidiaconi manuscripto, in Bibliotheca Comitis Fanfogna-Garagnin Tragurii asservato«.

Međutim evo kako se on u pogledu toga služio. Prvo nije dao ono »Qualiter . . . « kao što je u Tr. Zatim stavlja »Colomanus filius (nepos) Vladislai Regis« umjesto »Colomanus dei gratia filius Vladislaui«. Onda K ima »ungarie« i »Regnis«, a Tr: »hungarie« i »regno«. Dalje K: »Chroatiam« i »Crouates« a Tr: »Chrouaciam« i »Chroates«. K: »pugnandum«, a Tr: »pugnam«. U K je: »consilio« i »Chrouacie«, a u Tr: »conscilio« i »Chroacie«. K ima »videlicet« a Tr: »Silicet«. U K je »Comitem Guran (Juran)«, u Tr: »comitem Gurram«. K: »Chacithorum«, Tr: »chaçictorum«. K: »Chucchacorum (Kukar)«, Tr: »Chuchacorum«. K: »Marmognum«, u Tr: »Marmognam«. K: »Subithorum (Šubić)«, u Tr: »Subbithorum«. K: »Çudomirorum (Čudomirić)«, Tr: »Çuddomirithorum«. K: »Suacittorum (Svačić)«, Tr: »Snaçithorum«. K: »Muritorum (Murić)«, a Tr: »Murithorum«. K: »Gusichorum (Gušić)«, Tr: »Gussithorum«. K: »Carinensium«. Tr: »Karinensium«. K: »Lasniçitorum« (Lasnić)«, u Tr: »Laçnicithorum«. K: »Mirognum«, Tr: »Mirogum«. K: »honorifice eos«, Tr: »honoriffice«. K: »quod omnes predicti teneant suum«, Tr: »quod omnes predicti teneant suas possessiones et bona cum omnibus suis«. K: »praedictarum generacionum«, Tr: »predictarum generacio«. K: »Regie maiestati soluere censum«, Tr: »soluere censum seu tributum regie maiestati prephate«. K: »confinia«, Tr: »sua confinia«. K: »mittet«, Tr: »mitteret«. K: »pro ipsis«, Tr: »pro eis«. K: »decem armigeris equitum«, Tr: »X. equitum armigerum«. K: »prenominata«, Tr: »predicatarum«. K: »cum suis sumptibus et expensis«, Tr: »suis expensis«. K: »Vngariam«, Tr: »hungariam«. K: »nostre redemptionis. Millesimo C⁰ secundo«, Tr: »domini M.⁰C.⁰II.⁰ et cetera«.

Prema tome jasno je da se Kukuljević nije služio sa Tr, iako je to izričito naveo.

Zbog toga je potrebno pogledati i onaj »Memoriale« koji je Rački 1864. godine objelodanio usporedo sa Cap. XVII. Tomine historije kao »izvorni tekst obiju spisa«. Drugim riječima on je onaj »Memoriale« prepisao iz Vat.

[529] Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatinorum: J. G. Schwandtner, o. c. III, 634, 635.
[530] J. Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Jura . . . I, 24, 25.

rukopisa, koji je »svestrano pregledao, proučio paleografičke biljege i raspitao ine vještake«.

No unatoč tome on je svojevoljno učinio neke izmjene u tom čitanju i prepisivanju. Tako je umjesto »Chorouatiam« i »Cruattes« stavio »Chroatiam« i »Crovates«, te »Croates«, a treba »Crouates«. Nadalje nije »tribubus Crouatiae« nego »tribubus crouacie«. Također nije »Guran« već »Gurram«; nije »Chacittorum« već »chacittorum«. Ne piše »Chuchacorum« nego »chuchacorum«, ne »Marmogniam« već »Marmognam«. Nije »Guddomirorum« već »Çuddomirorum«. Nije »Suacittorum« nego »snaçittorum«. Ne piše: »Cithorum« nego »cithorum«. Nije »Lapzanorum« već »lapçanorum«. Isto tako ne piše »Lasnizitorum« nego »lasniçitorum«, kao ni »Jammomethorum« već »iamomethorum«. Isto tako nije nam poznato zašto je Rački uzeo od Kukuljevićevih Jura izraz: »prenominata« iako nijedan od ona tri rukopisa nema takvu riječ.[531] Kada je Kukuljević nanovo publicirao 1875. g.[532] »Bilježku o ugovoru dvanaest hrvatskih županah s kraljem Kolomanom«, on je na kraju ovoga spisa doslovno rekao ovako: »Iz rukopisah knjižnice grofa Fanfonje u Trogiru 'Chronica salonit. Pontif. p. 546. i knjižnice Vatikanske br. 7019'.«

Tom prilikom je kao i 1861. ispustio naslov »Qualiter . . .«. Zatim je napisao »Ungarie«, a Tr i Vr imaju »Hungarie«.

K ima »Chrouatiam«, a Tr »Chrouaciam«, dok Vr »chorouaciam«. U K je »Crouates«, u Tr »Chroates«, a u Vr »Crouattes« i »Crouates«. U K piše »Crouacie«, Tr ima »Chroacie«, a Vr »Crouacie«. K »Guran«, a Tr i Vr »Gurram«. K ima »Chucchacorum« i »Marmogniam«, Tr »Chuchacorum« i »Marmognam«, a Vr »chuchacorum« i »marmognam«. Kod K je »Çuddomirorum« s opaskom da u Vat. rukopisu piše »Guddomirorum«. Međutim ovdje stoji »Çuddomirorum« a u Tr »Çuddomirithorum«. Nadalje K ima »Suacithorum«, Tr »Snaçithorum«, a Vr »snaçittorum«. K zatim donosi »Murithorum (Mogorouithorum)« s opaskom da je u Vat. rukopisu »Cithorum«. K ima »Gusichorum«, Tr »Gussithorum«, Vr »Gusichorum«. K »Jammomethorum«, Tr ima »Jamometorum«, a Vr »iamomethorum«. U K je »Mirognum«, u Tr »Mirogum« a u Vr »mirogum«. K i dalje ima »suum« kao i Vr. Ali zato u K piše »regie maiestati soluere censum«, u Tr »soluere censum seu tributum regie maiestati prephate«, a u Vr »regie magestatis soluere censum«. K ima »decem«, a Tr i Vr »X.«. U K stoji »generacione prenominata« s tumačenjem da u Fanfogninu rukopisu [tj. Tr: S. A.] piše »prenominatarum«.

I na kraju, iako u Tr piše »et cetera«, a u Vr »et« (kratica), K je ovaj tekst — ovaj spis ili »bilježku«, kako je on inače zove, završio samo s godinom.

Što se tiče Račkoga on je 1877. godine također objelodanio taj isti »Memoriale« na osnovi Luciusa — i kako kaže — isporedio ga s onim rukopisom u biblioteci Fanfogna u Trogiru,[533] što je jedva tako. Naime on je ostao na nazivu »Memoriale«, iako je vidio u Tr drugi naslov »Qualiter . . . « i unatoč tome što je na to čak upozorio naučnu javnost.[534]

No da ne duljimo: ako sada taj tekst (objelodanjen 1877. g.) usporedimo s onim u Luciusa i Tr, onda ćemo zapaziti u prvom redu da je Rački (R)

[531] Fr. Rački, Ocjena . . . , Književnik I, 376, 369, 376, 377.
[532] J. Kukuljević Sakcinski, Codex . . . II, 4.
[533] RD, 481, 482.
[534] Fr. Rački, Iztraživanja . . . , Rad JAZU XXVI, 175.

začudo ostavio izraz »Chroatiam«, iako Tr ima »Chrouatiam« a L »Crovatiam«. Nadalje Rački piše »Chrouates«, a Tr ima »Chroates«, dok L »Crovattes«. I R kao i L imaju »pugnandum« a Tr »pugnam«. R piše »Chrouates«, u Tr je »Chroates« a u L »Croates«. I R kao i L imaju »consilio«, dok je u Tr »conscilio«. R ima »XII nobiles«, tako i Tr, a samo L »duodecim . . .«. U L je »Gurram« (kao i u Tr), a u R »Gurran«! »Chaçittorum« ima R, u Tr je »chacictorum« a u L »Chacittorum«. R piše »Chucharorum« a Tr »Chuchacorum«, dok L »Cuchachorum«. R ima »Marmogniam« (kao i 1864. g.), a Tr i L »Marmognam«. R i Tr pišu »Çuddomirithorum«, a L »Suddomirorum«. R pak »Suaçithorum«, Tr »Snaçithorum«, a L »Suacittorum«. R »Murithorum (1864: Cithorum), a tako i Tr, dok L »Cithorum«. R ima »Gusithorum«, Tr »Gussithorum«, a L »Gusichorum«. I R i L imaju »Carinensium«, a Tr »Karinensium«. »Lapçanorum« je kod R i u Tr, a u L »Lapcanorum«. R ima »Pol(et)ithorum (1864: Politchorum), Tr »Politchorum«, a L »Polichorum«. »Hobradum« je kod R, Tr i L »Obradum«. R i Tr »Laçnicithorum«, a L »Lasnicithorum«. R i L »Jamomethorum«, a Tr »Jamometorum«. R i Tr »Tugomirorum« a L »Tugumirorum«! I R i L imaju »suum«, a Tr »suas possessiones ac bona cum omnibus suis«. R i L pišu »predictarum generacionum«, a Tr »predictarum generacio«. R i L imaju »regie maiestati solvere censum«, a Tr »soluere censum seu tributum regie maiestati prephate«. I kod R i kod L nalazimo »sua confinia regalia«, a Tr ima samo »sua confinia«. R i L donose »mittet« a Tr »mitteret«. R i L »pro ipsis«, Tr »pro eis«. R »decem«, Tr i L »X.«. R i L »armigeris equitum«, a Tr »equitum armigerum«. R »predicta«, Tr »predictarum« a L »praenominatorum«. R i L »suis sumptibus et expensis«, a Tr »suis expensis«. R i L pišu »de anno nostrae redemptionis«, Tr »De anno domini«. R »M° C° II°«, u Tr stoji »M.C.II. et cetera«, a L »millesimo C. Secundo«.

Međutim u ovome izdanju Tominc HS, koja je posmrtno izašla 1894. g., Rački je stavio dvostruki naslov onome ugovoru: »Memoriale . . .« i »Qualiter . . .«, koji je spojio. Tom prilikom je naznačio da u Tr umjesto »Memoriale« piše: »Explicit memoriale . . .«, dok u Vr da manjka »Qualiter . . .«. Ujedno je iznio da se ovaj »Memoriale« nalazi u »cod. spal. *fol. 121*« [S. A.] sasma odijeljen od prijašnjega teksta. On je napisan kasnijom drugom rukom gotičkim pismom XV stoljeća [*posteriori manu saec. XV litteris gothicis:* S. A.]. U drugim pak rukopisima nalazi se povezan na kraju s istim pismom kao dodatak prijašnjemu tekstu.[535] Doista iz ovakvoga obrazloženja, a uzevši u obzir da u bilješkama ispod teksta »Qualitera« samo citira razlike u Vr i Tr, ne može se sa sigurnošću ustvrditi da je uzeo za osnovu onaj splitski tekst, kao što je to rekao T. Smičiklas, tj. da je uzeo »za osnovu spljetski rukopis, a donosi varijante trogirske«.[536]

U samome pak tekstu koji je ovdje objavio Rački, naići ćemo na neke izraze koje nijedna od one tri »apendikule« nema ni po poretku riječi a ni po broju. To se u prvom redu odnosi na onaj dvostruki naslov. Zatim na izraze: »dei gratia (rex)«, »Suacithorum«, »Carinensium . . . Lapzanorum«, »Pol (et)ithorum«, »Laznizithorum«, »Jamomet(it)horum«, »Mirognum« i »regalia confinia«.

[535] Thomas Archidiaconus, o. c., 58 i bilj. c.
[536] SCD II, 9.

No ipak je najčudniji i najzagonetniji u svemu tome tekstu (za koji kao i za cijelo ovo djelo nisu uopće dani ispravci a to je bio običaj; da ih je bilo, svakako bi bili navedeni na kraju knjige s obzirom na to što se radi o prvorazrednom i značajnom izvoru, u kome sve mora biti točno štampano), onaj broj i izraz: »*X.X.X.* [S. A.] armigeris equitum de qualibet *generacione prenominata*« [S. A.]. Od 1894. tj. od kada je objelodanjen ovaj brojčani podatak pa sve do 1900. nijedan od naših naučnih radnika nije se pozabavio tom »apendikulom«, njenim sadržajem i onim brojem konjanika. Tek 1900. je I. Kršnjavi samo lapidarno, bez ikakva obrazloženja i usput napisao: »U Račkovu je izdanju brojka X.X.X. tiskarska pogreška«[537] i ništa više.

I tako je ostalo sve do 1968, o tome se nije govorilo jer se smatralo da je time sve dokončano i jasno.

Istom te godine opširno je na ovu brojku u tekstu Račkoga obratio pažnju S. Antoljak, smatrajući da je ta brojka i danas činjenica i da je vrijedno o njoj raspravljati, jer mijenja mnogo štošta u vezi s pojačanjem autentičnosti i starosti »apendikule«.[538]

Slijedeće je godine V. Foretić u svome radu »Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine« prepričavajući ovaj ugovor jednostavno prihvatio ovu brojku »trideset konjanika«, ne obrazloživši zašto to čini.[539] Inače je Rački donoseći tekst ove »apendikule« 1894. izvršio i izmjenu toga spisa nasuprot onom izdanom 1877, bez ikakva obrazloženja. Tako je u tekst od 1894. ubacio izraz »dei gratia«, koji nije imao 1877, kao i »Hungarie« umjesto prijašnjega izraza »Ungarie«. Zatim je stavio »Chrouatiam« i »Chroates« umjesto izrazâ »Chroatiam« i »Chrouates«, ostavivši i ovdje ipak prijašnji izraz »tribubus Chrouatie«. Ali je zato 1894. promijenio »uidelicet« iz 1877. u »*silicet*« [S. A.]. Isto tako je sada izmijenio ime »Guran« u »Gurram«, »maiestati« u »magestati«, »confinia regalia« u »regalia confinia«, »mittet« u »mitteret«, »decem« u X.X.X.«, »generatione predicta« u »generacione prenominata«, »suis sumptibus et expensis« u »suis expensis«. Tom prilikom se osvrnuo u bilješkama i na izraz »suum«, koji je u tekstu zadržao. Ujedno je stavio u bilješke da Tr ima »suas possessiones ac bona cum omnibus suis«, te da pored »censum« Tr ima i »seu tributum«, a glede »suis expensis« u Vr piše »suis sumptibus et expensis«.[540]

Kako vidimo Rački se 1894. godine pretežno služio Tr tekstom, za tada mu već poznati Sr ovdje nemamo dokaza da ga je upotrebljavao, iako nije isključeno, dok mu je baza ipak bila i ostala »apendikula« u Vr. Znači on je ovdje objelodanio izmiješani tekst, u kome kulminira ona brojka »X.X.X.«, za koju možemo samo pretpostavljati odakle ju je zapravo uzeo.

Interesantno je objavljivanje ove tzv. Appendicula Traguriensis po I. Kršnjavome. Iako je naveo da će odštampati »naknadnu bilježku k historiji

[537] I. Kršnjavi, o. c., 136, bilj. 1.
[538] S. Antoljak, o. c., 147, 148.
[539] V. Foretić, o. c., 804. God. 1977. V. Foretić je u svome referatu o ovome našem radu ipak dao obrazloženje kako je došao do broja 30 konjanika. Naime on se »povodeći se za Račkim« pritom »zaletio, jer je ispravnije bilo reći deset konjanika, kao što je u sva tri glavna primjerka vijesti o ugovoru . . . Razlika između 'deset' i 'trideset' jest znatna, i važno je da li je u *prvobitnom ugovoru* [S. A.] stajalo 'deset' ili 'trideset', no za samu bit ugovora ipak nije prevažno«, zaključuje Foretić.
[540] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 59.

salonitanskoj po najstarijoj redakciji u trogirskom rukopisu«, čiju je i fotosnimku priložio (tabla III), on nas je u tome pogledu ipak razočarao. Naime samo se djelomično služio Tr rukopisom, a nešto i onim tekstom HSMI u izdanju Račkoga.

To dokazuju ovi izrazi: Hungariae (Tr: Hungarie), Chroatiam (Tr: Chrouaciam), subjugare (Tr: subiugare), uoluerint (Tr: uoluerunt), consilio (Tr: conscilio), Chrouacie (Tr: Chroacie), scilicet (Tr: Silicet), Chacitorum (Tr: chaçittorum), Subbithorum (Tr: Subbichorum, a R: Subbithorum), Suacithorum (Tr: Snaçithorum, R: Suacithorum), Carinensium ... Lapzanorum (Tr: Karinensium ... Lapçanorum a R: Carrinensium ... Lapzanorum), Polithorum (Tr: Politchorum), Laznizithorum (Tr: Laçnicithorum, a R: Laznizithorum), Mirognum (Tr: Mirogum, a R: Mirognum), exhibuerunt (Tr: exhybuerunt, a R: exhibuerunt), honorifice (Tr: honoriffice a R: honorifice), magestati (Tr: maiestati, a R: magestati), sua regalia confinia (Tr: sua confinia, a R: sua regalia confinia), generacione prenominata (Tr: generacione predictarum, a R: generacione prenominata), de anno nostre redemptionis (Tr: De anno domini, a R: de anno nostre redemptionis), M°C°II° (Tr: M.°C.°II.° et cetera, a R: M°C°II°).

Jedino je dakle Kršnjavi upotrijebio iz Tr u punoj mjeri pasus: »... solvere census seu tributum« a ispustio »regie maiestati prephate«, koji je kao i Rački stavio ispred »solvere ...« i odmah prešao na »nisi tantum ...« i opet kao Rački.[541] Takvo Kršnjavijevo objelodanjivanje teksta ne odgovara njegovoj izjavi da će ga štampati »po najstarijoj redakciji u trogirskom rukopisu« i u najmanju ruku neobično je!

Kada je T. Smičiklas 1904. objelodanio II svezak svoga CD, on je u njega stavio pod 1102. g. i »Memoriale Tome arciđakona. *Odlomak listine u ugovoru* [S. A.] dvanaest hrvatskih župana, poglavica dvanaest hrvatskih plemena, s kraljem Kolomanom«. Ujedno je Smičiklas na koncu ove »listine« obrazložio zašto je uzeo »za osnovu« Trogirski rukopis Tome Arhiđakona, gdje je »Memoriale«, koji doduše »nije stariji od spljetskoga, ali nije oštećen i ima dvije tri riječi, koje *jasnije pokazuju da je ovo izvod iz listine* [S. A.] ...«. Štampajući tekst »Memoriala« iz Tr, Smičiklas ga je samo isporedio sa Sr. Ali zato ne i sa Vr, premda mu je bio poznat, jer je Kršnjavi donio već 1900. njegov faksimil.

Unatoč tome Smičiklas je poput Račkoga u tekst stavio »dei gracia rex«. Ali je pogriješio kada je komentirajući riječi »filius Vladislaui« naveo ispod crte da je »dva puta precrtano«[542] — samo što? Zapravo on je tom prilikom mislio na slovo »i« u Tr, što je točno. Ne obazirući se dalje na to što su u Tr stalno točke, on ih ne stavlja kao što ih i ne pretvara u sadašnje zareze. Isto tako nepotrebno stavlja velikim slovom »Dalmaticum«, što nema Tr. Također je pogriješio u čitanju imena nekih plemena. Tako npr. nije »Subbithorum« već »Subbichorum«. Isto tako u Sr je »Subbicorum«, a ne »Subbitorum«. U Tr ne piše »Polithorum« nego »Politchorum«, a kada objavljuje riječ »aliquis«, ne stavlja u bilješku da Sr ima »aliqui ...«. Kada navodi »sua confinia«, ne kaže da u Sr glasi: »sua confinia regalia« kao ni glede izraza

[541] I. Kršnjavi, o. c., 135, 136.

[542] Komentirajući na ruskom prijevod ovih »Pacta« pod naslovom »Dogovor vengerskogo korolja Kolomana s horvatskoi znatju 1102 g.« izdavači »Hrestomatija po istorii srednih vekov« (II, 683, bilj. 1), a slijedeći Smičiklasa, pišu da »eta netočnost ispravlena: slovo 'Vladislav' parečerknuto«!

»eis« da je u Sr »ipsis« te »equitum armigerum« da je u Sr »armigeris equitum«. Na kraju donosi izraz »et cetera« ali ne stavlja u bilješku obrazloženje da je u Sr ovo mjesto dosta nečitljivo i samo se jasnije vidi riječ koja znači »et«.

Šišić, iako je 1907. u svojoj knjižici »Koloman i Hrvati 1102.« priložio u tekstu faksimil dodatka »trogirskom rukopisu Tome arciđakona (Ugovor između Hrvata i Kolomana kralja ugarskoga god. 1102.)«, a u dodatku toj istoj knjižici pod naslovom »Transkripcije priloženih isprava. 1. Dodatak trogirskom rukopisu Tome arciđakona« štampao taj tekst, on je kao i Smičiklas stavio također »dei gracia (rex)«, a po njemu i onaj »s(c)ilicet«. Međutim ispisao je samo »Chacittorum«, a ne »chaçittorum«, pa opet »Subbithorum« i »Cuddomirithorum« umjesto »Subbichorum« i »Çuddomirithorum«, zatim nije »Snacithorum« nego Snaçithorum« kao što nije »Lapcanorum« već »Lapçanorum«. Dalje piše »Polittthorum« a treba »Politchorum« te »Lacnicithorum« umjesto »Lacnicittorum«, dok je »Hungarie« na početku teksta i »Hungariam« pri kraju teksta pisano u Tr malim slovima.[543]

Tomašić pak na kraju svoje knjige pod »A. Kolomanove hrvatske listine« u naslovu »I.a) Trogirska apendikula povjesti Tome arciđakona *sastavljena na temelju listina od godine 1102.*« daje tekst »Memoriale bone memorie domini Thome, quondam archidiaconi ecclesie spalatensis« i odmah zatim prelazi na njegov sadržaj riječima: »Colomanus filius ...«

No tom prilikom je objelodanio uistinu sve drugo negoli trogirsku »apendikulu«. Naime on je uzeo naslov »Memoriale ...« od Documenta Račkoga kao i tu i tamo daljnji dio teksta. Ali je u velikoj mjeri upotrijebio i SCD II mijenjajući tekst prema svome nahođenju da završi s izrazom »generacionum prenominatorum« i *»de anno nostrae redemptionis M°C°II° et cetera* [S. A.]«, što nema ni u jednom tekstu sadržaja svih ovih triju »apendikula«.

Donoseći na ovako neobičan način ovaj »Memoriale« ili »dodatak« i iznoseći gdje je sve štampan, služio se, kako je već rečeno, i sa SCD II, te nepravilno kaže da Smičiklas tu »donosi sve varijante«,[544] tj. varijante svih triju rukopisa!

I god. 1918, kada je Tomašićev prevodilac na njemački jezik I. Bojničić objelodanio ovaj isti njegov rad, tu je ostao na latinskom isti tekst kao i 1910. uz izvjesne manje izmjene. Tako je sada pisalo »Crouatiam« i »Crouates« a 1910. »Chrouatiam« i »Chrouates«. Zatim sada »conscilio«, a prije »consilio«; onda »Crouatie«, a prije »Chrouacie«; sada »Gurram«, a 1910. »Guran«. Nadalje »Charrinensium« a prije »Carinensium«, »Politchorum« a 1910. »Polithorum«, »Jamometorum«, a prije »Jamomethorum«, te »Mirognum« a 1910. »Mirogum«. Dalje »mitteret«, a prije »mittet«, dok je sve ostalo do kraja teksta ostalo isto.

Pod bilješkom pak 515. Bojničić je nadodao da ovaj tekst slijedi od riječi do riječi splitski rukopis.[545]

I 1914. F. Šišić, prilažući u svome »Priručniku« faksimil teksta »Pacta« pod naslovom »Dodatak *t. zv trogirskom rukopisu* [S. A.] Tome arciđakona (Ugovor između Hrvata i Kolomana kralja ugarskoga god. 1102)« s naznakom da se njegov »original« nalazi u Budimpešti, on ga je odštampao kao »Doda-

[543] F. Šišić, Koloman i Hrvati ..., između 32—33 (faksimil), 97—99 (lat. tekst).

[544] N. Tomašić, o. c., 121, 122, 121, bilj. 1.

[545] N. von Tomašić, Fundamenta des Staatsrechtes ..., 213—215, 213, bilj. 515.

tak trogirskom rukopisu Tome arciđakona« započevši sa »Qualiter . . .«. Samo on je sada uzeo cijeli taj tekst jednostavno iz SCD II (8, 9), iako to nije nigdje naznačio. Naravno da je time učinio one iste pogreške kao i Smičiklas (npr. »Dalmaticum« itd.), od koga je čak uzeo i one kvačice ispod velikih i malih slova C i c.

Inače se gotovo ni u čemu taj njegov tekst iz 1914. ne razlikuje od onoga iz 1907. g. osim u riječi »Obridum (!)«, uz koju je sam stavio usklik (Obradum: 1907.), a tako i još na nekoliko mjesta.[546] Pa ipak ta je Šišićeva pogreška utoliko neobičnija što u Tr sasma jasno stoji »Obradum«!

Od 1914. pa do danas objelodanjivanjem ovih triju tekstova »Qualitera« te čitanjem i njihovom obradom ističe se naravno Barada, o čemu smo već prije govorili.

Zadnje, na žalost samo djelomično, objelodanjivanje i čitanje teksta iz »Codex Traguriensis« jest ono V. Novaka. On je tom prilikom također pročitao i onda napisao »dei gratia«, te »chuchacorum« [malim početnim slovom! S. A.]; zatim »marmognam«, a u Tr je »Marmognam«, te »petrum« koje počinje s velikim P, a to isto vrijedi i za »murithorum«, jer počinje s velikim uncijalnim M; isto tako nije malim slovom napisano ime »paulum« već velikim (»Paulum«).[547]

IV

Prije nekoliko godina kad je S. Antoljak ponovno radio u Arhivu JAZU u Zagrebu te u Arheološkom muzeju i Kaptolskom arhivu u Splitu, došao je u vezi s »Pacta« do vrlo zanimljivih novih arhivskih izvornih podataka.

Naime L. Jelić je uz pomoć kanonika i crkvenog arhivara Devića svojevremeno dobio na uvid onaj splitski codex, koji je imao »122 foliuma od pergamene«. O tome je Jelić pisao u nekoliko navrata F. Račkomu, koji mu je poslao svoje »tiskarske pokušaje« da napravi s tim rukopisom kolaciju, koju je ovaj i proveo.

Obavještavajući 1889. g. Račkoga o tome svome nalazu, Jelić mu je naznačio da »na fol. 121 ima *gotičkim pismenom 'Conuentio*[548] *amicitiae' inter Hungariae regem Colomanum* itd . . .[549] koja počimlje riječma: *Colomanus*

[546] F. Šišić, Priručnik . . . I/1, između str. 460—461, 527, 528.

[547] V. Novak, Latinska paleografija, 237, 330, 331.

[548] Inače ova riječ »conuentio« se javlja u listinama kartulara benediktinske opatije Sain-Aubin d'Angers od 1039—1055, 1056—1060, 1060—1081, 1082—1102 (Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Aubin d'Angers. Documents historiques sur l'Anjou I, Angers 1896, 115, 255, 87, 255).

[549] »Conuentio amicitiae« inter Hungariae regem Colomanum et Venetiarum ducem Vitalem Michaelem (1101) donosi kao svoj regest Fr. Rački (RD, 479). No netočno je što je Rački identificirao »conuentio amicitiae« sa »Conuenientia amicitiae« (RD, 480), jer prvi izraz znači: dogovor, ugovor pa i pogodbu, a drugi: suglasnost i slično. Svakako je frapantna sličnost između oba izraza. Unatoč tome ne možemo ipak vjerovati da ga je na osnovi ove Račkijeve »conuentio amicitiae« Jelić »izmislio« i da se usudio bez stvarne vizuelne podloge tako to servirati ovome čuvenome našemu paleografu i diplomatičaru (S. Antoljak, o. c., 123, 124, bilj. 10). Zanimljivo je da se u listinama XI i poč. XII st. kartulara ben. opatije Saint-Aubin pojavljuje čas »convenientia« u vezi s kupoprodajom i darivanjem nekretnina (Cartulaire . . . I, 70, 73—75, 82, 84, 85, 88, 116, 117, 162, 252) ili pak u istoj vezi i »conventio« (o. c. I, 87, 115—117, 255) koji znače isto u ovim izvorima. Izraz pak »Talis conventio inter eos facta est« javlja se i u osorskoj povelji od 30. I 1200 (SCD II, 346).

filius Vladislaui [S. A.] . . . i napried« kako je Rački objelodanio u »Mon. p. 481, 482. *Po svoj prilici Fanfognin Codex nije no prepis ovoga spljetskoga, i zato 'Memoriale bonę memorię' itd. spojena sa 'Conuentio' nije no bilježka na koncu fol. 120 b našega Codexa«* [S. A.], dodao je svemu ovome Jelić.[550]

17. XII 1889. Jelić piše Račkomu da mu uz ostale snimke u negativu ovoga Tominog rukopisa, 18. XII šalje i negativ »zadnje polovice fol. 120 b, gdje završuje Tomin tekst; a podnu tri note poznije ruke«.[551]

Četiri pak godine kasnije Jelić ponovno piše Račkomu da je kod splitskog fotografa dao »učiniti 2 snimka«, a jedan je, tj. »donji dio fol. 120 v. u izvornoj veličini«.[552]

Što mu je na sve ovo odgovorio Rački, nije poznato, jer nisu sačuvana njegova pisma, tj. zasada se nije pronašlo ni jedno pismo Račkoga upućeno Jeliću u vezi s Tomom i »Pacta«!

U svome pak kraćem opisu Tomine rukopisne »Coronica« na talijanskom jeziku, datiranom 24. XII 1889, isprva Jelić kaže da taj rukopis ima 124 lista, a nešto kasnije: u cijelosti 111 folija, te da manjkaju uz ostale i listovi 121 i 122. Sam pak Tomin tekst nalazi se na 2—120 lista (folija) a zadnji foliji sadržavaju bilješke od XIV do XVII stoljeća. Između njih značajna je bilješka u polovici »f. 124« [umjesto toga poslije je stavljena drugom rukom brojka: 122, a mnogo kasnije olovkom je prekrižena brojka: 124 i stavljena: 122 b: S. A.].[553]

U ostavštini Račkoga našlo se nekoliko listova, na kojima je obradio zadnje folije Tomina splitskog rukopisa. Tako je prvo opisao i ucrtao olovkom što sadržava fol. 120 b, a onda fol. 121 b, gdje je pisalo: »Colomanus filius . . . M°C°II°« i dodao: »Gotičkim pismenim XIV^og v. u sve 24 brazde.«[554]

Zatim je donio i fol. 122 b[555] s prvih šest redaka,[556] navevši da je u njima »bilješka nečitljiva«.[557]

Na ove zadnje listove Tomine kronike istom 1900. osvrnuo se I. Kršnjavi. On je naveo da su splitskom kodeksu »prišita kao fol. 121 i 122 dva lista pergamene izvan saveza pergamentquaternionâ. Pag. 1 fol. 121 samo je na gornjoj strani ispisana i nosi malo redaka (ilustracija 1). Na fol. 121 v. jest

[550] A JAZU — Ostavština Fr. Račkoga XIIa — Pisma raznih korespondenata Račkome — 261. L. Jelić Fr. Račkome, Split 6. XI 1889.

[551] A JAZU — Ostavština Fr. Račkoga XIIa — Pisma . . . 261. L. Jelić Fr. Račkome, Split 17. XII 1889.

[552] A JAZU — Ostavština . . . XIIa — Pisma . . . 261. L. Jelić Fr. Račkome, Split 19. X 1893.

[553] KAS-623 B. Gl. i Arheološki muzej u Splitu — Ostavština L. Jelića — Codice della »Cronica« di Tommaso Arcidiacono.

[554] Jelić ima f. 121 v: 1. Colomanus 23. M° C° II° — a s lijeve strane dolje napisao je plavom olovkom: 122 v., dok s desne strane običnom olovkom: 121 b (Arheološki muzej u Splitu — Ostavština L. Jelića . . .).

[555] Ovaj folij Jelić obilježava olovkom gore na lijevoj strani lista: 122 v., na desnoj strani u kutu dolje također olovkom sa: 122 b, a u lijevom kutu dolje plavom olovkom sa: 124 b.

[556] Za redak 1—4 kaže Jelić da je »illegabile«, za 4—15 *»nota in lettere gotiche — della Conventione«* [S. A.], u 5. retku čita samo: HOC a ostalo mu je u retku nečitljivo. Svakako se ne može iz već navedenih razloga nikako pretpostaviti da je Jelić na ovom listu vidio onu svoju »Conuentio amicitiae«, na koju je upozorio Račkoga (S. Antoljak, o. c., 134, bilj. 66).

[557] A JAZU — Ostavština Fr. Račkoga XII F 5 g — Sitne bilješke. Na kraju ovih listova na zadnjoj strani je napisano plavom olovkom: Zadnje 4 strane Cod. Spal. Tom, Archid.

ona na ploči II. otisnuta notitia. *Na fol. 122 ima daljnih bilježaka iz kasnije dobe, od kojih je samo jedna na posljednoj stranici važnija, ali nije čitljiva. Razabiru se imena hrvatskih plemena, a pismo je kurziv XIV. stoljeća* [S. A.]. Po tome je knjigoveža, koji je vezao knjigu, u codexu fol. 121 naopako uvezao. Sudeći po prepisu u vatikanskoj knjižnici vjerovatno je, da je današnja pag. 2. fol. 121 okrenuta bila prema pag. 2 fol. 120 na način, kako smo ploču I. i II. u ovu raspravu uvezali«, završava svoje rezoniranje I. Kršnjavi.[558]

I F. Šišić kaže da su splitskom rukopisu »prišita *kao folio 121 i 122 dva lista* pergamene izvan saveza s ostalim pergamenama. Strana prva folija 121. samo je u gornjem svom dijelu ispisana s nekoliko redaka, bez važnijeg sadržaja, *dok se na drugoj strani istoga lista nalazi zapis naš o ugovoru između Kolomana i Hrvata god. 1102.* Obje strane slijedećeg *folija 122.* također su ispunjene kraćim manje vrijednim bilješkama, pisane pismom XIV. i XV. vijeka. Prema tome je jasno, da su ova dva folija pergamene krivo uvezana: trebalo bi naime, da je najprije sadašnja druga strana prvoga folija *prva* strana njegova, dok je prva strana *drugoga*, to jest *zapis o ugovoru od god. 1102. imao biti na prvoj*, a tek onda dolaze za njim sve tri stranice redom one bilješke. To ne traži samo smisao, već i *starina pisma*, jer je paleografski ujamčeno, da je onaj 'memoriale' najprije napisan«, zaključuje Šišić slično kao i Kršnjavi.[559]

M. Barada ne ulazi uopće u ovaj problem, koji su na ovakav način pokušali razriješiti Kršnjavi i Šišić. On samo ukratko kaže da je »netko« pismom »14 st. na l. 120' ovog krnjeg rukopisa, neposredno po svršetku Tomina teksta dodao: 'Memoriale...' a na idućem listu 121. istoga ovoga rukopisa nalaze se različiti zapisi 16./17. st., a istom na 121' *Colomanus filius* it. d. tekst od Qualiter, ali bez ikakvog naslova, pisan goticom 14./15. st. Zato se u ovome rukopisu označeno *Memoriale* ne odnosi i nema veze s *Qualiter*, nego s Tominim djelom«, kaže Barada.[560]

Međutim, ako se isporedi sada sve ono što su naši naučni radnici i historičari iznijeli o ovim zadnjim listovima Tomina splitskog rukopisa, zapazit će se da među njima ima brojnih neslaganja i netočnosti.

U vezi sa svime ovime smatramo potrebnim da i mi iznesemo neka svoja zapažanja, temeljena na Jelićevim pismima i opaskama. Naime sadašnji format ovoga kodeksa je 0,260 × 0,165 m, dok su listovi 121 i 122 formata: 0,259 × 0,165. Po Jelićevu mjerenju visina listova je bila: 260—270 milimetara, a širina 165—170. Do otprilike LXXXXVIII strane napisani su rimski brojevi u gornjim desnim kutovima folija. Nazire se i broj: CIII, a dobro se vidi tek: CV i CVI, ali zato ne i: CVII. No već se lijepo uočuje broj: CVIII, dok je na foliju CIX kao ucrtano žutom tintom nešto što bi značilo ovaj broj. Od CX do CXVIII opet se dobro uočavaju brojevi, a na str. CXIX je izblijedio broj i tintom XIX stoljeća je ondje isprva stavljena brojka CIX, a onda je ispravljena u CXIX.

Na onoj strani lista gdje je broj 120 dolje olovkom napisan, vidi se u njegovom gornjem desnom kutu: C... [možda je to baš broj: CIX: ? S. A.], a gdje je naznačen također olovkom broj 121, gore se uočuje: CX..., dok gdje je napisan istom olovkom broj 122, izrezan je u desnom gornjem kutu komadić pergamene.

[558] I. Kršnjavi, o. c., 130.
[559] F. Šišić, Priručnik... I/1, 463.
[560] M. Barada, o. c., 201.

Prema tome od svih ovih brojki starijega doba (u obliku slova i brojeva), što ih Rački onako opširno opisuje da ih ima ovaj Tomin rukopis, jedino su se djelomično sačuvali rimski brojevi! Time postaje obruč oko ovoga kodeksa još čvršći, čudniji i zagonetniji.

Poznato je otprije da je Jelić još 3. X 1889. g. javio Račkomu da se na 109 b nalazi bilješka »Memoriale...« i za njom druga »Qui floruit...«. Nato je i Rački sve ovo zapisao olovkom i dodao da se nalazi na 120 b, što je sasma točno. Naime i danas tako piše na drugoj strani lista 120, tj. na listu 120 b ili 120', kako je to uočio Barada.

Jelić govori da se na listu 120 a nalaze »dvie bilježke kasnije dobe, koje sadrže njeke hronologičke podatke crpljene iz Tomine poviesti«. I Jelić i Rački također donose što je sve pisano pismom u 11 redaka na foliju 121 [121 a: S. A.], dok se Kršnjavi i Šišić zadovoljavaju suhoparnom izjavom da je 1. pagina folija 121 samo na gornjoj strani ispisana sa malo ili nekoliko redaka. Barada je pak u tome još kraći kada kaže da se na tom listu »recto« nalaze »različiti zapisi 16./17. st.«.

No sada kao najzagonetnije od svega toga dolazi bilješka koja je napisana na listu 121 b ili 121'.

Naime Jelić piše Račkomu da »na fol. 121 b ima gotičkim pismenim Conuentio amicitiae...« itd. koja počinje riječima: »Colomanus filius...« Nadalje da »po svoj prilici Fanfognin Codex nije no prepis ovoga spljetskoga, i zato 'Memoriale bonę memorię' itd. spojena sa 'Conuentio' nije no bilježka na koncu fol. 120 b našega Codexa«, pretpostavlja Jelić. Dakle on izjednačuje »Memoriale« sa »Conuentio«! Nadalje Jelić donosi da na fol. 121 v. (običnom olovkom je označio f. 121 v u lijevom gornjem kutu na svom listu, a u desnom kutu dolje: 121 b, dok je plavom olovkom u lijevom kutu dolje napisao: 122 v) *u 1. redku* [S. A.] stoji: Colomanus..., što je točno, a u *23. redku* [S. A.] M⁰C⁰II⁰ što nije točno, jer se taj datum nalazi u ovoj splitskoj »apendikuli« *istom u 30. redku* [S. A.]. No, ako je Jelić imao pred sobom tekst one njegove »Conuentio«, onda je to druga stvar i u pogledu sadržaja kao i redaka!

Inače, kako znamo, Rački je napisao (olovkom) da na istom foliju 121 b stoji: »Colomanus filius... M⁰C⁰II⁰« i dodao da je ovaj tekst napisan »gotičkim pismenim XIV^og v. u sve *24 brazde*« [S. A.]. Ni to nije tako, jer na tom foliju danas cijeli taj sastav obuhvaća *30 brazdi ili redaka* [S. A.]!

Kršnjavi piše da je »na fol. 121 v.« ona »na ploči II otisnuta notitia« [tj.: Colomanus... S. A.]. Šišić pak kaže da se »na drugoj strani istoga lista nalazi zapis o ugovoru između Kolomana i Hrvata...«, a Barada samo da se tek »na 121'« nalazi »Colomanus filius it. d. od Qualiter...«. No upravo u vezi s ovim listovima 120 i 121 treba upozoriti da je svaki od njih imao, kako smo već kazali, zapravo po dvije pergamene. Prema tome je i list 120 (danas on ima samo strane 120 a, 120 b ili 120 i 120') bio sastavljen od 2 lista, od kojih je *jedan isječen i netragom iščezao* [S. A.]. *Ovo isto se dogodilo* [S. A.] i s listom 121 (danas on ima samo strane 121 a i 121 b ili 121 i 121').

No i od ovoga je ostao također samo drugi list difilona ili arcusa[561] s onim bilješkama koje je Jelić opisao, a onda i Rački iz Jelićevih podataka ispisao.

[561] List pergamene, presavijen u sredini, zvao se u srednjovjekovnoj latinštini arcus, današnji arak ili tabak (V. Novak, Latinska paleografija, 61).

Nesumnjivo je *preostali list pergamene, obilježen danas sa brojem 120. mnogo stariji po kožnoj materiji od onoga također preostaloga lista sada označenog sa brojem 121. koji je mnogo mlađeg datuma* [S. A.].

Po svemu ovome bi se moglo zaključiti da je Jelić, s obzirom na detaljniji opis njihova sadržaja, vidio oba ova lista, tj. difilon ili arcus od 120 i 121, a je li ga i Rački imao pred sobom, to je zasada nesigurno i teško ma šta pretpostaviti ili kazati.

O današnjem listu s brojem 122 Jelić samo piše Račkomu da »ima silu bilježaka s obe strane«, a za 122 a zna za onu bilješku »1490 god.« s riječju »Coronica«, dok Rački općenito navodi u svojoj neizdanoj »Bilježci« kako listovi »122, 124« obuhvaćaju bilješke.

Što se tiče druge strane 122 (122 b) Jelić je mnogo više pročitao na njoj redaka (ovu je stranu f. 122 označio Jelić običnom olovkom: 122 v. ili 122 b, a plavom olovkom u već navedenom lijevom kutu dolje na listu: 124 b) nego Rački. Naime Rački je pročitao djelomično — i to opet zaslugom Jelića — mnogo manji broj redaka (20—37). Ujedno je napisao da je bilješka od 1. do 6. retka nečitljiva, ona od 7. do 17. pisana goticom XIV stoljeća, a u retku 36. i 37. pismom XVII stoljeća.

Kršnjavi je, kako je već prije rečeno, naveo da je od bilježaka iz kasnijeg vremena na fol. 122. važnija samo ona na posljednjoj stranici *»ali nije čitljiva. Razabiru se imena hrvatskih plemena, a pismo je cursiv XIV. stoljeća«* [S. A.]. Šišić je pak ustvrdio da su obje strane folija 122. također ispunjene kraćim manje vrijednim bilješkama, pisanim pismom XIV i XV stoljeća.

Međutim ni Kršnjavi a ni Šišić nisu si dali truda da tu stranu malo bolje prouče, iako je i te kako vrijedna pažnje. Naime prvo ta strana ima veliku lakunu, koja je gotovo sva tamno obojena. Gornja pak polovica ove strane je iz XIV, a druga polovica iz XVI i XVII stoljeća, kako to točno kaže Rački. Pa ipak bi se i ta strana dala sa sadašnjim tehničkim sredstvima dosta lako pročitati, a to bi bilo i neobično važno učiniti zato što se prostim okom s malo truda u prvoj polovici ove strane mogu uočiti riječi: »hec sunt ... rex« (3. redak), te »Subichi ... polichy ..«,[562] zatim »Cuchar ... cum rex ... Slauic ... Polithor ... generacione Gusichorum et ...«.[563]

U svome opširnijem opisu Tomina rukopisa, kada Jelić govori o trećoj signaturi ove kronike, donosi kako je: »... il f. 121 mancante e ommesso

il f. 122 è segnato 121
il f. 123 mancanto e ommesso
il f. 124 è segnato 122.«[564]

Kako su pak ovi današnji postojeći listovi 120, 121 i 122, koji su nanovo s preostalim listovima Tomina rukopisa ukoričeni u jednu knjigu — a bilo je već i krajnje vrijeme, jer je po Jelićevu opisivanju ovoga kodeksa njegov oblik bio bijedan i on je bio bez dvaju vanjskih kartona, dok je neki list bio otkinut — svojim sadržajem i smještajem izazivali nepotrebnu zabunu među našim naučnim radnicima, to je prvi Kršnjavi pokušao da riješi na originalni svoj domišljati način ovako zakučasto pitanje.

[562] Novo naše čitanje (4. IX 1973).
[563] S. Antoljak, o. c., 136—138, bilj. 67, 136.
[564] Arheološki muzej u Splitu — Ostavština L. Jelića — Il più antico codice della »Cronica« di Tommaso Archidiacono, str. 7.

Naime on je iznio da je »knjigoveža, koji je vezao knjigu, u codexu fol. 121 naopako uvezao«. Sudeći pak po prijepisu u vatikanskoj knjižnici on smatra vjerojatnim da je današnja pag. 2. fol. 121 [tj. 121 b: S. A.] okrenuta bila prema pag. 2. fol. 120 [tj. 120 b: S. A.].

Šišić je bio drugi i ujedno posljednji koji je također pokušao riješiti ovaj problem, ali mu je pristup bio nešto drugačiji. On je rekao da su u ovom Tominom rukopisu »prišita kao folio 121 i 122 dva lista pergamene izvan saveza sa ostalim pergamenama«. Prema tome je jasno da su ova dva folija pergamene krivo uvezana: trebalo bi naime da je najprije sadašnja druga strana prvoga folija prva strana njegova, dok je prva strana drugoga, to jest zapis o ugovoru od 1102. g. imao biti na prvoj, a istom onda dolaze za njim na sve tri stranice one bilješke.

Nakon toga donedavno se nitko od naših naučnih radnika i historičara nije pozabavio ovim zagonetnim pitanjem, taj problem ih uopće nije mučio i nisu ga uzimali u žarište svoje istraživačke sfere, te su preko njega prelazili kao da ne postoji. Izgleda, oni su se bili zadovoljili onim za njih meritornim tumačenjem Kršnjavoga i Šišića.

Međutim svi ovdje izneseni materijali i ponovne obrade navedenih listova kao i upozorenje na kontradiktorna mišljenja sasma pobijaju tumačenja ove dvojice naših historičara i ne mogu više izdržati sadašnju naučnu kritiku.

Naime po Jeliću, koji se služio neko vrijeme ovim Tominim rukopisom prije njegovoga novoga ukoričavanja, codex te »kronike« imao je 124 lista pergamene, a »sadašnji« u svemu 111.

Kasnije Jelić u istom kraćem opisu na talijanskom jeziku ove »kronike« iznosi što sadržavaju pojedine bilješke zaključno s listom 124 b.

I po Račkome je taj rukopis imao prvobitno 124 lista. No »sada ima 109 f. od pergamene, a jedan kašnji od papira«. Nadalje — i opet po Jeliću (6. XI 1889) — Tomin tekst je isprva sezao do lista 109 b, gdje se nalazila i ona bilješka »Memoriale ...« i »Qui floruit ...«. Nešto poslije je taj isti Jelić pisao Račkomu da se ta Tomina historija nalazi na 2—120 listu, a tako je pisao i Rački. Uz to Rački donosi i onaj zapis »Memoriale ...« i »Qui floruit ...«, ali ga meće na fol. 120 b. Znači da je 109 b tada postao i dobio novi broj: 120 b. I po navodu Jelića i Račkoga manjkali su listovi 121 i 123. Oni su svakako bili dijelovi (ili listovi) danas sačuvanih listova broj 120 i 121. Na taj bismo način, ako uzmemo i ove izgubljene listove, dobili kompletne brojeve folija 121—124, koje je tako signirao Jelić, a Rački bez rezerve prihvatio. Pa ipak držimo — i to ponavljamo — da je Jelić možda vidio neke od onih danas izgubljenih listova ili folija. To se odnosi uz već navedeni broj 109 b i na folij gdje je »Conuentio«, koja se po naslovu razlikuje od onoga »Colomanus ...«, što donosi bez ikakva naslova Rački s umjetno stvorenog folija 121 b.

Nadalje na osnovi materijala, koji citiraju Jelić i Rački, oni su obojica l. 123 smatrali izgubljenim, a što se tiče l. 121 njega također navode i kao da su obojica tom prilikom zaboravila što su prije napisali, tj. da ovaj list manjka!

Dakle pitanje o broju listova Tomina rukopisa ostalo je i danas otvoreno.

Uzevši konačno sve ovo pod kritičku lupu kao i povezavši međusobno sve unutarnje i vanjske karakteristike ovih triju »Pacta«, zapazit ćemo da

je splitska »apendikula« mlađa[565] od Tr, a nešto starija od Vr. No ona je kao posve stranō tijelo — tko zna kada — jednostavno priključena Tominu rukopisu. Ona je tu neprimjetno i ostala i tek krajem XIX st. izbila je na svjetlo dana, zahvaljujući Jeliću. Nesumnjivo je — a tako kaže i Barada — Tr prijepis iz jedne sasma druge, također vrlo stare »apendikule« gotovo nezavisne od one dvije (splitske i vatikanske). Uostalom to nepobitno potvrđuje i izraz »... et cetera«. Možda je to bila upravo ona Jelićeva »Conuentio«, koja je zasada netragom iščezla. Moramo se sada na osnovi ovih izvorno-arhivskih podataka što smo ih iznijeli ponovno zapitati: ako je ova splitska »apendikula« mlađa od Tr, a nešto starija od Vr, onda ostaje i dalje zagonetka, gdje je ona stara »Conuentio«, koju je još 1889. vidio Jelić i upozorio na nju Račkoga?[566]

[565] God. 1968. smo mislili da je »najmlađa« (S. Antoljak, o. c., 146).
[566] S. Antoljak, o. c., 138—140, 146.

8.

NOTAE HISTORICO-JURIDICO-CHRONOLOGICAE

Kako su »Pacta« i danas u svojoj vjerodostojnosti od nekolicine naših historičara ugrožena, potrebno je taj spis u detaljima osvijetliti i dati mu pravi okvir, koji mu po karakteru sadržaja pripada.

U prvom redu nameće se pitanje: je li tekstovni sadržaj »Pacta« izvoran i odgovara li vremenu, tj. 1102. godini, po svojim historijsko-pravno-društveno-ekonomskim karakteristikama ili ne?

Okosnica teksta ovoga spisa su »Pacta«, koja je uglavio kralj Koloman sa 12 »mudrijih« plemića — zapravo predstavnika 12 hrvatskih plemena — uz izvjesne garancije sa strane ovoga vladara u njihovu korist, ali ih je zato obvezao na minimalnu vojnu pomoć u slučaju napada na njegove, tj. ugarske granice.

Jedinstvena je činjenica i nema primjera ni u jednoj historiji bilo kojega naroda u Evropi da je jedan strani vladar sklopio ovakvu vrstu ugovora s drugim »narodom«, koji su zastupali kao posvuda tada bez njegova pitanja i odobrenja, njegovi feudalci, koji su se samovoljno deklarirali kao njegovi službeni predstavnici. Upravo zato i jesu ova »Pacta« originalna na svoj način, a ne postoje ni suvremeni te ni kasniji izvori kojima bi se taj ugovor mogao izravno pobijati.

Znači, mi ih moramo — poput vijesti iz Konstantina Porfirogeneta o dolasku Hrvata i Srba na Balkan — ili sasma prihvatiti ili odbaciti. Zato pođimo redom.

I

Prvo je sam naslov »Pacta« ili »Concordia« karakterističan, jer dolazi u dva oblika: Jedan je *Qualiter*[567] *et cum quo pacto dederunt se Chroates regi*

[567] »Qualiter« se u zadarskoj ispravi (original) od 1177. g. javlja u sredini ove listine (»Qualiter nobis Dalmatinis Spalatensis ecclesia mater, magistra et domina exstiterit, qualiterque dicioni eius tota Dalmatia obedientia et subiectione subdita fuerit«: SCD II, 149), zatim s »Qualiter« počinje pogodba između Venecije i Dubrovnika od 16. III 1252. (»Qualiter pactum Ragusii debeat permanere, et Ragusini solvant dacium in Veneciis sicut solvunt Veneti«), a onda i naslovi regesta tzv. »Misti del Senato«, pisani na pergameni, od 1302. do 1324. g. u vezi s našim dalmatinskim gradovima. Npr. »Qualiter mandatum fuit Jadrensibus... Qualiter respondimus eis...« itd. (S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike I, MSHSM I, Zagreb 1868, 82, 158—160, 163—165, 174, 175, 177). I u tzv. Chronicon Jordani iz 1320. također nekoliko dijelova (parti-

hungarie [S. A.] i taj jedino stoji u Tr rukopisu kao najstarijem prijepisu samoga toga spisa. Drugi je u Vr započeti naslov, pisan istom rukom kao i tekst ugovora, s riječima »Memoriale ...« o kome smo već govorili. Prema tome jedino može ostati kao naslov za »Pacta« onaj koji je u Tr, dok onaj drugi (Memoriale) sasma otpada kako je to dokazao I. Kršnjavi,[568] a u detalje razradio S. Gunjača.[569]

I dok je bilo vrlo lako pobiti i upozoriti da »Memoriale« nema veze s »Pacta«, sasma je druga situacija s naslovom »Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie« (Tr: Chrouacie),[570] koji se nalazi u XVII. c. HSMI, dok na kraju ove kronike u Tr i onaj ugovor od 1102. također počinje s »Qualiter ...«.

Kako je do toga došlo?

Za takvo pitanje postoji više odgovora i pretpostavki. Tako bismo na osnovi teksta HSMI, gdje se govori o Kolomanu i njegovim osvajačkim ciljevima, mogli zaključiti da je sastavljač I dijela ove kronike poznavao »Pacta« (u originalu ili originalnom prijepisu) i njima se na vrlo neodređeni način i poslužio. U vezi s tim bi moglo slijediti i to da je s njima bio upoznat i Toma, što bi mogla izravno potvrditi i ona tri kasnija sačuvana prijepisa tih istih »Pacta« iz I polovice XIV st. koja su nadodana jedino pri kraju HSMI u Sr, Tr i Vr — i nigdje drugdje.

Inače poznato je da samo u najstarijem dijelu HSMI, i to do 20-ih godina XII st. počinje u nekim naslovima pojedinih poglavlja kao prva riječ »Qualiter ...«, koja se u II dijelu Sr u naslovima ne ponavlja već samo počinje sa »De ...«.

Dakle i to bi indirektno upućivalo da je HSMI sastavljena od strane dva pisca, od kojih bi prvi mogao biti anonim, a drugi Toma Arhiđakon. Ove kombinacije nisu bez realne podloge i one iziskuju mnogo dublju analizu ove HSMI.

Svakako je u gornjem naslovu Tr napisan izraz u singularnom obliku »pacto«, tj. pactum, uzet izravno iz samoga teksta ugovora, i ta riječ u pluralu glasi: »pacta«. Prema tome »pactum«[571] znači: pogodba, dogovor i ugovor, a i »pacta« su ovo isto, samo u množini.

cula) pojedinih poglavlja (caput) počinje s »Qualiter ...« (Excerpta ex Cronico Jordani ab anno circiter DCCCCL usque ad MCCCXX nunc primum prodeunt ex manuscripto codici Bibliothecae Vaticanae, J. L. Muratori, o. c. IV, 984, 987).

[568] I. Kršnjavi, o. c., 129, 130, 134.

[569] S. Gunjača, o. c., 169—174.

[570] M. Barada (o. c., 206, bilj. 39) komentirajući ovaj naslov, kaže da je on sasma u opreci s naslovom Qualitera i da po »naslovima Tomina gl. XVII i Qualiter izključuju svaki međusobni dodir«. No gotovo isto to je kazao još 1900. I. Kršnjavi, kada je isporedio oba ova sadržaja, slijedećim riječima: »Naknadna bilješka kraj sve sličnosti u pojedinim riječima uvoda *kaže nešto sasvim drugo* [S. A.], nego Toma u XVII. poglavlju« (I. Kršnjavi, o. c., 135, 136, 139).

[571] U Einhardi annales pod 814/5. piše: »...et confirmationem *pacti ac foederis* [S. A.].« (RD, 316), u mletačkoj povelji od 3. VIII 1163. stoji:« ...tali modo et pacto ...« (SCD II, 94), dok se u tzv. Ljetopisu Popa Dukljanina govori kako je kralj Selimir sa svojim podanicima — kršćanima »Iniit quoque pactum cum eis et facti sunt ei tributarii ...«, te onda kako je kralj Belo nakon pobjede nad Mađarima »fecit pactum cum eis hoc modo, ut ab illo die in antea non auderunt transire flumen Sava ...« (F. Šišić, Letopis ..., 296, 297, 322). U splitskoj ispravi od 15. III 1188. nailazi se na »pactum concordie« (SCD II, 222), a u pogodbi između Zadra i Venecije [1204. ili 1205: S. A.], koja se čuva kao prijepis iz XVI st. u Liber pactorum u Državnom arhivu u Beču, odmah na početku spisa stoji: »Pactum Jadre«, a tako isto i u ispravi od 1. VIII 1247. u toj istoj »Liber pactorum«. U listini, kojom je dubrovački knez Ivan Dandolo sklopio prijateljstvo sa srpskim kraljem Stefanom Vladislavom (1234—1238), na vanjskoj strani povelje piše: »Capitularium translatum de Slavonico in latinum de *pacto* [S. A.], quod habemus cum rege Servie Vladislavo«. U povelji od 29. VI 1244. na samom njenom početku stoji: »Hoc est *pactum* [S. A.], quod fecit Bella rex Ungarie cum communi Venetiarum«, a na drugoj od 6. VIII 1244. također na početku piše: »*Exemplum pacti habiti* [S. A.] cum rege Ungarorum« (S. Ljubić, o. c., I, 21, 68, 58, 66), dok u ispravi od 15. X 1274. piše čak: »...ad tale *pactum et concordiam* [S. A.] deuenere: silicet ...« (Trogirski spomenici I/2, MSHSM 44, Zagreb 1950, 67). U listini od 23. IX 1313. kojom se uz nagodbu Zadar predao Veneciji, piše na početku spisa: »...Pactum nouum Jadre ...« (S. Ljubić, o. c. I, 266). Konačno i u I dijelu HSMI se priča kako su splitski plemići i pučani »tale pactum inter se statuerunt ...« (Thomas Archidiaconus, o. c., 32). Du Cange pak kaže za »Pactum« da je: Foedus, contractus, Traité, ali i da je i »Pactum, Tributum ex pacto concessum«, dok su mu »pacta«: »Pignus, fiducia« (C. du Fresne domino du Cange, o. c. VI, Niort 1886, 86, 87). U ispravi od 976. g. koja se nalazi u kartularu benediktinske opatije Saint-Aubin d'Angers, govori se u dva navrata o »pacta« u vezi s beneficijama, a onda i u povelji (s. d.), dok u listini od 1082. do 1106. piše »... et supradictum *pactum* [S. A.] audivit quando eis quod jam dictum est concessit ...« (Cartulaire ... I, 58, 244, 85, 446).

[572] U svim poveljama, koje se odnose na Dalmaciju, izuzev onu od 1101. i 1102. i od 1111, gdje se Koloman naziva »Ungarorum rex« ili »rex Ungarorum« stoji »dei gratia rex Hungarie« ili »dei gratia Hungarie. ...rex« ili »rex Ungarie« (SCD II, 1, 2, 22, 9, 10, 21, 15, 19).

[573] SCD II, 1, 2, 10, 19, 21, 24, 30, 37, 54, 166, 354, 391, 392, 22.

[574] J. Lajoš, Nitra (1965), 75 (1111).

[575] SCD II, 15.

[576] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 60, 61.

[577] Simoni de Keza Gesta Hungarorum: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum (SRH) I, Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, Budapestini 1937, 182.

[578] Chronici hungarici compositio saeculi XIV: SRH I, 432, 433.

[579] U dubrovačkoj originalnoj povelji od 1108. [?S. A.] g. piše čak: »Ego Dominicus *gracia dei* [S. A.] Rachuseorum archiepiscopus«, dok u listini od 1116. do 1117. stoji: »Ego Cledin per *gratiam dei* [S. A.] et jussionem domini mei Stephani regis, princeps hujus prouincie et banus ...« U zadarskoj pak povelji od 14. V 1190. piše »et Damianus *dei gratia* [S. A.] Jaderensis comes ...«, u splitskoj od 16. IV 1192. imenuje se »ego Petrus dei gracia Spalatensis archiepiscopus ...«, u onoj pak od o. 1193. »Calanus dei gratia Quinqueeclesiensis episcopus palleatus et totius Dalmatie atque Chroatie gubernator ...«, u slijedećoj zadarskoj od 1. III 1197. ponovno se imenuje »nos namque Damianus dei gratia comes prescriptus

Nadalje izraz »*dederunt*« [S. A.] se Chroates regi hungarie« zapravo znači »deditio«, tj. predaju ili izručenje, a to je tipično feudalni izraz, zapravo tih 12 hrvatskih plemena postalo je uz izvjesne uvjete po ugovoru vazalima ugarskoga kralja, koji nije još nosio i titulu kralja Hrvatske i Dalmacije.

Veoma je neobičan i sam početak teksta »Pacta«: »Colomanus dei gratia filius Vladislaui regis hungarie«.[572] Samo ime »Colomanus« (Tr, Sr) iz XII st. u Vr glasi: »Collomanus«, a i u kasnijim prijepisima (XIV i XV st.) isto se tako piše. Međutim u suvremenim kamenim spomenicima stoji: »Colomanus«, ali i »Collomanus«, dok u jednom također suvremenom spisu piše: »Colmanus«[573] ili »Colomagni«[574] ili pak »Colomagno«.[575]

Znači da je ovo ime ostalo i u njegovim prijepisima isto, a napose u Tr, dok u HS glasi »Colomannus«,[576] a u Simona de Keze »Kalomanus« ili »Kalman«[577] ili u mađarskoj kronici XIV st. »Colomanus«.[578]

Sasma drugačije stoji stvar s izrazom »dei gratia«[579] kome su Rački, Smičiklas i Šišić dodavali u zagradi: »(rex)«, čime nisu ništa postizali.

Ovaj izraz je samo u Tr, a u Vr i Sr ga nema.

Tom problemu pristupio je s puno pažnje upravo Šišić, koji je rekao da je »'Colomanus dei gracia (rex Hungarie)' očito *intitulacija kraljevska*, to znači da je sastavljač najprije čitao listinu, a onda htjevši po svoj prilici da se ukloni arengi, iznenada je prekine, pa uze *Tomu* za dalje pisanje, kako sam gore *neoborivo* dokazao. U notama, kronikama i zapiscima toga *nema nikad* (tj. dei gracia), dakle tim riječima može očevidno biti izvor samo isprava, koju je možda u prvi kraj htio da *čitavu prepiše*.«[580]

Prošlo je dosta vremena otkada je o tome pisao Barada konkretnije od svih naših historičara. On je rekao da je to devocijska formula, koja se isključivo upotrebljava u ispravama a ne u drugim sastavcima. K tomu se ovdje ova formula nalazi uz rodbinsku oznaku, a trebala bi stajati u intitulaciji, i to samo kao oznaka uz časti ili vlasti. Zato u prvotnom sastavku nije moglo stajati Dei gratia. Kako Sr i Vr nemaju taj izraz, »znak je da se ta formula pogrešno uvukla u Tr, i da je u prvotnom tekstu nije bilo«, iznosi svoje mišljenje Barada.[581]

Taj citat da je Koloman sin Vladislava bio je svojevremeno dosta jak argument da tzv. apendikula ne potječe iz predloška iz vremena kralja Kolomana god. 1102.

Tako je još Marczali upozorio kako je jasno da ova falsifikacija odnosno njen falsifikator upravo nije znao ni to čiji je sin Koloman, što ujedno dokazuje da je (apendikula) tek mnogo kasnije nastala. Pauler pak smatra da je autor ovoga falsifikata iz neznanja držao da je Koloman bio sin Vladislava i tako je u taj svoj podatak vjerovao kao u istinu. Karácsonyi također govori da sastavljača apendikule odaje naročito neznanje, i to baš u tome što kralja Kolomana označuje Vladislavljevim sinom,[582] te pobija Gruberovo nastojanje da prikaže to pogreškom pera, jer je ovaj sastavljač to svjesno pisao iz uvjerenja da je tako.

Na sve ovo se osvrnuo Šišić, koji je odmah dodao »da domišljavanje sa *pogrješkama pera* i nalično, nije i ne može da bude ikaki dokaz«, u što se i on uvjerio. Nego on je »razmišljajući o toj stvari mnogo« došao »na prirodnije riješenje ovoga zakučastoga pitanja«. Sastavljač je čitajući Tomu zapazio da ovaj ne govori čiji je Koloman bio sin, pa je on to zaključio

Jadre...«, a 24. IV 1197. »Ego Matheus dei gracia Corboensis episcopus huius cause pristaldus...« i konačno u onoj od 13. VII 1200. kaže se »Ego Bernardus dei gratia Spalatensis archiepiscopus...« (SCD II, 20, 393, 244, 253, 265, 282, 285, 391).

[580] F. Šišić, Priručnik... I/1, 521, 522.

[581] M. Barada, o. c., 206.

[582] Još 1910. pisao je I. Karácsonyi u »Századoku« da »je sačinitelj one pripiske [Pacta: S. A.] tako neuk, kao što su našem Bezimenjaku notaru bile nepoznate dogodovštine od g. 896. Počinje time, što piše, kako je Koloman sin Ladislava. To je takova kardinalna pogriješka, koja potresa vjerom u upućenost pišćevu« (I. Karácsonyi, Tomašićevo djelo..., Vjesnik... arkiva XIII/1 i 2, 67). God. 1912. pak Karácsonyi također u »Századoku« mijenja u tekstu »Chronicon Vindobonense pictum« ime »Zolomerus« u »Cresimerus« (Petar Krešimir) a riječ »sororius« (svak) u »socerus« (tast) i tako dolazi do toga da se kći Krešimira udala za ugarskoga kralja Gejzu, čiji su sinovi bili Koloman i Almoš! (R. Horvat, Koloman-unuk Petra Krešimira?, Vjesnik... arkiva XIV/1 i 2, 92—97). Time je i nehotice pokazao sa svojom kombinatorikom kako se tek mogao zabuniti onaj nepoznati prepisivač iz XIV st. i kako je mogao pogriješiti u odnosu na Kolomanove rodbinske veze, ili čak pokušati poput njega, tj. Karácsonyija tumačiti čiji je taj vladar sin!

da tako mora biti. Dakle *»čitanje Tome jeste glavni izvor pogrješke«*, a onda i »neznanje sastavljačevo o genealoškim prilikama Arpadovića u XI. vijeku«.[583]

I god. 1925. vratio se Šišić ponovno na ovaj pasus pa je sada ovako to obrazložio. Kako anonimni sastavljač »toga zapisa, pošto kod Tome nije našao, čiji je sin Koloman, njega proglasio — kao neposredna Ladislavljeva nasljednika, a po svojoj vlastitoj kombinaciji — Ladislavljevim sinom. *Ta je griješka tako neznačajna, da za objektivna mislioca, koji ne vreba pakosno na 'dokaze', ne znači ništa; to jest s njome još nije ni izdaleka stečen dokaz, da je čitav ostali sadržaj zapisa lažan i izmišljen«*, kaže Šišić, koji čak citira kakvu je grešku učinio Kinam, koji smatra »Kolomana i Almoša sinovima kralja Ladislava«.[584]

Međutim Barada kaže da su povijesno netočni podaci: filius Vladislaui regis i stans in loco patris sui,[585] jer kralj Ladislav nije bio Kolomanu otac (pater) nego stric (patruus). Barada tumači to prije svega da je tim pogreškama mogao biti uzrok grafički, jer se *patrui* lako zamijeni s *patris*,[586] a ta je zamjena povukla i onu regis od rex. Prema tome bi njemu prvobitni tekst bio: *Colomanus rex Hungarie*, stans in loco patrui sui Vladislaui.[587]

[583] F. Šišić, Priručnik... I/1, 514—517.

[584] F. Šišić, Povijest Hrvata..., 638, bilj. 41. Prema Šišiću koji se služi Zlatarskim, čak i ohridski arhiepiskop Teofilakt (inače pouzdan izvor u pitanju reda nasljedstva u Bugarskoj IX i X st.) izričito označuje Presjamova oca Zvinicu /Ζβηνίτξης/. ocem kneza Mihajla Borisa I (F. Šišić, Povijest Hrvata..., 337, bilj. 42) što je netočno. Nadalje i Dukas, bizantinski kroničar iz sredine XV st. piše: »... ὁ τότε τὴν Σερβίαν κραλεύων Λάζάρος, νίὸς Στεφάνου τοῦ κράλη Σερβίας...« (N. Radojčić, Grčki izvori za kosovsku bitku, Glasnik Skopskog naučnog društva VII—VIII/3—4, Skoplje 1930, 168), tj. da je Lazar Hrebeljanović, sin Stefana, kralja Srbije, što je također netočno! Uostalom Lazara smatraju sinom kralja Stefana i neki srpski pisani izvori i usmena tradicija, te se upravo zbog toga ne treba čuditi Duki, što je napravio dvije pogreške, tj. što je Lazara učinio kraljem i sinom kralja Stefana (N. Radojčić, o. c., 168 i bilj. 14).

[585] Folnesics čita na f. 121' Sr Tome: »Colomanus filius Wladislai Hungariae et *ans* [S. A.] in regno loco patris sub...« nazivajući ovo »Kopie einer Urkunde« (H. Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien, Leipzig 1917, 99).

[586] Takvo rezoniranje vrijedi samo prigodom prepisivanja iz drugog teksta. Ali u originalu nema zabune kao što to npr. lijepo pokazuje isprava od 4. IV 1067. do 12. VI 1070 (u kartularu benedikt. opatije Saint-Aubin), koja ovako počinje: »Andecavorum comes, Gaufridus nomine, *filius* [S. A.] Fulconis... *pro anima patris sui* [S. A.] ...Sed illo mortuo, tandem Fulco, *nepos ejus* [S. A.]...« (Cartulaire... I, 16). No u ispravi od 1060. do 1087. g. stoji i ovako: »... Bernerius, *filius* [S. A]. Andefredi, e Gaufridus... de domibus Haimerici *patrui sui* [S. A.]...« (Cartulaire... I, 81).

[587] Još je 1666. Lucius, donoseći tekst ovoga ugovora, zapazio tu grešku da se Koloman naziva sinom Vladislava. Stoga je sa strane teksta umjesto »filius« stavio »nepos«, a umjesto »Patris«: »Patrui« (J. Lucius, o. c., Vindobonae 1748, 109). Jednako je učinjeno i u prijepisu rukopisa »Thomae Archid. Spalat. Istoria salonitanorum pontificum atque Spalatinorum« na str. 299 (Biblioteca Vaticana — Vat. lat. 6958). Međutim B. Krčelić, iznoseći ovo Luciusovo ispravljanje, ipak smatra da Toma ima pravo [jer ga drži autorom tzv. Memoriale: S. A.], što Kolomana naziva sinom Ladislava i uz to gledište pristaje (B. A. Kercselich, De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae notitiae praeliminares, 134). Inače u prijepisima rukopisa »Historia delli Arcivescovi di Salona, hora di Spalato di Thoma Archidiacono Spalatino«, prevedenim na talijanski u XVIII st. piše: »... Colomano *Nipote* [S. A.] di Ladislao Re d'Hungheria...« (Biblioteca di Museo Civico u Padovi — C. M. 28 — Istoria... 132; KAS-N° 477. Ser. B.). Čak u jednom spisu na talij. jeziku iz XVII st. [?S. A.] govori se također da je Ladislav otac Kolomana (Österreichische Staatsbibliothek u Beču — Pal. Vindob. Cod. 6245, 107', 108).

Ovu mogućnost je Barada, kako sam kaže, naveo da pokaže kako je mogla gornja pogreška nastati, bez obzira radi li se o prvotnom sastavku Qualitera ili o predlošku po kojem je Qualiter pisan. »*Uostalom ta pogrješna poviestna činjenica, da bi Koloman bio sin kralja Ladislava, pomaže datiranju samoga Qualitera*« [S. A.]. Ta i bizantski kroničar Kinamos »(o. 1143—iza 1185) piše da je Ladislav imao dva sina, Stjepana = Kolomana i Almoša«, dodaje svemu ovome Barada i u nastavku kaže da je Kinam kao tajnik cara Emanuela Komnena (1143—1180) mogao »vrlo dobro poznavati rodbinske odnose na ugarskom dvoru, jer su se uviek u to vrijeme nalazili mađarski bjegunci — kraljevski prinčevi u Carigradu, a ipak piše da je Koloman sin, a ne nećak Ladislavov«. Dakle, zaključuje Barada, u XII st. se držalo »da je Koloman sin Ladislavov«, a istom je Simon de Keza (1272—1290) prvi u svojoj kronici nazvao Kolomana sinom Gejze, a onda tek Cronicon budense (1350), Thuroczy (XV st.) itd. »kako je uistinu i bio« Nadalje »su u 12. st. držali, dok u 13. st. već nisu, da je Koloman sin Ladislavov. Qualiter ga smatra sinom Ladislavovim, zato ova *činjenica baca prvotni tekst Qualitera u 12. st.* [S. A.]. K tomu je u Ugarskoj u 11. i 12. st. u vrieme, dok još nije bilo uzakonjeno nasljedstvo po primogenituri na madžarskom priestolju, *u svim izpravama uz ime kralja označeno i ime njegova otca. U 13. pak stoljeću toga nema* [S. A.]. U Qualiteru je uz ime vladara napisano i ime njegova tobožnjeg otca, zato, makar i pogrješna bila, ipak nas ova pojedinost vodi u 12. st.«, ponavlja na malo drugi način svoje obrazloženje Barada.[588]

Malo je neobično, po našem mišljenju, da čak ni Toma ne kaže u kakvom je odnosu Koloman naslijedio Vladislava, kad već prije piše da je Gejzu naslijedio sin Stjepan[589] (u. 1038).

No čudno je da i npr. Švear 1840. g. smatra Vladislava Kolomanovim ocem,[590] a tako i B. Šulek,[591] dok je najčudnije da čak i Gloria 1870. piše kako je Koloman sin Vladislavljev, datirajući inače točan datum njegova nastupa na prijesto kao i datum smrti.[592]

Kako se uvukao u XIV st. izraz »filius« u navedene prijepise »Pacta« ne znamo. Ali zato imamo tokom XII st. u izvorima slične primjere u vezi s tim istim izrazom. Kao argument za to mogla bi poslužiti i »bilježka« nepoznatog suvremenika od o. 1111. godine. gdje se govori o zakletvi Kolomana u Zadru da će braniti stare sloboštine Dalmacije. Tu se navodi anonimni pisac, koji je neka imena ondje prisutnih napisao a neka nije.[593]

No od svega toga je najvažnije to da on jednoga od biskupa naziva »patre meo G. episcopo anitente«, pred kojim je Koloman položio onu zakletvu.[594] To bi značilo da mu je ovaj biskup otac, a međutim on mu je to samo u duhovnom smislu riječi!

[588] M. Barada, o. c., 206, 207.
[589] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 46.
[590] I. Švear, o. c. III, 338.
[591] B. Šulek, o. c., XI.
[592] A. Gloria, o. c., Compendio..., 314.
[593] Evo kako glasi u toj bilješci od o. 1111. ovaj isječak: »... et *multi alii, quorum nomina* [S. A.], aut nunquam scire curaui, aut si sciui, in memoria non habeo...« (SCD II, 24), a u povelji od 1060. do 1067. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin stoji ovako: »Omnes isti et adhuc *plures, quorum nomina* [S. A.] propter tedium non scripsimus...« (Cartulaire... I, 253).
[594] SCD II, 24

Isto tako se i u talijanskom prijevodu Popa Dukljanina govori kako je Mihalja imao sina Bodina, a onda malo dalje kako je njegov sin Priaslav (ne: Petrislav) imao sina zvanog Bodina, koji je zauzeo sve zemlje kraljevine.

U latinskom pak tekstu ovoga ljetopisa stoji da je Mihalja iz prvoga braka imao sina Bodina, a iz drugoga Petrislava, od koga se rodio..., a odmah iza ispadanja ovih nekoliko slova, tj. jednoga imena, dolazi »Bodinus...«. Stoga bi se moglo zaključiti da se Mihalji tako zvao i sin i unuk. Po Šišićevu mišljenju ta je greška u ovom smislu onda i konzekventno provedena kod Orbinija.[595]

Iz ovoga se vidi što se sve može dogoditi prigodom prepisivanja, pa i taj primjer upućuje na mogućnost zabune u pogledu rodbinskih odnosa Kolomana prema Vladislavu, pri čemu je pisar XIV st. mogao i te kako pogriješiti!

Inače ovaj zapis »Pacta« jedini je sačuvan u prijepisu iz XIV st. (odnosi se na 1102. godinu), gdje se Koloman smatra sinom Vladislavljevim.

Međutim tek »Chronicon pictum« iz I polovice XIV st. je druga po redu kao izvor, koji Kolomana naziva sinom Gejze.[596]

Drugim riječima ovako oblikovani najstariji zapis morao je nastati prije XIV, ali i prije XIII st. jer Kolomana i Simon de Keza naziva sinom Gejze. Prema tome najstariji prijepis ovoga (ili čak prijepis iz originala) mogao bi biti iz XII stoljeća. Ta i Kršnjavi čak drži da je nastao »poslije god. 1111.«, upozoravajući na neke povelje.[597]

Daljnje je pitanje u čemu se sastojalo to da je Koloman bio »veoma odvažan« ili »smion« ili »preduzimljiv« ili »okretan«.

Kada je naslijedio Vladislava, Koloman je budno pazio na interese i sigurnost svoje države. Znao je nastupati ekspanzivno a kad ustreba, pokazivao se pacifist, nastojeći da pravovremeno preduhitri sve, makar i najvještije izrađene ofenzivne planove neprijatelja svoje državne tvorevine. Naravno da je za takve poduhvate trebala umješnost i velika smionost, o čemu upravo i govori ovaj zapis. Tako se poslije rata s bratom Almošom uspio s njime pomiriti. Zatim je 1096. imao okršaje s križarima, koji su prolazili kroz njegovo kraljevstvo.[598] Onda je, prema Simonu de Kezi, dao ubiti hrvatskoga kralja Petra,[599] čiju je vojsku pobijedio na Petrovoj gori,[600] iako I. Kršnjavi smatra da je ta tvrdnja mađarskog kroničara »neistinita i umetnuta«.[601]

[595] F. Šišić, Letopis..., 357, 460, bilj. 131.
[596] F. Šišić, Priručnik... I/1, 305, 440.
[597] I. Kršnjavi, o. c., 139—142.
[598] RD, 465—470; F. Šišić, Priručnik..., I/1, 375.
[599] Kod Šišića (prema Matyas, Fontes) glasi taj tekst ovako: »... Iste [tj. Koloman: S. A.] quoque in regnum Dalmatie misso exercitus, occidi fecit *regem Petrum*, qui Hungaris, in montibus qui *Gozd* dicuntur occurens, est devictus in montibus memoratis et occisus...« (F. Šišić, Priručnik. I/1, 394). Međutim u mađ. izdanju ovoga pisca 1937. g. stoji: »... Iste quoque in regnum Dalmatiae missu exercitu occidi fecit regem Petrum, qui *Hungaris in montibus* [S. A.], qui Gozd dicitur, occurens est devictus in montibus memoratis et occissus...« (Simonis de Keza Gesta Hungarorum: SRH I, 182). No još 1925. je Šišić odbacio onaj zarez ispred Hungaris te je sada glasio: »...qui Hungaris in montibus...« (Povijest Hrvata... I, 622, bilj. 76). Antoljak je pak zaveden onim »Hungaris« bez zareza, preveo pogrešno »u ugarskim gorama« i stvorio od toga netočan zaključak, iako Thuroczy (1473) piše »in montibus Petrogozdia...« (Gl. S. Antoljak, »Peturgoz« ili »Patur gozdia«. Jedna povijesna topografsko-toponomastička zagonetka ili ne?, Zadar 1971, 9 i bilj. 7, 10, 26). To je dobro uočila N. Klaić, koja je služeći se

1097. g. Koloman se ženi normanskom princezom Buzilom, koja se iskrcala u Biogradu n/m (tada je bio u vlasti kralja Ugarske), te je odatle uz veliku vojnu silu od 5 000 vojnika dovedena u Ugarsku mladoženji-kralju. Ovaj vladar je zatim sklopio ugovor o prijateljstvu i savezu s mletačkim duždem i konačno je 1099. u Galiciji doživio strašan i sramotan poraz od Rusa i Kumana, tako da se i sam Koloman jedva bijegom spasio i stigao u Ugarsku.[602]

Sve ovo, ovako izneseno u općenitim i najkraćim crtama, odraz je Kolomanove spretnosti, odvažnosti i snalažljivosti, o čemu »Pacta« i govore. Sada se samo od sebe nameće pitanje: zašto se Koloman odlučio da *čitavu Hrvatsku* [S. A.] sve do dalmatinskoga mora podloži (svojoj vlasti) svome gospodstvu, te je došao sa svojom vojskom do rijeke Drave? Očito je da je htio ponoviti čin svoga strica Vladislava koji je prema Chronicon pictum, napisanoj 1358. godine, prvi Dalmaciju i Hrvatsku *podložio* [*subiugavit:* S. A.] svojoj državi vječnim pravom. Naime Vladislav je poslije smrti Zvonimira, na molbu njegove žene, a svoje sestre, povratio joj čitavu Hrvatsku i Dalmaciju, koju je kasnije od spomenute kraljice svojoj vlasti potčinio (subdidit).[603]

Toma Arhiđakon pod naslovom »Kako su Mađari (Hungari) zavladali (ceperunt dominium) Dalmacijom i Hrvatskom« priča kako je nastao velik nered u tim zemljama nakon Zvonimirove smrti i kako je u Ugarsku došao jedan velikaš iz Slavonije (Sclauonie), pa ga je stao nagovarati da pođe zauzeti kraljevinu Hrvatsku [Chroatie regnum S. A.] i da je podvrgne pod svoju vlast (suo dominio subiugandum), uvjeravajući ga da to lako može provesti, jer je ovo kraljevstvo ostalo bez obrane i bez zaštite kraljevske brige.

Nije trebalo dugo nagovarati Vladislava, on bez oklijevanja skupi veliku vojsku, krene i *zauzme čitavu zemlju od Drave do Gvozda* [*occupavit totam terram a Drauo fluuio usque ad alpes, que dicuntur ferree:* S. A.], a da mu se nije *nitko opro* [S. A.]. Poslije toga prijeđe Gvozd (transiuit alpes) i započe osvajati utvrđenja (munitiones) i tvrđave (castra), te se borio u mnogim bitkama *s plemenima Hrvatske* [*cum gentibus Chroatie:* S. A.]. Ali budući da *jedno drugome nije pomagalo* [*non ferret auxilium:* S. A.] nego su štoviše *između sebe zavađena* [*diuisi ab inuicem:* S. A.], lako ih je kralj mogao pobijediti. Ipak ne dođe *sve do primorskih predjela* [*usque ad maritimas regiones:* S. A.].[604] Nego čuvši da je neki narod prodro preko granice njegova kraljevstva, on se povrati u Ugarsku, odakle je neprijatelja protjerao.[605] Poslije ovoga Vladislavljeva pohoda izvori II reda više ne govore da je taj

Šišićevim novim citiranjem ovoga izvora (1925) pravilno prevela da je Petar »dopošavši pred Ugre u planinama, koje se nazivaju Gozd, u spomenutim planinama pobijeđen i ubijen...« (N. Klaić, Povijest Hrvata..., 511 i bilj. 62; Ista, Izvori za hrvatsku povijest..., 86).

[600] F. Šišić, Priručnik... I/1, 375, 376, 374, 379—383, 394—397.

[601] Gl. I. Kršnjavi, o. c., 157—165.

[602] F. Šišić, o. c., I/1, 374, 375, 383—392; RD, 478, 479; F. Šišić, o. c. I/1, 428—439.

[603] F. Šišić, o. c., I/1, 318, 305.

[604] U spisu »Reges Hungarie«, koji se nalazi u Tr codexu, stoji ovo: »... laycłaus rex regnauit Annis a XVII. hic primus regnum dalmacie et croacie suo imperio subiugauit...« (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos Széchényi Könyvtár — Cod. lat. medii aevi... N° 440, l. 104 [broj pisan olovkom iz kasnijega doba] i Muzej grada Splita — Fotokopija Tr codexa).

[605] Thomas Archidiaconus, o. c., 56, 57.

vladar ponovno krenuo na Hrvatsku[606] da dovrši svoj plan, tj. da zauzme i primorski dio Hrvatske. Uskoro je on umro, i njegov nasljednik vrlo odvažni Koloman, kako to donose »Pacta«, odlučio je da *čitavu Hrvatsku do dalmatinskoga mora podloži svojoj vlasti* [S. A.].

S ovim izvornim podatkom tekstovno se gotovo u cijelosti slaže Toma Arhiđakon, koji kaže da je Koloman bio *čovjek hrabra duha* [S. A.], te je *odlučio da podloži čitavu zemlju do dalmatinskoga mora svojoj vlasti* [*proposuit totam terram*[607] *usque ad mare dalmaticum suo dominio subiugare:* S. A.].[608]

Barada, donoseći ovaj tekst, kaže doduše da je njihova »međusobna tekstovna« ovisnost »izvan svake sumnje«. Ali budući »da je *nadpis ove Tomine glave oprečan onome od Qualitera* [S. A.], a kako se samo u *ovom odlomku tekstovno podudaraju* [S. A.], dok se u *svemu drugome razilaze* [S. A.], izključena je njihova međusobna *izravna ovisnost, dok neizravna preko starijih predložaka nije* [S. A.]. Toma je pisao u 13. st., ali *za starije događaje on se služio starijim piscima, kako je to činio i pisac Qualitera* [S. A.], zato i taj predložak *ovog njima zajedničkog odlomka svakako je prije Tome, može ići u 12. st.*« [*S. A.*], obrazlaže ovo M. Barada.[609]

Simon de Keza priča pak kako je Koloman poslao vojsku u kraljevinu »*Dalmaciju*« [S. A.]. Kada je pak nakon pobjede nad kraljem Petrom, čija je prijestolnica bila Knin, ovoga i ubio, *osvojio je* [*conquistato:* S. A.] kraljevinu »*Dalmaciju*« [S. A.].[610] I Chronicon pictum također piše da je Koloman ubio na Petrovoj gori Petra, kralja kraljevine »*Dalmacije*« [S. A.], koju je onda *pridružio* [*adiunxit:* S. A.] Ugarskoj.[611] Prema pisanju »Chronici Hungarici compositio saeculi XIV« taj isti kralj je »Dalmaticos subiugavit« Ugarskoj. Thuroczy pak u svome štampanom djelu »Chronica Hungarorum« (1488) ponavlja ono isto što i »Chronicon pictum Vindobonense« u pogledu pripojenja kraljevine Dalmacije Ugarskoj, a tako i Muglen.[612]

Sada se postavlja u okviru svega toga novo pitanje: gdje su bile sjeverne granice tzv. »regnum Chroatorum« ili »Chroatie regnum«, u doba hrvatskih narodnih vladara?

O tim granicama prvi govori Trpimir, koji naziva svoju zemlju »regnum Chroatorum« označujući vlast splitskog mitropolita *do obale Dunava i gotovo* [S. A.] po čitavom navedenom »regnumu«.

Iz spisa crkvenog sabora od 928 (?) g. indirektno se razabire da je sisačka biskupija bila u granicama hrvatske države, jer je tada ninskom biskupu stavljeno na volju da se preseli na stolicu skradinske ili sisačke biskupije.[613]

[606] Iz isprave od 1091, izdane u Zadru, koji priznaje vrhovnu vlast bizantinskog cara Aleksija, stoji da je u to vrijeme [tj. 1091: S. A.] Vladislav, kralj Panonaca [tj. Mađara: S. A.] napao na *kraljevstvo Hrvatske* [*Chroacię inuadens regnum:* S. A.] i ondje postavio svoga nećaka za kralja (in illo statuit regem) /RD, 154/.

[607] Pod »totam terram« Toma razumijeva »totam Chroatiam«, jer on izravno naziva i sam tu zemlju »Chroatie regnum« ili »Chroatia« (Gl. Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 57).

[608] Thomas Archidiaconus, o. c., 58.

[609] M. Barada, o. c., 207, 208.

[610] Simonis de Keza Gesta Hungarorum; SRH I, 183; N. Tomašić, o. c., 75.

[611] F. Šišić, o. c. I/1, 394, bilj. 1.

[612] S. Antoljak, »Peturgoz« ili »Patur gozdia«, o. c., 29, 9, bilj. 8.

[613] RD, 4, 195.

Kada pak Toma Arhiđakon piše o crkvenim prilikama u doba hrvatskih narodnih vladara, on kaže da su oni imenovali hrvatskoga biskupa i odredili mu sjedište blizu kninske tvrđave. Taj je biskup imao posjede i imanja *gotovo* [S. A.] po čitavom hrvatskom kraljevstvu, jer je bio kraljevski biskup i pratio kraljevski dvor, te je bio ujedno i jedan od dvorskih prvaka, a njegova *jurisdikcija se prostirala sve do rijeke Drave* [*et sua jurisdictio usque ad Drauum flumine extendebatur:* S. A.], tj. ona se širila i preko Gvozda do granične crte Zagreba.[614] Drugim riječima i granice su hrvatske države kao kraljevine u XI st. sezale sve do ove rijeke, jer je poznato da se crkvene međe poklapaju s državnim.

Međutim kada Toma govori o Držislavu i njegovim nasljednicima, on iznosi koje su granice kraljevine Hrvatske i Dalmacije i kaže da su sa sjevera od obale Dunava do dalmatinskoga mora s čitavom Maronijom i humskim dukatom.[615]

Citirajući oba ova pasusa iz Tome, Šišić prvo kaže da se iz ovih riječi vidi »da je Toma po nekom starijem izvoru znao, da se nekoć država Hrvatska sterala sve do obale Dunava«. No *»ove riječi* [S. A.] ipak se ne mogu *doslovno* uzeti, *to jest granica nije bila baš sam Dunav, nego negdje blizu«* [S. A.], a »možda mu je ovdje bila pred očima isprava Trpimira sa onom stavkom«,[616] o kojoj smo već govorili. »Svakako znači«, kaže dalje Šišić, »da je Toma tražio granicu *daleko preko Save* u pravcu prema obali dunavskoj, a važno je da su inače sve ostale granice ... posve ispravne.«[617]

Poslije 1102. kada je Hrvatska dobila banove, oni se sve do 1183. spominju bez one oznake kojom se prvi okitio Dionizije »Dalmatiae et Chroatiae banus« i iste godine odlučio, nakon vijećanja i presude svih župana *Slavonije* [*Sclauonie:* S. A.] koji su bili prisutni, da dvorac u Brdu pripada samostanu sv. Krševana.[618] 11 godina prije toga sastale su se kod Tinja brojne osobe *Slavonije* [*Sclauonie:* S. A.] i s njima je prisutni župan Desen dosudio jedno zemljište samostanu sv. Kuzme i Damjana.[619]

Iz ovoga se vidi da Šišić ima pravo kad kaže da 1183. »Sclauonia« znači isto što i »Hrvatska«,[620] a tako misli i T. Smičiklas.[621]

U jednoj bilješci o. 1173—1176. nepouzdanoj »i glede dobe i glede podataka«, kako piše Smičiklas, govori se o kraljevstvu Bele III i kaže da tu spadaju ove zemlje: Ugarska, glava kraljevine, Hrvatska, Dalmacija i Rama. Međutim u prihode kralja ubrajaju se: Ugarska, Dalmacija i Slavonija sa svojim »duxom«. Dakle ne spominje se i Hrvatska.[622]

Očito da je ovdje navedeni pojam »Slavonija identičan sa nazivom Hrvatska«. Dalmacija se međutim tretira posebno i ne izjednačuje se s Hrvatskom, kako to hoće Šišić.[623]

[614] Thomas Archidiaconus, o. c., 45.
[615] Thomas Archidiaconus, o. c., 38—41.
[616] F. Šišić, o. c. I/1, 349—350.
[617] F. Šišić, o. c. I/1, 350.
[618] F. Šišić, o. c. I/1, 355; SCD II, 184. 185.
[619] SCD II, 132.
[620] F. Šišić, o. c. I/1, 355.
[621] SCD II, 476 (index).
[622] SCD II, 133, 134.
[623] F. Šišić, o. c., I/1, 357.

I ovo dakle potvrđuje da se Slavonija (Hrvatska) u XII stoljeću prostirala od Drave do mora i da je tim teritorijem upravljao jedan ban. Ovu odijeljenost Dalmacije od Slavonije jasno potvrđuju i pisma pape Aleksandra III i Tebalda, papina poslanika, te pape Urbana III.[624]

U pismu montekasinskom opatu Oderiziju kralj Vladislav se hvali da je *»Sclavoniam jam fere totam acquisivi«* [S. A.].[625]

Da rezimiramo. Tek od 1215. spominje se prvi ban »Sclavonie«, a 1225. dva bana: jedan kao »totius Sclavonie banus«, a drugi »maritimus banus«.[626] Time smo zasada zatvorili krug oko naziva Hrvatska = Slavonija i Slavonija = Hrvatska u XI i XII stoljeću — i ne treba nam drugih očitijih dokaza.

Prema svemu dosada izloženom, ako uzmemo u obzir prije svega ovaj ugovor Kolomana s Hrvatima i Tomin podatak u vezi s Vladislavljevom vojnom od Drave do primorskih predjela, kao i Kolomanovim osvajanjima do dalmatinskog mora, onda je jasno da se u XI st. (krajem) hrvatsko kraljevstvo prostire do rijeke Drave.

Znači granica je bila Drava, do koje je početkom XII st. stigao Koloman[627] a s protivne strane Hrvati. Dakle onaj podatak u »Pacta« je suvremen izvorima iz kraja XI kao i onima iz XII stoljeća.

I u ovom spisu (bez obzira što je njegov prijepis iz XIV st.) i kod Tome postoji zajednički naziv *»mare dalmaticum«* [S. A.], kojim se obilježava krajnji cilj Kolomanova osvajanja. Inače još Konstantin Porfirogenet naziva ovo more »τὸν κόλπον τῆς Δελματίας« [S. A.] što u prijevodu na latinskom glasi »sinum *Dalmatiae*« [S. A.], dok još kralj Petar Krešimir naziva to more »nostro dalmatico mare«.[628]

Drugim riječima Koloman je htio podvlastiti čitavu Hrvatsku do dalmatinskoga mora ili čitavu zemlju do toga mora (tj. i Dalmaciju). Stoga je, kako priča Toma, i pošao s velikim mnoštvom naoružanih ljudi i zauzeo ostali dio Slavonije (ceteram[629] partem Sclauonie), *koji je propustio Ladislav*[630] [S. A.]. Na osnovi ovoga mogli bismo ipak zaključiti da mu je bio krajnji cilj osvojenje Dalmacije,[631] iako je ova zemlja u to doba već bila, makar i djelomično,

[624] SCD II, 147 (1177), 167 (1180), 178 (1181), 199 (1186), 345 (1200).
[625] F. Šišić, o. c. I/1, 316.
[626] F. Šišić, o. c. I/1, 356.
[627] F. Šišić ističe »da se od čitave sadržine zapisa jedino početak, naime *Kolomanov sastanak s Hrvatima na Dravi, ne može ničim provjeriti, pa zato se u nj može sumnjati* [S. A.] ...« (F. Šišić, Povijest Hrvata ..., 639, bilj. 41).
[628] RD, 398, 73.
[629] I dok Toma piše *»ceteram* [S. A.] partem Sclauonie« (Thomas Archidiaconus, o. c., 58), dotle u HSMA (u Propagandinu arhivu) tzv. Gunjačinom »konceptu« Tome stoji *»certam* [S. A.] partem Sclauonie ...« na što se ni N. Klaić (o. c., 48, 112), a ni S. Gunjača (Ispravci i dopune ... I, 100) uopće nisu osvrnuli ni jednom riječju. Međutim upravo ovako prepisani izraz i te kako upozorava uz tolike druge već navedene primjere, kako je u tzv. koncept prepisivana HSMI i kako je prepisivač pri tome griješio! Sve te minuciozne greške ruše umjetno sazidanu Gunjačinu zgradu tzv. Tominog koncepta, jer je taj prijepis nastao u XVI st. kao Begnina »Collectanea«!
[630] Thomas Archidiaconus, o. c., 58.
[631] U spisu »Reges Hungarie«, koji je sačuvan u Tr codexu, piše uz ostalo: »... Colomanus Rex regnauit annis XV. hic ciuitatibus dalmacie suo imperio primus imperauit ...« (Magyar Nemzeti Muzeum u Budimpešti — Országos ... — Cod. lat. N° 440. l. 104. Muzej grada Splita — Fotokopija Tr codexa).

u vlasti mletačkoga dužda, koji se kitio prvo naslovom: dux »Dalmatie« te onda valjda od 1084. titulom »Dalmatiae atque Croatiae dux«, a ne tek 1094, kako pretpostavlja Tomašić,[632] a dalje razrađuje i »utvrđuje« S. Gunjača.[633]

Naime poznato je da Vitale Faledro započinje vladati kao dužd od 1084. ili 1085, a umro je 1096. godine.[634]

Unatoč tome Rački je, citirajući Dandola, koji govori o tome kako je car Aleksije hrisovuljom 1084. dao Vitalu Faledru »iurisdictiones Dalmatiae et Chroatiae«, koje su mu uručene od stanovnika, stavio da se taj čin dogodio 1085, tj. kad su se duždevi poslanici vratili u Veneciju s tom hrisovuljom da si je istom onda dodao tituli »Dalmatiae atque Croatiae et imperialis protosevastos«.[635] Istu dataciju kao Rački donosi i Šišić.[636] Međutim u novom izdanju Dandola stoji samo da si je dodao i titulu »atque Croatie et imperialis prothoseuastos«,[637] na što ni N. Klaić[638] (ona samo citira RD), a ni S. Gunjača (on zna samo za staro izdanje ovoga pisca: Danduli Andree, Chronicon Cenetum [!S. A.], Muratori, Scriptores rerum italicarum, XII, Mediolani 1728)[639] nisu obratili pažnju, a niti su znali da tako novoobjavljeni tekst Dandola izgleda!

I dok N. Klaić kaže da se ne može »vjerovati izvještaju Dandola o duždu Vitalu Faledru, kojemu je, kako on tvrdi, car Aleksije posebnom ispravom *dopustio* [S. A.] da primi jurisdikciju nad Dalmacijom i Hrvatskom, koje su mu tobože [S. A.] nudili stanovnici«, 465 strana dalje kao da je zaboravila što je prije u svojoj knjizi rekla, pa kaže »da se mletački dužd Vital Falieri osmjelio uzurpiranom naslovu dux Dalmatie dodati i Croatie, iako se ni u kojem slučaju nije mogao nadati da će taj naslov ostvariti. Samo je mletački kroničar 14. st. pristrani dužd Andrija Dandolo, mogao tvrditi da je ta promjena u naslovu nastala s dopuštenjem bizantinskog cara«, koji nije »od Zdeslava raspolagao hrvatskim prijestoljem«.[640]

S. Gunjača je pak bez ikakve izvorne podloge napisao da je *davno* [S. A.] Andrija Dandolo izrekao sud »da je dužd Vitale Falier g. 1084.[641] dobio naslov 'dux Croatiae' što nije točno«.[642]

Naše je mišljenje da je vrlo teško nad time jednostavno prelomiti štap, jer je ovo svakako bila carska hrisovulja, na osnovi koje je dužd dobio

[632] N. Tomašić, o. c., 23, 24, bilj. 107. 110; gl. i RD, 460, bilj. 7.
[633] S. Gunjača, Ispravci i dopune. I, 443—449.
[634] A. Gloria, o. c., 275.
[635] RD, 459.
[636] F. Šišić, o. c. I/1, 389.
[637] Andreae Danduli Chronica per extensum descripta, RIS, f. 313, fasc. I, t. XII, p. I, Bologna 1938, 216, 217.
[638] N. Klaić, Povijest Hrvata..., 42.
[639] S. Gunjača, o. c., I, 443, 457.
[640] N. Klaić, o. c., 42, 507.
[641] Fr. Dölger također datira ovu hrisovulju s 1084. g., kojom dužd Vitale Falier dobiva jurisdikciju nad Hrvatskom i Dalmacijom, te dodaje: »Auffallend ist jedenfalls, dass Dand. hier die Verleihung der Protosebastwürde, welche schon 1082 erfolgte (vgl. n. 1081), mit der sonst nirgends bezeugen gewaltigen Erweiterung der Machtsphäre von Venedig fälschlich verknüpft« (Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1452. 2. Teil. Regesten von 1025—1204. München u. Berlin 1925, 31, 32).
[642] S. Gunjača, o. c., I, 443.

pravo na titulu dužda Dalmacije i Hrvatske i carskoga protosevasta,[643] a ne samo Dalmacije ili Hrvatske. Odnosno ova titula: carski protosevast mu je pojačala jurisdikciju i nad Hrvatskom, jer je prije imao samo naslov »dužd Dalmacije«!

Ovom istom titulom »duci Venetie et Dalmatie atque Chroatie et imperiali protoseuastori« služe se i Trogirani, kada duždu 1097. daju neka obećanja u pogledu vojne službe, a to rade i Splićani. Samo oni ga tituliraju s »duci Venetie *siue Chroatie* [S. A.] et imperiali prothoseuastori«.[644]

Međutim Koloman »Ungarorum rex« titulira Vitala Michielija u dvije varijante, kada s njime sklapa savez i prijateljstvo. Jedna je titula »Venetorum duci«, koja je stavljena u upućeno mu pismo, a druga u »Conuenientia amicitie« s titulom »Venetie, Dalmatie, Chroatie dux«, bez dodatka carski protosevast.[645]

Koloman je bez sumnje morao znati da su se dalmatinski gradovi u to doba »ozbiljne pogibelji« vrlo dobro osjećali pod »moćnom zaštitom« Venecije, koja je tada uputila svoju mornaricu u Dalmaciju kako se to vidi iz pisma Splićana uručenog duždu 1097. godine. Pogotovo je to razabrao Koloman iz pisma Vitala Michielija, koji je u tom pismu ugarskom vladaru izrazio neke svoje želje i zahtjeve.

Tek pošto je dobio odobrenje od čitavoga kraljevstva, Koloman mu je odgovorio nešto kasnije i pismeno i usmeno preko svoga poslanika. U vezi s time sklopio je taj vladar ugovor o prijateljstvu s duždem, priznavši mu i onu titulu dužda Dalmacije i Hrvatske, u koju je ipak izrazio svoju sumnju a i sumnju svojih velikaša i starješina. Uglavljujući s Michielijem prijateljstvo, obećao mu je da će uz ostalo i sve gradove, podložne njegovu dukatu, kao i sve tvrđave i ona mjesta, podvrgnuta njegovoj vlasti, sam osobno kao i njegovi službenici čuvati i ni na koji način ih neće uznemiravati. I ako bi tkogod od njegovih ljudi nekoga njegova čovjeka istjerao ili uvrijedio, a on saznao, u roku od 30 dana će to popraviti. Sve ovo je potvrđeno i ugovoreno uz *jednake uvjete s obje strane* [S. A.].

Kako su obojica sklopila ovaj ugovor u vezi s uzajamnim proširenjem (tj. zemlje), na kraju ovoga spisa Koloman je, čvrsto stojeći na tome da očuva ovo sklopljeno prijateljstvo, predložio da se jedan drugome nipošto ne bi imali razloga oprijeti ni u kojem slučaju, gdje se može sa sigurnošću utvrditi što Vitala ide po njegovim, a što Kolomana po njegovim predšasnicima.[646]

Pošto je dužd Vital Michieli vladao od 1096. do 1102,[647] to je Šišić pretpostavio da je ova isprava sačinjena početkom 1097, dok je teško vjerovati da bi bila »poslije 1098. napisana«. No još je Rački (1872) držao da je »Kolo-

[643] Naime pod 1084. g. i Sanudo u »Le vite dei dogi« također iznosi kako je iz Carigrada dobio Vital Falier carski privilegij i okitio se titulom »Dux Venetiarum, Dalmatie atque Croatie«, dok Tafel i Thomas pak donose da se 1090. ovaj naziva »Vitalis Faletrus de Donis Dei gratia Venetie et Dalmacie dux et imperialis protosevastos«, (Le vite dei dogi, L. A. Murattori, RIS, t. XXII, p. IV, f. 1—2, Città di Castello 1900, 156, i bilj. 4), što upozorava još više na složenost pitanja oko ovoga tituliranja!
[644] RD, 179, 178 (F. Šišić /o. c. I/1, 406/ stavlja mu ovakvu titulu: duci Venetie, /Dalmatiae/ siue Chroatie et imperiali prothoseuastori)
[645] F. Šišić, o. c. I/1, 407, 408.
[646] RD, 480; F. Šišić, o. c. I/1, 407, 408, 389—391.
[647] A. Gloria, o. c., 275.

man izabran 1101. godine za kralja hrvatskoga« i da se »ove godine sukobio s Petrom na Gvozdu i uglavio savez s Mletčanima, koji su neke dalmatinske gradove imali u vlasti...«, a 1102. je tek slijedila »krunidba Kolomanova za hrvatskoga kralja«.

Međutim 1875. Rački je tvrdio da 1101. Koloman nije još bio gospodar Hrvatske, da je Petar poginuo poslije ugovora na Dravi (1102), a što se tiče onoga ugarsko-mletačkog saveza »toj izpravi« posvetio je »malo pažnje«. U vezi s time Šišić smatra da »takovo domišljavanje ne samo da je *nedosljedno, već je očito nekorektno* [S. A.], jer se zapravo obje ove mletačke isprave i onaj odlomak u Gaufreda Malaterre *međusobno popunjuju* i potvrđuju, pa stoga je *druga isprava izdana najkasnije na početku 1098.* [S. A.], kao očita posljedica Kolomanove pobjede nad kraljem Petrom, *odnosno* toga, što je Koloman postao *susjed* mletački. Otale i ponuda iz *Venecije*, a otale i onaj *dodatak Kolomanov*, koji sumnja u opravdanost duždeva naslova«, završava Šišić ovakvim pobijanjem Račkoga i pored toga ponavlja svoje prijašnje mišljenje.[648]

To potvrđuje, po Šišiću, služeći se Kezom i sam Dandolo, koji kaže kako je Koloman nakon što je poslao vojsku u Dalmaciju i ubio kralja Petra, preko svojih poslanika zaključio savez s mletačkim duždem protiv Normana.[649]

Bez obzira na točnost ovakve datacije situacija je jasna. Koloman iz početka nema težnje za Hrvatskom, a još manje za Dalmacijom, čiji neki gradovi već priznaju mletačku vlast, koja želi da se što više proširi.

Prilike su međutim išle Kolomanu u prilog i on kreće na svoj veliki ratni pohod protiv Hrvatske i stiže do njezine granične linije: Drave koju čak o. 1200. spominje neki svećenik, Poljak po rodu, koji je tada živio u Ugarskoj. On je napisao tzv. ugarsko-poljsku kroniku[650] i pored ostalog govori o predjelima Hrvatske i Slavonije između Save i Drave (terminos Chrwatiae et Sclavoniae inter fluvios Savam et Dravam).[651] Inače se u ugarskim kraljevskim ispravama XII st. govori i o zemlji »ultra Drauam«,[652] a to se ponavlja i u XIII st.[653]

[648] F. Šišić, o. c., I/1, 392, 393.

[649] F. Šišić, o. c. I/1, 393, bilj. 1.

[650] Šišić samo piše da se »oko 1200 (makar i 1350)« našao u Ugarskoj jedan pisac (o. c. I/1, 359). Međutim N. Radojčić za ovu ugarsko-poljsku kroniku kaže da se mislilo po Kaindlu da je nastala »oko 1200 god.«, a sada je međutim, *»dovoljno sigurno utvrđeno* [S. A.] da je ova kronika nastala tek u XIV. v.«. Za osnaženje ove svoje tvrdnje Radojčić citira: David P., La prétendue Chronique hongaro polonaise, Etudes historiques et littèraires sur la Pologne medièvale IV, 1931, 68—70. Nadalje smatra da je ova ugarsko-poljska kronika tipičan legendarni spis za događaje iz XI st. i suviše pozan, a da bi u njoj bilo bar nešto historijske istine u moru legendarnog pričanja (N. Radojčić, Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira, Glas SAN CLXXI (88), Beograd 1936, 47 i bilj. 2, 48—50, 55). No S. Gunjača iznoseći podatke o toj kronici i mišljenje Radojčića ipak se s time sasma ne slaže i piše da se u njoj »nalazi bitna historijska jezgra« (S. Gunjača, Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina, Rad JAZU 288, Zagreb 1952, 264—271).

[651] F. Šišić, Priručnik... I/1, 358, 359.

[652] SCD II, 47.

[653] SCD III (1905), 188 (1221), 331 (1230: terram... ultra Drawam uersus Sclauoniam...), 363 (1232: ultra fluuium Drauam infra Zagrabiensem diocesim uersus Sclauoniam...).

Andrija I (II), govoreći 1235. kako preko Drave granica ili međa Pečujske crkve još nije bila utvrđena, kada je »sveti kralj Ladislav *prvi* [S. A.] prešao rijeku Dravu s namjerom da svome kraljevstvu podvrgne slavonske predjele...«,[654] potvrđuje da je i tada ova rijeka bila granica Ugarske. Ovu listinu su Pesty i Pauler proglasili falsifikatom, ali ih je uspješno pobio Šišić.[655]

Inače ovaj izraz »ultra Drawam« u vezi s posjedom se i dalje nastavlja u ugarskim ispravama XIII stoljeća.[656]

Čak kralj Ladislav, sin Stjepana V, kada spominje zemlju sv. Martina blizu Vaške[657] tik Drave, piše za tu rijeku da je između Ugarske i Slavonije.[658]

Dakle i ovi izvorni podaci upućuju na to da je Drava i s ugarske strane dugo vremena smatrana granicom s hrvatskim zemljama. Stoga bi u današnje doba bilo neozbiljno bilo s koje naučne strane takvu činjenicu negirati!

II

U nastavku »Pacta« govore kako su Hrvati, čuvši za kraljev dolazak, sakupili vojsku i stali se spremati na bitku, a Toma o tome baš ništa ne piše. Isto tako ne donosi ni to da je sada kralj, doznavši da su se Hrvati sakupili, uputio svoje poslanike da s njima prijateljski pregovaraju i *sklope ugovor (pacta) ukoliko htjednu* [S. A.]. Također Toma ne kaže ni to da su Hrvati saslušali izvještaj poslanstva *gospodina kralja* [*domini regis:* S. A.],[659] s odlukom vijeća se svi skupa suglasiše i poslaše 12 razboritijih (iskusnijih) plemića (nobiles sapienciores) od 12 plemena Hrvatske (de XII tribubus Chroacie).

Još u I polovici X st. spominje Konstantin Porfirogenet da je Hrvatska imala veliku vojsku i mornaricu,[660] koja je samo onda stupala u akciju kada su joj susjedi ugrozili granice.

[654] SCD III, 415.

[655] F. Šišić, o. c. I/1, 345—349.

[656] SCD IV (1906), 275 (1245), V (1907), 9 (1256), 447 (1267), 641, 642 (1272).

[657] »Dravum ad Vaskam traiecit et *Chroatiam Hungarie sociat*« [S. A.] piše pod modernom slikom Bartola Székera iz XIX st. u pečujskoj katedrali, što Šišić (o. c. I/1, 348, 349, bilj. 2) komentira na svoj način.

[658] SCD VI (1908), 228 (1277).

[659] U amalfijskoj kronici, koja ide od 333. do 1294. godine, u cap. IX se navodi: »Senior Dominus Urso filius... Dominus Marinus Dux... Dominus Pulchero...« (Chronici Amalphitani Fragmenta, L. A. Muratori, o. c. I, Mediolani MDCCXXXVIII, 209), a u Tominoj HSM ima čitav niz pasusa gdje piše izraz »dominus« uz ime i položaj osobe ili samo uz njen čin. Tako npr. »...dominus papa« (u raznim padežima), »dominus Alexander papa«, »dominus Gregorius septimus«, »dominum papam Lucium«, »dominus Innocentius papa«, »domino regi« ili »domini regis« (Thomas Archidiaconus, o. c., 19, 33, 50—52, 69, 76, 97, 98, 121, 201, 203, 53, 71, 77—79, 82, 89, 210) itd. To znači da se ne samo u ispravama nego i u kronikama navodi »dominus«, obično uz ime! Inače, kako je već dobro poznato, seigneur se vrlo često naziva: dominus, dok je adekvatni naziv: senior u upotrebi u Francuskoj i Njemačkoj (Gl. François L. Ganshof, Les relationes féodo-vassaliques aux temps post-carolingiens. I problemi comuni dell'Europa post-Carolina 6—13 aprile 1954, Spoleto 1955, 83). Nesumnjivo izrazi: dominus i senior, koji se odnose na ličnost vladara, znače isto i u karolinško doba u izvorima kao npr. »domini et senioris nostri H. regis...« (Gl. G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte IV, Graz ^{3}1955, 244 i bilj. 1, 283, bilj. 4, 285, bilj. 3).

[660] RD, 398.

U te svrhe korištena je hrvatska vojna sila i u doba Ladislava, a evo sada i za ratobornog Kolomana, protiv koga su hrvatska plemena sakupila na brzinu vojsku i bila pripravna da stupe u bitku protiv njega.

Iz kojih su predjela Hrvatske bila ta plemena i kako su se okupljala i koliki je bio broj vojnika te kakvo im je bilo naoružanje, ne može se ni na jedan način točno zaključiti. Ali nije isključeno da su jezgru te vojske činila hrvatska plemena iz okolice Zadra, što mogu nešto kasniji izvori i potvrditi.

No nesumnjivo činjenica je da su Hrvati dobro poznavali ugarsku ratnu taktiku još iz vremena sukoba s Vladislavom, kome nisu uspjeli da se odupru uslijed svoje nesložnosti.

Nejasni trag tradicije na ovaj sukob s kraljem Vladislavom u bazenu između Drave i Save sačuvan je u onoj ugarsko-poljskoj kronici iz o. 1200. g., o kojoj smo već govorili. Tu se pod kraljem Atilom valjda krije Vladislav. On se upravo na tom prostoru sukobio s prvacima »Hrvatske i Slavonije«, koji su mu izašli u susret i postrojili se u bojni red. Sunce je sijalo na zlatnim štitovima i od njih se odsijavala brda, priča dalje anonim te kronike. On govori i o velikom sukobu među njima, koji je trajao osam dana i na koncu su »Slaveni i Hrvati« pobijeđeni zbog toga što su izdali svoga kralja »Casimirum« (tj. Zvonimira) koga su i sramotno ubili itd.[661]

Poslije prijeke smrti kralja Petra, Hrvati su protiv Kolomana stavili sve na kocku da se na krajnjim granicama hrvatske države, koja je bila sasma izložena stalnim napadima vladara, odupru i pobiju na život i smrt.

Koloman je znao za njihovu borbenost i pripravnost za boj, pa je odmah preko svojih poslanika nastojao da ih odvrati od toga nauma i skloni na prijateljske pregovore, u čemu je potpuno i uspio.

Slanje poslanika (nuncios, legacione) u ranom je srednjem vijeku — kao i prije — a i sada najobičnija forma sporazumijevanja i u miru i u ratu. Zato nije bilo ništa neobično sa strane napadača — Kolomana, koji je tako htio s Hrvatima postići »pactum«[662] (kako stoji u naslovu u Tr) ili »pacta«[663] (u tekstu toga ugovora).

Adekvatni izraz u ugovoru od 1102. ovima »pacta« nalazimo i u mirovnom ugovoru koji su car Fridrih I Barbarosa i njegov sin Henrik uglavili s Lombardijcima i njihovim saveznicima preko poslanika u Konstancu 29. VI 1183. godine. U tom dokumentu se taj ugovor naziva »*Pacta*« [S. A.] Placentinorum, scilicet *pactum* [S. A.] Pontis Padi« ili »pactum« ili jednostavno »*Pacta* [S. A.] inter Civitates Societatis quondam facta...«, koja je vladar potvrdio svojim potpisom, a njegov dvorski notar je to »recognovi«.[664]

Ovaj izraz nalazimo u tome istome stoljeću i u ispravi od 1196. g. u kojoj se spominju ova »pacta«, koja su još 1186. sklopljena, dok u XIII st. nešto više nailazimo na »pacta« ili »pactum« između pojedinih talijanskih gradova, a u ugovoru od 1226. g. između Mutinjana i Feraraca se čak navode »*pacta et conventiones*«[665] [S. A.], što ima i pogodba između napuljskog kralja Karla s općinama Šibenikom i Splitom (4. IX 1274).[666]

I u listini od 4. VII 1292 (Ancona) donosi se također kako su Dubrovnik i Ancona uglavili »pacta et conuentiones«,[667] dok u listini od 4. VI 1292 (prijepis) stoji čak: »ad infrascriptas confessiones, pacta, condictiones et conuenctiones insimul peruenerunt...«[668]

Odluku koju su Hrvati, zapravo hrvatska plemena, donijela da prihvate miroljubivu ponudu Kolomana i da započnu s njime pregovore preko svojih predstavnika, riješili su jednoglasno na svome vijeću (conscilio),[669] na kome su valjda prisustvovali i »eius homines«, kako ih zovu u »Pacta«. Ovakav način stvaranja odluka na vijeću bio je sasma uhodan u Hrvatskoj još od IX st. dalje.

---

[661] F. Šišić, o. c., I/1, 358, 359.

[662] U listini od 1069. splitskog nadbiskupa Lovre stoji »paccione« (RD, 76). U povelji od 15. VIII i 9. IX 1096—29. III 1097. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin piše i »... *pactionem* [S. A.] etiam talem cum predictis monachis fecerunt...« (Cartulaire I, 390), dok u onoj piranskoj od 27. IV 1192. čak »pac(t)ionis cartulam« (SCD II, 256).

[663] Zanimljivo je da se singularni i pluralni oblik ovih »Pacta« uopće ne pojavljuje na ovakav način zajedno ni u jednom našem dokumentu tokom XII—XIV st. osim u ovom zapisu. Jedino imamo zapisana »Pacta Catari« na početku spisa izdanog u Veneciji 30. XII 1335. godine (S. Ljubić, o. c. I, 463). Još Konstantin VII Porfirogenet zna za »πάκτα« (lat. prijevod »pacta«: RD, 372), tj. danak, koji su radi mira plaćali gradovi biz. Dalmacije Slavenima (RD, 372), tj. Hrvatima. Pored toga »pacta« su kao »Vertragsurkunden« zbog svoje važnosti većinom izrađena prvo u konceptu, a onda su se izdala kao povelja (H. Bresslau, o. c. II, 148, 149, 118, 119).

[664] L. A. Muratori, o. c. IV, 307—318.

[665] L. A. Muratori, o. c. IV, 485 (1195), 363 (1230), 425—427 (1216), 415 (1226).

[666] »infra scripta pacta et conventiones... pacta... hic pacto expresso inter predictos partes, quod dicte universitates de dictis pactis non teneantur...« (S. Ljubić, o. c. I, 108, 109).

[667] SCD VII (1909), 85.

[668] J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje I/1, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III odelenje, knjiga II, Beograd 1934, 77.

[669] U »Pacta« stoji: »... inito conscilio...« (Vr: consilio), a u povelji od 1098. do 1106. g. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin piše uz ostalo također »... *inito consilio* [S. A.]...« (Cartulaire... I, 372). Znači da je taj izraz suvremen po godinama i da je bio u uporabi. I u HSMI stoji »inito consilio«, a nešto prije nailazimo u istoj kronici i na izraz »concilium« (Thomas Archidiaconus, o. c., 105, 60), koji u Tr glasi »*conscilium*« [S. A.]. Adekvatne izraze nalazimo u povelji od 1151. g., kojom se uglavljuje ugovor između Parme i Mutine »...utriusque *Conscilio* [S. A.] ...*consilio* [S. A.] ...utriusque Civitatis *conscilio*... *universo Consilio* [S. A.]...« (L. A. Muratori, o. c. IV, 55), a u jednoj listini od 1189, koja se odnosi na Baltičke Slavene, piše o »In generali conventum et *concillo* [S. A.], consensu omnium fere baronum et supanorum suorum universali decreto...« (V. P. Gračev, Serbskaja gosudarstvenost v X—XIV vv., Moskva 1972, 12, bilj. 12. Ovaj izvorni podatak uzeo je iz G. Hilferding, Istorija baltiiskih Slavjan, Sobr. soč. t. 4 Spb 1874, 120). U tzv. originalnoj rapskoj povelji od 1111. g. Koloman tobože govori (što je unatoč neautentičnosti ove isprave važno) o »...regis consilio...« i kako je on vodio »... *cum utriusque regni uniuerso consilio*« [S. A.]. Također i u zahumskoj povelji od o. 1151. piše »...cum consilio nobilium omnium terre Zachulmie...«, a u onoj krčkoj od 1153. »...Consilio igitur domini Doymi Veglensis felicis comitis et aliorum quorundam bonorum hominum...«. U dubrovačkoj i u papinskoj od 17. X 1154. govori papa »de omni fratrum nostrorum consilio...«; u zadarskoj listini od 1166. ima čak »...et *consilio inito* [S. A.] cum monachis suis...« a rapska od 1. III 1177/8. sadrži »...in consilio venerunt et convocato consilio...« (SCD II, 22, 70, 74, 77, 107, 150). U dubrovačkim pak spisima XV st. navodi se »stanach over concilio« i tako se zvao zemaljski sabor u Bosni (K. Jireček, Istorija Srba II, Beograd ²1952, 138, bilj. 95). I konačno u I i II dijelu Tomine kronike stalno nailazimo, kako smo već upozorili, na naziv »consilium« u raznim varijantama. Tako npr. uz »consilium« (u padežima) citira se i »facto consilio«, »habito consilio«, »universale consilium« (Thomas Archidiaconus, o. c. 66, 71, 88, 119, 152, 59—61, 148).

Tako je npr. Trpimir 852. držao »commune consilium« sa svima svojim županima, a 892. pak Muncimir je također držao commune consilium sa svim svojim vjernima i prvacima naroda. S takvim »comitum aliorumque nobilium communi... consilio« savjetuje se 1078. i Zvonimir.[670]

Jedan consilium[671] održava i Koloman poslije svoga krunjenja u Biogradu (1102). S »communi regni consilio« ugarskoga kraljevstva služi se i Bela II (III) 1137. g., a takav consilium održava 1198. i Andrija, herceg Hrvatske i Dalmacije u blizini Zadra sa svojim velikašima, dok 1182. slični consilium ima sa županima i drugim ljudima Mavro »dei et regia gratia comes et *tocius maritime prouincie* [S. A.] studiosus exercitator« u okolici Zadra, a onda i 1183. ban Dionizije sa svima županima »Slavonije« (»dominus banus de consilio et iudicio cunctorum iupanorum Sclauonie, qui presentes erant«), tj. Hrvatske.

Čak u splitskoj listini od 1188. nailazimo na podatak kako je i tamošnji comes Grubeša »habito et communicato omnium nobilium ibi residentium consilio«.[672]

Jednom riječju takav »conscilium«[673] imali su i Hrvati i Mađari, tj. pretežno njihovi velikaši, koji su na njemu u prisutnosti vladara ili njegova predstavnika ili čak sami kao npr. 1102. u Hrvatskoj, donosili punovažno, presudne i značajne odluke. Takav »consilium« mi bismo radije nazvali vijećem[674] negoli skupštinom, kako to čini Barada.

Zanimljivo je što se u jednom ovakvome malome tekstu Koloman uz titulu »rex« šest puta naziva »*dominus*« [u raznim padežima singulara: S. A.], a samo tri puta »rex« bez dodatka »dominus«. To upućuje na to da je to svakako uzeto iz starijega izvornoga obrasca. Samo je teže odrediti da li je to preuzeto iz povelje, gdje se izraz »dominus« često upotrebljava ne samo uz titulu kralja već i za druge visoke svjetovne i crkvene ličnosti ili pak iz kakve druge vrste spisa kao što je npr. kronika, gdje je riječ »dominus« udomaćena pojava.

Kada »Pacta« donose kako su Hrvati prihvatili odluku vijeća i poslali kralju 12 »nobiles sapienciores de XII tribubus Chroacie«,[675] onda nam upra-

[670] RD, 3, 15.

[671] U ispravi cara Otona III od 996. g. govori se o »...*consensu et consilio* [S. A.] episcoporum atque laicorum... Romanorum, Francorum, Baiuvariorum, Saxonum, Alsatiorum, Suaevorum, Lotharingorum...« (Carlo Guido Mor, Qualche problema circa le assemblee dell'età post carolingia. I problemi comuni... 136). U povelji o. 1100. g. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin stoji pak kako »... ego Teto...cum consensu senioris et *consilium* [S. A.] fidelium meorum...« zaključuje neku prodaju (Cartulaire... I, 86).

[672] SCD II, 9, 46, 296, 180, 185, 189, 222.

[673] Tako npr. 1102. u ispravi, upisanoj u kartular samostana sv. Marije u Zadru pod navedenom godinom, Koloman već »dei gratia rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie« govori o »abito consilio...« (RD, 484), dok g. 1189. monah Petar, koji je upravljao samostanom sv. Petra u Klobučcu kod Trogira, kaže »habito consilio omnium fundatorum eius monasterii tam Sclauorum quam Latinorum...« (SCD II, 240).

[674] Gl. N. Tomašić, o. c., 97 i bilj. 445.

[675] U odredbi dubrovačkog Velikog vijeća od 14. III 1399. g. piše: »... in Maiori conscilio *duodecim judices de XII sclatis de Ragusio* [S. A.]...« (J. Lučić, Sticanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399—1405, Arhivski vjesnik XI—XII, Zagreb 1968—1969, 147—156).

vo pada u oči brojka 12,[676] a tek tada ona dva slijedeća naziva za plemiće i pleme.

Brojka 12 kod Hrvata nije ništa neobično. Tako se u tzv. Zadarskom evanđelistaru sv. Marije Veće iz XI st. spominje kao blagdan »in natali XII-m fratrum« (prema legendi dvanaestero je braće pogubljeno zajedno s roditeljima kao mučenici za vrijeme cara Maksimijana u raznim apulskim gradovima, a sahranjeno u Beneventu), zatim u Kalendaru benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru iz 1290. g. citiraju se »Sanctorum XII fratres« (1. rujna),[677] a u tzv. Korčulanskom kodeksu iz XII stoljeća (o. 1130—1131) navodi se »duodecim... iuppanis« kralja Krešimira, koji se s njima zakleo papi, što Foretić smatra da bi bio »prvi nam spomen dvanaestorice župana, koji su stajali na čelu dvanaest hrvatskih plemena«, te bi ovo »bio možda prvi makar i indirektni njihov spomen«. Stoga on misli »da ovaj podatak u budućim raspravljanjima treba uzeti u obzir«.[678] No Barada pobija Foretića i piše da se »tu o tome ne radi, nego o broju rotnika pri zakletvi«, koja se »kod Slavena obično vršila u duodecimalnom broju«.[679]

Iz dosta sumnjive povelje iz 1197. godine, sačuvane u prilično kasnom prijepisu, vidi se kako je kralj Emerik »filium suum, una cum *duodecim regni sui potentioribus magnatibus*[680] [S. A.], in manu potenti, ad deuastandum dominium proteruiamque eisdem Alberti comprimendam delegauerat...«.[681]

I u samoj HS na dva mjesta se upotrebljava broj 12.[682] Tako kada ban Roland (1262—1268) traži od Splićana »duodecim obsides« i odmah zatim

[676] M. Šufflay pokušava čak svemu ovome — kao jedini od naših naučnih radnika — dati ovakvo tumačenje. Naime on piše da je usprkos »*većem broju hrvatskih rodova*« došlo »baš do saveza dvanajstorice, to je posve razumljivo, kad se uvaži biblijska snaga ovoga broja, zapravo temeljnog broja drevnog akadsko-asirskog sexagezimalnog sistema (5 x 12)«, te iznosi na osnovi izvora, kako je taj broj bio važan »na čitavom Jadranu« (M. Šufflay, Srbi i Arbanasi, 57).

[677] M. Grgić, Kalendar zadarske stolne crkve iz XV stoljeća, Radovi JAZU u Zadru 20, Zadar 1973, 173, 142.

[678] V. Foretić, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, Starine JAZU 46, Zagreb 1956, 30, 38.

[679] M. Barada, Prilozi hronologiji hrvatske povijesti (1062—1075), Rad JAZU 311, Zagreb 1957, 187 i bilj. 3.

[680] Zanimljiv je podatak Konstantina VII Porfirogeneta u »De administrando imperio«, gdje iznosi kako su Srbi pobijedili Bugare i zarobili Borisova sina Vladimira s »βολιάδων δώδεκα μεγάλων« tj. s 12 velikih boljara (RD, 358; Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, Posebna izdanja Vizantološkog instituta SAN CCCXXIII/7, Beograd 1959, 51).

[681] J. Kukuljević Sakcinski, Codex diplomaticus... II, 185. Vj. Klaić, koji citira djelomično tekst ove isprave, pogrešno kaže da je Bela poslao sina svoga Emerika, a ono »regni sui« da se odnosi na »Croatiae et Dalmatiae« (Vj. Klaić, Hrvatska plemena od 12.—16. stoljeća, Rad JAZU 130, Zagreb 1897, 9, bilj. 1).

[682] Kao kuriozitet treba navesti i to da Grgur Turski (r. 538/9. — u. 594/5) u svome djelu »Historiarum libri decem« opisuje kako je kraljica Fredegunda odredila 12 ljudi da ubiju kralja Hildeberta (Gregorii episcopi Turonensis Historiarum libri decem II, Berlin, 372). Nithard (I pol. IX st.) pak iznosi kako su dva sina Ludovika Pobožnog svaki sa svoje strane izabrali između svojih ljudi dvanaestoricu (duodecim e suis) i oni su izvršili podjelu kraljevstva (G. Waitz, o. c. 1V, 691, bilj. 1). U lavrentijevskom ljetopisu (Nestorova kronika) pod 988. g. piše kako je knez Vladimir odredio 12 ljudi, koji su kip Peruna tukli šibama i onda bacili u Dnjepar (S. Srkulj, Povjesna čitanka za niže razrede srednjih i sličnih škola I, Zagreb 1915, 106).

priča kako su ti isti Splićani uputili u Bihać, gdje su odsjeli ugarsko-hrvatski kralj Bela III (IV) i kraljica, »duodecim pueros«, koji su ubrzo pušteni kući.[683]

Pored toga još iz Starog zavjeta znamo da je izraelski narod bio sastavljen od 12 plemena i to se zove dvanaestoplemensko uređenje, od koga je uopće i nastalo porijeklo i značenje plemenskog uređenja. Ali i izvan Izraela znamo da postoji 12 aramejskih, 12 ismaelskih i edomitskih plemena. Isto tako i u staroj Grčkoj i Italiji bili su poznati slični savezi 12-ero plemena.[684]

Iz Novog pak zavjeta poznata je također brojka 12, tj. Kristovih apostola,[685] koji se navode pored 318 svetih (otaca) u sankciji nekih naših povelja kao npr. u crkvenoj ispravi od o. 1134, čiji se original čuva u arhivu benediktinki sv. Marije u Zadru, te u onoj splitskoj od 1145. g., a u zahumskoj povelji od o. 1151. uz Boga, bl. djevicu Mariju i sv. Benedikta stavlja se također u sankciju »... et duodecim apostolis ...«.[686]

Još po zakoniku langobardskog kralja Rotarija (643) potrebno je bilo da bude 12 »sacramentales« i u pitanju od 20 solida (zlatnika) vrijednosti kao i u bračnim pitanjima. Po kasnijim pak redakcijama langobardskog prava iz doba Karolinga bilo je 12 surotnika.[687] Čak i »Pravda ruska« (XI st.) u čl. 14. naređuje da je kradljivac dužan pravdati se pred 12 ljudi.[688]

U Bariju pak bilo je langobardsko pravo u punoj snazi i u XII stoljeću. Ondje se u nekim sporovima kao npr. o vlasništvu zemlje, ona osoba koja je isticala svoje pravo na to, a za to ne bi imala nikakvih pismenih dokaza, morala zakleti »cum duodecim secum parentibus suis«, kako to stoji pod 1101. godinom u »Codice Barense«. U Engleskoj pak od 1150. do 1152. g. zavedena je Jury sa 8, 12 i 14 »iuratores« a po anglosaksonskom pravu u sporovima između Anglosasa i Kelta iz Walesa birana su 12-orica »iuratores« (po 6 od svake stranke), a onda i između Engleza i Velšana čak u XIII stoljeću.[689]

[683] Thomas Archidiaconus, o. c., 211.

[684] Martin Noth, Geschichte Israels, Göttingen ³1956, 85.

[685] Čak na Baščanskoj ploči uz ostalo stoji: ... tko to poreče neka ga prokune Bog i dvanaest apostola i četiri evanđelista i sv. Lucija ... (Gl. Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 386).

[686] SCD II, 46, 58, 70.

[687] Tako za doba Karla Velikoga u svakoj sudbenoj grofoviji bilo je redovito 12 porotnika (S. Ortner, Repertorij iz pravne povjesti Germana i Slavena, Zagreb 1898, 40), a za cara Lotara određeno je, ako se na neku ispravu napadne da je lažna, onda se ona može obraniti tako da se zakune notar sa 12 porotnika (12 juratoribus) [Gl. Lujo Margetić, O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjevjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 4, Zagreb 1973, 11, bilj. 29]. U »Conversio Bagoariorum et Carantanorum« (rukopis iz XII st.) piše kako je salzburški biskup sv. Rupert (u. 717) kao misionar djelovao »cum duodecim ... discipulis ...« (M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3, 128). Papa Nikola I (858—867), kada pak piše Salamonu, kralju Brita, dotiče se »metropolitae Turonensi et duodecim episcopis ...« (Philippus Jaffé, Regesta pontificum romanorum I, Graz 1956, 347).

[688] K. Jireček, o. c. II, 124, bilj. 31.

[689] K. Jireček, o. c. II, 125 i bilj. 38.

U Hrvatskoj 1360. g. pored »viginti quatuor[690] iuratos pro exquirendis iuribus regalibus« navode se i »duodecim iuratos pro iudicatu et communi iustitia obseruanda in regno Croacie«.[691]

Čak je poznato da su se krajem XI st. birali »*duodecim judices*[692] [S. A.] ex Francis« kao neke vrste pomirbeni suci u nekim predjelima Francuske.[693]

I dok u povelji od 853. godine stoji kako su na rimskom koncilu zbog nekih crkvenih razmirica morali položiti zakletvu biskup »Cantius cum duodecim Sacerdotibus ...«,[694] u ugovoru (pactum) pak Huga »Regis Italię« s mletačkim duždem Ursom Particijakom od 26. II 924. g. govori se »per electos duodecim Juratores«, a u ugovoru (pactum) Venecije s carem Henrikom IV od 20. V 1111. o »sacramentum duodecim electos ...«.[695] Iz kronike pak samostana u Monte Cassinu pod 1024. godinom saznajemo da je knez Rainald izabrao od svojih ljudi 12 kapetana.[696]

God. 1174. morao se u Zadru zakleti neki Damanja Zigali sa svojih 12 rođaka (cum duodecim suis propinquis) da je zemlja njegova, a ne samostana sv. Marije; 1177/8. pitao je čak za mišljenje rapski biskup »duodecim homines« u vezi s jednim starim običajem.[697]

U ugovoru između Dubrovnika i Venecije (1232) govori se da će Dubrovčani dati *dvanaest talaca iz dvanaest rodova plemića svoje zemlje* [*de duodecim parentatibus nobilium illius terre:*[698] S. A.].

U Istri pak 1270. navodi se također »duodecim homines iuratos«, a po Šufflayevom tvrđenju upotreba toga broja bila je općenita u sudskom postupku svih južnih Slavena, te su u Hrvatskoj, Bosni, Srbiji redovito prisežnici i porotnici nastupali u tom broju.[699] I u Dušanovu se zakoniku na-

[690] No ovaj broj nije stalan, jer u ispravama od 21. i 28. XII 1360. kralj Ludovik umjesto ovih 24 citira i »viginti duos iuratos pro exquendis iuribus nostris regalibus in regno Croacie«, a u povelji od 28. XI 1360. navodi se »triginta sex iurati« pored onih 24 i 12 (SCD XIII/1915/, 82, 87, 70).

[691] SCD XIII, 70. Čak u prijepisu isprave (ovjerovljene u Ninu), koja je izdana u Skradinu 14. XI 1323. godine, govori se »... per *duodecim Nobiles iuratos* [S. A.] ...« (J. Kolanović, Zbornik ninskih isprava od XIII do XVII stoljeća. Povijest grada Nina, Zadar 1969, 522, 523).

[692] U ispravi izdanoj 15. XI 1361. u Kninu, hrvatski ban Nikola Seč piše »ac etiam lege regni Croatie approbata per iudices ac nobiles regni Croatie nobiscum assedentes consulta perpendentes ...« (SCD XIII, 190).

[693] Hugonis abbatis Flavicensis Chronicon, J. P. Migne, PL 154, Parisiis 1853, 133.

[694] L. A. Muratori, o. c. VI, Mediolani MDCCXLII, 394.

[695] Biblioteca Nazionale Marciana u Veneciji — Codex diplomaticus Venetus ab anno DCLXXXVI. usque MDXII ex antiquo exemplari quod Bernardus Trivisanus olim possidebat—Classis X. Cod. LXXXI—3179 (prijepis iz XVIII st.), 48', 122, 123.

[696] Leonis Marsicani et Petri Diaconi Chronica monasterii Casinensis, J. P. Migne, PL 173, Parisiis 1854, 670.

[697] SCD II, 137, 151.

[698] Zapravo u tom ugovoru između Venecije i Dubrovnika taj pasus u cijelosti glasi ovako: »... Obsides autem debunt Ragusini *duodecim de duodecim parentatibus nobiliorum illius terre* [S. A.], moraturos semper sex obsides in Venecia ad expendium Ragusinorum in medio anno in cambio. Et si eorum aliquis moreretur vel fugerit, debunt alium in loco eius ...« (S. Ljubić, o. c. I, 48). Ovo isto se ponavlja i u ugovoru između ovih republika 1236. i 1252. godine (S. Ljubić, o. c. I, 54, 55, 84). Ujedno se čak u svim ovim ugovorima govori da su Dubrovčani obavezni davati u određeni dan »pro regalia« perpera »duodecim« (S. Ljubić, o. c. I, 48, 54, 84).

[699] M. Šufflay, Srbi i Arbanasi, 57.

vodi 12 porotnika,[700] a paštrovske vlastelinske porodice sa svojim »sljedbenicima« i čak nekadašnjim kmetovima bile su okupljene u 12 »plemena« [parentadi ... pleme ... o siano *tribu*: S. A.].[701]

Brojka 12 u pogledu citiranja prvaka i plemena poznata je i u srednjovjekovnoj Engleskoj, gdje je od VI st. postojala kao državna organizacija Anglosasa posebna grupa utjecajnih ljudi: vijeće dvanaest najstarijih tena (teni ili geziti, članovi kraljevskih družina, novi privilegirani činovnički stalež, dužan da vrši vojnu službu — nov sloj koji potiskuje rodovsku organizaciju), sastavljeno od najkrupnijih vlasnika satnije (satniju čini više sela).[702]

Broj 12 se spominje i u »Milionu« Marka Pola, koji ga je krajem XIII st. diktirao u tamnici Rusticelu de Pisa, također utamničenom u Genovi. Tu ovaj broj nalazimo na nekoliko mjesta u vezi s osobama koje obavljaju neke dvorske ili državne funkcije. Tako Polo priča kako veliki kan Kublaj ima 12 velikaša koji upravljaju carstvom.[703]

Isto tako treba spomenuti da je i u »bosanskoj crkvi« postojala ustanova »dvanaest apostola«. Naime u bosanskim poveljama od 1380. do 1435. stalno se govori o »12 vr'hovnih apostolov'« ili o »12 svetih vr'hovnih apostolov'«, a u onoj povelji od 1451. ima »i dva na desete apostola vrhovna«. Drugim riječima to su po Mandiću kao i u drugim novomanihejskim crkvama dvanaestorica »zemaljskih apostola«, koji su bili crkveni pomoćnici djeda »bosanske crkve«.

I u pismu velikog vojvode Stefana Vukčića Kosače, koje je uputio sinu Vladislavu 19. VII 1453. g. govori se o »12 poglavitijeh kr'stijan«, a u pomirbenom pismu Stefana sa ženom Jelenom i sinom Vladislavom spominje »i 12 stroinikoma«.[704]

Kada pak Vukčić izdaje povelju u Nevesinju 10. X 1435, tome činu prisustvuju uz zakletvu dvanaestorica vlastele »i bratstva i od [sic! S. A.] slugu«.[705]

Mihael unuk Dukasa (on je po Krumbacheru identičan sa samim kroničarom Dukasom), koji je napisao kroniku od 1341. do 1462. god.[706] u tzv. Historia Epiri govori o »δώδεκα Δρυϊνοπολῖται καὶ δώδεκα χαονῖται, ἄνδρες διαλεκτοί, μεγαλόκορμοι καὶ φρόνιμοι«.[707]

Poznato je čak da je 1459. g. češki kralj Juraj Podjebrad osnovao tzv. Zwölfrecht, lat. Duodecimuiri causis pupillaribus judicandis ili sud u šleskim kneževinama Schweidnitz i Jauer. Njemu je predsjedao opunomoćeni

[700] »O poroti: Zapoveda carstvo mi: od sada unapred neka bude porota i za mnogo i za malo — za veliko delo da bude dvadeset četiri porotnika, za pomanju krivicu *dvanaest porotnika* [S. A.], a za malo delo šest ...« (S. Ćirković, Srednjevekovna srpska država. Izabrani izvori, Zagreb 1959, 84).

[701] Istorija Crne Gore II/2, Titograd 1970, 359.

[702] A. D. Udaljcov — E. A. Kosminski — O. L. Vajnštajn, Istorija srednjeg veka, Beograd 1969, 91, 92.

[703] M. Polo, Milion, Biblioteka »Reč i misao« VIII/188, Beograd 1964, 150, 151, 57, 64.

[704] D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962, 216—220, 80, 209.

[705] S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba. Posebna izdanja SANU CCCLXXVI/48, Beograd 1964, 15.

[706] K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München ²1897, 394, 305.

[707] Historia Epiri a Michaele Nepote duce conscripta, Corpus scriptorum historiae byzantinae 33, Bonnae 1849, 274.

zemaljski kapetan ovih dviju kneževina, a dodano mu je još 15 osoba (4 pravnika + 11 zaprisegnutih plemića).[708]

Iz povelje pak od 22. XII 1470. g., koja se odnosi na Firencu, uočuje se da su u upravu toga grada bili uklopljeni i »duodecim boni viri comunis florentinae«.[709]

U djelu krakovskoga kanonika Ivana Dlugosza (u. 1480) čak jedan naslov poglavlja glasi ovako: »Quomodo Poloni *duodecim praefectis* [S. A.] sine Rege non diu et pessime steterunt sub specie libertatis«,[710] što nas, istina, vrlo kasno podsjeća na onih 12 »nobiles sapienciores« i »comites« u »Pacta«!

U seljačkoj buni u Hrvatskoj 1573. g. je, prema izjavi Ilije Gregorića, bilo 12 kapetana (Der haubtleut sein zwelff gewest), a među njima i on kao vrhovni.[711]

U Poljicima pak je u XVIII st. upravljalo 12 seoskih knezova, kojima je na čelu bio veliki knez.[712]

Krajem XVII i početkom XVIII st. navodi se da se albansko pleme Klementi dijelilo na 12 rodova (Contano Clementi dodeci sole progenie del loro primo Auttore ...).[713]

U XVIII st. u Perastu je također postojalo 12 bratstava tzv. »kazada«.[714] I vrhovni sud, što ga je 1771. g. formirao u Crnoj Gori Šćepan Mali, sastojao se, po navodu Gopčevićevu, od 12 najodličnijih osoba.[715] Znači ova je brojka i kod nas i u Evropi uopće bila uobičajena.

Što se tiče izraza »nobiles sapienciores«,[716] koji Švear prevodi sa »12 mudrih plemića«, Šišić »razboritih plemića«, a Barada sa »12 plemenskih

[708] Johann Hübners Reales Staats=Zeitungs=und Conversations=lexicon, Leipzig 1789, 2952.

[709] »... Magnifici Domini priores libertatis et vexillifer justitie populi Florentini et Nobiles et spectabiles viri Confalonieri societatum, populi et duodecim boni viri comunis florent. quorum omnium nomina inferius describantur ...« (Archivio di Stato u Veneciji — Libri Commemoriali 16, l. 35, 36—22. XII 1470). Još 3. V 1338. g. slavonski ban Mikac određuje uz ostalo da »ciues et hospites de Koproncha« glede »eleccionis villici ab antiquo consueto« izaberu »duodecim viros probos et personas idoneas inter se ...« (E. Laszowski, Podatci o Koprivnici u srednjem vieku, Vjestnik ... zemaljskog arkiva II/3, 170, 171).

[710] Joannis Dlugosz Senioris Canonici Cracoviensis opera omnia. Cura A. Przezdriecki. Tomus X, Historiae Polonicae libri XII tomus I, Cracoviae 1873, 60.

[711] Fr. Rački, Građa za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573, Starine JAZU VII, Zagreb 1875, 290, 291; N. Klaić, Še o vzrokih upora 1572-73, Naši razgledi XXIV/5, Ljubljana 7. III 1975, str. 122.

[712] I. Širola, Kulturne prilike Dalmacije na koncu XVIII stoljeća, Zagreb 1896, 8.

[713] J. Tomić, Građa za istoriju Gornje Arbanije, Spomenik SKA XLVII, Beograd 1905, 55.

[714] Gr. Brajković, Prilozi pitanjima pomorskog školovanja u Perastu, Zbornik više pomorske škole u Kotoru 1, Kotor 1974, 66, bilj. 3.

[715] S. Gopčević, Geschichte von Montenegro und Albanien, Gotha 1914, 233; M. Šufflay, o. c., 57.

[716] U Ljetopisu Popa Dukljanina stoji kako je kralj Svetopelek (Budimir?) »misit sapientes ac nobiles viros legatos ... ad ... papam Stephanum ...«, a malo zatim kako su »in planitie Dalmae ...« stigli »legati nobiles et sapientes, missi ab imperatore Michaele ...« (F. Šišić, Letopis Popa Dukljanina, 303, 304). U ispravi, izdanoj u Dubrovniku 3. II 1190. g., govori se o donošenju zakona voljom »... iudicum, nobilium et sapientium ac totius populi ...« (SCD II, 242). Ti »sapientes« po Lučićevu mišljenju »nominalno odgovaraju političkom organu 'sapientes' odnosno 'consilium sapientium' u Veneciji, koji se javlja 1143. g. Sadržajna razlika između dubrovačkih i mletačkih 'sapientes' jest ta što se od mletačkih razvilo Veliko vijeće, a dubrovački nisu imali tu tendenciju ...« (J. Lučić, Povijest Du-

starješina«,[717] moramo se poslužiti i Du Cangeom, koji kaže da se »sapientes in Italia appelabant«, na osnovi jedne isprave od 1297. g. »civitatum cives primarios, quorum consilio publicae res gerebantur ...«.[718]

Nesumnjivo su ovih dvanaest izabranih plemića iz redova 12 plemena bili veoma ugledni i odlikovali se mudrošću, zapravo oni su bili prvaci u svojim plemenima ili njihovi starješine — u krajnjoj liniji »comites«, kako se malo kasnije nazivaju u ovome spisu, tj. župani.

Sam izraz »nobiles« u Hrvatskoj državi ranoga srednjega vijeka je i danas sporno pitanje.

U »Pacta« se spominju samo jedanput »nobiles«, i to kao »nobiles sapienciores« = »comites« — pripadnici pojedinih plemena Hrvatske. Međutim u izvorima iz doba hrvatskih vladara ovaj se izraz nalazi tek u zadarskoj povelji od 1067. g., gdje se prvi put spominje da je samostan sv. Krševana u Zadru pored kralja Petra Krešimira dobio i pristanak *»suorumque nobilium«* [S. A.].

God. 1069 (M. Barada, o. c., 196:1068) pak ponovno se javlja Petar Krešimir *»cum omnibus nobilibus suis«* [S. A.].

No još 986. u Zadru Majo, prior grada i »proconsul Dalmatiarum« dogovara se »cum consensu *omnium nobilium ciuitati Jadere«* [S. A.], o. 995. pak u drugoj povelji se govori o »pauci Jaderensium nobiles« [S. A.], dok ona listina od 1067. zna za *»urbis nobilium«* [S. A.], tj. grada Zadra, čiji se prior u istoj povelji navodi *»cum suis nobilibus«* [S. A.].[719]

God. 1069. u Splitu tamošnji prior također se spominje *»cum suis nobilibus cunctis«* [S. A.] i tu nailazimo čak na izraz *»nobilium laycorum ciuitatis Spalatine«* [S. A.]. God. 1059. u Rabu odlučuje prior Majo »cum omni populo predicte urbis, *nobilibus ac ignobilibus, maioribusque communi consensu«* [S. A.], a u Trogiru 1064. je na vlasti prior Dabrana *»omnibusque nobilibus«* [S. A.]. God. 1070 (u ispravi a/ M. Barada, o. c., 196:1071) s kraljem Petrom Krešimirom prisustvuju čak *»multi Chroatorum nobiles«* [S. A.], dok u tzv. »Charta interpolata« (isprava b/) s istom datacijom vidimo da je kraj istoga kralja »non modica *turba nobilium tam Chroatorum quam Dalmatinorum«*[720] [S. A.].

Međutim Barada piše da se »po samim prvim dvjema slučajevima [tj. 1067. i 1068: S. A.] ne bi dalo odrediti značenje *nobilis*. Ali u onom trećem slučaju označena su imena tih *nobiles*, koji su bili s kraljem, i to *župski starješine* [S. A.]: župan bribirski, cetinjski (?), poljski-kninski, lučki, sidražki i ninski; zatim od dvorjanika satnik, dvorski župan, tepčica, djed, kapelan, posteljnik, psar i dvornik«. Prema tome zaključuje Barada »u ovom

brovnika od VII stoljeća do godine 1205, II, Zagreb 1973, 131). U tzv. »anonimnoj kronici«, sačuvanoj u prijepisu iz kraja XVI ili poč. XVII st., kada se govori kako su Splićani »poslije smrti Zvonimira izabrali 8 ljudi, a ovi onda, jednoga de genere Chuchanorum« ti se ljudi zovu »viros de ciuitate *sapientiores* [S. A.] ...« (M. Kurelac, Povjesni zapis nazvan »Anonimna kronika« u rukopisu Naučne biblioteke u Zadru, HZ XXIII—XXIV, Zagreb 1970-1, 371).

[717] Početkom XIV stoljeća u Češkoj se navode 12 »seniores, senatores«, kako to donosi J. Jireček (Slovanské pravo ... 2, 134), a po njemu M. Šufflay (Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, Ungarische Rundschau IV, München und Leipzig 1915, 894, bilj. 35).

[718] C. du Fresne du Cange, o. c. VII, Niort 1886, 305.

[719] RD, 21, 25, 69, 70.

[720] RD, 69, 74, 76, 77, 57, 82.

slučaju *nobilis nema značenje plemića* [S. A.], nego ono prvotno odličnika odnosno ovdje i velikaša = župskog + dvorskog častnika«.[721]

No takvo zaključivanje nije točno, što se vidi iz one makar prepravljene ili falsificirane isprave od 1070 (prema mišljenju Račkoga), gdje se navode kao plemići (nobiles) i Hrvati i Dalmatinci, a iz one splitske povelje od 1069. je očito da se i u dalmatinskim gradovima u isto vrijeme tamošnji istaknutiji građani nazivaju također »nobiles«. Kada pak Barada daje izvadak iz listine od 1070, u kome se govori »coram horum *nobilium* [S. A.] presentia«, a to su mu zadarski biskup, prior i sudac, te dva hrvatska župana, on zaključuje da ovaj slučaj pogotovo jasno kaže »da je *nobilis* samo počastni naslov za *odličnike, koji ne označuje hrvatskoga velikaša, a najmanje staleškog plemića«*[722] [S. A.]. No tom prilikom zaboravlja da iza toga slijedi dodatak »... et aliorum« a to je onda sasma nešto drugo po sadržaju u vezi s ovim prisutnim »nobilium«.

I u tzv. lažnoj povelji od 1077. gdje se Zvonimir navodi »cum omnibus *nobilibus suis«* [S. A.] tu on to tobože kaže što su i »ipsi *nobiles Bracie* [S. A.] fecerunt *fidelibus meis* [S. A.] preclaris: Dragote bano et Slavogosto iuppano«. U povelji od 1076—8, izdanoj u Kninu, Zvonimir tu izvršava jedno darovanje »consultu omnium servorum dei et *nobilium nostrorum«*[723] [S. A.]. Time pravi ovaj vladar oštru razliku jednih od drugih, među koje ubraja Barada tepčiju i 2 hrvatska župana, te dodaje da ni ovdje *»nobilis* nema značenje *staleškog plemića«*[724] [S. A.]. Vrlo je značajna u vezi s tim i Zvonimirova povelja od 16. IV 1078. U njoj ovaj kralj na molbu »uenerabilis patris mei spiritualis Laurencii archiepiscopi et *multorum nobilium suorum ciuium de Spaleto, meorum dilectorum fidelium«*[725] [S. A.] izvršuje jednu presudu.[726]

Iz ovoga je jasno da Zvonimir plemiće, građane splitske ubraja među svoje »fideles«, što i opet ne citira Barada, koji je propustio da donese i izvod iz druge Zvonimirove povelje od 1078, gdje ovaj vladar jasno piše o *»meorum comitum aliorumque nobilium* [S. A.] communi fulcitus consilio«,[727] što očito upućuje na to da smatra plemićima uz župane i druge. Dakle da li i ovaj podatak ide u prilog Baradinu tvrđenju »da ne označuje hrvatskog plemića, a najmanje staleškog plemića« kao i da »nema značenje staleškog plemića«?[728]

Ali ne spominju se nobiles samo u Splitu nego i u Zadru o. 1078. kao »pauci Jadrensium *nobiles«*[729] [S. A.].

[721] M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, 196.

[722] M. Barada, o. c., 196.

[723] RD, 94, 111, 113.

[724] M. Barada, o. c., 197.

[725] Tako se u ispravi od 1027. g. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin govori kako je: »... ego in Dei nomine Fulco ... Andecavorum comes, una cum consensu nobilium personarum nostrorum fidelium ...«, a u povelji o. 1100. Teto »... cum consensu senioris mei ... et consilium *fidelium meorum* [S. A.] ...« izvršava jednu prodaju (Cartulaire ... I, 45, 86), kako smo već prije naveli. O izrazu »fideles« što sve znači gl. S. Antoljak, Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X stoljeća, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio historije, arheologije i historije umjetnosti) 10, Zadar, 1972, 61, bilj. 75 i G. Waitz, o. c., IV, 226, bilj. 1, 233, bilj. 3, 257, bilj. 4, 273, bilj. 4, 329, 330, bilj. 1—3.

[726] RD, 114.

[727] RD, 117.

[728] M. Barada, o. c., 196, 197.

[729] RD, 123.

U tzv. Supetarskom kartularu pod 1080. g. priča se kako je Petar Crni sklopio neku pogodbu *»coram his nobilibus* [S. A.], scilicet presbitero Lasca, et alio presbitero Lasca, presbitero Prodano, presbitero Picna et Girgi de Tugari, et Drazenego, et Habraham, et fratre suo Andrea, et omnibus eiusdem loci uillanis . . . «.[730]

Iznoseći ovaj izvorni podatak Barada smatra da mu »jedina poteškoća bio bi slučaj kartulara sv. Petra u Selu« za njegovu tezu. Po kontekstu ono »his nobilibus« može se odnositi Baradi »ili na sve spomenute« i to bi bio *»prvi slučaj upotrebe nobilis za plemića u pravom smislu* [S. A.], ili radi onoga 'scilicet' i 'et Girgi' samo na spomenuta *četiri svećenika, što bi bio počastni naziv kao i u svim dosada spomenutim slučajevima«*[731] [S. A.], u čemu Barada, kako smo već prije upozorili, nema pravo. No to njega ne smeta, jer on nastavlja svoje rezoniranje pišući: »Budući da *ovaj slučaj nije datiran* [?! S. A.], mogao bi potjecati iz početka 12. st. kad se *nobilis* = plemić već bilo počelo upotrebljavati; također je kartular sastavljen istom u drugoj polovini 12. st.; *»nobilibus« moglo je i tada ući* [S. A.]. Svakako *po ovom jedinom slučaju ne možemo zaključivati da je u Hrvatskoj bilo staleškog plemstva za narodne dinastije«* [S. A.].[732]

Nije naodmet navesti i citat iz povelje kralja Ludovika od 1359. (čiji je prijepis učinjen u kninskom kaptolu 1367. g.) gdje se govori o kralju Zvonimiru, koji *»cuidam nobili de genere Lapaç* [S. A.], Voniça nomine, cum quadam filia sua Clauda donat terras nonnullas, in quibus eorum posteri *nobiles* [S. A.] resederunt«.[733]

I u sumnjivoj povelji od 1088/9. g. se uočuje kako splitski nadbiskup raspravlja u crkvi sv. Lovre u prisutnosti kralja Stjepana, Jakova »morstico« i priora Firma *»multisque aliis nobilibus presentibus«* [S. A.]. Kada ovaj kralj 1088/9. (Barada, o. c. 197: 8. IX 1088) nešto dosuđuje kraj Šibenika, on to čini »omnibus Chroacię et Dalmacię nobilibus collaudantibus« i ovamo je došla *»u(niuersa) nobilitas* [S. A.], seu exigui populi manus, ac ceteri ecclesiarum cenobiorumque rec(tores . . .)«.[734]

To su Baradi i opet »u prvom redu crkveni dostojanstvenici, a od svjetovnih: neretvanski knez, tepčija, župan bribirski, cetinjski, zagorski, kninski, dridski, ubrusar, dvorski župan, tepčica i drugi. *I ovdje nobilis = odličnik, velikaš po službi, a ne po krvi i staležu«*,[735] ponavlja svoju staru i omiljenu tvrdnju Barada, koji je zaboravio ili propustio da navede da u toj istoj povelji, kada se među svjedocima navode sve te ličnosti, na kraju stoji i *»ac ceterorum nostrorum nobilium«* [S. A.].

[730] RD, 128; V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular, Djela JAZU 43, Zagreb 1952, 214.
[731] M. Barada, o. c., 197, bilj. 19.
[732] M. Barada, o. c., 197. bilj. 19.
[733] Tako Rački to donosi. Međutim ovaj citat iz te povelje, koja je datirana sa 28. XI 1360. g. glasi ovako: ». . . quod terra Karin vocata, in qua iidem *nobiles residerent* [S. A.], per quondam Çuanimerium, regem Croatorum, cuidam nobili de genere Lapuch Vunycha nomine, cum quadam filia sua Clauda perpetuo data extitisset et collata; et demum eodem Vonycha (!) absque heredum solatio ab hac luce decesso, dicta terra Karin iuri regio fuisset et esset devolvenda sicque dictis nobilis in nihilo actinet . . .« (SCD XIII, 69).
[734] RD, 146—148. U jednom franačkom izvoru govori se čak o ». . . proceres seu *cuncta nobilitas* [S A.] Francorum . . .« (G. Waitz, o. c. IV, 329, bilj. 2).
[735] M. Barada, o. c., 197.

U onoj pak glasovitoj povelji od 1091, gdje se govori o Vladislavljevu napadu na Hrvatsku i o Almu, zadarski prior Drago s tamošnjim biskupom *»aliisque nobilibus«* [S. A.] izvršava jednu presudu, koju potvrđuje splitski nadbiskup Lovro i odobrava prioru Dragu *»cum suis nobilibus* [S. A.] iam dictum«. U falsificiranoj povelji od o. 1091 (po Račkome) opet se citira prior Drago *»cum nobilibus et omni populo huius ciuitatis«* [S. A.], a 1095. u Zadru se uz biskupa i priora ponovno javljaju *»nobiles et ignobiles jadrenses«* [S. A.], kao što se govori i *»de patrimonio nobilum puellarum* [S. A.], dok prije 1096. imamo u povelji općenito zvane »quosdam *nobiles uiros iadretinos«* [S. A.]. U kartularu Sv. Ivana biogradskoga daje se tome samostanu čitavi »alodium« Ivana Slavena u prisutnosti kralja Zvonimira *»suorumque nobilium iuppanorum«*[736] [*2 se nabrajaju i tepčija:* S. A.], što Barada smatra da, ako ikoji, »to nam ovaj slučaj daje najočitiju potvrdu, *da nobilis u svim dosada donesenim slučajevima nema značenje staležko, nego da služi kao počastni naziv za odličnike«*[737] [S. A.].

U istom ovom kartularu ponovno se na drugom mjestu govori o Zvonimiru, koji sa *»suisque nobilibus«* [S. A.] svjedoči u nekoj parnici. Tu su nabrojena također 3 župana i *tepčija sa svojom braćom* [*cum fratribus eius*:[738] S. A.]. »Ovo su sve slučajevi«, zaključuje Barada, »u kojima se nalazi rieč *nobilis* do kraja 11. st. Prema tome naša tradicija rieči nobilis do tog vremena kaže: Rieč *nobilis* javlja se u Hrvatskoj istom u drugoj polovici 11. st.; *upotrebljava se jedino i samo uz imena osoba kraljeve pratnje, crkvenih, županskih i dvorskih dostojanstvenika* [S. A.]; u vrieme, kad na zapadu *nobilis* već davno ima *staležko značenje, kod nas to nema* [S. A.].

Ovim činjenicama, mislim, da spomenuti argumentum ex silentio dobiva takvu snagu, da se *može postaviti tvrdnja* [S. A.]: *U doba narodne dinastije Hrvati nisu poznavali staležkog plemstva u užem smislu, pogotov onoga dvanaest plemena; zato tražiti izravno podrietlo hrvatskoga plemstva u samom doseljenju aprioran je posao i ne može dovesti do zaključka«*, kaže Barada, koji nekoliko stranica dalje ponavlja da *»plemstva u obćem smislu nije bilo; bio je plemenski sustav, koji osim etimologije nema ništa zajedničko s onodobnim zapadnim plemstvom«*.[739]

N. Klaić, pretpostavljajući niz autentičnih izvora Pacti conventi ili Qualiteru kao falsifikatu, izjavljuje da su je ovi »autentični podaci . . . primorali ne samo na to da *postanak plemstva stavi oko 1350. god.* [S. A.] nego i da potraži u srednjovjekovnoj Hrvatskoj vrijeme kad se prvi put pružila mogućnost stvaranja saveza između kralja i nižeg plemstva«.

Stoga ona smatra točnom pretpostavku Grafenauera da je plemstvo u Hrvatskoj nastajalo na dva načina: klasnom diferencijacjiom u »plemenu« i posebnim odnosom prema vladaru. Feudalna ljestvica kod nas je kao i na Zapadu: na njezinu čelu je kralj, zatim slijede njegovi vazali, koji su odreda kraljevi dostojanstvenici, te koji opet imaju svoje vitezove. Po njoj je nobilis Krešimira IV uživao i poseban položaj.

[736] RD, 149, 155, 157, 159, 176, 162. Detaljnije izvorne podatke o »alodiumu« u Hrvatskoj za vrijeme narodnih vladara gl. u RD (60, 97, 125, 126, 162, 165), dok općenito o značenju toga istoga naziva u franačkim izvorima gl. u G. Waitz (o. c. IV, 153, 154 i bilj. 2, 519, bilj. 7, 593, bilj. 2) i François L. Ganshof (o. c., 102, 103).
[737] M. Barada, o. c., 197.
[738] RD, 164.
[739] M. Barada, o. c., 197, 198, 200.

Prema tome pojedinci uživaju staleški, klasno i socijalno poseban položaj. Za taj je sloj plemstva značajno da ne teži ujedinjavanju u jedinstveni organizirani stalež, jer ga isti interesi razdvajaju na pojedince, koji se međusobno bore za vlast. »To su oni primates proceres ili optimates pripovjednih i diplomatičkih izvora koji su nakon nestanka dinastije Trpimirovića odlučivali sudbinom Hrvatske«, kaže N. Klaić.[740]

Međutim ona unatoč tome nije uopće obesnažila Baradu, nego je prihvatila sve što je napisao Grafenauer, a što se tiče izvora, njih, kako vidimo, uopće nije podvrgla kritici, tj. da riješi što znači nobilis u doba hrvatskih vladara kao i »universa nobilitas«, koja je razbijena krajem XI stoljeća uslijed nesloge hrvatskog plemstva, posvađenog i razdijeljenog na grupe ili stranke. Zato je i jasan jednostrani nastup u pregovorima s Kolomanom onih 12 predstavnika 12 tribusa Hrvatske!

No to je davno prije nje učinio Fr. Rački pa onda F. Šišić, koji je u svojoj »Povijesti Hrvata u doba narodnih vladara« (Zagreb 1925) dao sliku društvene formacije toga vremena. Podjelom naroda na slobodne i neslobodne ljude otklonio je mogućnost postojanja kmetova i kolona u staroj hrvatskoj državi. Građanstvo je podijelio na dva razreda: gradske plemiće (cives maiores, nobiles kasnije patricii) i u neplemenite (cives minores, ignobiles). Plemstvo pak Hrvatske (nobiles Chroatiae) razdijelio je na više i niže. U više je stavio: proceres, principes, primates, barones i tu su se ubrajali, banovi, župani, dvorski dostojanstvenici (comites), dok su mu svi ostali činili niže plemstvo.[741]

V. Novak na osnovi one sumnjive povelje paške općine (1071. g.) ističe da se ondje među svjedocima nalazio možda i Pažanin, koji se »potpisao kao *Duimus Uulastelin*«. Iako je Rački ovu riječ *vlastelin*[742] uzeo za cognomen svjedoka Dujma, Novak smatra da je to oznaka »njegova dostojanstva i položaja u hrvatskom društvu«. On misli da je Dujam sebe obilježio kao plemića, *vlastelina*, te upozorava na ovaj podatak, koji nije zapažen u našoj historiografiji, a on ga smatra »da je krupan i da će mu trebati još posvetiti neku pažnju«. Svakako, zaključuje Novak, »to znači, da su Hrvati već u to doba sloj privilegiranih feudalaca nazivali *vlastelinima*, vlastelom«. Ujedno kaže da je jasno »iz sačuvanih dokumentarnih podataka, a naročito iz Supetarskog kartulara, da je hrvatsko društvo potkraj narodne dinastije bilo već potpuno na feudalistički način raslojeno, i da je postojao gornji sloj, svakako malobrojnije imućne vlastele, crkvene i svjetovne, koja se na stari robovlasnički način koristila eksploatiranjem robovske radne snage«.[743]

Istina je da pod termin »Chroatiae nobiles« ulaze primates, proceres, principes, comites, barones,[744] ali i bani, iuppanes, magnates, potentiori i fideles.[745] Zatim tu dolaze podžupi, milites, vicarius regis, regalis curiae judex

[740] N. Klaić, Povijest Hrvata ..., 80, 81, 152—154.
[741] F. Šišić, Povijest Hrvata ..., 655, 656.
[742] »valastelin« (RD, 90, bilj. 5).
[743] V. Novak—P. Skok, o. c., 81, 82.
[744] U povelji od 13. VIII i 9. IX 1096 — 29. III 1097. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin stoji: »... Presentibus quoque baronibus ...« (Cartulaire ... I, 391). O značenju naziva »baro« u franačkim izvorima gl. G. Waitz (o. c. IV, 333, bilj. 4). Tko se ubraja još u aristokraciju uz ove u našem tekstu naznačene titule (str. 161) u doba Karolinga također gl. G. Waitz (o. c. IV, 327, 328, bilj. 1).
[745] Gl. RD, 513 (index), 52, 15, 106.

i još neki judices, nobiles urbis (npr. Splita, Zadra), koje vladar smatra svojim »fideles«, neki svećenici i drugi kojima se ne može odrediti zvanje, vlasnici aloda i feudalnog dobra (curtem) ili sela, a tu možemo staviti i naziv »uuladicha de Chelmennani« (o tome se nazivu tek sada prvi put ovdje govori) i još neka zvanja vladarevih službenika (npr. satnici), koji dolaze pod naziv »et aliorum nobilium« ili pod onaj »uniuersa nobilitas« (1088).[746]

Kada sve to što smo ovdje iznijeli sagledamo, onda se moramo zapitati da li su i plemići svi oni koji su bili pripadnici raznih hrvatskih plemena ili pak samo oni ustanove »12 plemena kraljevine Hrvatske«?

Na to nam pitanje daje samo na izgled i ničim potkrijepljen odgovor Toma Arhiđakon, koji kaže da su »Goti«, tj. »Slaveni« (a zapravo »Hrvati«) došli iz dijelova Poljske, koji se zovu »Lingones« pod svojim vođom Totilom,[747] sastavljeni od 7 do 8 »plemena plemenitih« [septem uel octo *tribus nobilium:* S. A.],[748] tj. plemića.

Dakle za taj dolazak Hrvata s ovakvim plemenskim uređenjem zna jedino HSMI a ne i HSMA. Odakle je taj podatak crpljen, nije nam poznato.

Svakako ovaj broj »tribus nobilium« nije mogao pisac te kronike doznati iz Konstantina Porfirogeneta (jer je ovaj car-pisac bio poznat naučnoj javnosti tek početkom XVII stoljeća) koji priča kako su Hrvati (οἱ Χρωβάτου) došli u Dalmaciju, tj. jedno pleme (γενέα), petorica braće i dvije sestre sa svojim ljudima (μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτῶν).[749]

Iz ovoga podatka Vj. Klaiću se čini »da car Konstantin Porf. spominje za početak VII. vijeka *sedam* plemena hrvatskih, a s time kao da se podudara i ono što docnije, ali *samostalno* [S. A.] kaže Toma arciđakon, naime, da su se u doba doselenja Hrvati raspadali na 'sedam ili osam *plemenitih plemena*'« [S. A.][750]

I dok na osnovi Porfirogeneta ne možemo ništa određeno zaključiti jesu li Hrvati bili plemići zato što su pripadali onom plemenu ili ne, to bi iz Tomine historije trebalo slijediti da je tako. Međutim ovakvo povezivanje postanka hrvatskog plemstva sa seobom Hrvata na osnovi onoga dosta neuvjerljivog podatka iz Tome kao vrlo kasnoga izvora u cijelosti je nesigurno i neodrživo u današnjoj našoj historiografiji, jer se ne dâ, kako smo vidjeli, nijednim suvremenim ili bilo kakvim drugim izvorom osnažiti.

Iako Barada odlučno niječe da je bilo staleškog plemstva u doba narodne dinastije u Hrvatskoj, izvori ga pobijaju, bez obzira jesu li oni autentični ili ne.

Što se tiče onih »nobiles duodecim generacionum«, oni se pojavljuju prvi put tek u »Pacta« pod nazivom »de XII tribubus Chroacie«. Znači prije toga su postojala samo »unieursa nobilitas«, u čijim okvirima je bilo uz druga plemena i »12 tribusa Hrvatske«.

Osim toga iz povelje o. 1106. zapažamo da su se u okolici Splita pored crkvenih posjeda oštro odvajale i zemlje *»de nobilibus chroatensis et igno-*

[746] RD, 528 (index), 128, 173, 144, 74, 516 (index), 114, 128, 126, 144, 162, 165, 169, 492 (index), 172.
[747] Gl. S. Antoljak, Tko su bili »Lingones« Tome Arciđakona?: Miscellanea medioevalia jugoslavica, Godišen zbornik ... 20, 118, 119.
[748] Thomas Archidiaconus, o. c., 24—26.
[749] RD, 270; Vizantiski izvori ... II, 30.
[750] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 482.

bilibus«[751] [S. A.], dok se o. 1111. u jednoj bilješci u Zadru govori o prisutnima pred kraljem Kolomanom i nazivaju se »nobiles prouincie«.[752]

U jednoj pak splitskoj povelji od 1144. g. svjedoče poimenice naznačene prisutne ličnosti — pretežno svećenici iz redova »nobilium virorum« i u njoj se čak navodi i »terra nobilium Spalatensium«. U zadarskoj pak listini od 1166. sudjeluju također »nobiles viros Jadertinos«, koje sastavljač te isprave malo zatim izjednačuje s »illorum nobilium«. U splitskoj povelji od 1171. govori se o »cum nobilibus Spalatenses (!) ...« i »cum nobilibus nostris ...«. U drugoj zadarskoj od 1174. riječ je o »multisque aliis nobilibus ...«. Rapska listina od 1. III 1177/8. ima »cum aliis nobilibus hominibus ...«, u zadarskoj od 1178. »et aliis nostre ciuitatis nobilibus ...«, zatim u splitskoj s istim datumom (1178 — na talijanskom prijevodu) »... et molti nobili tanto Schiauoni quanto Spalatini ...«, onda ponovno u zadarskoj od 9. III 1183. govori se o jednoj primopredaji kojoj prisustvuju pod »nobiles« razne osobe iz okolice Zadra a i iz samoga toga grada. U slijedećoj zadarskoj listini (1183) navedeni su pak »et alios nobiles viros«. Bračka listina od 1184. ima »comes et omnes nobiles« a u kotorskoj od 1186. stoji »cum omnibus nobilibus ...«. Dubrovačka od 27. IX 1186. ima »... cunctorumque nobilium ...« a u onoj od 26. VI 1190. stoji »... suorumque nobilium« (na Rabu), u daljnjoj od 9. VII 1194. »ceterisque nobilibus ...« (u Splitu). Zadarska listina od 1. II 1197. također ima »ceterorumque nobilium« a splitska od 13. VII 1200. »nobilium Spalatensium« ili samo »nobilium«.[753] U listini izdanoj u Dubrovniku 1195. govori se o »senioribus nobilibus« sa knezom a onda i o prisutnosti »nobilium hominum«.[754]

God. 1181. spominju se »*plures nobiles viri Sclauonie*« [S. A.], tj. Hrvatske u Zadru, kamo je došao i ugarski palatin sa kninskim biskupom,[755] što također potvrđuje da je tako kako smo već prije iznijeli (inače u tom stoljeću se više uopće ne navode hrvatski »nobiles« u poveljama). Kako vidimo svi plemići su međusobno jednaki, mada se razlikuju po častima, službama i položaju, a i po bogatstvu i ugledu.

Prema tome su plemići u Hrvatskoj bili organizirani u plemena, koja žive na određenim i omeđenim teritorijima, i svi imaju ista prava, ali i između sebe biraju svoje prvake, koji se zovu »comites« ili župani. Time smo došli do nabrajanja župana i plemena u »Pacta«, pa ćemo i o tome nešto reći onim istim redom kako su oni u tome izvoru poredani.

No prije toga pogledajmo još jedanput naziv »XII tribubus Chroacie«, koji Švear prevodi s »12 hrvatskih župana«, Šišić »12 hrvatskih plemena«, a tako i Barada, koji tom prilikom upozorava na riječ »tribus«, jer se ona više nikada ne upotrebljava u čitavom tekstu »Qualitera«. »Tribus« je po Baradi »više geografski pojam [= župa: S. A.] i širi od *genusa* i *generatio* (rod, pleme)«.[756]

[751] SCD II, 17.
[752] SCD II, 24. Još pod 838. g. u Vita Ludovici Pii uz ostalo piše: »... praesentes quidem Neustriae *provintiae primores* [S. A.] Karolo et manus dederunt sacramenti obstrinxerunt ...« (François L. Ganshof, L'Origine des rapports féodo vassaliques. I problemi della civiltà carolinga, Spoleto 1954, 28).
[753] SCD II, 55, 56, 107, 108, 131, 150, 152, 157, 182, 188, 190, 198, 201, 265, 284, 348, 390.
[754] SCD II, 271.
[755] SCD II, 172.
[756] M. Barada, o. c., 204, bilj. 36.

Ovaj izraz »tribus«[757] spominje se u prerađenoj Penčovoj listini (po Račkome) od 9. II 994,[758] čiju većinu sadržaja — prema mišljenju S. Antoljaka — ne možemo jednostavno odbaciti,[759] dok prema tvrđenju S. Gunjače, koji se opširno osvrnuo na »Isprave Pinča i Plesa« kao na »falsifikat iz sredine 13. st.«, tekst »ove skupine ne može poslužiti ni za historiju, ni u kronologiji, ni za diplomatiku uopće, nego samo u topografiji i toponomastici«.[760]

Penčo je navodno pobjegao ispred »Samuila« iz Bugarske i nastanio se u podgrađu Klisa gdje je zajedno sa svojom braćom, sestrom, nećacima i sinom Plesom živio, ne zaboravljajući da pripada »tribu nostra«.[761]

U Du Cangea riječ »tribus« je prilično opširno i dokumentarno obrađena. Tako on, pozivajući se na Regula S. Pachomii, iznosi kako u njima stoji da se tribusom nazivaju 3 ili 4 kuće, koje se mogu zvati porodicama ili ljudima jednoga roda (plemena). Nadalje donosi da je tribus = pagus, villa, regio, tractus, gall. Canton, sve to potkrepljujući poznatim mu izvorima.[762]

Već smo prije naveli da i Toma govori za 7—8 »tribus nobilium«, koja su naselila tadašnju zemlju Hrvatske (terram Chroatie).[763] Dakle taj pisac zna i u doba kada je živio za ovu podjelu Hrvata na plemena i upotrebljava specijalni izraz »tribus« kao i naša »Pacta«, a ne »genus« ili »generatio« kao što se kasnije nazivaju ta plemena.

Nesumnjivo to je širi pojam od ona dva druga. Znači da je tu razliku znao i Toma, kada piše o borbi Ladislava »*cum gentibus Chroatie*«[764] [S. A.]. Zato možemo reći da se tokom vremena ona institucija »de XII. tribubus Chroacie« pretvorila u XIV st. u ustanovu »duodecim *generacionum* [S. A.] Croatorum« ili u »nobiles regni duodecim *generacionum* [S. A.] ili u »nobiles duodecim *generacionum* [S. A.] regni Croacie«.[765]

Trag o tome sačuvan je u zapisu iz XIV st. koji je unesen u Supetarskom kartularu, gdje se također ova ustanova naziva kao i 1102: »*duodecim tribus Croatorum*«[766] [S. A.].

Svakako se mora priznati kao činjenica da se broj hrvatskih plemena od doseljenja Hrvata sve više množio i realna posljedica toga je bila »XII. tribubus Chroacie«. U tu su ustanovu tokom vremena bila uklopljena i novonastala druga plemena, a to znači i svi plemići tih plemena. Nadalje je postojao i određeni kriterij tko može ili tko će biti u toj ustanovi. Samo sada su hrvatski feudalci i u XI i u XII st. a i kasnije za vladavine Arpadovića odlučivali sami tko ima pravo da uđe odnosno da ga se prihvati, a kome je ulazak osporen.

[757] Početkom XVI stoljeća u Draču se navode »Le infrascritte *case over Tribu* [S. A.] dale qualle XXIIII veneno a principio dela fondatione dela Cita de'Venetia ad habitar in quella ... fu le et XI. le subsequete di Nobilissmo et di Nobil et *Antiquo Tribu* [S. A.] si come leggendo ...« (Biblioteca Vaticana — Cod. Lat. 8277, 1—9').
[758] RD, 23, 24.
[759] S. Antoljak, Da li su isprave Penča i sina mu Plesa uistinu obični falzifikati? Miscellanea ..., Godišen zbornik ... 20, 169—184.
[760] S. Gunjaća, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji II, Zagreb 1973, 338.
[761] RD, 24.
[762] C. du Fresne domino Du Cange, o. c. VII, 178.
[763] Thomas Archidiaconus, o. c., 25.
[764] Thomas Archidiaconus, o. c., 57.
[765] S. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva ..., 56.
[766] V. Novak—P. Skok, o. c., 136, 230.

Ovakve pretpostavke dopuštene su i mogu biti točne ako za to postoje kasniji izvorni podaci, a tih ima. Na taj se način broj plemena toliko uvećao da se u XIV st. morao ukinuti stari naziv »XII. tribubus« i uvesti novi »duodecim generacionum«.[767] Šišić je na osnovi isprava pokazao kako su od 1102. g. uopće nastajala nova plemena i njihov broj postepeno rastao. On ima i svoje tumačenje zašto se ovih dvanaest hrvatskih plemena nikad ne spominje za doba narodne dinastije kao jedna cjelina, tj. kao »duodecim generationes nobilium regni Croatiae« i smatra da to »i jeste posve shvatljivo«. Naime ne samo da su »tada plemena bila *svima poznata* [S. A.], a naročito kao kraljevski doglavnici, nego takve vrste uopće nije nam se nijedna isprava sačuvala, a koliko ih imamo, rijetko kad je označeno uz krsno ime i *ime plemena*, od kojega netko potječe«.[768]

M. Šufflay 1915. iznosi da se prvi vjerodostojni podatak o plemićima 12 plemena ne spominje prije 1350. te da se ova ustanova razvila iz praplemstva iz doba Arpadovića,[769] što i 1925. ponavlja. Naime po njemu je specifična tvorevina hrvatske plemenske svijesti i s njom skopčanog praplemstva »savez od dvanaest plemena, koji se *autentično javlja umah iza god. 1350. (duodecim generaciones Croatorum), a koji u neku ruku službeno glasi: nobiles duodecim generacionum regi Croatie. Teritorij* [S. A.] na kome taj savez funkcionira, *nije nigdje izričito fiksiran* [S. A.]. No »po mnogim *neizravnim dodacima* [S. A.] dade se on prilično točno odrediti *na područje između Gvozda (Kapele) i Cetine s centrom oko Knina*« [S. A.]. Posljednji put se spominju »nobiles duodecim generacionum regni Croatie« god. 1459, »a zatim uslijed provale Turaka gasne svijest o tome savezu«, kaže dalje Šufflay, koji čak utvrđuje da se »u listinama iz doba narodnih kraljeva (do god. 1096.)« ne spominju »uopće izričito plemena«[770] [S. A.]

God. 1930. pak iznio je Šufflay nešto kraće svoje poglede o tome i nazvao ovu ustanovu čak savezom hrvatske šlahte.[771]

Barada pak govoreći kako je sustav zatvorenih kraških polja, pogodujući više malenim nego većim političkim jedinicama, mnogo pridonio da se broj hrvatskih plemena sve više množio, smatra da »pitanje samoga broja plemena, kojemu su povjesničari posvećivali toliku važnost, bez značenja je za rješavanje postanka hrvatskog plemstva«,[772] sa čime se i mi slažemo.

Isto tako Barada drži da popis onih dvanaest plemena, »gledan u svietlu *prvorazrednih izvora*« [S. A.] mnogo kazuje,[773] te polazi kao što ćemo i mi, redom prema »Pacta« da iznosi podatke o njima.

[767] K. Jireček piše da je prvobitni broj sedam hrvatskih plemena proširen na dvanaest »duodecim generationes Croatorum« (K. Jireček, Istorija Srba I, 75), te da se u XII—XIV st. javljaju u primorskoj Hrvatskoj »*redovno 12 plemenskih zajednica* [S. A.], duodecim generationes Croatorum«, hrvatskih plemena. Ova plemena se dijele na »koljena«, a ova opet na kuće, »hiže« ili familije. »Od 13. st. svi članovi jednoga plemena imaju jedan zajednički, vrlo jednostavan grb«, kaže K. Jireček (o. c. II, 38). Čak i u ranijem prijepisu zadarske povelje (nastale između 12. VI 1042. i 1. IX 1044) spominje se »...et alia curte que uocatur Nuoa sella cum XII familias...« (RD, 46; CD I, 76).

[768] F. Šišić, o. c. I/1, 483.

[769] M. Šufflay, Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, Ungarischen Rundschau IV, 891.

[770] M. Šufflay, Srbi i Arbanasi, 54, 55.

[771] M. Šufflay, Hrvati u sredovječnom svjetskom viru, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 235, 236.

[772] M. Barada, o. c., 199 i bilj. 24.

[773] M. Barada, o. c., 209.

III

U listinama XII st. istom 1180. nailazimo na izravno označeno pleme »Caciclorum«[774] u srednjomosorskim Poljicama,[775] a tek 1190. na »Cazichi«, »de Cazichis« i »Cazichorum«, koji sklapaju ugovor s Dubrovnikom. To su dakle omiški Kačići,[776] čija se imena uz to prezime i navode redom.[777] Inače za komesa (kneza) Nikolu »Cacicli« (1167, 1188)[778] i njegovu braću i rođake Toma kaže da su »*ex genere Cacitorum*«[779] [S. A.].

Još 1166. u okolici Zadra navodi se Miroš, sin Toljena, koji je bio 1164. »iudex Tini«. God. 1182. ovaj isti »Miros *Caciclus* [S. A.] et filius eius Dragos« prisustvuju jednoj presudi u Zadru.[780]

Prema tome nema sumnje da se Kačići spominju barem 1164. g. u bližoj zadarskoj okolici, i to u župi lučkoj.[781]

Kako se pak ovo pleme najranije navodi 1180. u splitskoj okolici, a u zadarskoj već 1164, to je jasno da je taj »genus« opstojao i prije početka XII st. i imao posjede u tim istim krajevima. Kačići su imali 1198. kao direktno naznačeni posjed i selo Suhovare.[782] God. 1207. navodi se u jednoj zadarskoj ispravi u Bubnjanima »Choddimiro Caciclo«, koji se i 1167. spominje na isti način.

U obrambenom ugovoru između Raba i Labina od 1215. g. glavna su točka »Casichi (!)« kao gusari, a 1219. već u blizini Rađana i Cerinaca jedna druga povelja obilježava »metam Casich«. Oko 1230. opet nailazimo u izvoru na »Malduco duci *Kachetorum*« [S. A.], koji se sa svojim rođacima bavi gusarstvom, zbog čega se zamjerilo pleme »nephandorum Cazethorum« i papinskom izaslaniku Akonciju 1221; njih 1226. čak i papa naziva »Cacecli Almesiani« a Dubrovčani 1232. »Cacichios«. Tako se tituliraju i 1236. godine.

Međutim već 1239. svjedoče Dragoslav i Petar »de parentela *Cacicorum*« [S. A.] za neki posjed u selu Kokičanima, glede koga svjedoči i »Tolislauus Caciclus«, koji (Tolenius Caciclus) je te iste godine s jednim Zadraninom napao Suhovare, posjed sv. Krševana. God. pak 1240. saznajemo iz povelje da su se »terras *Cacicorum*« [S. A.] prostirale između Kokičana i Karina (Corino), blizu kojega je — a kod nekoga jezera (lacum) — bila i zemlja Dragoslava i Petra, sina Otre »Cazziki«, kome je plemenu pripadao i »Miren Caciki«. 1243. god. ponovno se govori u poveljama o »Kazaetis«, kojima je čak Rab navijestio rat. Iz jedne opet isprave od 1248. vidi se da su knezovi Posedarski graničili »cum nobilibus *Catichi*« [S. A.], kraj Bašćice i obližnjih

[774] SCD II, 165.

[775] M. Barada, o. c., 209.

[776] F. Šišić (o. c. I/1, 498 i bilj. 2) kaže da im je glavno sijelo bilo nešto južno od Splita (u Poljicama) sve do Neretve. Nije nevjerojatno da su oni »tude potomci poznatih neretljanskih gusarâ sa središtem u Omišu«. Šišiću nije »još uvijek jasno, da li je Koloman zavladao s zemljom među Cetinom i Neretvom, dakle Omišem«. Naime on »misli da se to nešto docnije zbilo, za Bele Slijepoga, pa otale i naslov kraljevski (rex) *Ramae*«.

[777] SCD, II, 241, 242.

[778] SCD II, 116, 221.

[779] Thomas Archidiaconus, o. c., 74.

[780] SCD II, 107, 100, 180.

[781] Gl. i uporedi: SCD II, 107.

[782] SCD II, 296.

sela. U okolici Zadra 1264. g. se spominje kao pristav »Rauuslaus Kasig«, a 1271. »Jurgo« Toliše »Kacich«, koji je bio čak optužen (1275) da je ubio jednoga člana roda Draginića. Zbog prolivene krvi rođaci ubijenog su novčano obeštećeni i tako je došlo do izmirenja.

Iz povelje od 1285. saznajemo da je selo Bristena u blizini Zadra još u XIII. st.[783] bilo vlasništvo »filiorum de *Cassichi*«[784] [S. A.].

U XIV st. to isto pleme (generacione Cacichorum, Cacich, de genere Chacigh) i dalje posjeduje Suhovare, Kačinu Goricu, Grguricavas i Krnezu, te stanuje u Podnadinu i Butini, Blatu i Bistrovini, a neki njegovi članovi (de genere Cacich) žive u Ninu, Zadru i Pagu. Kačići imaju u XV st. posjed u Butini, Blačanima i u Nadinu, a jedan njihov član stanuje u selu Veteriniću, te u Pagu i Blačanima. 1492. g. pak na hrvatskom se zovu »plemenite lude Kašićani«, a 1527. člana ovoga plemena nalazimo u Zadru.

Dakle god. 1492. se posljednji put u izvorima spominje ovo pleme Kačići u zadarskoj okolici.[785] Oni naime poput ostalih plemena ispred turske opasnosti sele u predjele ispod Velebita i čak u sjeverne krajeve pod vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva. Nato se javljaju još 1527. u Slavoniji, a u tzv. Primorskoj krajini u XVI st., a možda i kasnije.

Po plemenu Kačićima nastalo je naselje Kašići (u zadarskoj okolici), koje se prvi put javlja u izvorima 1219. godine kao »Casich«, a onda i kasnije u malo različitijim varijantama. Postoji i selo Kačišćina (u blizini Nadina i Draginića), koje se prvi put navodi tek 1406. godine.[786]

Što se tiče izraza »Silicet«, taj se u ovakvoj formi pojavljuje i u drugim izvorima.[787]

Uz »Silicet« odmah slijedi u »Pacta« naziv starješine već navedenoga plemena i glasi: »*Gurram* [S. A.] de genere. chaçictorum.« i to je ime identično sa »Jurra« ili »Jura« ili »Jorre«[788] i znači Juraj[789] ili latinski »Georgius«, a tako se upravo i naziva »Georgius ... Tolisii Cacicli«, koji prisustvuje jednoj presudi u Zadru (1182).[790]

[783] U trogirskoj povelji od 1272. g. navodi se »Dessa vxor condam Caccicchi« (Trogirski spomenici I/1, MSHSM 44, Zagreb 1948, 343), u onoj od 1292. »Gausingna Nicole Cacichi ...« (o. c. I/2 /1950/, 295), a u dubrovačkom spisu od 1285. »Johannes filius Mathei Cacichi ...« (G. Čremošnik, Kancelarijski i notarski spisi 1278—1301, SAN, Beograd 1932, 149).

[784] SCD III, 64, 67, 131, 177, 187, 188, 205, 256, 353, IV, 10, 46, 82, 91, 92, 106, 116, 117, 207, 391, V (1907), 296, 586, VI, 111, 128, 159, 535.

[785] Kačići su — kaže Šišić — »imali svoje 'baštine' i oko Zadra i Nina od XI. sve do XV. vijeka«, a kasnije se neki preseliše, kako se čini u Slavoniju (F. Šišić, o. c. I/1, 498).

[786] S. Antoljak, Izumiranje i nestanak ..., 59, 60, 93, 68, 69, 76, 96, 98, 103, 109, 110.

[787] »silicet« ima i povelja, izdana u Trogiru 15. X 1274. g. (Trogirski spomenici I/2, MSHSM 44, 67). Ovaj isti izraz (silicet) nalazi se i u prijepisu pisma pape Ivana X splitskom nadbiskupu Ivanu iz poč. XVI st. u tzv. HSMA, koja se čuva u arhivu Propagande Fide (N. Klaić, Historia Salonitana maior, 95 i sl. 39, fol. 626 r.).

[788] SCD II, 443, 442 (index).

[789] F. Šišić piše da ime »Gurra« nije drugo »nego naše Jura i Đura«, dok onaj »Gurrech« u listini od 1190. Jireček tumači jednostavno kao Jure; »uz Gurra i Gurrech ima i forma Guro«, služeći se ponovno Jirečekom, zaključuje svoje obrazloženje F. Šišić (o. c. I/1, 498).

[790] SCD II, 181.

Prema ovome izvornome materijalu Kačići dakle svakako žive u okolici Zadra i krajem XI i početkom XII stoljeća, a tako i u blizini Splita.

Onaj zapis iz XIV st. pripisan u Supetarskom kartularu[791] kaže da su »Kacigi« bili ujedno i glavni, jer im je pripadala banska čast. U drugom pak zapisu iz istoga stoljeća piše da je u vrijeme od kralja Svetopluka pa do vremena Zvonimira, kralja Hrvata, bio ban i jedan[792] »Cacig«.[793]

Slijedeći župan je Ugrin »de *genere. Chuchacorum*«[794] [S. A.]. Ovi se u jednoj povelji (u talijanskom prijevodu) od 1178. nazivaju »Cucari« i ubrajaju se u Slavene, tj. Hrvate u blizini Splita.[795] Tu godinu (1178) donosi i F. Šišić[796] a M. Barada kaže da su Kukari u XII st. u blizini Klisa i Splita, dok po ispravama iz XV st. »vidimo da im je plemensko, a s tim i prvotno sijelo u Lučkoj županiji«. Nadalje, u potvrdu toga Barada donosi iz prijepisa još neobjelodanjenih nota Luciusa da se 1177. u Bile (istočno od Žrnovice u Podstrani) nalazi »*territorium Cucarorum*« [S. A.] a u istim notama Luciusa, u »izpravi od 22. II. 1419. u Podgrađu u Lučkoj županiji uz druge sudac je Pavao Budačić de *genere Cucarorum*« [S. A.], dok jedan od Kukara dobiva 1/4 sela »Raquite in districtu Ostreuice«.[797]

Međutim Barada je pronašao da se već 1178. spominje pleme Kukara u okolici Zadra,[798] što je vrlo važno u pogledu pitanja obitavališta toga ple-

[791] Ako se detaljno pregleda tekst bilješke ovog prvoga pripisa u Supetarskom kartularu, »u koju zbog njene legendarnosti ne može ni jedan historičar vjerovati«, kako piše N. Klaić (Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, Ljubljana 1950, HZ IX/1—4, 210), zapaža se da se govori o 7 banova, koje bira *12 »tribus Croatorum« iz 6 plemena* [S. A.], a od istih *drugih* [S. A.] plemena su »comites«. »Cacigi, Cucari, Snasci, Cudomirigi, Mogorouigi, Subigi« su »principales, quibus *pertinet banatum* [S. A.] et mitunt sortes cui eorum sors dederit«. Prema tome su ostala plemena, a to su: Gusići, Karinjani i Lapčani, te Poletčići, Lačnići, Jamometi i Tugomirići bili »comites in comitatibus Croacie« (RD, 486; V. Novak—P. Skok, o. c., 230). Uz to prvi pripis potvrđuje da je postojala ustanova »duodecim tribus Croatorum«, koja pod takvim nazivom ne postoji u XIV st. nego pod imenom »nobiles duodecim generationum regni Croatie«. To znači da je prvi naziv stariji i da nije ovaj uzet iz XIV st. iako je pripis učinjen krajem istoga stoljeća. Prema tome i taj akt je indirektna snažna izvorna potvrda da je postojala ova ustanova u prijašnjim stoljećima, tj. u XIII i XII. Isto tako ovime je opravdano i značenje naziva »comites« i »generaciones« u »Pacta«.

[792] I dok Fr. Carrara (C) u svome djelu »Archivio capitolare di Spalato« /Spalato MDCCCXLIV (ne: 1854?, kako piše V. Novak—P. Skok, o. c., 7), 68/ ima »... cagi ...«, I. Kukuljević (CD I, 189) čita iz rukopisa: »... Cacig ... Marian Cacig ...«, Rački (RD, 486): »... Caci(g) ...«, a Šišić (Priručnik ... I/1, 380): »... Cacig ... Marian Cacig ...«. Međutim čitav je taj palimpsest izblijedio i slova se danas jedva raspoznaju, piše V. Novak (V. Novak—P. Skok, o. c. 231), te od svega toga vidi u vezi s Kačićem samo: »... Cacig ...«.

[793] V. Novak—P. Skok, o. c., 230, 231.

[794] U prijepisu Tomina rukopisa, prevedenog na talijanski jezik u XVIII st. pod naslovom »Historia delli Arcivescovi di Salona, hora di Spalato di Thoma Archidiacono Spalatino« stoji za ovo pleme naziv na talijanskom: »Covacich« (Biblioteca di Museo Civico u Padovi — C. M. 28 — Historia ..., 132). Inače u zad. povelji od 8. XII 1188. nailazimo među svjedocima i na »Mironego de Couacizi ...« (SCD II, 233).

[795] SCD II, 157.

[796] Uz to Šišić donosi da je ovo pleme »nastavalo potkraj XII. vijeka (1178) odmah tik Kačića uz današnja Poljica, no docnije u bribirskoj županiji kod Skradina« (F. Šišić, o. c. I/1, 484, 488).

[797] M. Barada, o. c., 209 i bilj. 45.

[798] M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, Djela JAZU 41, Zagreb 1952, 27.

mena[799] s drugim plemenima navedenim u »Pacta«. I dok za Kukare nemamo ni jedan izvorni podatak iz isprava XIV st.,[800] u onim dvama zapisima u Supetarskom kartularu se kao i za Kačiće govori da se i iz ovoga plemena izabiru banovi i da je u vrijeme narodnih vladara bio ban: Stephanus[801] Cucar.[802]

U jednoj pak rukopisnoj bilješci Splićanina Lukarija, koju je našao Šišić u British museumu u Londonu, u spisu Simeona Ljubavca »Della Dalmazia«, a koja se našem historičaru čini »da je nekako iz XIV. vijeka«, govori se kako su Splićani poslije smrti Zvonimira, kada je zavladala anarhija, izabrali 8 mudrih ljudi, a ovi onda između sebe Petra »de genere Cacautonem«[803] da potajno pođe u Ugarsku kralju Stjepanu[804] [? S. A.] i da preda taj grad u njegovu vlast pod stalnim pogodbama.[805]

Međutim u Šišićevu rukopisu (Arhiv JAZU) stoji: »Patrum (!) de genere Chucantonem (!)«, a iznad toga je, kako je Kurelac zapazio, olovkom napisano »(Cacaũntorum)«.

No V. Novak je taj tekst iz Šišićeva izdanja kolacionirao s rukopisom u British museumu 1952. g., te je onda donio čitanje teksta prema fotokopijama G. Prage iz Šišićeve ostavštine (koje ima i danas kod sebe) i priopćio da »ovaj tekst u spomenutom originalu Ljubavčeva pisma Lučiću glasi: Ipsi uiri ellegerunt unum ex octo nomine *Patrum de genere Chucantorum*« [S. A.]. Ujedno je napisao da se ovaj rukopis više ne nalazi u Naučnoj biblioteci u Zadru, a po tim snimkama na fol. 132 »nalazi se porodično ime ovoga Petra spomenuto kao *Petrum* de *genere Checacorum*«.[806]

Kada je H. Morović pronašao jedan rukopisni svezak u arhivu trogirske obitelji Garagnin-Fanfogna, on je tu zapazio i jednu bilješku. Inače čitav ovaj svezak je ispisan po Moroviću istom rukom u tipičnoj humanističkoj kurzivi konca XVI ili početka XVII st. U tom je rukopisu stajao prilog »de actibus Zuonimiri regis et... successoribus« s primjedbom da je ovo pronađeno u Splitu u nekoj kronici, a prepisano rukom kanonika Ivana Luciusa. Tu stoji pored ostalog onakav isti podatak kao i kod Šišića, samo što ovdje glasi: *»Petrum de genere Chuchanorum«* [S. A.], s bilješkom uz tekst: »Cacautonem«.

[799] Čak 1213. postoji neka rasprava između Urie, opata samostana sv. Martina na panonskom brdu, i nekih plemića i građana grada Bratislave (Požuna) nakaločki, Vjestnik... arkiva V/1, Zagreb 1903, 27).

[800] S. Antoljak, o. c., 60.

[801] V. Novak (V. Novak—P. Skok, o. c. 231) u vezi s ovim plemenom čita: »...Stephanus Cucar... (Cu)car /K I, 189: Mucar/... Cucar tempore Suenimiri ...« Međutim R (486) ima također: »...Stephanus Cucar...«, ali onda i »...Cucar fuit iudex regis Cresimir, Cucar...«, a Š (380): »...Stephanus Cucar...Slauaz Cucar fuit; iudex *regis* Prelimir (!) Cucar fuit...«

[802] V. Novak—P. Skok, o. c., 230, 231.

[803] F. Šišić (o. c. I/1, 310, bilj. 3) misli da je ovo ovako iskrivljeno u originalu nastalo »očito čestim prepisivanjem« umjesto »Cacauntorum«.

[804] Šišić kaže da je ovo ime »nastalo grješkom prepisivačevom mjesto Vladislaum ili Ladislaum«, jer treba »znati da pred nama leži prijepis, XVII ili XVIII vijeka...« (o. c. I/1, 310, bilj. 4).

[805] F. Šišić, o. c. I/1, 309, 311, 310, 321.

[806] M. Kurelac, Povijesni zapis nazvan »anonimna kronika« u rukopisu Naučne biblioteke u Zadru, HZ XXIII—XXIV, 371, bilj. 62; V. Novak, Zadarski kartular Svete Marije, Zagreb 1959, 51, bilj. 114.

Iznoseći ovo Morović je rekao da nova varijanta: Chuchanorum, uz Checanorum (Praga) i Chucantorum postavlja »pred historičare i filologe zadatak da se *opet uzme u pretres pitanje ovoga plemenskog imena*« [S. A.].

U »našoj kronici«, kaže dalje Morović »-n- umjesto -r- je očita pisarska greška«, te oblik »Kakaunti otpada kad i onako u Apendikuli o njemu i nema spomena iako Šišić smatra autentičnim to plemensko ime jer se potvrđuje u ispravama«.[807]

Kako je još prije G. Praga najavio kroniku iz početka XIV st. »Cronaca Subich 1308. cronaca trecentesca«, a prema brojevima folija rukopisa na Praginim fotokopijama moglo se zaključiti da se radi o većem rukopisu, to je još porastao interes za nju, ali joj nije bilo traga. Konačno je Kurelac nakon pregledavanja Pragine ostavštine u Marciani u Veneciji i radeći u Naučnoj biblioteci u Zadru naišao na »Codex Lucianus«, zbornik raznolikih proznih sastavaka pretežno iz XVI st. Tu je na fol. 132. naišao na zapis koji počinje »Tempore Zuonimiri Regis Crouatorum qui fuit...«, a ne kao kod Morovićeve kronike »De actibus Zuonimiri Regis et...«.

U tome rukopisu, sačuvanom bolje i od Šišićeva i Morovićeva, stoji ona ista priča o izboru za poslanika do kralja Stjepana *»Petrum de genere Chuchanorum«* (počinje s malim slovom c), a tako stoji i na Praginim fotokopijama, koje se čuvaju u Veneciji; fotokopirane su iz onoga rukopisa Naučne biblioteke u Zadru.

Da je ovo čitanje ispravno, potvrđuje i tekst zadarskog rukopisa na fol. 133' gdje stoji: »De genere chuchanorum comitem Vglelum«, a na margini je I. Lucius dopisao »Cuchanorum«. Prema tome oblik »Checarorum« ne postoji ni u rukopisu, a ni u fotokopijama, do čega je došao Kurelac, koji kaže da je Morović u svom komentaru oblik »Chuchanorum« trogirskog rukopisa doveo »u vezu s imenom u Qualiteru (Apendikuli) gdje se navodi i genus Chuchacorum koje ime treba po Šišiću i Skoku čitati kao Cucari (Chacarorum)«. Međutim taj tekst Qualitera smatra Kurelac da je *»ispravnije čitati 'Vgrinum de genere Chucharorum' (ili '... Chuchanorum')*, što još neposrednije približava ovaj tekst rukopisu biblioteke Garagnin-Fanfogna i rukopisu u 'Codex Lucianus' zadarske biblioteke«.[808] Inače na pleme Kukari [*de genere Cucarorum:* S. A.] nailazimo samo god. 1401. kada se navodi njegov član plemić Grgur Budačić iz Podšušnja.

U XV st. pojedini pripadnici »genere Cucarorum« ili »de genere Cucar« javljaju se na raznim dužnostima. Tako su njih nekoliko suci lučkog suda, jedan je sudac Tinja [de genere Chuchar: S. A.], jedan je stanovnik Zadra [*de genere Chuchar de Croatia:* S. A.], a neki pak Radoslav »Cuchar« svjedoči u Šibeniku (1458). Čak 1492. na hrvatskom se javlja ime i prezime suca lučkoga rotnoga suda *»od plemena Kukari«* [S. A.], te 1498. Stjepan Mišljenović iz sela Kulišića blizu rijeke Krke *»de genere Kukarow«* [S. A.], a istom 1581. nalazimo čak na Pagu ime već pokojnoga magistra Matije *»Cucaro«* [S. A.] i to je posljednji spomen na Kukare[809] u zadarskom kraju.

Kako vidimo iz izvora Kukari su ostali vjerni i u XV i XVI st. svojoj staroj postojbini — bližoj i daljoj okolici Zadra, ali su se i selili i nastanji-

[807] H. Morović, Anonimna splitska kronika, Izdanje muzeja grada Splita 10, Split 1962, 5—10, 13, 14.

[808] M. Kurelac, o. c., 365—369, 371—373 i bilj. 626, 371, 372.

[809] Kukari se, kaže Šišić, »spominju kao generacio dosta često od XII. do XV. vijeka« (F. Šišić, o. c. I/1, 498), koji ipak ne iznosi na koje se to krajeve odnosi.

vali pod južnim obroncima Velebita, čak u XII st. No unatoč tome centar im je bio zadarski kraj, gdje se 1406. spominje prvi i posljednji put po njima nazvani toponim »Chucaro« — i to je naziv za današnje selo Biljane.[810]

Izvorni materijal dakle kazuje da su Kukari bez sumnje živjeli u zadarskoj okolici i početkom XII st. (prema podacima iz »Pacta«), što bi automatski povezivalo njihovo bivstvovanje u tom predjelu i u XI stoljeću.

Sam pak naziv njihovog župana »Vgrinus«[811] odskače od ostalih imena njegovih drugova-župana u »Pacta«. No to ne znači da se ovakvo ime u XII st. pojavljuje jedini put u Hrvatskoj. Doduše nose ga u prvom redu mađarski feudalci (i crkveni i svjetovni) u XII st. Ali »Ugrinus« se zovu u okolici Splita i osobe navedene u ispravama od 1129, 1178. i 1198. godine. Čak u predjelu Zadra 1194. »de Chruatia« se od navedenih svjedoka jedan imenuje kao »*Ugrinez Gusiki natione*« [S. A,], a 1199. sudac Paga također ima ime »Vgrinus«.[812]

U »Pacta« je slijedeće po redu spomenuto ime i pleme: »*Marmognam. de genere Subbichorum*« [S. A.], koji se po Šišiću spominju u ispravama već 1182. g.[813]

Za Šubiće kaže Šišić da je »njihova kolijevka Bribir s Ostrovicom« a poznato je »ovo pleme još u XI. vijeku kao 'iupani Bribiristici' na kraljevskom dvoru«. Ono je živjelo sve do XVI st. oko Bribira, a od polovice XIV st. sve do 1691. jedna grana kao grofovi Zrinski, a druga kao Šubići Peranski (po gradu Perni) daleko još u XVI st.[814]

Oslanjajući se na izvore, Barada pak kaže da su Šubići u XII kao i u kasnijim stoljećima kao članovi Lučke župe uz Kačiće i Lapčane, negdje između današnjeg Benkovca i Zemunika, dok u ovo isto doba njihovi plemenjaci imaju u vlasti tvrdi Bribir te druga utvrđena mjesta i posjede. Za narodnih vladara spominje se često župan bribirski, piše dalje Barada. Ali to ne moraju biti Šubići, jer je Bribir jako utvrđen kiklopskim zidovima još za Rimljana (Varvaria), a također je bio i za narodnih vladara vjerojatno s kraljevskim županom na čelu. K tome Šubići plemenski ne potječu iz Bribirske, nego iz Nadinsko-Sidraške, poslije Lučke, župe gdje žive i kasnije u vrijeme kada su neki njihovi srodnici već bribirski knezovi.[815] Međutim prvi po imenu predstavnika toga plemena u XII st. navodi se u zadarskoj okolici 1183. g. kao nobilis Tolimir, sin Stjepana »Subici« [S. A.].[816] Šubići su doista imali svoje posjede u bribirskoj župi (s gradovima Bribirom i Ostrovicom), ali su pojedini članovi toga plemena živjeli i u ninskom distriktu.[817]

U XIII st. »Šubići« se pod tim nazivom javljaju samo u nekoliko navrata. Tako se o. 1219. govori o plemiću Petru »Subizum«, pristavu, koji je upućen

[810] S. Antoljak, o. c., 69, 77, 99, 103, 100. Pored našega »Chucharo« iz 1406. g. Gunjača je među šibenskim notarskim spisima iz 1434. pronašao i »villa Chuchari de Luca«, tj. selo Kukar u Lučkoj župi. Uz to je dodao da postoje i »dva živa toponima, koji očito podsjećaju na Kukare«. Prvi je »brdo Kukar sjeverozapadno od Skradina«, a drugi »je Kukar istočno od Vrlike, brdo i zaselak« (S. Gunjača, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji III, Zagreb 1975, 364, 365).

[811] »Za ovoga starješinu Kukara *Ugrina* drže neki«, piše Šišić, »da je bio Kolomanov ban Ugra (1107)«, što se njemu »ne čini vjerovatno« (o. c. I/1, 498).

[812] SCD II, 485 (index), 39, 157, 293, 268, 368.

[813] F. Šišić, o. c. I/1, 484.

[814] F. Šišić, o. c. I/498, 499.

[815] M. Barada, o. c., 209, i bilj. 46.

[816] SCD II, 186.

[817] Vj. Klaić, Hrvatska plemena, 39.

u ime splitske općine u Dubrovnik. Na drugoj strani svjedoči 1238. Tolimir, sin Radoša »Subiç« u vezi sa zemljom u Kokićanima, gdje su je imali njegovi rođaci. Konačno iz povelje od 1280. saznaje se da su »Subici« posjedovali zemlje u blizini Starošana,[818] tj. u zadarskoj okolici.

U XIV st. spominje se 1311. u Skradinu »Wilina filio quondam Wlychete de Breberio de generacione Subichorum«, a 1340. poznato je da se neke zemlje i vinogradi »Subicorum« nalaze u Jelšanima;[819] 1345. javljaju se Pavao i Mladen Banići od plemena Šubić [generationis *Subichieuich*: S. A.] iz okolice Bribira, a 1347. na Pagu živi Dominik Šubić.

I dok iz 1368. i 1381. imamo podatke »de genere Subich«, u drugom izvornom spisu iz 1376. govori se »de genere *Subichiorum*« [S. A.]. Od 1367. nalaze se u posjedu članova ovoga plemena sela: Čakavci kod Ljube, a i zemlje u selu Vrpljane u Lučkoj župi, u »Srigiach« iznad Bribira, a 1379. bio je jedan Šubić »judex nobilium« ove iste župe.

Od 1388. se pojedini članovi ovoga istoga plemena iz Bribira pišu opet »de genere Subich« ili 1393. »de generatione *Subicorum*« [S. A.] ili »de generatione *Subicchorum*« [S. A.], dok kasnije od te godine pa sve do početka XV st. prevladava naziv »de genere Subich« ili »de generatione Subich de Berberio« nad nazivom »de genere Subichorum de Berberio«, koji se izraz tada javlja samo 1395. godine.

Posjedi Šubića u ovom razdoblju (1388—1407) jesu zemlje blizu Mogorove Dubrave, u Novoselcima (ninski distrikt) i Lemeševu Hrašću, gdje je u II pol. XIV st. stanovao neko vrijeme i Ivan Mihaljić, član toga plemena.

Iz XV st. postoji cijeli niz izvornih podataka o Šubićima. Tako se jedni čak zovu »generacionis Subich regni Croacie nobiles« (1412), ima ih »de Breberio de generacione Subichorum«, zatim »de dicta Berberio eiusdem generationis Subich« ili na talijanskom »de Briber dela generation ouer chasada di Subici« (1447), dalje »de genere Subicinorum de Berberio« ili jednostavno »de genere Subich« odnosno »de genere Subith« pa »de genere Scubit de Breberio« ili »de genere Subich de Briberio«, kao i »de genere Subichiorum« ili »de caxata Subichi de Briberio« (1449). Članovi ovoga mnogobrojnoga plemena imali su posjede u okolici Zadra i Šibenika, a napose u komitatu Ostrovice i distriktu Luke. Tako u Poričanima, Rasteviću, Jaranima, Terćićima, Jišanima, Kamenjanima, »Maladoniluc« u okolici Nina, Čakavcima, koji su im i pripadali, Mišetićima, u Gerlavcu, Ostrovici, Gerbama, Tučepima, te u gornjolučkoj župi, u zadarskom distriktu, tj. u selima Viterenićiu, Jelšanima i Srijanima.

Pojedinci pak ovoga plemena stanovali su u Zadru i Ninu, a vršili su u XV st. razne službe (viceban, suci i pristavi suda lučke župe). Oni i dalje borave u Bribiru; bribirski plemići plemena Šubić početkom XV st. imaju posjede u cijeloj lučkoj župi[820] i ostrovičkom distriktu, a sredinom toga istoga stoljeća njihova su imanja samo u gornjolučkoj župi. Zadnji spomen na to pleme u zadarskoj okolici potječe iz 30-ih godina XVI stoljeća[821] (1531),

[818] SCD III, 178, IV, 46, VI, 533.

[819] SCD VIII (1910), 283, X (1912), 531, 532.

[820] Tako se u ispravi iz 1453. g. govori i o »uilani comitatus superioris Luke nobilium Bribirensium ... habentium suas possessiones et uillas in superiori Luka ...« (HAZ — Spisi zadarskog notara /SZN/ Simon Damiani (1440—1476) b. III, f. IV/9, 395a, 396—14. X 1453).

[821] S. Antoljak, o. c., 60, 61, 69, 70, 77—81, 99, 109.

a njihovi pripadnici Zrinski i Šubići Peranski su u Gornjoj Hrvatskoj iščezli tek početkom XVIII st.[822]

Iz onog zapisa (XIV st.) u Supetarskom kartularu vidi se da i »Subigi« spadaju među 6 plemena kojima pripada banska čast,[823] kako smo već prije upozorili.

Što se tiče imena »Marmogniam« ono se u ispravama XII st. uopće ne javlja a u tzv. »anonimnoj kronici« piše se to ime »Mermozam«[824] ili »Mermoram«.[825]

Ako sagledamo dakle povelje iz XII st., onda možemo reći da se ime ovoga plemena prvi put javlja tek 1183. godine, a ne 1182. kako to piše Šišić.

U vezi sa dva ostala predašnja plemena, čije spominjanje varira između 60-ih i 80-ih godina XII st., možemo i za Šubiće reći da su oni na tom istom teritoriju i početkom XII, a bit će i u XI stoljeću.

Na redu je pleme »*comitem Pribislauum. de genere. Çuddomirithorum*« [S. A.]. O njemu se u ispravama prvi put govori tek 1207. godine, i to prigodom jednog svjedočenja prisutan je i »Uste Zudomirikio« ili »Zuddomirikio«, dok se 1232. u Zadru navodi kao svjedok »Milote Cidomirig«, a 1278. saznaje se da Dobroj, sin pok. Vukoja »de *Çudomirichvs*« [S. A.] posjeduje zemlju u Čudomirišćini.[826]

Čudomirići su živjeli po Šišiću najviše oko Zadra i u Zadru, a kasnije u Lici, te navodi da se prvi put javljaju u izvorima 1207, a posljednji put 1512.[827] Po Baradi pak oni stanuju 1207. između Zadra i Biograda u predjelu zvanom Čudomirišćina pored Kačića, a tek kasnije u XV st. u Lici.[828]

U XIV st. prvi put se spominje član ovoga plemena Radoslav »Chudomerig«,[829] a onda 1361. jedan drugi »de *genere Zudomerich*« [S. A.], zatim 1365. treći »de genere Cudimerig«. On živi u Kačinoj gorici.

Do početka XV st. članovi »de genere Zudomerich« ili jednostavno »Zudomirich« žive i dalje u Čudomiršćini, Podima, pa čak i u Zadru, a i u Hotušju, preko Velebita (1439); također ih ima i u Trogiru.

Tokom XV st. se to pleme i dalje titulira sa »de genere Zudomerich« ili »Zudomerich« pa čak i »Zudomerich de Cherbauia«. Pojedini pak pripadnici toga plemena živjeli su u Sukošanu, a i nadalje ih ima u Zadru pa i u Šibeniku.

Posljednji put se to pleme spominje 1509. g. (Zadar) i prema podacima krug stanovanja Čudomirića uglavnom se ograničio na sam Zadar i njegovu najužu okolicu. U Belaju u Lici oni iščezavaju 1512. godine. Po njima je dobio ime toponim »Çudomerischina« (1277) ili »Cudomyrrichina« (i u raznim drugim varijantama). U ovakvom se obliku ovaj naziv posljednji put spominje 1513. godine. No postoji i drugi oblik toga toponima, a to je »Zudomerich« (1372) ili »Cudomirich« (1375), zatim »Cudomerig« (1385) itd. pa »Zudomirich« (1379) ili »Zudomirichi« (1370) te konačno »Zudomerichi« (1460), kada se u ovakvom obliku u izvorima javlja posljednji put.[830]

I za ovo pleme ima već određeno mjesto u zapisu iz XIV st. u Supetarskom kartularu, jer su i »Cudomirigi«[831] određeni da budu banovi. U onoj pak »anonimnoj kronici« koju je objelodanio H. Morović,[832] stoji »de genere Cudomirith comitem Pribisauum«, a kod M. Kurelca[833] »de genere Cudominich comitem Pribisauum«.

Ime »Pribislauus« se javlja u okolici Zadra i u drugim ispravama XII st. Tako u ispravi od 1129. među svjedocima nailazimo na »Pribislauo filius Bolesi«, te 1182. na »Pribislaus ... Cacicli ...«, a na Hvaru koncem XII st. se spominje »comes uero Pribislauus«.[834]

To što se trag plemenu Čudomirića nalazi u zadarskom regionu tek 1207. godine, ne znači da ono tamo ne egzistira i u XII st.

Glede pak »*Comitem Georgium, de genere. Snaçithorum*« [S. A.] iz »Pacta«, Šišić samo navodi »Svačiće«, te bez ikakva uvjerljivog izvornog materijala jednostavno improvizira porijeklo kneza Domalda (o. 1238) tako da bi mu ovaj »Georgius« bio pradjed. Ujedno tvrdi da »*svakako je tim dokazano da je pleme Svačića živjelo već rano u XII. vijeku*« [S. A.]. Nadalje kaže da o ovom plemenu kao takvom, naime izravno pod tim imenom, nema spomena osim u dvjema ispravama od lipnja 1322. u Trogiru »Gausigna Suoziz (!) [= Svačić]« i citirajući Smičiklasa u drugoj ispravi od 15. rujna 1339. »*nobilis uir Gausina Stoyse Suaziz ciuis Tragurii*«.

»Da su se baš neki ogranci ovoga plemena nastanili u nekim gradovima dalmatinskim (Trogiru, Spljetu i Šibeniku), pokazuje slučaj s potomcima kneza Domalda od *plemena Svačićeva* [S. A.] *u Spljetu g. 1358. maja 9* ... Nesumnjiva egzistencija članova od *plemena Svačićeva* [S. A.], baš nama i tumači ove *trogirske Svačiće*«, piše Šišić. On dalje uporno uvjerava da Domald pripada ovome plemenu, kome locira baštinske posjede »između Krke sve do Zadra«. U nastavku kaže da mu samo ime Svačić piše sastavljač apendikule »Snaçith«, a »tako su pisali i dodavači iz XIV. i XVI. stoljeća u zapisima regesta samostana sv. Petra in Selo (Suacig)«.[835]

M. Šufflay pak 1925. piše »za pleme *Svačića* [sic! S. A.], koje se autentično spominje 1329—1350«, da je on to baš 1907. pokazao (Turul 25, Budapest, 1907, 142). Ujedno da ime ovoga plemena »pokazuje, da je *negda i u Dalmaciji postojalo mjesto Svač* [S. A.], kao i u sjevernoj Albaniji, te da je »*ono zapravo ogranak plemena Kačića*« [S. A.].[836]

---

[822] Vj. Klaić, o. c., 39, 40, 43, 37.
[823] V. Novak—P. Skok, o. c., 230.
[824] H. Morović, o. c., 10.
[825] M. Kurelac, o. c., 373.
[826] SCD III, 64, 67, VI, 233.
[827] F. Šišić, o. c., I/1, 499.
[828] M. Barada, o. c., 209.
[829] U listini od 23. IV 1302. izdanoj u Šibeniku, navodi se »... venerabilis dominus frater Mattheus *Cudomericich* [S. A.], ordinis Seraphici sancti Francisci in Sibenico ...« (S. Ljubić, o. c. I, 309), koji vjerojatno ipak ima veze s ovim plemenom.

[830] S. Antoljak, o. c., 61, 70, 82, 99, 103, 110, 111.
[831] U drugom zapisu u istom kartularu V. Novak, koji ga je također objelodanio i obradio, začudo ne donosi naziv »Cudomirig« koji ima Carrara (68) kao »Cudomirigi ourica ...«, K (I, 189): »... Coudomirig, Ourica ...«, RD (486): »... Cudomirigi, Ourica ...«, a Šišić (380) također: »Cudomirig, Ourica ...« (V. Novak—P. Skok, o. c., 291 i bilj. 411).
[832] o. c., 10.
[833] M. Kurelac, o. c., 373.
[834] SCD II, 40, 181, 363.
[835] F. Šišić, o. c. I/1, 484 i bilj. 1, 499, 500.
[836] M. Šufflay, Srbi i Arbanasi, 55 i bilj. 1. No tom prilikom Šufflay je trebao ovdje da donese i isječak iz onoga spisa, koji je objelodanio S. Ljubić u Listina-ma (X) još 1891. godine. Naime tu stoji pod 20. VIII 1463. ovako napisano: »... et reverendo prothonotario et abbate de Santa Maria de Rotezo et lo egregio Andrea *Snaticho* [S. A.] ambassadori del Signor Zorzi Castrioto dicto Scanderbego,

Barada opet citirajući jedan svoj rad kao i Klaićev iznosi da se »*Snačići* [S. A.] kao takvi 'spominju' *istom u 13. st. u Trogiru, ali kako se zna, da od njih potječu Nelipci od kojih je Zolonja već negdje oko polovice 12. st. uživao kraljevske posjede između Zadra i Krke, nije isključeno, da je i Snačićima plemensko podrietlo u Lučkoj županiji*«[837] [S. A.].

Prema J. Lučiću ovo se pleme javlja u Trogiru u izvorima u XIII st.,[838] što on izvorima ne potvrđuje. Međutim doista je tako, jer se 1294. u jednoj trogirskoj povelji govori o »Stoise Snaciço ...«.[839] Također nam je poznato da se u listini koju je tada još primorski ban Pavao Bribirski objelodanio u Kninu 1282 (7. IX?), javlja »Slauogost filio Stepano de Posedarje de *Snacech* ...«[840] [S. A.].

Poznato je i to da se članovi ovoga plemena kriju u dvjema ispravama, izdanim u Trogiru, čiji su građani oni bili. Jedna je isprava, kako smo već prije iznijeli, od 25. VI 1322. i u njoj se govori o »Gausigna Suoziz«, a druga je od 5. IX 1339. te i u njoj nailazimo ponovno na »Gausignam domini Stoyse Suazich«,[841] dok se u spisu »Obsidio Jadrensis« (sastavljen o. 1350) navodi »Vladislava (de gen. Gusić) relicta Neliptii generationis Suadcich«. To ime je Šišiću glasilo »isprva možda i Snačić, međutim forma Svačić bliža je hrvatskom jeziku i općenito priznata«, dodaje svemu tome ovaj naš istaknuti historičar.[842]

I u notarskim spisima pod 1. XI 1343. govori se u blizini Splita o »Goislaui filii Prodi de *Saucichorum*« [S. A.], za kojega možemo reći da je bio član plemena Snačić[843] i da je živio negdje u okolici Splita ili u samome gradu Splitu.[844]

Međutim nije baš siguran podatak, kada se u oporuci Ivana Mizerića od 1393. godine spominje da je ovaj za jednoga od izvršitelja svoga testamenta imenovao kneza Skradina: kneza Nelipca, sina Konstantina Nelepića od plemena Snačića.[845] Ali je zato sigurno da se u pripisu tzv. Supetarskom kartularu iz kraja XIV st. nalazi i ime plemena »Snasci«.[846] U drugom pak pripisu iz istoga stoljeća[847] piše da je »fuit Petrus Sn(aci)g banus«.[848]

Signor de Albania ...« (J. Radonić, Đurađ Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku, Spomenik SKA II/74, Beograd 1942, 141). Da je to učinio, onda se svakako ne bi upuštao u one kombinacije glede »Svačića« i mjesta Svač.

[837] M. Barada, o. c., 210.

[838] J. Lučić, S. Antoljak, o. c., HZ VI, 316.

[839] Trogirski spomenici I/2, MSHSM 44, 326.

[840] S. Antoljak, Ban Pavao Bribirski »Croatorum dominus«, Radovi JAZU u Zadru 19, Zadar 1972, 8, bilj. 24.

[841] SCD IX (1911), 67, X, 487.

[842] F. Šišić, o. c. I/1, 499, 500.

[843] U Supetarskom kartularu pod o. 1080. g. navodi se »... terram supra Salona ubi dicitur a *Suatizo* [S. A.] ...« (V. Novak—P. Skok, o. c., 218), što Rački piše: »Suatizzo ...« (RD, 32), a V. Novak smatra da je to neko sitno mjestašce, koje se zvalo Svetac, Svatce, danas nepoznatog položaja (V. Novak—P. Skok, o. c., 73).

[844] S. Antoljak, Izumiranje ..., 61, bilj. 60, 103, bilj. 641.

[845] Miscellanea I, Zadar 1949, 17; J. Lučić, S. Antoljak, o. c., HZ VI, 316, 317.

[846] U rukopisu je Snaci i ispod slova a, pisar je stavio slovo s. »Jasno je, da ga je stavio između slova a i c, kao littera suprascripta: dakle Snasci«, kaže V. Novak (V. Novak—P. Skok, o. c., 230, bilj. 401). Inače RD, 486 piše: »Suaci(gi).«

[847] V. Novak—P. Skok, o. c., 231.

[848] I dok Carrara piše: »snacig banus« (F. Carrara, o. c., 68), a I. Kukuljević (Codex ... I, 189) i Rački (RD, 486): »fuit Petrus Snacig banus«, Šišić ima: »... tempore Suanimiri fuit Petrus Snazig (!) banus ...« (F. Šišić, o. c. I/1, 380).

U onoj pak anonimnoj kronici kod Morovića piše u vezi s apendikulom: »... de genere Snazach comitem Georgium«,[849] a kod Kurelca: »de genere Snazaç comitem Georgium«.[850]

Ime člana ovoga plemena »Georgius«[851] općenito je poznato posvuda, a što se tiče izvornih podataka možemo se samo djelomično složiti sa J. Lučićem, koji kaže: »ako je točna premisa da se rod Snačića poslije XIII. st. ne javlja više u izvorima kao posebno pleme i u direktnoj liniji, onda se može smatrati da oni nisu mogli biti osnivači i članovi ustanove 12 plemena u pol. XIV. st.«,[852] jer iz 1343. imamo jedan podatak o Snačićima u okolici Splita. Uz to imamo i onu povelju od 7. XI 1282. g., u kojoj se navodi već spomenuti Slavogost, sin Stjepana »de Posedarje de Snacech«.[853]

Prema tome bismo mogli zaključiti da su i krbavski knez Albus Slavogost »comes de Corbauia et Dragoslauus, nobiles de Coruatia«[854] pripadali lozi »Snacech«, tj. Snačićima. Knez pak Slavogost »de Posedaria«, koji se javlja u povelji od 1249. g., također je pripadnik toga plemena i njemu su 1251. od samoga kralja Bele III (IV) potvrđene međe posjeda.[855]

Kako smo sada dobili izvorni podatak da je i jedan stanovnik Posedarja pripadao plemenu »de Snacech« u II polovici XIII. st., onda nema sumnje da je i to pleme živjelo u okolici Zadra barem već u XII stoljeću.

U vezi sa »*Comitem Petrum. de genere. Murithorum.*«[856] [S. A.] kako piše u Tr rukopisu »Pacta«, dok u Vr piše »cithorum«,[857] a u Sr je gotovo sasma nečitljiv taj naziv, doista je historijska znanost stavljena pred jedan od najtežih problema koji se ne smije ostaviti po strani jer bi se već time mogla s velikom dozom sumnje pokolebati autentičnost toga zapisa ili bilješke. Glede »genus Murithorum ili (u spljet. apend.) Cithorum«[858] razlaže Šišić

[849] H. Morović, o. c., 10.

[850] M. Kurelac, o. c., 373.

[851] Kako se u jednoj povelji kralja Zvonimira pojavljuje kao svjedok i »... Jurina tenenstico ...« (RD, 113), neki ga stariji historičari (kao npr. Rački) izjednačuju s onim iz »Pacta« od 1102. »Georgiusom« »de genere Snaçithorum« (gl. I. Kršnjavi, o. c., 164, 165), što je nesigurno ukazivanje, ako se uzme u obzir da je prije »Jura« ili čak »Jurina« negoli da to bude onaj »Georgius« od plemena Snačića!

[852] J. Lučić, S. Antoljak, o. c., HZ VI, 317.

[853] KAS — Ormar B — Ostavština I. Luciusa Br. 538, str. 150—152.

[854] SCD III, 177, 178 (prijepis iz XVII st.).

[855] SCD IV, 391, 392, 470, 471.

[856] U Splitu Toma Arhiđakon spominje o. 1221. g. arhiđakona Petra »nepos *Murigii* [S. A.] ...«, za što Rački piše da je: »Idem: maurigii« i povezuje s imenom »Murgia« iz 1193. i 1227. godine (Thomas Archidiaconus, o. c., 97 i bilj. 3, 108 i bilj. a).

[857] Istina je da u Vr piše »cithorum«. No ako se sagleda bolje u tekstu ove »apendikule« onaj redak prije (10. r. odozgo) i onaj redak gdje stoji »cithorum«, onda će se zapaziti da je na rubu onoga retka prije toga izraza neuobičajena praznina, a sličnu ima još kraj 4. retka odozdo, gdje je riječ »ire«. S obzirom na to kako je prepisivač ispisivao imena ostalih hrvatskih plemena, a napose riječ »genere«, koju je čak na rubu pojedinih redaka (9. i 10. r. odozdo) kratio u »gēē«, jer je prešao poredak riječi na desnom rubu ovoga lista, logično se stvara zaključak da tome pisaru nisu bila jasna ta dva slova pa ih je jednostavno izostavio ili je zaboravio ispisati na rubu 10. retka odozgo »Mu«, te je onda na lijevu stranu 11. retka odozgo mahinalno stavio »cithorum« umjesto »rithorum«!

[858] U prijepisu rukopisa Tome na talijanskom jeziku iz XVIII st. ovaj je naziv napisan čak kao »Citecich« (Biblioteca di Museo Civico u Padovi — C. M. 28 — Historia delli Arcivescovi ..., 132').

da je »na tom mjestu sastavljač apendikule napisao griješkom *Murithorum* (u trog. kodeksu), a *Cithorum* (u spljetskom). To bi moglo značiti još uz druge razlike u tekstu, da su nekoć bila bar *dva* predloška sadržavajući istu apendikulu«.

On dakle smatra »to pogrješkom sastavljačevom (u starijem trogir. codexu), valjda stoga, što je ime bilo skraćeno napisano (kako nalazimo češće u ispravama npr. *Mogorić* umjesto Mogorović). Skraćenje imena ne bi bilo ništa neobično, jer eno godine 1299. aprila 7. nalazimo u jednoj ispravi bana Pavla Šubića (pisana u originalu u Bribiru) kraćenicu 'Maīals' za 'a nobilibus viris Murianis' (Smičiklas Codex VII, 335). Uostalom i *spljetski codex ima tude čudnu pogrješku (prepisivačevu) 'Cithorum', što je zacijelo mnogo veća razlika mjesto Murithorum.* [S. A.]. Kako je ta *jedina* pogrješka nastala u doba kad se dobro znalo nesamo u Hrvatskoj, nego i po dalmatinskim gradovima za Mogoroviće, ne može se danas više pouzdano znati, ali je tvrdnja *Karácsonyijeva*, da ono Murithorum nije Mogorovithorum, nego da su to 'kao npr. Musić i Mutavdžić, dva posebna imena', *nesmisao* i tašto traženje koječega samo da spase onu svoju teoriju, koja je kod njega postala uvjerenjem još u pučkoj školi«, kaže Šišić. Ovaj naš eminentni historičar tvrdi da je naziv »Mogorovići (genus Murithorum ili *(u spljet. apend.) Cithorum* [S. A.], inače vazda u svim latinskim i hrvatskim ispravama od XI. vijeka dalje Mogorovići ... očito patronimik od imena sv. Hermagore (hrvatski Mogor a slovenački Mohor)«. Nadalje tumači kako je ovo pleme poteklo od praoca Mogora i ono se prvi put spominje 1069, pa onda u XII i XIII st. »u okolišu zadarskom, a od polovice XIII. i dalje sve do turskog vremena u *županiji Lučkoj*. Jedva može biti da bude sumnje, da je Lika uopće *prabaština* toga plemena, a središte bilo mu je grad *Počitelj*«, dovršava svoje izlaganje osnovano na Klaićevu radu »Hrvatska plemena« i svojim nekim dopunama.[859]

Barada, oslanjajući se na T. Smičiklasa i Vj. Klaića, sasma ukratko kaže da jedino »Murićima, kako je ime tradirano u Qualiteru, nema u izvorima traga; pošto postoji velika vjerovatnost, da je to ime *prepisivanjem izkrivljeno mjesto izpravnoga Mogorović, koji se spominju u 11., 12. i 13. st. u okolici Biograda, a od 13. st. dalje i u Lici, svakako je i ovome plemenu podrietlo u Lučkoj županiji ili njenom najbližem susjedstvu*«[860] [S. A.].

J. Lučić (1963) smatra jednim od najtežih problema u analizi Qualitera identificiranje »de genere Murithorum (cithorum), koje se izjednačuje sa Morouigi i tako se pokušava spasiti Qualiter kao povijesni izvor. *Ako se tako ne primi, onda treba odbaciti Qualiter kao historijski izvor*«, kaže Lučić.[861]

God. pak 1968/9. J. Lučić piše kako je i on držao da ih u Qualiteru, gdje se spominju »Murići (Citići)«, treba čitati Mogorovići. No jedan mu je »historičar rekao *da je otkrio postojanje Murića*«[862] [S. A.]; pokazao mu »gdje su se nalazili i kad su živjeli«, te stoga on konstatira »da je pleme Murića[863] točno napisano i ono postoji«.[864]

Međutim mi znamo da i Lupus Protospatarius i Chronicon Barense (Anonymus Barensis) pod 1024, kada pišu o otmici žene i sina kralja Krešimira, ovoga nazivaju »Cismigi«[865] ili »Cosmizi«, što Rački pak obaziruć se na ovaj izraz tumači: »cosmigi, cornici, cosmici« kao da je »absque dubio nondum pro *C(r)os(i)miri* [S. A.], Cresimiri«.[866]

Isto tako bi se mogao protumačiti u povelji Petra Krešimira od 25. XII 1066 (Šibenik) i onaj onomastikon bizantinskog vladara »Dukyzi«, umjesto čega bi trebalo stajati po Račkome: »Duka i.e. Constantino Duka«.[867]

Inače i u Annales Barenses nalazimo ovaj oblik »Dukyzi«[868] s istim značenjem. Prema tome je nema sumnje »Murithorum« i »Macithorum«[869] ili »Cithorum«[870] svakako isto što i Morouigi-Mogorouigi, a ne Murići, kako to hoće N. Klaić.[871]

---

[859] F. Šišić, o. c. I/1, 500, 501.

[860] M. Barada, o. c., 210. U prilog Baradinu izlaganju, kako je prepisivanjem došlo do imena »Murići« umjesto »Mogorovići«, govori i nekoliko podataka iz starih izvora (anala) u vezi s ispisivanjem naziva »Moravci«. Tako ih Annales Xantenses (790—873) umjesto »Marahenses« zovu »Margos« i »Margorum«, Annales Fuldenses (714—902) »Margenses«, a Chronicon Suevicum universale (769—1043) »Maruis« (Magnae Moraviae fontes historici I, Pragae-Brunae 1966, 67, 69, 68, 90, 160) itd.

[861] J. Lučić, S. Antoljak, o. c., HZ VI, 317.

[862] Naselje Murić (s nekoliko kuća) spominje se kraj lokaliteta Krka u okolici Šibenika još i 1888. godine. Uz to postoje i naselja: Morića varoš i Morići kod ceste blizu Stankovaca, a Mirić kraj Dicma (Luigi Maschek, Repertorio geografico-statistico dei luoghi abitati nel Regno di Dalmazia, Zara 1888, 237, 5, 6, 105). Nadalje Farlati donosi i ovo: »... Nec levis Archangelo contraversia fuit cum Thoma *Morichio* [S. A.] parocho ecclesiae S. Crucis apud Dobrvichium, qui vicus est dioecesis Scardonensis. Anno 1498. decrevit ...« (D. Farlati, Illyricum sacrum IV, Venetiis 1769, 25). To upućuje da je u skradinskoj dijecezi postojalo i prezime: Morići. Osim ovih ima još: Murich-Muriqui, Morici i kao lokalitet kod Skadarskog jezera, a i kao: Murici di Pulati (gl. L. Thalloczy—C. Jireček—E. de Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, Vindobonae 1913, n. 777, str. 231, II /1918/, n. 36. 108, str. 9, 302, 283).

[863] Nadamo se da taj historičar ne misli da je splitski arhipresbiter »Petrus, nepos Murigii«, koga navodi Toma Arhiđakon u dva navrata kao svoga protivnika (Thomas Archidiaconus, o. c., 97, 108) potomak plemena »Murića«. Naime u Vatikanskom rukopisu HSMI Petar se naziva kao »nepos Maurigii«, a Fr. Rački ga dovodi u vezu s imenom »Murgia«, koje se, kako smo već nešto prije naveli, javlja 1193. i 1227. g. (Thomas Archidiaconus, o. c., 97, bilj. 3, 108, bilj. a), te ga ipak piše »Petar Murić« (Fr. Rački, Ocjena ..., Književnik I, 360), što je doista daleko od prezimena plemena »Murithorum« ili »Cithorum«, a pogotovo »Mogorouithorum«.

[864] J. Lučić, Ponovo o »Dva torza o srednjevjekovnoj hrvatskoj povijesti«, HZ XXI—XXII, 567.

[865] U Bukureštu postoji čak jedna od glavnijih ulica »Cismigiu«.

[866] RD, 434.

[867] RD, 66, 67, bilj. 1. U Dandola pod 1057—1106. g. kaže se za ovoga vladara slijedeće: »... Post hunc, Constantianus *Dioclici* [S. A.] imperium tenuit ...« (Andreae Danduli Chronica per extensum descripta, RIS, f. 325, fasc. 3, t. XII, p. I, Bologna 1939, 213).

[868] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, 102.

[869] »Comitem Petrum de genere Macithorum ...« — s desne strane gore navedene rečenice — dodano je: »quidam hiis Muritorum« (Biblioteca Nazionale Marciana u Veneciji — Lat. Cod. 3290 — Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium, 108' — rukopis iz XVI st.). U spisu pak »Memoriale della B. M. di Tomaso Archidiacono di Spalato« na str. pak piše: »... Co Pietro della stirpe de *Citecich*« [S. A.] ...« (Biblioteca di Museo Civico u Padovi — Sign. C. M. 28 — rukopis iz XVIII st.).

[870] Tako je u papinskoj ispravi od 1167 (original) među kardinalima potpisan i »*Cithius* [S. A.] diaconus cardinalis ...«, a trebalo je biti: »*Cinthius*« [S. A.]. To već dokazuje kako i prvoklasni pisari i nehotice griješe. Daljnji primjer je s poveljom u prijepisu od 1102. u kojoj se javlja i »*Cladia*« [S. A.] comes« a u listini od 1105 (također kopija) piše: »*Cesare* [S. A.] comite«, dok u ispravi od 1124. koju donosi Lucius, stoji: »*Adelfo* [S. A.] comite«, a svagdje treba da stoji: »Cle-

To je očito pisarska omaška ili neznanje ili greška, koja se sama po sebi ispravlja, iako se uvukla u prijepis onoga doba, kada postoji pleme Mogorovići, koji vuku svoj korijen čak od XI stoljeća!

Ali zato u onom prijepisu iz kraja XIV st. u Supetarskom kartularu gdje se govori od kojih se sve plemena biraju banovi, piše i »Mogorouigi«, a u onom drugom prijepisu po V. Novaku samo je napisano: »Mog . . .« da je bio ban. Međutim je upravo iz toga nečitljivoga rukopisa Carrara isto tako pročitao »Mog . . .«, Kukuljević pak »petar Mogorovig«, Rački čita »Mog(orouig)« a Šišić »Mogorouig«.[872]

Isto tako i u onoj anonimnoj kronici po Moroviću piše »de genere Mogorouith Comitem Joannem«,[873] a po Kurelcu »de genere Mogorouich comitem Joanem«.[874]

Znači da moramo uzeti u »Pacta« da je »Murithorum« ili »cithorum« jednostavno propust pisara, izazvan njegovom nepažnjom ili neznanjem ili čak što je našao tako i u onom spisu (originalu ili originalnom prijepisu) nešto slično ili nerazumljivo napisano, pa je on bez mnogo razmišljanja ovako naveo.[875] Da je bilo nečitko, dokazuje Vr u kome je prepisivač ostavio prazninu za prva slova toga naziva a drugi dio prepisao onako kako mu se učinilo da stoji.

S obzirom na to da se početnim slovom »M« od hrvatskih plemena jedino spominju Mogorovići — i to još u XI st. — moramo uzeti to kao realnu historijsku činjenicu i ovakav imenički oblik kao jedinu moguću nazivnu oznaku za to značajno pleme u Hrvatskoj.

Naime poznato je da se ovi »Mogorouici« prvi put javljaju u izvorima 1069. godine. Tada se označuje i to da imaju svoju zemlju pored kraljevskoga posjeda, a u blizini Tinja,[876] tj. u bližoj okolici Zadra. Ovaj gotovo isti podatak o »terram Mogorouizi« sadržan je u ispravi od 1164. godine. S punim imenom i prezimenom jedan »Mogorouich« se prvi put pojavljuje 1188. god. Riječ je o »Gregorius Mogorouich«. On prisustvuje kao svjedok pri jednom kupoprodajnom ugovoru u Zadru. Iz jedne druge povelje od 1. III 1197, izdane u Zadru u vezi s presudom u korist samostana sv. Kuzme i Damjana, dao je posebnu izjavu kao svjedok Mergia »Mogorouiki«, vrlo star

dinus« ili »Cledin« (Gl. SCD, II, 112, 10, 15, 22, 24, 37, 393). Čak u putopisnom dnevniku austrijskog cara Franje I (sačuvanom u prijepisu), koji je obišao Dalmaciju pa tako i Zadar (1818) naziva taj isti vladar jedan gradski bedem »Csizzo« umjesto »Erizzo« (I. Pederin, Franjo I u Zadru 1818. Zbornik Kačić VII, Split 1975, 108, 116).

[871] J. Lučić, Dva torza u srednjevjekovnoj hrvatskoj povijesti, HZ XVIII, 228.

[872] V. Novak—P. Skok, o. c., 230, 231 i bilj. 411.

[873] H. Morović, o. c., 10.

[874] M. Kurelac, o. c., 374.

[875] Dokaz tome je i originalna isprava kralja Gejze II od 1141. g. U intitulaciji te isprave piše ovako: »G(eysa) dei gratia Ungarie, Dalmatie, *Urquatie* [S. A.], Rameque rex . . .« (SCD II, 49). Sličan citat ima i u povelji pape Inocenta III od 11. VI 1208, gdje piše uz ostalo i » . . . fratres militie Templi de *Uratia* [S. A.] . . .«, a trebalo bi biti »Croatia« (A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I, Romae 1863, 44), što je nesumnjivo omaška, jer su na pap. dvoru i te kako znali kako se zove Hrvatska! Kako pak onda ne bi mogao pogriješiti onaj prepisivač »Pacta« u imenima hrv. plemena, a napose glede: Mogorovića.

[876] RD, 75.

čovjek i slijep, koji je unatoč tome označio granice toga samostana, podijeljene mu još od kralja Petra Krešimira.[877]

U XIII st. prvi je na koga nailazimo u poveljama iz toga plemena: »Duymo Mogorovikio«[878] (1207), a 1249. se zadnji put u ovom istom stoljeću označuju međe između kneza Slavogosta Posedarskog »cum nobilibus Mogorouichi«.[879]

Ovo pleme se u XIV st. naziva »Mogorouig« ili »de generatione Mogorouiç«, zatim »de genere Mogorouig« pa »de Mogorouich« ili čak »de genere Mogor« i najzad »de genere Mogorouich«.

Pripadnici Mogorovića posjeduju tada selo Mokro (kraj Sukošana), a imaju zemlju u Krnezi, kraj Visočana, u Sukošanima, »Grescouoselcima« (kraj Cerodola) i Mogorovoj dubravi. Njihova mjesta stanovanja su Grabovčani, Nin (gdje je jedan od njih čak počasni knez), Mogorova dubrava, Zadar, Karin i Podgrađe u kome je jedan pripadnik njihova plemena vršio čast suca.

U XV st. članovi toga plemena nazivaju se »de genere Mogorouich« ili »de generacione Mogorouichi« te »generacionis Mogoravich«.

Posjedi plemena Mogorovića ili Mogorića u to doba su se protezali u Suhovarima i okolici, Grguricama, Draginićima, Grabovčanima, Radačevu selu, Čakavcima, Papraćanima, Tršćanima i okolici, u »Rochiane« itd. Stanovali su u Zadru i u selima bliže i dalje okolice toga grada (Režanima, Salima itd.). Obavljali su različite dužnosti, bilo ih je svećenika i monahinja, te obrtnika ali i knezova. Posljednji put se u izvorima navodi prezime Mogorović 1572. godine u Salima (Dugi otok).

Uporedo s time treba istaći da nakon 1409. pripadnici plemena Mogorović imaju neke zemlje i u novigradskom distriktu ili vrše neke službe kod knezova Krbavskih.[880]

Ali Mogorovići su brojni i u Lici, gdje su naseljeni od XIII stoljeća. Kada je Lika pala pod Turke (1526), oni su se rasuli po čitavoj preostaloj Hrvatskoj, tako da u Lici posljednji put 1546. g. nailazimo na člana ovoga plemena, i to u vezi s nekim dobivenim zemljama.[881]

Na Mogoroviće podsjeća toponim u zadarskoj okolici »Mogoroua Dubraua«, koja se prvi put navodi u izvorima tek 1390. godine. U tom selu su živjeli pripadnici plemena Mogorović.[882]

Kada se sagledaju dakle svi ovi izvorni podaci, onda se može zaključiti da se Mogorovići najranije od svih onih 12 plemena navode u listinama, tj. već u XI stoljeću, dok je ime njihova župana Petra općenito u nas i nalazi se u našim poveljama u svako doba.

Slijedeće pleme u »Pacta« stoji pod nazivom »*Comitem Paulum. de genere. Gussithorum*«. [S. A.]. Ono se po Šišiću spominje već o. 1070. i 1091. Najprije ga nalazimo oko Zadra i Biograda, a krajem XII st. su Gusići u trajnom posjedu županije krbavske i nekog dijela gatanske — što im je, kako

[877] SCD II, 99, 233, 283.

[878] Čak 1237. (i 1281) u Slavoniji se u ispravama javlja »Mogorov potok in Soplonica«, 1244. »terram Mohor« (SCD IV, 41, VI, 401, IV, 238) . . .

[879] SCD III, 64, 67, IV, 391.

[880] S. Antoljak, o. c., 62, 63, 71, 82—84, 94, 99, 100.

[881] Vj. Klaić, o. c., 45—49, 54.

[882] S. Antoljak, o. c., 111.

misli ovaj naš historičar, »bez sumnje *prabaština*«. Ovo se pleme spominje u poveljama od XI do XVI st. i njegova glavna grana se raspala uskoro na više ogranaka kao što su Kurjakovići i Karlovići, a žive i danas[883] u Zagrebu.[884]

Barada kaže da su Gusići u XI st. negdje između Biograda i Benkovca, svakako isto u Lučkoj županiji, gdje kao članovi plemena žive i poslije, ali ih već u XII st. nalazimo i kao gospodare Krbave. Oni se spominju u doba narodnih vladara i kasnije, za što Barada citira Račkoga, Smičiklasa i Klaića.[885]

Pogledajmo sada što nam izvori kažu o tome plemenu. Za Zvonimirove vladavine javlja se prvi put Pribina »Gussichi« ili »Gussichius«, sin Prvanega, kojemu je još kralj Petar Krešimir darovao zemlju u Kamenjanima, a ovaj je onda pred svjedocima poklanja samostanu sv. Ivana u Biogradu. Drugi sin Prvanega, Andrija »Gussichius« bio je veći račundžija od svoga brata pa je ovom istom samostanu prodao za dva dobra konja svoj uzorni vinograd na području »Sumochui Nasseri«, dok je Nassemir »Gussichius« svoje vinograde i nešto zemlje u »Nasseri« poklonio tome istome samostanu za pokoj duša.

I »Thesa Gussychius«, sin »Gurgi«, darovao je tome samostanu svoj dvorac (curtem) u Hrašćanima.[886] To su dosta brojni podaci o ovome plemenu, od koga se u XII st., i to tek 1188. g. njegov član pojavljuje kao svjedok pod imenom »Boricius Gussich«; radilo se o nekoj zemlji u blizini Tinja. Te iste godine se u istom svojstvu citira »Johanne Gusich« u vezi s kupoprodajom zemlje kraj Rogova.

Najvažniji podatak o Gusićima u ovom stoljeću nalazimo u darovnici Kamenjana samostanu sv. Krševana od 1194. godine. Tu se među istaknutim pojedincima kao što je zadarski knez Damjan, i brojnim hrvatskim plemićima nalazi kao svjedok i »Boieius« župan i »Ugrinez *Gusiki natione*« [S. A.].

U XIII st. također ima podataka o Gusićima, od kojih se kao osnivači crkve u Bubnjanima navode Slovina i Grubesce, sinovi Boricia, te još neki članovi »*Gusikiorum*« [S. A.], a 1252. kao svjedok, u vezi s posjedom u Dragi sv. Krševana kraj Zadra, spomenut je »Raça *Gusik*« [S. A.]. U Ninu 1258. g. plemić Ladislav, sin pok. kneza Jakova »de Corbauia Gusych«, daruje pripadnicima plemena Lapčana svoj posjed Gomiljane u Bužanima.

God. pak 1278. knez Matija Krbavski i njegov brat Bartolomej, sinovi pok. kneza Grubeše »Gussich«, prodaju zemlju kod Kruševa nekim zadarskim plemićima. I konačno 1298. Pavao Bribirski »banus totius Chorouacie« potvrđuje privilegij Bele III (IV), koji je dao krbavskim plemićima »Gusichy« Gvidu, Desinji i Pribislavu.[887]

Početkom XIII st. Gusićima pripadaju Bubnjani, a u II polovici toga stoljeća Domakovci (u lučkoj župi), koje im je darovao Bela III (IV).[888]

[883] 1914. i danas 1980. godine.
[884] F. Šišić, o. c., I/1, 501, 502.
[885] M. Barada, o. c., 209, 210 i bilj. 48.
[886] RD, 87, 163, 171.
[887] SCD II, 218, 233, 268, III, 64, 67, IV, 505, V (1907), 102, 103, VI, 253, 254, VII, 322.
[888] Vj. Klaić, o. c., 54, 55, 57—59.

U XIV st. imamo dosta podataka o Gusićima, čiji su pripadnici Jakov comes »de Hatugha de generacione Gussigh« (1318) i Ladislav, sin kneza Jakova Volkovića »de genere Gussigh«,[889] te Grgur, sin kneza Kurjaka i drugi. Jedan posjed u Biljanima (župa Luka) imao je i Ivan, sin Jurja »Gusigh«, a Novak Budislav, sin pok. kneza Budislava Krbavskog »de genere Gusich«, počasni je knez Nina i kraljevski »miles«.

Inače knezovi Krbavski, članovi toga plemena, stoluju u Obrovcu, a imaju i brojne posjede u zadarskoj okolici. God. 1394. doznaje se da je jedan pripadnik »de genere *Gussichorum*« [S. A.] bio sudac, a drugi drvodjelac u Zadru, dok neki pak imaju zemlju kraj Visočana.

U XV st. knezovi Krbavski, članovi toga plemena, dobivaju i selo Grivno, posjeduju i grad Kličevac i selo Ceranje, Obrovac drže i dalje u vlasti, a zemlje su im u Papračanima, Tršćanima, Trnovu, Mundićima i Rozanima. Drugi pripadnici »de genere Gusich« žive u Ninu, Zadru i u okolnim selima, a 1473. Ivan Gusić i njegov sin imaju pridjevak »de Lucha de genere Mogorouich de Jadra«. Kako je došlo do ovakve pripadnosti jednom i drugom plemenu, teško je išta određeno reći kao što se ne zna ni za onoga Matiju, sina Ivana »Gusich de genere Solta« kako je ovamo zalutao.

I konačno 1528. se u Salima navodi neki Matija »Gussich«, a 1630. u Zadru je Jeronim »Gussich«.

Prema tome Gusićima u izvorima nestaje trag u zadarskoj okolici već nakon 1528, a u samome Zadru nakon 1630. godine.

U Gornjoj pak Hrvatskoj, iznad Velebita, spominju se Gusići u XVI st. Potomci tih Gusića i danas žive u Zagrebu.

Ovdje treba naglasiti da samo u zadarskoj okolici postoji toponim »Gusichi« koji se u ovakvom obliku javlja tek 1391, a zatim i kao »Gussichi« odnosno »Gussich« ili »Gusich«. Taj lokalitet se posljednji put spominje u izvorima 1558. a nalazio se blizu Radakova sela, Tršćana, Kačine gorice, Koruplja i Papračana.[890] Začudo je da pleme Gusića nije navedeno u onom pripisu u Supetarskom kartularu.

Na osnovi toga bismo morali zaključiti po navodu u tome spisu da su Gusići birani samo za župane.[891]

Međutim u onoj »anonimnoj kronici«, koju su objelodanili Morović[892] i Kurelac,[893] govori se prvo o plemiću Petru »de genere *Gusicorum*«[894] [S. A.] koji je zajedno s onim Petrom »de genere Chuchanorum« stigao u Ugarsku do kralja »Stjepana«.

Zanimljivo je da se u daljnjem tekstu te kronike, kad se priča o pregovorima s tim vladarem, navodi Petar »de genere Gusith« ili »Gusich«, dok u »Pacta« stoji Pavao.

Kada se i ovdje saberu svi izvorni podaci o Gusićima, proizlazi da se i oni spominju u doba hrvatskih narodnih vladara, ali svakako jednu godinu kasnije od Mogorovića, što stvar niukoliko ne mijenja.

[889] SCD VIII (1910), 498, 499, IX, 52, 53.
[890] S. Antoljak, o. c., 62, 63, 71, 72, 84, 85, 94, 100, 103, 111.
[891] Gl. V. Novak—P. Skok, o. c., 230, 231.
[892] H. Morović, o. c., 9, 10.
[893] M. Kurelac, o. c., 372, 373.
[894] »Gussichiorum« (F. Šišić, o. c., I/1, 321).

»*Comitem martinum. de genere Karinensium. et de genere Lapçanorum.*[895] [S. A.] najduži je naziv za pripadnike plemena u ovim »Pacta«.

Šišić kaže da je »genus Karinensium et genus Lapçanorum« prvobitno bilo »samo jedno pleme, a onda se stalo cijepati od zajedničkog praoca«. Njemu se čini »da je prâvo, ili bolje reći starije ime ovoga plemena bilo Lapčani, a kad se jedan član njegov oženio kćerkom kralja Zvonimira, Klaudijom, te dobio od kralja grad *Karin* (kao kraljevski grad tada), onda se ona grana oko Karina prozvala Karinjani«. Prema tome ovo se pleme spominje »od vremena kralja Zvonimira sve do kraja XV. vijeka«, a »prabaština« im je bila »pored nekih zemalja oko Zadra i Karina, ona preko Velebita oko grada Lapca (danas Donji Lapac, mađarski Lábvár) sve dalje na istok do Une i možda do Vrbasa to jest, sjeverno od Svačića, koji su također s ogrankom svojih Hrvatinića sezali sve do Vrbasa i Save«.[896]

M. Barada, citirajući zbirke izvora izdane od Smičiklasa i Ljubića, te Klaićev rad »Hrvatska plemena«, iznosi da su Karinjani i Lapčani bili oko današnjeg Nadina i Karina u XI st. pa sve do XV st. a od druge polovice XIII st. dalje također u istočnoj Krbavi te na Uni.[897]

Ovo je Barada rekao 1943, a 1954. godine uzima iz po njemu prozvanog »Qualitera« onaj podatak o Karinjanima i Lapčanima i upozorava na ova dva prezimena. »Utvrdivši« položaj Lapca[898] govori dalje o samim Lapčanima, koje ubraja u pripadnike rodovskog, a ne vladarsko-vlasteoskog plemstva s prvobitnim sjedištem u Lapcu (tj. Nadinu). Zatim prelazi na Lapčane u Karinu, te govori o odnosu između oba ova plemena. Onda piše o Bužanskim Lapčanima, te Pounjskim i Slavonskim Lapčanima u Donjem Pounju, a u zaključku kaže da je Lapac djedina ili prabaština široko po Hrvatskoj rasprostranjenoga roda ili plemena Lapčani i iznosi kako se odijelila od te seoske zajednice i postala posebna njihova grana karinska.[899]

Prvi put se članovi ovoga plemena spominju u okolici Zadra u XII st., i to u ispravi iz 1166. g. Riječ je o »Staniz Lapzanin«, te Berinja, sin Crnote »Lapzanin«. Zatim 1182. g. kada je nastao spor između Dragoša, sina Prodana »Vtolenicha« i Stanča, sina Petra »Lapçani« oko vlasništva sela Kokičana. Stanču je rekao da može sa svjedocima dokazati da je njegov djed Pribiç ovo selo posjedovao, poslije njegove smrti pripalo je sinu mu Petru, ocu Stančevu, koji je to opet ostavio njemu: Stanču.[900]

Iz ovoga drugog izvornog podatka možemo zaključiti da se i ovo pleme spominje u doba narodnih vladara. Lapčani su potjecali iz Lapca, koji je bio u zadarskoj okolici i u njemu su stanovali.[901] Od XII st. nadalje jedna grana toga plemena posjedovala je i Karin.[902] Ovo pleme je sagradilo crkvu

[895] U prijepisu rukopisa »Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium« iz XVI st. ima: »... Comitem Martinum de genere Carinensium et *Lapaçanorum* [S. A.] ...« (Biblioteca Nazionale Marciana — C. IX — Cod. LXXV — Coll. 3290 (Lat. Cod.) — Historia..., 108').

[896] F. Šišić, o. c., I/1, 502.

[897] M. Barada, o. c., 210.

[898] Tu Barada tvrdi da izraz »sub castro Nadino« znači »*u Lapcu*« (M. Barada, Lapčani, Rad JAZU 300, Zagreb 1954, 480), što ne stoji, jer se Lapac nalazio u okolici Karina [S. Antoljak, Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu (1435), Starine JAZU 49, Zagreb 1959, 230, bilj. 29].

[899] M. Barada, Lapčani, 475—534.

[900] SCD II, 107, 180.

[901] S. Antoljak, Izumiranje i nestanak..., 94.

[902] Gl. M. Barada, Lapčani, 533, 534.

u Lapcu u čast sv. Ivana Krstitelja, pri čemu je sudjelovao i Predihna, kome je njegov rođak Stanče, sin Petra »Lapçanini« dao polovinu svoga imanja u Kokičanima. U toj istoj ispravi od 1183. g. prvi put se navodi i »*parentela Lapçanorum*« [S. A.].

Pojedinci iz ovoga plemena javljaju se u svojstvu svjedoka u zadarskim poveljama od 1188. i 1194. g. Tako npr. »Bratci Lapzanin«, te »Uilxin Dragosi et Luboscius *nationem* [!] *Lapciani*« [S. A.] iz »Chruatia«.[903]

Međutim onaj Predihna »*natione Lapcianus*« [S. A.] nije dugo vremena ostao vlasnik one zemlje u Kokičanima, koju mu je darovao Stanče. On je naime 1201. tu istu zemlju u dogovoru sa sinom Dragomirom dao nekome Đurislavu i postavio ga za gospodara na njoj.

God. 1238. blizu Kokičana postojale su čak »terras Lapçanorum«. Te iste godine se navodi i »Georgius de Lapçano de Crino«, čiji je otac župan Jakob poslije razaranja Zadra držao one vinograde i zemlje u Kokičanima koje je nekad posjedovao Stanče »de Lapçano«. Dakle te 1238. g. »Georgius de Lapçano de Crino« je odredio da se te zemlje poklone samostanu sv. Krševana, iako su njihovi rođaci zahtijevali da pređe u njihovo vlasništvo. Zbog toga je nastao spor i 1239. je župan Martin »de Crino« protestirao u vezi s pripadnosti Kokičana samostanu sv. Krševana, jer je vlasništvo »Lapçane«. U Zadru je konačno presuđeno da su prema sporazumu između Zadra i »Crinenses« (jedan od sudaca je bio Cvetko, sin Borislava »de Crino«) posjed i selo Kokičani darovani od Stanča »Lapçanum« samostanu i zato postoji i povelja. Za vjernu službu svojim rođacima »de generacione Laptane nobiles de Lapat«, plemić i knez Ladislav Krbavski »Gusych« darovao je 1258. selo Gomilane u Bužanima.

I konačno u ovom istom stoljeću Lapčani se navode kao »Lapuchienses« 1263. g.[904]

Iako su Karinjani potekli od Lapčana, oni se u XIV st. javljaju odjelito jedni od drugih. Tako se neki članovi nazivaju »nobiles de Lapuch« ili su pripadnici »nobilium Lapuchiensium« (1322) odnosno »nobiles de Lapch« (1324),[905] drugi »de Quirino« (1350. i dalje), a 1355. »de Lapuch« kojima na intervenciju kneza Nasmana, pripadnika istoga plemena, kralj Ludovik potvrđuje listinu svoga oca i time odobrava da mogu zadržati privilegije u svoju korist. Čak im je taj isti vladar 1360. potvrdio i dotada osporeno pravo na »terram Karin« i sva sela i posjede koji se tamo nalaze osim Kokičana. Naime za Kokičane se vodila rasprava između Lapčana i samostana sv. Krševana. Konačno je Ludovik glede toga saopćio presudu plemićima »de generatione Lapuch«, tj. pravo na Kokičane dao je samostanu.

Inače se članovi ovoga plemena nazivaju »de genere Lapuch« ili »de genere Lapçanin« i »de generacione Lapuch«.

God. 1379. pak u Podgrađu čast suca »nobilium« lučke župe vrši Vladiha »*de genere Karinensium*« [S. A.] i pored njega se imenuju plemići braća Grgur i Borin Jurislavov »de Karino«.

Krajem XIV st. članovi toga istoga plemena se nazivaju »de genere Carinorum«, a jedan čak »de genere Ueglaci(?) et Lapçi«, dok se 1400. za plemića Radoša pok. Budislava iz Karina kaže »de genere *Lapçanorum*« [S. A.].

[903] SCD II, 186, 187, 233, 268.

[904] SCD III, 2, 3, IV, 46, 59, 81—83, 106, V, 102, 103, 266, 267.

[905] SCD IX, 87, 209.

Neki članovi plemena »de Lapuch« iz Karina držali su u drugoj polovici XIV st. kao svoje vlasništvo i selo Dragine, no to nije dugo trajalo jer su morali da ga se odreknu, a za odštetu su dobili neku zemlju u Dobručavasi.

Iz izvornih dokumenata za vladavine Ludovika I zapaža se da se pleme Lapčani (Lapuch, Lapçanin) oštro razlikuje od plemena Karinjana (Karinensium) i da se posebno navodi čak i onda kada se označuje da i ono potječe iz Karina.

Međutim u ispravama za razdoblje od 1382. do 1409. naziv »Karinjani« sasma dominira nad onim »Lapčani«, koji se kao takvi mnogo rjeđe javljaju. U to doba, nema sumnje, Karinjani (i Lapčani) pretežno su živjeli u svome središtu: Karinu. Ali su neki od članova plemena Karinjana imali svoj posjed i u Mogorovoj Dubravi, dok su Lapčani posjedovali zemlju u blizini Lemeševa Hrašća, a pojedinci toga plemena držali su zemlje u Lučkoj župi.

Sve to upućuje da su se u ovom razdoblju posjedi i Karinjana i Lapčana uvećali u odnosu na prijašnje stanje.

U XV st. plemići plemena Karinjana pišu se »de Carino« ili »de Quirino de genere Quirinorum de Croatia« ili opet »de genere Carinorum«.

God. 1433. navodi se kao sudac rotnog stola lučke župe u Podgrađu Pavao Korlat »de genere Carinorum«, a pristav te institucije je Ivan »de Carmo (Carino?) generationis Lapzanorum«. Inače još od 1429. slijedi dalje naziv »de genere Lapzanorum« ili »de genere Lapçanorum« ali pojedinci se tituliraju i sa »Lapçano«, »Lapzanin«, »Carinanin«, »Charignanin«, »de Carino«, »Karinan«, »generacionis Karin«, »Carignanorum«, »de genere Charignanin«, »s Karina«, »od plemena Karinjani« ili »generacione Karinanorum« (1498). Svakako od 1409. dalje se ova plemena spominju posebno i odjelito. Ipak češće se susreće naziv Karinjani nego Lapčani.

Nadalje pojedini pripadnici kako Karinjana tako i Lapčana i dalje stanuju u Karinu, samo s tom razlikom što članovi Karinjana, kao pleme imaju posjede i u Nadinu, Kačinoj gorici, Snojacima i u gornjolučkoj župi,[906] a članovi plemena Lapčana stanovali su kao i prije u Zadru i nekim njegovim okolnim selima.

U izvorima Karinjani se u zadarskom kraju javljaju posljednji put 1498, a Lapčani 1460,[907] dok Barada, ne znamo na temelju čega, piše da je vlastelinska grana Lapčana živjela u Karinu sve do 1527, tj. do pada Karina pod Turke.[908]

Dakle Karinjani i Lapčani se prestaju spominjati u svojoj bazi nakon 1498. g. Međutim gornjounskim Lapčanima nema traga već od 1447, a bužanskim Lapčanima od 1490. Na Grobniku se 1493. javlja »Martinac pop, plemenom Lapčanin« a od Karinjana spominje se samo 1510. »Georgius Gergurich de generatione Karyn« u Cetinu.[909] Iz svega navedenog se vidi da se Karinjani nisu rado selili iz svoje matice preko Velebita, dok su Lapčani bili pokretljiviji. Također je jasno da u zadarskom kraju sadašnji Karin

[906] Još u povelji od 1453. g. govori se o »...uillani comitatus superioris Luke nobilium Bribirensium et *Carignanorum* [S. A.]...habentium suas possessiones et uillas in superiori Luka...« (HAZ—SZN Simon Damiani b. III, f. IV/9, 395 a, 396—14. X 1453).

[907] S. Antoljak, o. c., 63—65, 72, 94, 95, 86, 87, 97, 100.

[908] M. Barada, Lapčani, 497.

[909] Vj. Klaić, o. c., 67.

podsjeća na pleme Karinjani, a na Lapčane Lapac, koji se u izvorima zadnji put spominje 1480, a nalazio se u okolici Karina.[910]

I dok se ni jedno ni drugo pleme uopće ne javlja u ona dva pripisa iz XIV st. u Supetarskom kartularu, to u »anonimnoj kronici« i kod Morovića[911] i kod Kurelca[912] piše samo: »de genere... comitem Martinum«, tj. ova praznina je ispunjena točkicama. U stvari tu je bilo određeno mjesto da se upišu ova plemena (ili jedno pleme) jer je u »Pacta« župan Martin »de genere Karinensium et de genere Lapçanorum«. Ime Martin je također vrlo često u našim ispravama iz doba narodnih vladara a i kasnije. Dakle, možemo sa sigurnošću reći da su Lapčani s Karinjanima kao pleme postojali već u XI st.,[913] a razvoj im je bio onakav kako smo ovdje iznijeli.

U četiri po redu posljednja plemena, koja još navode »Pacta«, spadaju i Poletčići sa županom na čelu. Ovaj pasus glasi: »*Comitem. Pribislauum. de genere Politchorum.*« [S. A.].

Šišić ih zove Polečići (genus Politchorum) i kaže da se o tome plemenu »zna vrlo malo«. Spominje se dokumentarno prvi put 1182, tj. od XII do kraja XV st. Njemu se čini da im je prabaština bila u Buškoj župi i da je ovo pleme bilo nastanjeno od južnog Velebita na istok kao susjed Mogorovića, kojih ima također po toj župi.[914] Barada navodi da Poletčići žive u Lučkoj župi u XII st. a po izvorima XV st. i u Buškoj župi u Lici, potkrepljujući sve to sa Smičiklasom i Klaićem.[915]

Međutim u XII st. istom u povelji od 1194. g. nailazimo među svjedocima »de Chruatia« i na svjedoka »Cozan Poletcig«,[916] a ne 1182, kako to piše Šišić.

U XIII st. također u zadarskoj listini, ali tek od 1285. g. među posjedima Kačića i Šubića blizu Sukošana su se nalazili i posjedi »*Polletchis*«[917] [S. A.].

U XIV st., i to 1328. živi na otoku Ugljanu Miroslav »*Poletcich*«[918] [S. A.]. God. pak 1349. u neposrednoj zadarskoj okolici blizu sela Sv. Sofija bio je vinograd »*Jurgii Poletcichi*«[919] [S. A.] a po povelji od 1359. jedan Poletčić (Polecich) rodom je iz Tršćana. Pripadnici ovoga plemena, koje se naziva: »de genere Pollecich« ili »de genere Polecich« odnosno »de genere Poletcich«, žive u XIV st. u Miljaci i Poričanima, a dosta njih su stalni stanovnici odnosno građani Zadra.

[910] S. Antoljak, o. c., 104, 111.

[911] H. Morović, o. c., 10.

[912] M. Kurelac, o. c., 373.

[913] U jednom kasnijem spisu (iz XVI st.) govori se o Radulu »Martini *Lapsanović* [S. A.] comitis de Karina avus«, koji je tri puta spasio kralja Zvonimira i bio strah i trepet Bugara. Na kraju od njih je stradao, ubili su ga na Kosovu polju (RD, 136). Prema drugim izvornim podacima ovo je vrlo mutan izvor, koji Rački ubraja u »Spuria«. Ali ako se hoće odrediti vremenski na što se ovaj podatak odnosi, onda je to razdoblje 70-ih godina XI st. — i nema nikakve historijske vrijednosti, nego je samo ostatak narodne tradicije (Gl. opširno: S. Antoljak, Učestvoto i ulogata na Srbite, Hrvatite, Ungarcite vo vostanieto na Georgi Vojteh (1072), Glasnik na institutot za nacionalna istorija XVII/1, Skopje 1973, 137—142).

[914] F. Šišić, o. c., I/1, 502.

[915] M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, 210.

[916] SCD II, 268.

[917] SCD VI, 533.

[918] S. Antoljak, o. c., 95.

[919] SCD X, 575.

Tokom XV st. se sve rjeđe nazivaju »de genere Polecich« odnosno izostavljaju »de genere« i upotrebljavaju samo »Poletcich« i slično. Kao i ranije dosta članova toga plemena stanuje u Zadru i bavi se obrtom. Pojedinci iz toga istoga plemena potječu iz Tršćana, Kličevca i Velikih Jelšana, a najzanimljivije je pak što se čak 1588. u Pagu navodi »Vincentio Poleticcich« i to je ujedno posljednji spomen toga plemena u zadarskoj okolici.[920]

Poletčići se doduše ne navode u onom pripisu iz kraja XIV st., ali ih vidimo u »anonimnoj kronici« kod Morovića pod nazivom »de genere Politorum« sa županom »Pribislauum«[921] i kod Kurelca[922] kao »de genere Policorum comitem Pribislauum«, koji ima identično ime kao i župan Čudomirića. Prema donesenim izvornim podacima Poletčići žive u zadarskoj okolici kroz cijelo XII st., a s time je logično da su ondje stanovali i u II polovini ili barem krajem XI stoljeća.

Za »*Comitem Obradum. de genere Laçnicithorum.*« [S. A.], koje Šišić, naziva: Lačničići ili Lisničići (genus Laçnicithorum, Lisnicig), kaže taj isti historičar da se to pleme spominje 1207, 1208, 1222, 1240, 1285, a isto toliko puta u XIV st., i to »poglavito (koliko *danas* znamo) u izvjesnom dijelu gatanske županije, a zacijelo se rano već raspalo u nova plemena, kojima poradi *nepotpunosti izvora još ne znamo za imena*«[923] [S. A.].

Barada je u svome izlaganju o Lačnićima mnogo kraći. On piše da su oni od XII st. dalje u Lučkoj župi, a u XIV su u Gackoj i sve to podupire Smičiklasovom zbirkom izvora.[924]

Kako se u izvorima spominju prvi put tek 1207.[925] dva pripadnika ovoga plemena Jutroš i Slavomir »Lisnicikig«, sasma možemo prihvatiti Baradinu pretpostavku da oni žive u XII st. Prema tome oni egzistiraju i početkom toga istoga stoljeća. Inače onaj plemić Jutroš »Lisnicik« daje 1222. izjavu u korist samostana sv. Kuzme i Damjana glede zemlje u Gorici u zadarskom predjelu, a Tolša »Lesnicich« je u jednom sporu sudac i kao takav se navodi u ispravi od 1275. godine.[926]

Početkom XIV stoljeća (1316, 1322. i 1323) navodi se u župi Gackoj »terram de Laznichich«, a 1322. nalazimo u povelji Hlapca sina pok. »zupani Tolse Laznichig« u Raštanima.[927] Osim toga u istom stoljeću imamo nekoliko podataka za ovo pleme, čiji su pripadnici »de genere Lasinçich« ili »Lasnitichi« odnosno »de genere Laçinich« ili »de genere Lasnicich«.

Pojedini njegovi članovi su iz Bicine, a jedna je članica toga plemena iz istoga mjesta bila udata za pripadnika plemena Čudomirić. Iz toga se da zaključiti da su Čudomirići imali svoju zemlju u Bicini.

U XV st. postoje za Lasničiće samo dva podatka, iz kojih se vidi da jedan član »de genere Lasincich« živi u spomenutoj Bicini, a drugi je svećenik-glagoljaš Jakov »Lasnicich« koji stanuje u Rašćanima (1448). To je ujedno posljednji spomen na Lasničiće u zadarskoj okolici, gdje su se njihovi ionako neveliki posjedi u ovo doba bili još smanjili.[928]

[920] S. Antoljak, o. c., 95, 65, 72, 73, 87.
[921] H. Morović, o. c., 10.
[922] M. Kurelac, o. c., 375.
[923] F. Šišić, o. c., I/1, 502, 503.
[924] M. Barada, o. c., 210.
[925] SCD III, 64.
[926] SCD III, 67, 222, VI, 112, 128.
[927] SCD VIII, 432, IX, 103, 142, 53.
[928] S. Antoljak, o. c., 65, 73, 87, 101.

U pripisu iz kraja XIV st. Supetarskog kartulara Lasničići se uopće ne navode poimenice, dok se u »anonimnoj kronici« kod Morovića[929] može biti kriju pod »de genere dalmatorum comitem Obradum«, a kod Kurelca[930] pod »de genere *Salmatorum* [S. A.] comitem Obradum«.

Naši historičari ovo pleme različito nazivaju, tako Vj. Klaić kaže: Lasničići ili Lisničići,[931] Šišić: Lačničići ili Lisničići,[932] Barada:[933] Lačničići, a N. Klaić: Lisničići.[934]

Međutim na osnovi pretežno izvornog materijala o njima očito je da su se oni zvali: Lasničići, te da su stanovali u zadarskoj okolici barem od početka XII st. a ime njihovoga župana Obrada uopće se ne spominje u izvorima ni XI, a ni XII st. nego tek 1235. g. u Omišu kao »Obrat«, koji je pripadao plemenu omiških Kačića.[935]

Predzadnje pleme u »Pacta« su sa županom na čelu »*Comitem Johanem. de genere. Jamometorum.*« [S. A.], koje Šišić naziva: Jamometići (genus Jamometorum) i kaže da se spominju od XIII do kraja XV st., tj. od 1240. do 1453. godine. Prabaština im je u Lučkoj župi, a od njih su potekli i Posedarski.[936]

Barada pak za Jamomete piše da se također spominju 1240, i to u Sidrazi, pa u Lučkoj župi i Ninu, a i u XIV st. u Krbavi i Pounju, sve to temeljeći na štampanim izvorima i na Vj. Klaiću.[937] Dakle istom 1240. prvi put se navode »Jamometi«, čiji su članovi »Pripico et Dobrano«. Godine 1284. ninski građanin »Moysa Chrance *Jamomethi*« [S. A.] položio je zakletvu u parnici između Nina i Raba.[938] Kao posjednik zemlje u »Bertaldichiarat« imenuje se 1297. god. Herbonja »Budcic de genere Iamomet«,[939] a iz povelje od 1322. vidi se da članovi plemena posjeduju neku zemlju kod »Kernizam« blizu Krbavac luga.[940] Iz nešto ranije povelje od 1312. saznaje se da se u župi Luci kraj sela Jarana nalazi i »terram Jamometorum«,[941] 1321. g. u Bribiru se javlja Ivan, sin pok. Mihaela, sina Vlcete »potestatis de genere Jamometh«,[942] a 1322. »heredes condam Budci Jamometh«.[943] Jedan član »de generacione *Jamometorum*« [S. A.] je stanovnik Krbave i 1351. g. dobiva neke zemlje u Poričanima, a drugi član Nikola »Cherbouig de Nona de genere Jamomet« kupuje zemlju u Prahuljama u ninskom distriktu. Zatim nalazimo da plemići Hlapec i Radoslav Pribišević »de genere Jamenicth«, stanovnici u Maglinama (između Radovina i Ražanca) odstupaju zemlju koja se nalazila blizu toga sela na položaju Sopot a koju su bespravno bili oduzeli.

[929] H. Morović, o. c., 10.
[930] M. Kurelac, o. c., 373.
[931] Vj. Klaić, Hrvatska plemena, 68.
[932] F. Šišić, o. c. I/1, 502.
[933] M. Barada, o. c., 204, 210.
[934] N. Klaić, Postanak plemstva »dvanaestero . . .«, HZ XI—XII, 154.
[935] SCD III, 434.
[936] F. Šišić, o. c., I/1, 503.
[937] M. Barada, o. c., 210.
[938] SCD IV, 117, VI, 514.
[939] G. Praga, Atti e diplomi di Nona (1284—1509), Estratto dell'Archivio storico per la Dalmazia XXXI—XXXII, Roma 1936, 21.
[940] Vj. Klaić, Acta Keglevichiana Ann. 1322—1527, MSHSM 42, Zagreb 1917, 1.
[941] SCD VIII, 309.
[942] SCD IX, 22.
[943] SCD X, 52.

I konačno krajem XIV st. stoljeća (1390) navode se u okolici sela Podlužja (zapadno od Perušića) u lučkoj župi i zemlje Bogdana pok. Bude »de genere Iamometh«.

U XV st. imamo 4 izvorna podatka o »de genere Jamomet«. Prvi se odnosi na člana toga plemena, koji živi u Ninu, drugi se tiče onoga koji stanuje u Zadru, a ima zemlju u Biljanima, pa ju je 1425. prodao; treći govori o zadarskom građaninu ser Laurenciju pok. Dražmila »de genere Jamomet«, koji je opet posjedovao neku zemlju u Kamenjanima a četvrti podatak se odnosi na Nelipca i Bogoslava »de genere Jamomet«. Jedan pripadnik ovoga plemena je sudac rotnog suda u Podgrađu (1433, 1440). Sve ovo upućuje na to da su se tokom vremena i posjedi ovoga plemena umanjivali. Daljnji spomen u izvorima na Jamomete je iz 1440. godine u okolici Ostrošca[944] (između Une i Save), gdje je živjelo to pleme sve do 1483. g. kada se posljednji put javlja u izvornoj građi.[945]

Kao neka od onih već označenih plemena tako se ni Jamometi ne navode u onim pripisima iz kraja XIV st. u Supetarskom kartularu. Nema ih ni u »anonimnoj kronici« kod Morovića.[946] Naime umjesto imena Jamomet plemena stavljeno je pleme »de genere Mogorouith comitem Joanem«, a kod Kurelca[947] »de genere Mogorouich comitem Joanem«.

Ispoređujući sve ove izvore o Jamometima, čiji je najstariji vremenski podatak iz 1240. godine, možemo sa sigurnošću zaključiti da su kao takvi egzistirali i u XII stoljeću.

Konačno u »Pacta« se na posljednjem mjestu nalazi »*Comitem Mirogum. de genere. Tugomirorum.*« [S. A.]. To pleme Šišić naziva Tugomerići (genus Tugomerorum) i stavlja da im je prabaština »župa ličke županije Podgorje od Zrmanje sa središtem u Bagu« i pri tome dodaje da se javljaju i po susjednim otocima: Pagu i Krku. Spominju se inače od XII do kraja XV st., »i to prilično često«.[948]

Barada pak stavlja, oslanjajući se na Smičiklasa, Ljubića i Vj. Klaića, da su i Tugomerići u XII st. u Lučkoj župi, a poslije u Lici.[949]

Prvi put se ovo ime, odnosno jedan član ovoga plemena javlja u zadarskoj povelji od 1189, i to je Toliša »Tugomirik«.[950] Po izvornoj građi[951] u XIII st. ih uopće ne nalazimo u zadarskoj okolici. Tokom XIV st. se međutim javljaju više puta. Tako u Visočanima nalazimo da je, u svojstvu pristava i službenika bana Mladena II Bribirskog, Kozma Mlađi, sin pok. Mihajla »de progenie Tugomerich«[952] i tek onda se u Vrani spominje valjda isti plemić Kosma Mihovil »Tugomirig« ili »Tugomerich« koji 1351. prisustvuje predaji posjeda u Draginićima. God. 1379. je sudac »nobilium« Lučke župe u Podgrađu Vlatko Šegotić »generationis *Tugomerich*« [S. A.], a 1394. tri člana »de

[944] Jamometi u Hercegovini (Humu) spominju se u izvorima čak od 1333. do 1466. godine (Gl. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, Posebna izdanja SAN CCCXCVII/54, Beograd 1967, 60, 61).
[945] S. Antoljak, o. c., 65, 66, 73, 88, 97, 101, 104; Vj. Klaić, o. c., 68, 69.
[946] Gl. H. Morović, o. c., 10.
[947] M. Kurelac, o. c., 374.
[948] F. Šišić, o. c., I/1, 503.
[949] M. Barada, o. c., 210.
[950] SCD II, 234.
[951] Doduše u povelji od 10. VII 1248, koja je prijepis iz XVIII st. govori se »de progenie Togomerich [=Tugomerić?: I. Č.] ...« na otoku Krku (I. Črnčić, Što je pisama sakupio P. Blagoslav Bartoli, Starine JAZU XX, Zagreb 1888, 4).
[952] SCD VIII, 497.

genere Tugomerich« spomenuta su kao vlasnici zemlje u Radobudiću (u blizini Kamenjana i Podbrđana) i Krnezi.

U XV st. u vezi s nekom zemljom u »Kerniza« (Krnezi), i to 1433, navode se dva plemića Šegotića »Tugomenich« (Tugomerić), a nekoliko godina kasnije 1450. ova ista dvojica »Segorichi de generationum Tugomerich« daju zadarskom kaptolu na potvrdu neke privilegije nekadašnjeg hrvatskog bana Mladena II. Konačno jedan od ovih Šegotića »de genere Tugomerich« sa svojim rođakom je potvrdio u ispravi od 1456. g. da su iz one »Carniza districtus None«. Prema tome pripadnici plemena Tugomerići su posjednici zemlje u Krnezi, gdje su stanovali i u XIV st.

Zemljišni posjed Tugomerića se u XV st. smanjio u odnosu na ranije doba a i samo pleme se u ovom predjelu posljednji put spominje 1456. g. Međutim u Lici se Tugomerići navode do 1499, zapravo do 1513. godine.

U zadarskoj okolici nailazimo i na toponim »Tugomerichi«, koji se prostirao između Mahuraca, Glamočana i Krneze, a prvi i posljednji put se u izvorima spominje 1456. godine.[953]

Ni Tugomerići se ne javljaju u pripisu iz kraja XIV st., tj. u Supetarskom kartularu. Međutim navedeni su u »anonimnoj kronici« kod Morovića[954] kao »de genere Cudomirithio comitem Marganum«, te kod Kurelca[955] kao »de genere Cudomirichio comitem Marganum« umjesto »de genere Tugomirichio ...«!

Kako vidimo i Tugomerići se u izvorima nalaze od 1189. godine. Prema tome i njihova pojava se može prebaciti u kraj XI st., a nema sumnje da su već početkom XII st. nastanjeni u zadarskoj okolici. Znači i oni spadaju u red matičnih hrvatskih plemena, pripadnika »12 plemena Hrvatske«, prvi put tako označenih u »Pacta«.

Što se tiče imena župana ovoga plemena »Mirogum«, Šišić ga naziva: Mironja,[956] a Barada: Miro(ne)g.[957]

Doduše u tzv. Čedadskom evanđelistaru nailazimo i na ime: »Mirona« (IX st.) i to je svakako hodočasnik iz Hrvatske.[958]

Oko 1179. g. govori se u povelji o »*Mironem* [S. A.] episcopum« (senjskom), a 1188. se pak u zadarskoj listini među svjedocima nalazi »*Mironego* [S. A.] de Couacizi« (T. Smičiklas smatra ime »Mirogus« da je identično imenu: »Mirognus, Mironja«). God. 1166. javlja se opet u zadarskoj povelji »*Miros* [S. A.] filius Tolen«; u drugoj povelji od 1182. nailazimo na *Miros* [S. A.] Caciclius«, dok je 1201. citiran opet jedan »*Miros*« [S. A.], sudac u Zadru.[959]

U Slavoniji pak postoji »fons Mirogna« (1201) i ime »Miroy«[960] (1246). Svakako ime »Mirogum« je malo neobično, ali je činjenica da je to ime postojalo u našim izvornim poveljama XII i XIII stoljeća pa možemo čak reći da je donekle bilo i udomaćeno.

Kada je Šišić 1914. s mnogo manje dokumenata i u mnogo kraćem obliku od nas iznio izvorne podatke o ovim plemenima, on je izjavio da

[953] S. Antoljak, o. c., 60, 74, 88, 101, 104, 111.
[954] H. Morović, o. c., 10.
[955] M. Kurelac, o. c., 374.
[956] F. Šišić, o. c. I/1, 462.
[957] M. Barada, o. c., 204.
[958] RD, 383.
[959] SCD II, 164, 233, 455 (index), 107, 180, III, 4.
[960] SCD III, 10, IV, 309.

smatra da je »ovim razlaganjem *posve objasnio i utvrdio nesamo opstanak 'dvanaestero plemićkih generacija u kraljevstvu hrvatskom' i ujedno razjasnio, kako su se one širile i kako su mijenjala imena, što je za njih donekle bila nužda, koja nam danas zbog još uvijek maloga broja objelodanjenih isprava, pravi poteškoća*« [S. A.], nego je i posve pobio što su kazali Horvát i Pauler »koji su imali tek slaboga pojma o hrvatskom plemenskom (a tako i uopće o slavenskom) uređenju«.

No Karácsonyi je, prema Šišiću, pošao još dalje od njih, potkrepljujući na taj način njihova »stara naklapanja«. Karácsonyi je naime najprije priznao opstanak tih dvanaest plemena još u doba narodne dinastije, a onda je pao u kontradikciju da su »*ta plemena tek u XIII st. izmislila sebi uredbu s dvanaestero plemena, što je u XIV. vijeku već postalo dubokim uvjerenjem*« [S. A.].

U svojoj pak ocjeni Tomašićeve knjige Karácsonyi kaže da Šišić po Klaiću uzalud nabraja koliko puta dolaze »*poslije 1166. u apendikuli spomenuta plemena, jer doista ne treba to dokazati, da su ova poslije 1166. opstojala, već da su bila prije godine 1102.*« [S. A.]. Karácsonyi se pita zašto nema onih župana iz 1089. i iz vremena Kolomana u »pripisci«, čiji sačinitelj nije »već ni toliko poznavao stara hrvatska vlastita imena, da daje šestorici od 12 navodnih poslanika (kralju Kolomanu) i kršćanska krsna imena. Nadalje *mjesto starih hrvatskih plemena spominje sastavljač ona iz XIV. vijeka, te ih stavlja za dvjesta godina unatrag*, kao da je u Hrvatskoj kolo vremena zapelo bilo. On čini tobože od poslanika 'comites', a kad tamo hrvatski kraljevi nijesu ih ni imenovali (već samo mađarski kraljevi)«, dodaje svemu tome Karácsonyi.

Na ovakvu njegovu argumentaciju Šišić mu je odgovorio vrlo opširno. Tako ga pita »zar mu nije poznato da su nesumnjivo prije 1102. postojala plemena Gusića, Mogorovića, Karinjana i Lapčana, bribirskih Šubića i Svačića-Domaldovića, dakle *pet navedenih u ispravi* [S. A.]. Zar on odista ozbiljno misli, da ostalih plemenâ koja se već *po vijeka* poslije 1102. počinju spominjati *nije bilo i prije 1102*... Onaj pak njegov prigovor za razlikovanje narodnih (vlastitih!) imena i kršćanskih krsnih upravo je historiografska karikatura«, pa ga stoga upućuje na Index u »Documenta« Račkoga. U nastavku Šišić piše da je smiješno govoriti da se od imena Stjepanove isprave od 1089. »*mora bar jedno ponoviti* još i 1102. ili obratno, da se među imenima između 1089. do 1110. bar jedno moralo naći u apendikuli«. Što se tiče onoga prigovora da u Hrvatskoj nema prije 1102. »comites«, jer su ih imenovali mađarski kraljevi, »krupna je neistina«, završava u daljnjem tekstu svoje knjige F. Šišić,[961] kojemu upravo pripada najveća zasluga za detaljniju obradu pojedinih plemena iz srednjovjekovne hrvatske države u vezi s apendikulom ili Qualiterom ili pak »Pacta«.

IV

Naziv »comes« prevode Šišić i Barada sa »župan«, što je u krajnjoj liniji i točno. Pa ipak je izvjesna vremenska razlika u pojavi jednoga i drugoga naziva u ispravama. Naime »jupanus« se javlja još 852, a »comes«, tj. »comites« tek 1066. godine. Tada (1066.) Petar Krešimir daje »kraljevsku slobodu«

[961] F. Šišić, o. c. I/1, 503—507.

samostanu sv. Marije u Zadru uz odobrenje i »ceterorumque Chroatię *comitum*« [S. A.], a 1069. se nalazi u Ninu u svojoj trpezariji okružen »cum *nostris iupanis comitibus atque banis*...«[962] [S. A.]. Prema ovima izvornim podacima kraljevski župan je ipak nešto drugo od comesa ili bana. Međutim kada Zvonimir 1076. potvrđuje darovnicu Trpimira i Muncimira, on spominje da je ta izdata u prisutnosti »... nec non *comitum et baronum*« [S. A.] i onda reda comese, koji se inače u drugim poveljama zovu župani, pa dodaje: »... et *aliorum comitum et baronum*...«[963] [S. A.], što znači da pored comites = župani, postoje i drugi »comites et barones«, tj. plemići-feudalci.

U svojoj pak povelji od 1078. Zvonimir je u pratnji »*meorum comitum aliorumque nobilium*...« [S. A.], a tek na kraju su potpisani kao »iupani« razne osobe.[964]

Drugim riječima Zvonimir pravi razliku između tih naziva. I na kraju u povelji od 1087. u Kninu je Zvonimir potvrdio onu darovnicu Krešimira, što su »et alii episcopi et *comites*« [S. A.] odobrili.[965] No kako je ta isprava sasma kratka, ona osim imena pojedinih biskupa ne navodi više ništa. Jednom riječju pod nazivom »comites« tokom XI st. mogu ali ne moraju uvijek biti uključeni i »župani«[966] koje izričito imenuje onaj tzv. Korčulanski kodeks iz XII st., a odnosi se na doba vladavine Petra Krešimira IV.[967]

U XII st. riječ »comes« je u stalnoj upotrebi Kolomanovih listina, gdje im je obično isprva samo ta titula dodana, a tek kasnije se navodi i kojemu je komitatu ili županiji u Ugarskoj stajao na čelu.[968] Međutim kralj Stjepan II, sin Gejze u povelji od 1163. kojom potvrđuje splitskoj crkvi neka darovanja, navodi među »comitum« i »Martini Spalatensis et Gregorii Sclouinie filii, et Colomani...«. God. pak 1167. od plemena Kačić iz Omiša Nikola se naziva »*kenesius* [S. A.] Alemuyssii«,[969] i tada je prvi put upotrijebljen hrvatski prijevod naziva comes, tj. »knez«. Također se prvi put u ovome istome stoljeću u okolici Zadra imenuje župan i to je Dessen filius Sclouine »... iupanus Sidrage« (1172). Tri godine kasnije (1175) javlja se u okolici Splita kao »iuppanus[970] Desse« kao i 1180. godine u istoj okolici »iuppanus Talmazo« i »Dragus iuppanus«. God. 1179. su se sastali u Jablancu neki župani i njihovi sinovi da s Rabljanima[971] dokrajče izvjesne razmirice, a 1180. uz župana Dese u splitskoj okolici sastao se cijeli niz hrvatskih župana (6) i comes Nicolaus kao i »Breueco iuppanus« (po Farlatijevu mišljenju valjda: bribirski župan).

[962] RD, 66, 72.
[963] RD, 106.
[964] RD, 117.
[965] RD, 145.
[966] U Ljetopisu Popa Dukljanina govori se o »supanos, id est comites. ... comitibus vero, id est supanis ... comites, id est supani regi ...« u vezi s unutrašnjim uređenjem u Duklji, provedenim od kralja Svetopeleka (Budimira?) [F. Šišić, Ljetopis ... 307].
[967] V. Foretić, Korčulanski kodeks ..., 30.
[968] SCD II, 10 (1102), 15 (1105), 11 (1108), 22 (1111), 37, 38 (1124), 43 (1134) itd.
[969] SCD II, 96, 97, 116.
[970] U Codex diplomaticus Saxoniae (1/2, Ed. O. Posse, Leipzig 1889, 309) za XIII st. piše: »*Seniores villarum* [S. A.] quos lingua sua *supanos* [S. A.] vocant ...« (V. P. Gračev, o. c., 11, bilj. 11). To se odnosi na Lužičke Srbe.
[971] U listini od 26. VI 1166 (prijepis iz 1487. g.) kad se govori o Rabu, navodi se »... Lampredius *iupanus* [S. A.] ...« (S. Ljubić, o. c. I, 8).

God. 1181. u okolici Zadra navodi se u svojstvu pristava plemić Dražen, sin Slovine, župan, a u zadarskoj povelji od 1182. reda se ponovno nekoliko hrvatskih župana, s kojima se kao i s ostalim prisutnima savjetovao Mavro »dei et regia gratia comes et tocius maritime prouincie studiosus exercitator«. U povelji od 9. II 1183. piše čak »de consilio et iudicio cunctorum iupanorum Sclauonie, qui presentes erant«.

U bračkoj povelji od 1184. navodi se: »*Bratco comes insularum, Paruos zupan*...« [S. A.].

God. 1188. pak u zadarskoj povelji nailazimo na »Sracinno Besanni iupanis«, a ove iste godine u splitskoj listini spominje se Borislav, sin onoga »Nicolay *comitis Cacicli*« [S. A.], te još nekoliko comesa iz toga plemena, svi u svojstvu svjedoka. U povelji pak Bele II (III) od 1188. pored mađarskih comesa citirani su i »Slauogost iupano, Slouinia iupano«, koji su u Ostrogonu prisustvovali objavljivanju onog privilegija u korist samostana sv. Ivana u Biogradu.

God. 1193. pak prvi put se spominje u povelji Bele II (III) Bartolomej, krčki »comes« i njegov »comitatum Modrus«,[972] što drugim riječima ovdje znači župana i županiju.

Među svjedocima iz Hrvatske u zadarskoj listini od 1194. nalazi se i »Boieius iupanus«. Također i u onoj drugoj listini s istim datumom, izdanoj u Tinju, prisutna su dva hrvatska župana: Dedomir i Vilkomir. U slijedećoj pak zadarskoj povelji od 1198. u tome istome gradu prisustvuju pred hercegom Andrijom i neki knezovi ili načelnici (također nazvani: comites) dalmatinskih gradova, te Dedomir »Sanensis« comes, Slavogost »Corbauiensis« comes i neki »Bemi« comes.[973]

Dakle očito je da je i ovdje comes = župan! Isto tako 1200. kada u Šibeniku prisustvuju pred istim hercegom Andrijom i neki comites kao Dodomir, Domald, Grgur i Vlčina,[974] oni su također župani s obzirom na to da je naziv comes smješten u dodatku iza svakoga pojedinačnog imena.

Prema svemu ovako iznesenom izvornom materijalu jasno je da je uglavnom izraz comes u XII st. adekvatan izrazu župan ili jednostavno komes. Taj se naziv tako, kako smo vidjeli, pojavljuje i u II polovici XI i u XII stoljeću. Drugim riječima ovi comites »XII. tribubus Chroacie« ipak odgovaraju nazivu »iuppanes«, tj. županima ili starješinama ili poglavarima pojedinih plemena Hrvatske ili u krajnjoj liniji: župâ.

Kada je V. Foretić 1965. objavio svoj Korčulanski kodeks iz XII stoljeća, u kome se navode »duodecim iuppanis« kralja Krešimira, on je iz ovoga izvukao slijedeći zaključak:

»Spominjanje dvanaestorice župana« za koje se ne zna kakvu su funkciju vršili, prvi je poznati »možda indirektni« spomen »dvanaestorice župana, koji su stajali na čelu dvanaest hrvatskih plemena, budući da je trogirska apendikula, koja spominje dvanaest hrvatskih plemena, zapisana u XIV stoljeću«. Nadalje isti pisac kaže da je broj 12 bez sumnje karakterističan »i teško je, da bi bio samo slučajan«. No u to »složeno pitanje, koje je u posljednje doba ponovno predmetom znanstvene pažnje, ne mislimo

[972] SCD II, 132, 142, 167, 143, 144, 160, 161, 167, 172, 180, 185, 190, 218, 221, 222, 225, 226, 262.
[973] SCD II, 268, 270, 294.
[974] SCD II, 357.

zasada [S. A.] ulaziti, ali svakako ističemo da ovaj podatak u budućim raspravljanjima treba uzeti u obzir«, završava svoje razmatranje V. Foretić.[975]

Međutim J. Lučić iznosi prvo da Barada odbija povezivanje ovih 12 župana sa 12 hrvatskih plemena, jer ističe da se tu radi »o onodobnoj roti, koja se kod Slavena obično vršila u duodecimalnom broju«. Ovakvo rezoniranje Barade Lučić opravdava zbog teze toga povjesničara da se ustanova 12 plemena javlja 1102. god. te odmah dodaje da je činjenica »da u Hrvatskoj u XI st. prema jednom drugorazrednom izvoru, postoji određeni broj župana koji su uz kralja i koji vrše stanovitu funkciju u sudbenim stvarima«, te bi oni »mogli biti rotnici, ali broj rotnika nije uvijek morao biti 12, nego 1, 2, 3..., 25 itd. prema Vl. Mažuraniću«.[976]

Svemu ovome mi bismo dodali da Baradino tumačenje otpada, jer su Hrvati u to doba već bili kršćani i ta brojka spada u vračanje i magiju, koju crkva ne priznaje. Nadalje svakako je postojalo barem 12 župana u Hrvatskoj u doba narodnih vladara.

Ta za Trpimira se navodi 5, a za Muncimira već 12, dok se kasnije taj broj povećava kao i broj županija. Začudo izgleda da je upravo u doba Petra Krešimira taj broj županija bio oko 12, a malo kasnije nešto više. No to ne mora značiti da su ovi Krešimirovi župani bili sve sami upravitelji župa, nego su mnogi od njih bili vladarevi visoki dvorjanici, zaduženi za razne službe na kraljevskom dvoru.[977] Ipak ovaj broj župana nas uvjerava da su oni morali biti izabrani iz najglavnijih hrvatskih plemena, od kojih se upravo na početku XII st. ističe ovih 12, zapravo 13 i kao takva grupacija ili zajednica ugovara s mađarskim kraljem.

Da je Korčulanski kodeks umjesto »duodecim iuppani« naveo »duodecim comites«, onda bismo mnogo lakše mogli provesti povezanost s onih 12 comites iz »Pacta«. No i ovakvi nazivi (»iuppanis«) dopuštaju kombiniranje, koje nesumnjivo ide u prilog »Pacta«.

Iz prijepisa »Pacta« (XIV st.), koja se odnose na početak XII stoljeća, pojavljuju se tri glavna termina koja u širem i užem smislu karakteriziraju pleme[978] i rod, a to su: tribus, genus i generatio.

Međutim još u XI st. — i to u povelji od o. 1076. — pojavljuje se izraz »genere«,[979] što ovdje znači rod.

Kada se u jednoj mletačkoj ispravi iz 1125. g. govori o Dobromiru »ortum *ex genere Hgroaticorum*«[980] [S. A.], to očito u prijevodu glasi da je od

[975] V. Foretić, o. c., 30, 38, 39.
[976] J. Lučić, S. Antoljak, o. c., 318.
[977] Gl. RD, 5, 16, 512, 513 (index).
[978] F. Šišić (1917): tribus zove pleme, generatio mu je bratstvo, rod, a linea: kuća, hiža (F. Šišić, Geschichte der Kroaten I, 388), što ponavlja i 1925. godine (F. Šišić, Povijest Hrvata..., 656). J. Šidak kaže, komentirajući »Ugovor dvanaestero hrvatskih *bratstava* [S. A.] s kraljem Kolomanom g. 1102.«, da se u »hrvatskim pisanim spomenicima XIV i XV st. upotrebljava naziv »pleme« u značenju plemićkog bratstva (lat. genus, generatio)« (J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest I, bilj. 1).
[979] RD, 110. Još u franačkim izvorima karolinškog doba naglašavalo se porijeklo od plemena ili roda. Tako se npr. navode: »homines boni generis... nobilitate generi... nobilis et potens genere...« (G. Waitz, o. c. IV, 329, bilj. 1).
[980] R. Morozzo della Rocca — A. Lombardo, Documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII I, Torino 1940, 51; Gl. i V. Foretić, Hrvat Dobramir i još neki naši ljudi kao pomorski privrednici u Mlecima u 12. i 13. stoljeću, Pomorski zbornik 1, Zadar 1963, 404.

plemena ili roda Hrvata, a u današnjem jeziku jednostavno Hrvat ili po nacionalnosti Hrvat.

Krajem istoga stoljeća u zadarskoj ispravi od 1194. godine pojavljuje se umjesto izraza: »genus« novi termin: »natio«,[981] koji je dan trima plemenima ili rodovima: »Gusiki natione[982] ... Chleunani nationem[982] ... et Luboscius nationem[982] Lapciani[983] ...«.

Toma Arhiđakon pak za Kačiće se služi izrazom: »ex genere Cacitorum«,[984] dok se to u zadarskoj povelji od 1238. identificira sa »de parentela Cacicorum«.[985] Taj izraz nalazimo također i kod Tome.[986]

Pri kraju pak XIII st. u ninskoj povelji od 1297. neki Budčić se naziva pripadnikom »de genere Jamomet«.[987]

Istom u povelji, izdanoj u Skradinu 1311, nailazimo na »Wilixa filio quondam Wlychete *de Breberio de generacione Subichorum*«[988] [S. A.] i to je prvi spomen Šubića s ovakvom oznakom pripadnosti. God. 1318. prvi put se govori »*de progenie Tugomerigh*« [S. A.], čiji je član Kozma, u službi Mladena II, a tu se navodi i »Jacobum comitem de Hatugha *de generacione Gussigh*« [S. A.], koji je također bio pristav kod ovoga bana.[989] God. 1322. u Bribiru je navedeni Ivan, sin pok. Mihaela, sina Vlčete potestatis »*de genere Jamometh*« [S. A.]. Te godine su imenovani u Raštanima »heredes condam Budcii *Jamometh*« [S. A.] i Ladislav, sin kneza Jakova Volkovića »*de genere Gussigh*« [S. A.], a 1334. u Turnju sinovi Hemini »*de genere Lapcani*« [S. A.], kojima se potvrđuje pravo na posjed Grabovnik. U Ninu 1338. g. »Drusanus filius olim Jurse *de generacione Gusichorum*« [S. A.], daruje neke zemlje u Radukovoj vasi u Luci, a 1339. sličnu darovnicu u istom mjestu sastavljaju i 4 brata, sinovi pok. Perkovića »*de generatione Cacich*«[990] [S. A.].

Na osnovi ovdje iznesene gotovo cjelokupne izvorne građe o ovim terminima vidimo da u XII st. uz Hrvat stoji »genus« (1125), dok su Lapčani i Gusići »natio« (1194),[991] a ostala plemena od onih 12 nemaju takav naziv.

U XIII pak st. i u poveljama i kod Tome Kačići su »genus« i »parentela«[992] (1238, 1266), a Jamometi samo »genus« (1297).

[981] I u poveljama u Italiji u XI i krajem XII st. nailazimo na taj adekvatan izraz. Tako se 1000. g. za Rainaldusa »Comesa« kaže da »fuit Francus *ex natione* [S. A.] Francorum, dok se 1077. navodi »Oderisius Comes, filius Berardi comitis *ex natione* [S. A.] Francorum ... habitator in Ducatu Spoletoni ...«, a 1185. za sebe neki »Guidotus filius quondam Vilani ...« kaže »sum *ex natione* [S. A.] mea lege Langobardorum ...« [L. A. Muratori, o. c. V (Mediolani MDCCXL), 773, 817, II (Mediolani MDCCXXXIX), 117].

[982] T. Smičiklas ovo komentira u indexu SCD II (495) ovako: »generationes (false nationes!) 1194, 268«.

[983] SCD II, 268.

[984] Thomas Archidiaconus, o. c., 74.

[985] SCD IV, 46.

[986] Thomas Archidiaconus, o. c., 74, 121, 179.

[987] G. Praga, Atti e diplomi di Nona ..., 21.

[988] SCD VIII, 283.

[989] SCD VIII, 497—499.

[990] SCD IX, 22, 52, 53, X 162, 373, 485.

[991] Čak u jednom štampanom dokumentu iz 1758. g. koji se odnosi na historiju Perasta, govori se u naslovu »*della nazione* [S. A.] Perastina« (G. Stanojević, Građa za istoriju Perasta, Spomenik SAN CV/7, Beograd 1956, 59).

[992] Još u ispravi od 1056. g. (Carta de Toarensi vicecomite ...) govori se o »... ditionis vel *parentele* [S. A.] ...« (Cartulaire ... I, 50).

Sva ostala plemena su bez ijedne rodovske oznake. Za vladavine Karla Roberta (1301—1342) samo Tugomerići se zovu »progenies« (1318),[993] Gusići »generatio« (1318, 1338) ili »genus« (1322), Jamometi samo »genus« (1322), tako i Lapčani (1334), a Kačići 1339. »generatio«.

Od ovih »plemića 12 plemena Hrvatske« u bližoj ili daljoj okolici Zadra, tokom vladanja Ludovika I (1342—1382) spominju se kao »generatio« i kao »genus«: Kačići, Šubići, Mogorovići, Karinjani, Lapčani i Jamometi, a samo kao »genus«: Čudomerići, Gusići i Lasničići, dok Poletčići nemaju tada taj naziv. Tugomerići se pak javljaju samo jedanput kao »generatio«, dok za Kukare i Snačiće nema za to razdoblje ni jedan izvorni podatak, što ne znači da i oni ondje nisu živjeli.

U razdoblju od 1382. do 1409. godine kao »genus« spominju se: Kačići, Kukari, Čudomerići, Gusići, Karinjani i Lapčani, Poletčići, Lasničići, Jamometi i Tugomerići, dok se Šubići i Mogorovići javljaju kao »genus« a i kao »generatio«. Snačići se pak navode samo indirektno.

Od 1409. g. pa do izumiranja hrvatskog plemstva u zadarskom kraju Kačići se i dalje nazivaju i kao »genus« i kao »generatio«, a i »plemeniti ludi«. Kukari se zovu »genus« i »pleme«, Šubići imaju raznovrsne nazive: »generatio«, »genus«, »caxata«,[994] »generation ouer chasada«, »stirpe«[995] i »pleme«. Čudomeriće sretamo kao »genus«, a i bez toga naziva, dok se Snačići u izvorima više uopće ne spominju. Mogorovići se zovu »genus«, »generatio« i »domo«,[996] ali i bez svih tih oznaka; Gusići samo »genus«, a i bez te oznake, dok se Karinjani i Lapčani zovu »genus«, »generatio« i »pleme«, a ponekad su sve te oznake izostavljene. Poletčići se navode kao i Lasničići pod »genus«, ali i bez toga naziva, Jamometi samo »genus«, a Tugomerići:

[993] U listini od 19. VIII 1292. g. piše: »... non *progeniem seu generationem* [S. A.], que vocatur Suczunuy et Pset ...« (SCD VII, 104), a u prijepisu jedne hvarske povelje od 1312. govori se o »... quedam progenies appellata de Sclavogostiis ...« (S. Ljubić, o. c. I, 263).

[994] Izraz »casada« poznat je i u spisu, koji se odnosi na historiju Perasta (zapravo na opis »delle casade originarie e loro famiglie«, sačuvan u prijepisu iz 1766, a zapravo je iz 1685. godine). U njemu je nabrojena svaka »casada« s »famiglie originarie« u Perastu (Gl. Gligor Stanojević, o. c., Spomenik CV/7, 64—66).

[995] U listini od 10. IV 1420. g. javlja se »... Nobilis vir S. Thomas, filius olim Joannis Sviloeuich de Pritanouich *de stirpe* [S. A.] Buchianinorum ...« (Fr. Rački, Notae Joannis Lucii, Starine JAZU XIII, Zagreb 1881, 267). God. 1440. pak Filip de Diversis u svome rukopisnom djelu »Situs, aedificiorum, politicae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii Descriptio«, govoreći o sastavu dubrovačkog velikog vijeća, piše uz ostalo i ovo: »... Hoc meo temrore [tempore: S. A.] solum XXXIII *progenies seu Domos aut Stirpes nobiles* [S. A.] habentur ... Nati legitime ex his *stirpibus* [S. A.] nobiles appellantur et non alii ...« (Medo Pucić, Spomenici srpski od 1395. do 1423, to jest pisma pisana od republike dubrovačke kraljevima, despotima, voivodama i knezovima srbskim, bosanskiem i primorskiem, Beograd 1858, XXIV). Kardinal Juraj Utješinović pak 1545. g. piše ovako: »... Ex nobili et antiqua *stirpe Dominorum Croatiae* [S. A.] sum oriundus ...« (O. Utješenović, Izprave k životopisu kardinala br. Gjurgja Utiešenovića prozvanog Martinusiem, Starine JAZU XII, Zagreb 1880, 42).

[996] »... de comittibus (!) Breberii de *domo* [S. A.] nostra ...« (SCD VII, 332—Skradin, 7. IV 1299). Ali ima i »plures domine de *domo Vegle* [S. A.] in Hungaria partibus nupte ...« (S. Ljubić, o. c. I, 231—11. XII 1308), što znači nešto drugačije od plemenske pripadnosti!

»genus« i »generatio«[997] ili jednostavno se nazivaju samo svojim prezimenom.[998]

Kako vidimo nijedna od ovih isprava od XII do XV st. ne poznaje i izraz »tribus« kao oznaku za sva nabrojena plemena ili pak barem za bilo koje pojedinačno.

Jedino u pripisu iz kraja XIV st. u Supetarskom kartularu je naglašeno »*duodecim tribus Croatorum*« [S. A.], pod koji je naziv uključeno: šest »genera« i šest »generaciones«. Od tih dakle »*sex generibus Croatorum*« [S. A.] nije nijedno pleme nabrojeno, a od »*aliis sex generacionibus*« [S. A.] poredani su ovim redom: »Kacigi, Cucari, Snasci, Cudomirigi, Mogorouigi, Subigi«. Ali u jednom drugom pripisu, gdje se govori od kojega su »*de genere Croatorum*« [S. A.] bili banovi u Hrvatskoj od kralja Svatopluka do doba Zvonimira »regis Croatorum«, pod taj naziv stavljaju se: »Cucar, Mog..., Cacig..., ...Sn(aci)g...«.[999]

Dakle to je otprilike ista upotreba naziva kao i u »Pacta«. Kako je ovaj pripis mnogo kasnijeg datuma, sasvim je logično da se nepoznati autor toga spisa poslužio prijepisom ovih »Pacta«, koja su s paleografske strane bez sumnje starija.

Kada je također anonimni prepisivač »Pacta« s originalnog prijepisa ili čak originala ispisivao njen sadržaj, on se i u 30-im do 40-im godinama XIV stoljeća mogao uvjeriti da sva ta plemena i dalje postoje, i to upravo u zadarskoj okolici. Zato se ne može prihvatiti teza da je ona ustanovaI od »12 plemena Hrvatske« nastala tek u II polovici XIV stoljeća.[1000]

Naše je mišljenje da je još od II polovice XI st. postojala neka vrsta ustanove tzv. »u(niuersa) nobilitas Croatiae« (kasnije pretvorena — valjda od 1360 — u »universitas nobilium regni Croacie«), u čije je okvire kao njen sastavni dio ili najstarija jezgra odnosno okosnica mogla spadati i ona »XII. tribus Chroacie« iz početka XII stoljeća.

U prilog tome govore nam primjeri iz izvornih povelja. Što su sve »nobiles« bili u doba hrvatskih vladara kao i u XII st. već smo prije pokazali. Sad ćemo vidjeti kako se to razvijalo dalje od XIII do XV stoljeća. U povelji od 1217 (Bojišće) u talijanskom prijevodu govori se o »nobili di Croatia« i »il consiglio *con tutti li nobili di Croatia*«[1001] [S. A.], a u ispravi od 1243, u čiju dataciju sumnja Smičiklas i čak ovu listinu donosi i pod 1343. godinom, nastupaju kao svjedoci: *nobiles de Chroacia* [S. A.]: Carolus de Corbauia (!), Jacob de Lika, Nemanya de Busah, Lampert de Gareka; *nobiles ultra Gozd* [S. A.]: Marc filius Brocun, Jarozlaus, Andreas filius Petri de Pezhet, Wlchez et Strizelav (!) de Olochoh (!), Nedelko et Strahoan et ceteri quam plures«.[1002]

Ova je povelja zanimljiva i zbog toga što Stjepan »partium maritimarum banus« i »*generacionem* [S. A.] Babonik comitis« sklapaju mir s »populum Scenyensem« ili »*generacionibus Scenyensibus*«[1003] [S. A.].

U prijepisu izvatka povelje od 1273. g. govori se pak o »*libertate, qua veri, primi et naturales regni Croatie nobiles*[1004] [*S. A.*] *perfruerentur*«.[1005] I dok se ovako na osnovi izvora pojavljuje dvovrsno postojanje našega plemstva kroz stoljeća, tj. jednoga u Hrvatskoj ispod Gvozda i drugoga preko Gvozda (u Slavoniji), iz onoga drugog arhivskoga podatka (12/3) očituje se da su u tzv. donjoj Hrvatskoj i u to doba postojali »*pravi, najstariji i istinski plemići kraljevine Hrvatske*« [S. A.] koji su uživali sloboštinu. Stoga Šišić[1006] ima pravo kad kaže da se iz nje »ipak vidi, da je sadržaj njen taki, da nam potvrđuje *drevni opstanak* nekih ustanova apendikule, a to je glavno«.[1007]

Napokon tom poveljom je u stvari kralj Ladislav zajamčio plemenu Glamočana (generacione Glamochani), koji su stanovali u zadarskoj okolici, da poput onih pravih, najstarijih i istinskih plemića uživaju tu sloboštinu[1008]

---

[997] K. Jireček iznosi da je južnoslavensko plemensko uređenje u svojoj organizaciji počivalo na fiktivnom porijeklu od jednoga zajedničkoga plemenskog djeda, isto onako kao helenska φυλή, rimski gens, arbanska fis, langobardska fara i škotski clan. Kod Srba i Hrvata zove se takva zajednica pleme (u lat. poveljama genus, generatio, progenies, parentela, parentatus, grč. γενεά). Pleme je sastavljeno od bratstava (bratstvo), kod Dubrovčana prevedeno sa fraternità, sasvim isto sa starogrčkim φρατρία, ogranak od file. U srednjovjekovnoj Hrvatskoj zovu se ogranci plemena koljeno. Bratstvo, opet, dijeli se u pojedine porodice koje se nazivaju »kuća« (u hrvatskim spomenicima hiža) ili rod. U južnoslavenskim ili ruskim spomenicima označavaju isti termin (pleme, rod) i dinastiju. Imena pak plemena i bratstava ostaju često nepromijenjena kroz vjekove, dok su patronimika pojedinih kuća, po pravilu, samo ime oca, te se mijenjaju sa svakom generacijom. Već u XIV—XV st. pojedinac je na jugu imao četiri imena: svoje ime, ime oca, bratstva (ili sela) i plemena (K. Jireček, Istorija Srba I, 75 i bilj. 74, 75).

[998] S. Antoljak, o. c., 92, 93.

[999] V. Novak—P. Skok, o. c., 230, 231.

[1000] J. Lučić raščlanjujući prvorazredne izvore iz XIV st. i Q. zaključuje da »ustanova 12-ero plemena nije nastala na poticaj Ludovika, on je nije osnovao, čak je niti nije podupirao. Ta se ustanova u pol. XIV st. pokazuje kao stara i prastara institucija hrvatskoga društva. Ona nije staleška organizacija nižega plemstva... jer ne obuhvaća sve niže plemiće u Hrvatskoj« a »niti niže plemiće iz Lučke županije« (J. Lučić, Ponovno o »Dva torza u srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti«, HZ XXI—XXII, 568).

[1001] SCD III, 165, 166.

[1002] Gl. SCD IV, 181, 182 i SCD XI (1913), 43.

[1003] SCD IV, 181, 182.

[1004] 29. V 1273. pak kralj Ladislav potvrđuje županu Ruhu posjede u Gariću i Garešnici zbog njegovih zasluga u ratu protiv češkog kralja i dodaje da ih »tam ipse quam eius heredes teneant et possideant sicut *veri, primi et naturales Sclavonie nobiles* [S. A.] suas possessiones et usque modo possederunt...« i »Ut igitur idem comes Ruh et eius successores prenotatas possessiones a priori debito exemptas *iuxta libertatem aliorum regni nobilium* [S. A.] perpetuo possidere valeant et habere...« (SCD VI, 39, 40). God. 1279. pak prodali su neki plemići jobagionima križevačke tvrđave zemlju i dali izjavu pred čazmanskim kaptolom »vt dixerunt, irreuocabiliter habendum et iure perpetuo possidendam in ea *libertate, qua nobiles regni Sclauonie* [S. A.] perfrui dinoscuntur et censentur...« (SCD VI, 289—20. III 1279). 11. XII 1351. pak kralj Ludovik govori uz ostalo da se »Lucrum etiam camere nostre *nobiles inter fluvios Drave et Zawe* [S. A.] ac de Posaga nec non de Wolkau *cum aliis veris nobilibus regni nostri* [S. A.] unamiter solvere teneantur...« (SCD XII /1914/, 56).

[1005] F. Šišić, o. c. I/1, 485; SCD XIII (1915), 186.

[1006] Zaključak je Šišićev da je ovom »dakle ispravom zajamčeno, da je još prije nego li je napisana sama apendikula, hrvatsko praplemstvo uživalo 'mirno' posjedovanje zemljišta i oprost od plaćanja nekog poreza, zacijelo kunovine« (F. Šišić, o. c. I/1, 486). Međutim N. Klaić izjavljuje 1960. da je »smatrala da je ta isprava, kojom su se Glamočani pokušali boriti protiv J. Šubića falsifikat«, a malo kasnije tu povelju jednostavno zove falsifikat (N. Klaić, O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XIII, 313, 314).

[1007] F. Šišić, o. c. I/1, 486, 487.

[1008] Iako F. Šišić (o. c. I/1, 485) i M. Barada (Lapčani, 510), donoseći isječak iz ove povelje od 1273, koji glasi: »ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium transtulisset et restituisset, iste pure, quod tam ipsi, quam eorum heredes heredumque in posterum successores, illa et eodem gratulerentur libertate qua veri, primi et naturales regni Croatie nobiles perfruentur«, svaki na svoj način

i da spokojno posjeduju zemlje kao i da su oslobođeni od izvjesnog nameta. Ovi Glamočani se dakle nisu ubrajali ni tada među »prave ... plemiće kraljevine Hrvatske« nego su oni izjednačeni s njima samo u pravima. Drugim riječima to znači da je kako vladar tako i hrvatsko plemstvo znalo na koje se to plemiće odnose ovi nazivi i povlastice — ili indirektno — to se ticalo one ustanove »12 plemena Hrvatske«.

God. 1282. u Kninu Pavao Bribirski, tada još primorski ban, okružen je brojnim svojim županima, te i »aliis nobilibus Regni Croatię«,[1009] a 1298. kao »banus totius choruaciae« u Vrani »nobilibus viris regni Chorouatorum«. Kada pak taj isti Pavao, sada već »banus Corouacie, Dalmacie et dominus Bosne«, izdaje u Skradinu svoju čuvenu povelju od 7. IV 1299. god., on u njoj govori i o »*modalitate seu libertate nobilium Charuatorum*«[1010] [S. A.]. Time se ponavlja ona »libertas« iz 1273. godine.

---

tumače, mi ćemo prvo upozoriti na nejasnost izraza »ad numerum, cetum ...«, jer numerus je jasno što znači, ali za »cetum« [možda je u originalu pisalo: »ceterum«? S. A.] ne znamo, a toga su bili svjesni i Šišić i Barada. Unatoč tome Šišić zaključuje da Glamočani »vjerni Hrvati« pripadaju u broj hrvatskih plemića i da su »prvi pravi i prirodni plemići kraljevstva hrvatskoga tj. hrvatsko praplemstvo, dakle ono, koje je opstojalo i živilo prije sv. Ladislava i Kolomana ...« (F. Šišić, o. c. I/1, 486). M. Barada pak kaže da su Glamočani služili u kraljevoj vojsci, i to u svojstvu »fidelium suorum« i iznosi kako ih Ladislav sada, a kako je tada i bilo u običaju, diže iz dotadašnjeg kraljevskim plemićima vrlo bliza, ali ipak podložničkog stanja [oni su po Baradi bili u sličnom svojstvu slavonskih jobagiones castri: S. A.], na stupanj pravih plemića, onih kraljevskih, za koje bi se mogao upotrijebiti tad obični naziv »servientium regis«. Upravo po tome što su uzdignuti *»na stepen pravih ili kraljevskih plemića oni dobivaju povlastice, prava i sloboštine, koje uživaju 'veri, primi et naturales nobiles regni Croatie', tj. pravi, prvi i redoviti plemići hrvatskog kraljevstva«* [S. A.]. No odmah zatim Barada kaže: »Po svemu oni nisu to«, citirajući dalje Hauptmanna (iako nije naznačio u bilješci) i nastavlja: »Po svemu izričaj 'veri, primi et naturales nobiles' *upotrebljen za Glamočane u Ladislavljevoj darovnici iz god. 1273. znači jedno te isto, što i izričaj 'sub mere et sincere nobilitatis titulo' kojim je kralj Ludovik 28. X. 1360. potvrdio Našmanu i njegovima karinsko vlastelinstvo«* [S. A.] itd. (M. Barada, Lapčani, 510, 511). Iz ovoga se vidi da je Barada zastranio sa svojim zaključcima u odnosu na tumačenje sadržaja isprave od 1273. godine, a Šišić je napisao kako »jedino smeta što je u ispravi [1273: S. A.] riječ o Glamočanima, koji nam se spominju g. 1129., 1164., 1207. i 1240., a *u apendikuli ih nema* [S. A.]. To dokazuje, ili da se 1102. Glamočani nijesu još *ubrajali* među dvanaest plemena hrvatskih, pa ih sada kralj Ladislav uvrštava u nj ili — što je mnogo vjerovatnije — da su oni ogranak od onih dvanaestero plemena (možda Svačića)« (o. c. I/1, 486). I dok Hauptmann bez ikakva dokaza nabacuje da ga se ne tiče »da li Ladislavova povelja nije možda uopće krivotvorena ili bar interpolirana — sačuvala se samo u izvadku i ponešto sumnjivim završetkom« (Podrijetlo hrvatskog plemstva, Rad HAZU 273, Zagreb 1942, 90), dotle N. Klaić predbacuje Hauptmannu što nije i »otvoreno priznao svoju sumnju u autentičnost« ove povelje, jer bi tako otpao jedini podatak o »prvim, pravim i prirodnim plemićima kraljevine Hrvatske« prije sredine XIV. stoljeća. Ujedno ona, interpretirajući tekst ove povelje smatra da »završetak tobožnje isprave Ladislava od 1273. doista dokazuje, da je isprava morala biti sastavljena neposredno prije parnice 1360.«, te tvrdi da se »iz te parnice ne može zaključivati, da li su Glamočani bili 'praplemstvo', 'rodovski plemići' ili 'kraljevski plemići', jer nam *'falzifikat'* [S. A.] ne daje uporište za takvo zaključivanje« (Plemstvo ..., HZ IX/1—4, 95, 96, bilj. 74). Međutim i ona ovdje griješi kad kaže da su Glamočani jedino mogli tvrditi da su »veri, primi et naturales regni Croatie nobiles« (o. c., 96), jer ovi to uopće nisu tvrdili niti tako što stoji u povelji!

[1009] KAS — Ormar B — Ostavština I. Luciusa — Br. 538, 150—152; S. Antoljak, Ban Pavao Bribirski ..., 8, 9, bilj. 24.

[1010] SCD VII, 322, 323, 334.

Pavlov sin Mladen II, »Croattorum et Bosne banus terreque Hlm dominus generalis« prilikom izdavanja isprave u Visočanima 10. IV 1318. g., osvrće se u njoj na »consuetudinem[1011] Croacie« i »consuetudo patrie« te govori i o *»consilio nobilium et procerum Croacie«* [S. A.] kao i o prisutnima *»pluribus nobilibus Croacie«* [S. A.]. Tom prilikom je Mladen s ovim »consilio« konačno dosudio da dva brata »de progenie Draginigh« in *»numero duodenario«* [S. A.] gube neke zemlje u korist Franje Nozdronje od istoga plemena pozivajući se i na navedeni »consuetudo Croacie«.[1012] Tu se jasno vidi kako je i Šišić zapazio da su oba ova brata iz plemena Draginić pripadala ustanovi »12 plemena Hrvatske«,[1013] iako »in numero duodenario«[1014]

[1011] U Du Cangea stoji izraz »Consuetudo« i »consuetudines«. Tako za »consuetudo« piše da znači: »Praestitio, pensionatio quae ex consuetudine praestatur, cujus initium ignoratur, et a quo inducta« (C. du Fresne domino Du Cange, o. c. II, Niort 1883, 523, 54). Inače u poveljama kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin XI i poč. XII st. ta riječ se stalno navodi u raznolikom značenju — u vezi sa zemljom, posjedima i slično — »consuetudo« i »consuetudines«. Npr. Consuetudines de terra Hivelini de Campigniaco, quosdam reditus sive consuetudines, antiqua consuetudo, nova consuetudine, consuetudo comitis itd. (Cartulaire ... I, 90, 81, 99, 103, 115, 116, 139, 152, 153, 155, 177, 187, 207, 230, 250, 259, 261, 270, 271, 289, 324).

[1012] SCD VIII, 497, 498.

[1013] Donoseći dio teksta isprave od 1318. Šišić ovako ispisuje taj pasus: »... *in numero duodenario* (sc. generacionum nobilium regni Croacie)« (o. c. I/1, 487). Međutim M. Barada pobija Šišića da on »pogrešno uzima, da se 'in numero duodenario' isprave iz god. 1318. radi o plemstvu 12 hrvatskih plemena, a nije nego o 12 rotnika svečane zakletve ili rote« (M. Barada, Lapčani, 475, bilj. 5). Na onakvo Šišićevo tumačenje osvrnula se sasma kratko N. Klaić nazvavši to »nedopuštenim umetanjem«, te kako ova listina »uz mnoge druge isprave, dokazuje da se na sudu vrlo često upotrebljavao broj dvanaest. Vidi Šufflay, Zu den ältesten Besitzlungen, 894«. Ali zato ona vidi u ispravi od 1400. g., kojom kralj Stjepan Ostoja dariva vojvodi Hrvoju i sinu mu Balši posjed županije i grada Livna, »dokaz, da je od vremena Ludovika — dakle u isto vrijeme kad i u Hrvatskoj — i u županiji hlivanjskoj, koja se od 1357—1370. nalazila u njegovoj vlasti, *postojala organizacija dvanaestero plemena* [S. A.]. Dapače, o samoj organizaciji saznajemo iz ove isprave više, nego što možemo iz analognog materijala sa hrvatskog područja«, kaže dalje N. Klaić, koja svemu tome dodaje na završetku da se članstvo u organizaciji *»vjerovatno* [S. A.] nasljeđivalo — mi dica njih! — a zadaća se članova dvanaestero plemena sastojala u bosanskom području, kao i na hrvatskom, u vršenju javnih funkcija. Vjerovatno su i ovdje bili županijski suci« (N. Klaić, Plemstvo ..., HZ IX/1—4, 90, bilj. 44, 45).

No da vidimo taj pasus povelje od 8. XII 1400. g. koji glasi ovako: »... da poju u Hlivno i da zberu vladanie k sebi, osidnike i plemenite lude i (i)ne vrste dobre ludi, koi bi se onde premineli, da ih pitaju do nih rote, tko bi koie plemenšćine od korena u Hlivanskoi vrhovini i u župi ... na vlastito kada posla Lauš kral dvadeset i rotu na moćeh postaviti vsakoga u svih pravimi i nad činі tko sta ondi u ono vreme, jere Lauš kral vazda lublaše pravdu s našimi prvimi ... prisegli su naši pred onimi dvadeseti i četirimi, kon toga po smrti nih i dica nih, *dva krat dvadeseta o(d)du na desete plemenu* [S. A.], osidnici Hlvansci imenuje se vsaki svoim imenom ...« [A. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka), Beograd 1926, 186, 187]. I. Kukuljević Sakcinski ovu je povelju našao »u Pešti kod jednog srbskog bakrorezca«, pisanu na »pergameni s bosanskimi slovi« te je onda na brzinu ispisao i još 1852. g. objelodanio. Međutim njegov prijepis ne slaže se na nekoliko mjesta s onim prijepisom u Solovjeva. Tako kod Kukuljevića stoji: »dvadeset i 4. rotu«, a u Solovjeva: »dvadeset i rotu«. Na drugom mjestu Kukuljević ima: »dvakrat nas dvadeseta odunadesete plemenu«, a Solovjev: »dva krat dvadeseta o(d)du na desete plemenu« (Isp. I. Kukuljević Sakcinski, Spomenici bosanski i crnogorski, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku II, Zagreb 1852, 36, 37). U Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika pod »dvanaest, duodecim, deset i dva« piše: »Isprva dva na de-

može ovdje i drugo nešto značiti,[1015] ali se ipak može tumačiti i onako kako je to iznio Šišić. Time bismo po Šišiću, poslije XII st. prvi put susreli ovu ustanovu 1318. g. a ne tek na početku II polovice XIV st. kako stavljaju Šufflay i N. Klaić (a i drugi).

Prema tome bi ta ustanova pripadala još vladavini Karla Roberta a ne tek za kraljevanja Ludovika I — a to je velika razlika! Zato možda i ovdje ima pravo Šišić kada kaže da je ovo osobito značajan primjer za staro baštinsko pravo, kao i za opstanak dvanaest hrvatskih plemena, odmah *u početku XIV vijeka* [S. A.], a znači da su hrvatska plemićka institucija i *njezina prava* već *davno* prije postojala, jer se naglašuju »stari hrvatski (zakonski) običaji«.[1016] Nadalje je iz te povelje jasno da su se u Hrvatskoj *u ovo doba razlikovali plemići od velikaša* [S. A.] i to je ovdje naglašeno, iako su s Mladenom zajednički vijećali.

Kada je 1350. Stjepan »tocius Sclavonie et Croacie banus« držao sabor u župi Luki »apud villa Podbursana«, na njemu su bili iz te župe svi plemići Hrvati (universi nobiles Croati). Tu su *12 rotnika* [*iurati:* S. A.] i svi prisutni plemići Hrvati svjedočili da li su Virevići, premda ne potječu »de nulla generatione *duodecim generationum Croatorum*« [S. A.], *uračunati u broj plemića* [*in numero nobilium extitissent:* S. A.], jer su uvijek bili plemići, te da su »in numero nobilium« ostali i dalje a i sada da ostaju. U vezi s time sve je ovo napismeno iznio ban Stjepan i Virevićima izdao na njihovo traženje privilegij.

Dakle istom te godine je prvi put došla do izražaja ova ustanova »duodecim generacionum Croatorum«, čiji su članovi uzimali žene iz roda Virevića i obratno.[1017]

sete, ali se i ovaj stari oblik već od XV vijeka shvata kao jedna riječ.« Iza toga slijedi čitav niz primjera, od kojih samo da citiramo: »... I svu na dvanadeste katunarih... Svu onu dvanadeste dana u uzi budući... Svu dvanaest apoštola gospodinovije... Virujući stanovito svu dvanadeste članih vire...« Najstariji oblik »dvanadesete dolazi do XVI vijeka« i »u najstarijem primjeru dva se mijenja po padežu i rodu. Nas dva na desete od dv(oj)u na desete (vidi Rad 6, 205) plemenu. Glasn. 23, 51 (1400). Dvanadesete čaša... Jedan od dvanadesete... S dvanadesete apostola... Dvanadesete pladnjev...« Od XVI st. je gotovo stalno izraz: »... dvanaest... dvanajest...« (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II, Zagreb 1884—1886, 920, 921). Inače P. Skok kaže da je »dva na desete: dvánaest« (Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, JAZU, Zagreb 1971, 464). Kako vidimo u ovoj povelji nema ni govora o 12 plemena u Bosni, kako je to pogrešno mislio i M. Barada (Lapčani, 475, bilj. 5), a da ne dodamo da taj tekst nije razumjela ni N. Klaić, dok ono što je D. Mandić iznio, služeći se Ostojinom poveljom, objelodanjenom od Kukuljevića i Solovjeva, nije potrebno da se pobija (Gl. D. Mandić, Rasprave i prilozi..., 478, 479).

[1014] Dominikanac Conradus de Halberstadt (XIV st.) čak je ostavio rukopis pod naslovom *»De numero duodenario* [S. A.] ad Carolum IV imp.« (Th. Kaeppelli, Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi I, 276, 277, 282).

[1015] Inače Du Cange tumači numerus na razne načine. Tako mu znači: populus, multitudo, a onda denarium et numerum, et argentum, et dragmam (C. du Fresne domino Du Cange, o. c. V, Niort 1885, 622). Riječ pak duodenarius povezuje Du Cange sa d. argentues, a duodena mu je duodecim, duodenaria npr. acta capitularia capituli ili duodeci viri juratores... (o. c. III, Niort 1884, 216). U Bartala pod numerus stoji da to znači: okrug, kotar, okružje, a duodenarius kao izraz ne stoji sam već kao: d. caesarinus, duplex, Marianus, simplex i označuje raznovrsni novac (A. Bartal, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, Lipsiae 1901, 445, 232, 233).

[1016] F. Šišić, o. c. I/1, 487, 488.

[1017] SCD XI, 631.

Pažljivim ispitivanjem ove povelje uočavamo kako se u njoj potvrđuje da su se pripadnici ovih »12 plemena Hrvata« sa svojim posjedima nalazili upravo u Lučkoj župi, znači tamo gdje su bili i davno prije. Nadalje nam taj isti izvorni podatak govori i o izvjesnim pravima plemića koji su pripadali toj ustanovi i da su se ta prava razlikovala od onih koja su imali ostali plemići Hrvatske. Još nešto se zapaža iz povelje od 1350. g., i to — što je vrlo značajno i bitno — da se u njoj navodi kao ustanova onih »12 plemena Hrvata«, znači ni jedno pleme nije bilo više favorizirano od drugoga. Isto tako je jasno da ta ustanova nije nastala ni u XIV st. jer se ni jednom riječju to ne daje na znanje, pa čak se i ne govori o tradiciji u vezi s postankom ove institucije. Ujedno se ni iz toga spisa od 1350. ne vidi koja su plemena poimenice bila u sklopu tih »12 plemena Hrvatske«. Znači da su svi to znali kako tada tako i ranije, pa nije bilo potrebno da se za jednu opće poznatu stvar pozivaju na bilo kakvi pismeni privilegij, kao sastavni dio njihovog bivstvovanja i održanja.

Bez sumnje ta je ustanova, kako rekosmo, već odavno postojala, kada se na ovako sigurno precizan i uhodan način raspravlja o jednom plemenu i njegovim pripadnicima — plemićima da li potječu ili ne potječu od plemena navedene ustanove.

Ipak da to nije bilo od presudne važnosti, upućuje činjenica da su Virevići, kojima je zanijekana ta pripadnost, iako su imali rodbinske veze sa članovima »12 plemena Hrvatske«, tražili od bana da im ipak to potvrdi u obliku privilegija svojim pečatom, što je ban i učinio. I konačno: iz činjenice da se upravo tokom XIV st. povećao broj plemena u Hrvatskoj, što potvrđuju brojne povelje, jasno je da bi svako starije ili pleme novijeg datuma postanka, htjelo da mu se sada uzakoni pravo da pripada onim »12 plemena Hrvatske«. Ovaj podatak nam zatim govori: iako su mnoga plemena postojala još u XII st., nemamo dokaza da su bila tada, a ni kasnije, u sklopu ove ustanove.

Na »consuetudines Croacie« se međutim i dalje budno pazi, što potvrđuje i povelja od 1354. koja se odnosi na dodjelu zemlje u zadarskoj okolici.[1018] Isto tako je važna odluka samoga kralja Ludovika I, koji 1359. daje povlasticu Filipu Franjinom »de generacione Dragynich« iz Zadra i njegovim najbližim rođacima, da se na svojim posjedima mogu oni i »eorum *generaciones* [S. A.] služiti svim sloboštinama i običajnim pravima »quibus *nobiles regni Croacie duodecim generacionum* [S. A.] pociuntur«. Stoga nalaže Nikoli Seču »tocius Dalmacie et Croacie bano« da se navedene osobe i »*eorum generaciones*« [S. A.] u vezi s ovim posjedima »*in eiusdem libertatibus, legibus et consuetudinibus, quibus, vt premissum est, nobiles regni nostri Croacie vtuntur*« [S. A.].[1019] Drugim riječima, pažljivim gledanjem ove isprave vidjet će se da su i »plemići Hrvatske« uživali ista prava jednako kao i plemići »12 plemena Hrvatske«. To je jednostavno onaj kontinuitet starih povlastica odranije, a ne neka novost za vladavine Ludovika I.

Osim toga se može iz ove povelje zaključiti i to da su ovi »duodecim generacionum« bili u širem okviru »nobiles regni Croacie«. Zato je i teško reći koja su to prava imali članovi ove ustanove a koja pak ona druge univerzalnije institucije. Ali da je svakom starom ili novom plemenu bilo stalo

[1018] SCD XII, 259—260.

[1019] Miscellanea II—IV, Zadar 1950, 15, 16.

da mu se prizna da potječe od onih »12 plemena«, jasno je samo po sebi — i takvih primjera imamo i kod drugih naroda, kako smo već prije pokazali.

Ovu ustanovu N. Klaić isprva naziva »dvanaestero bratstava plemenitih Hrvata«,[1020] kasnije daje naziv »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske« ili *»12 plemena plemića* [S. A.] Hrvatske«,[1021] a B. Grafenauer *»dvanaest plemena plemića* [S. A.] kraljevine Hrvatske«.[1022] Ujedno N. Klaić tvrdi da je taj »savez 12 plemena« organiziran između 1347. i 1350. godine,[1023] što ne stoji, jer kako smo dokumentirano iznijeli, to je davno prije stečeno pravo svakoga plemena ili plemića, koji je potjecao od ovih 12 plemena. O tome nam govore i tri povelje Ludovika I iz 1360. g. Mada su različitog sadržaja, one se u mnogo čemu dopunjuju. Tako u jednoj listini od 28. XI 1360. taj vladar spominje *»universsorum (!) nobilium generatione«*[1024] [S. A.] i »universis nobilibus regni Croacie«, a u drugoj od 21. XII 1360. (Zagreb) isti kralj govori o »et regni Croacie nobiles«. U trećoj pak ispravi od 28. XII 1360. Ludovik izriče presudu, nakon što je proveden dokazni postupak u prisutnosti njegove majke kraljice Elizabete u Zadru. Tu se radi o pojedincima koji su tvrdili da su u župi Cetini od djeda i pradjeda *»semper nobiles et omni ab eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generacionum regni Croacie potirentur* [S. A.], usi semper extitisset et haereditatem (= plemenština: F. Šišić, o. c. I/1, 490) in dicto districtu habuissent et habere deberent«. Na to je Ludovik poslao ovamo 22 jurata (rotnika) »pro exequendis iuribus nostris regalibus in regno Croacie«, koji su utvrdili da ovi i njihovi pređi *»de nobilibus duodecim generacionum regni Croacie ortum et originem non habuissent, nec haberent«* [S. A.].

Osim ovoga se u daljnjem sadržaju ove listine uz »plemiće 12 plemena kraljevine Hrvatske« odmah zatim navodi i *»vniversitas nobilium regni Croacie«*[1025] [S. A.], koja je gotovo neprekinuti nastavak one institucije iz prošlih stoljeća.

Dakle dosada se stalno govori o pitanju porijekla ili pripadnosti »12-ici plemena Hrvatske«. Uporedo s tom ustanovom navodi se i »vniversitas nobilium« koja je »semper numero et nomine nobilium[1026] conseruassent et reputassent«,[1027] tj. uvijek je računala među plemiće i one iako nisu vukli porijeklo od »12 plemena«, ali su zato trebali imati baštinu, tj. zemljišni posjed. Drugačije rečeno u istim poveljama postoji »vniversitas nobilium regni Croacie« kao »zajednica plemića kraljevine Hrvatske«, koja obuhvaća i pripadnike »12 plemena«, a i sve one koji ne vuku lozu od tih plemena, a inače su plemići.

Pravo na baštinu očituje se i u listini bana Nikole Seča izdanoj u Kninu 15. XI 1361. godine. U njoj se priznaje da su već navedeno pleme Glamočani *»ipsi tamen semper ab antiquo more verorum nobilium easdem* [tj. posjede Banjevce i Kašiće: S. A.] *conservassent ...«* [S. A.].

Kako su oni smatrali da su im oteti ovi posjedi, koje je kralj još 1355. darovao kraljevskom vitezu Jakovu de Cesanisu iz Zadra, to su tražili da im se »titulo iuris hereditarii« ti posjedi vrate. No kralj je naložio banu da ovaj spor riješi »non more aut secundum consuetudinem Croatorum an Dalmaticorum, sed iuxta legem et consuetudinem Hungaricalem«. I konačno ban Nikola Seč u Kninu 15. XI 1361. izriče presudu u korist Cesanisa »ex consuetudine regni Hungarie«, koju su odobrili i iudices [rotni suci stola kninskoga, a ne lučkoga, pred koji bi parnica zapravo spadala: F. Š.] ac *nobiles regni Croatie*[1028] *nobiscum assedentes«* [S. A.], a članovi plemena Glamočana su povrh svega bili kažnjeni gubitkom svih posjeda i imanja unutar granica kraljevine Dalmacije i Hrvatske.[1029] Ovim činom Ludovik je preko svoga bana prekršio dotadašnje pravo upotrebe starinskog običaja »Hrvata« i »Dalmatinaca« i naložio da se donese presuda prema ugarskom zakonu i običaju. To su čak »ac etiam lege regni Croatie« potvrdili u Kninu suci i prisutni plemići kraljevine Hrvatske, kojima su se Glamočani zamjerili. Nisu se samo zakoni promijenili nego i suci, odnosno sada su sudili rotni suci stola kninskoga, a ne lučkoga, pod koji su zapravo spadale obje stranke. To je učinjeno svjesno i prvi put je tako izigrana starodrevna upotreba staroga hrvatskog običajnog prava. Nju su odobrili i neki hrvatski plemići, koji nisu pripadali ustanovi »12 plemena«, ali je zato ne bi nikako odobrila »vniversitas nobilium regni Croacie«, koja je i te kako pazila da se ne krše stara hrvatska prava i običaji. Znači, kad bi ta ustanova doista bila osnovana za Ludovikove vladavine, na koja bi se onda stara prava mogla pozivati?!

Ona je dakle postojala pod imenom »u(niuersa) nobilitas Croaciae« i prije tih kroz stoljeća stalno citiranih starih običaja, koji su kao nepisani zakoni bili u upotrebi i u doba hrvatskih vladara, a napose za vrijeme Arpadovića, i nikada nisu bili kršeni, nego istom sada kada je nova dinastija stupila na ugarsko-hrvatsko prijestolje.

S onim »vniversitas nobilium regni Croacie« općeg karaktera, koja je obuhvaćala čitavo plemstvo na teritoriju kraljevine Hrvatske, povezana je i *»vniversitas nobilium de Luka«*[1030] [S. A.], koja se navodi u povelji od

[1020] Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 703.
[1021] N. Klaić, Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI—XII, Zagreb 1958—1959, 121, 123.
[1022] Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 306.
[1023] J. Lučić, S. Antoljak, o. c., HZ XVI, 317.
[1024] Po Ardeliju della Belli »generazione« znači: gens, narod, rod, od roda, naraštaj, porod, prosapia, stirpe »kucha, Vir od karvi« ili plemena, korijen, »tragh«, plemstvo itd. (Ardellio della Bella, Dizionario italiano-latino-illirico I, Ragusa 1785, 368, II, 235).
[1025] SCD XIII, 69, 70, 86—88. Inače u povelji od 13. VII 1467 (Budim) nailazimo i na: universitatem nobilium regni Sclavoniae, a u drugoj od 6. VIII 1467 (Krievci) na: Universitas nobilium Sclavoniae (A JAZU—D—XV—31 i J. Stipišić—M. Šamšalović, Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije /nastavak/, Zbornik Historijskog instituta JAZU 3, Zagreb 1960, 606).
[1026] I u povelji od 15. II 1360—61. Ludovik piše o »nomine nobilium Croacie« (SCD XIII, 92).
[1027] SCD XIII, 58.
[1028] Tako 1386. saznajemo da se »Mittatur duo nobiles cum 6 equis et 4 famulis *ad dominum banum et ad parlamentum cum nobilibus Crovatie* [S. A.] ...« (Fr. Rački, Notae Joanni Lucii, Starine JAZU XIII, Zagreb 1881, 245), što pokazuje da hrvatsko plemstvo i ovdje nastupa kao skupna zajednica!
[1029] F. Šišić, o. c. I/1, 489, 490; SCD XIII, 185—190.
[1030] U Ugarskoj se nakon 1222. g. (Zlatna bula) županija počela nazivati »universitas nobilium« — zajednica plemstva. Županijom sada upravlja aristokracija, koja je na svojim skupštinama birala sve činovnike (A. D. Udaljcov—E. A. Kosminski—O. L. Vajnštajn, o. c., Beograd 1950, 347). No, iako dosta kasno, u gornjoj Hrvatskoj se 1519. g. navodi čak: »... vniversitas generacionis de Rowysno et Klyna ...« (E. Laszowski, Prilog za povijest opatije topuske, Starine JAZU XXXII, Zagreb 1907, 107).

10. VI 1370, izdanoj u Vrani. Tu se opet javlja onaj Filip Franjin Draginić iz Zadra. On prisustvuje općem saboru u Podgrađu, održanom na poziv kraljevih izaslanika, te im je pokazao neke privilegije, koje je Ludovik izdao njemu i njegovu bratu Stjepanu. Ti privilegiji se odnose na posjede izvan zadarskog distrikta, a nalaze se u Lučkoj župi. Naime svojom listinom im je taj vladar potvrdio »ut ipsi in omnibus possessionibus ipsorum extra districtum Jadre existentibus *in eisdem libertatibus fruerentur, quibus ceteri nobiles regni Croatie duodecim generacionum possessiones ipsorum tenent et conservant* [S. A.], mandanda banis constitutis, et constituendis, ut ipsos *in premissis libertatibus* [S. A.] debeant conservare«. Na to su ovi komesari u ime vladara potvrdili sve ovo što je kralj Ludovik darovao toj braći.[1031]

Iz ovoga se jasno vidi da je sam taj vladar morao ovim Draginićima potvrditi ono što im je 1359. odobrio, a to je da mogu uživati posjede sa svim pravima koja imaju u pogledu toga ostali plemići »12 plemena«. Očito je i to da se sasma točno znalo koja su plemena pripadala u prošlosti ovoj ustanovi ili zajednici, a koja plemena pripadaju sada i u doba vladavine Ludovika I. Dokaz tome je stav prema Virevićima i Glamočanima za razliku od Draginića, jer su jedino oni u vezi s posjedima uživali sva prava navedene institucije. Ujedno se iz ovoga spisa sasma točno vidi kakva je uloga bila »vniversitas nobilium« a kakva one ustanove »12 plemena« Hrvatske. Još bolje to potvrđuje povelja Ludovika I, izdana u Ninu 20. IV 1371. gdje se govori o *»vniversitati nobilium simul et ciuitatensium eorundem regnorum nostrorum Dalmacie et Croacie«*[1032] [S. A.], tj. o »zajednici plemića« kraljevine Dalmacije i Hrvatske, koja se ponekad sastajala s istoimenom zajednicom građana — kao ovdje npr. u Ninu. Kada je pak umro prije 1379. godine onaj Filip Franjin iz Zadra od plemena Draginića, te ostavio iza sebe 4 sina, oni su stupili pred plemićki rotni sud u Podgrađu, kome je predsjedavao u ime bana Ivan Gorjanski, kastelan Ostrovice. Tu se onda sudilo prema *»iuribus Croaticis«* [S. A. ne: iurium Croatorum, ko donosi Šišić] i na osnovi *»iura Croatorum«* [S. A.] u prisutnosti »plurimum *nobilium Croatorum«* [S. A.] presudilo u korist navedenih Draginića.[1033]

U već toliko puta citiranom pripisu iz kraja XIV st. u Supetarskom kartularu govori se o »consuetudo in regno Croatorum« i o *»duodecim tribus Croatorum«* [S. A.], koja bira banove *»de sex generibus Croatorum«* [S. A.], a od drugih šest plemena *(de aliis sex generacionibus)* [S. A.] uzimaju se »comites in comitatibus Croacie«. Prvi kojima pripada banska čast[1034] bili su: Kačići, Kukari, Snačići, Čudomerići, Mogorovići i Šubići. Ova, iako malo kasna bilješka, upućuje na postojanje tradicije kao spomena na ono doba kada je u hrvatskoj državi za narodnih vladara prema vladajućem »običaju u kraljevstvu Hrvata« imalo pravo »12 plemena Hrvata« da biraju unutar svojih rodova najveće svjetovne velikodostojanstvenike: banove.

[1031] SCD XIV (1916), 268, 269.
[1032] SCD XIV, 321. U listini pak od 3. V 1338. izdanoj u Koprivnici, govori se i o »... vniuersitati ... ciuium et hospitum de Kopronchа ...« (E. Laszowski, Podatci o Koprivnici u srednjem vieku, Vjestnik ... zemaljskog arkiva II/3, 171).
[1033] HAZ — Zbornik sv. Krševana Caps. XV, Nro 346 bis; F. Šišić, o. c. I/1, 493, 494 i bilj. 1.
[1034] V. Novak—P. Skok, o. c., 230.

To je dakle samo sjećanje na one dane, a da li je sasma tako bilo ili ne, to ovisi o procjeni odnosno o objektivnom kritičkom stavu pojedinih povjesničara prema ovome drugorazrednome dokumentu, u kome se citira ta ustanova kao stara institucija i samo neka po imenu nabrojena plemena, za koja je sačuvan njihov stari naziv: »tribus« i »genus«, dok za ona koja se uopće poimenice ne spominju, uz »tribus« nalazimo i »generacio«.

»Secundo usanza de Croatia«[1035] sudilo se u Podgrađu 1440. g., dok 5. XI 1459. Mihajlo Živković »de Prozor«, podban Dalmacije i Hrvatske »et iudices nobilium Croatorum sedis Tiniensis« objašnjavaju zadarskom knezu baštinsko pravo plemića kraljevine Hrvatske,[1036] te »qualiter descendunt hereditaria et patrimonialia *nobilium Crohatorum, quod omnes possessiones omnium nobilium duodecim generationum regni Crovatie* [S. A.] descendunt in prolem masculinum ... «.[1037]

Tu se dakle radi o nasljednom pravu za posjede plemića, koji su pripadali ili izvodili svoje porijeklo od onih »12 plemena« — i to je, kako vidimo vrijedilo i u II polovici XV stoljeća. Od tada se nikad više ta ustanova ne navodi u ispravama, i s ovim smo dakle iscrpli izvorne podatke o »plemićima 12-o plemena kraljevine Hrvatske«.

U vezi pak s postojanjem »12 plemena kraljevine Hrvatske«, svakako nam može dati potvrdu izvorni podatak iz povelje od 1209. g. u kojoj se govori o »sex generacionum«[1038] u župi Gora,[1039] koja se, po Šišiću, prostirala na jugozapad od današnje Petrinje oko sadašnjih mjestâ Gore, Gline, Topuskog i Maje.[1040]

Još bolje se osjeća poseban položaj ovih »6 plemena«, za čiju ustanovu ne možemo saznati iz listina da li su ta plemena bila ikada ili ne u kakvoj vezi sa »12 plemena kraljevine Hrvatske«, kada kralj Andrija I (II) 1211. daruje cistercitima županiju Goru sa svim pripadnostima, osim posjeda templara u toj župi kao i onih 6 plemena (sex generaciones). Naime on je još kad je bio herceg, preko Drave (ultra Drawam) posjedovao ovu župu, pa ju je sada darovao cistercitima sa svim prihodima i obavezama izuzev »sex generacionibus«, kako je to ponovno u četiri navrata naglasio u četirma svojim poveljama iz iste 1213. godine.

I god. 1225. navode se »sex generacionum comitatus de Gorra« a iz povelje doznajemo da su vladaru plaćali marturinu.[1041] Još zanimljiviji je podatak u vezi sa »6 plemena« iz povelje od 1256. godine, iz koje se uočava kako su Arpadovići pazili na stara prava. Naime kad se ispitivalo i za zemlju »sex generaciones de comitatus Gara«, njihovi predstavnici su iznijeli pi-

[1035] O »secundum consuetudinem regni Croacie fore ...« govori se i u ispravama od 21. X 1437 (Knin) i od 5. XI 1439 (Knin [A JAZU—D X/1 (br. 55), X/2, br. 71].
[1036] U jednoj povelji od 26. V 1403. stoji uz ostalo: »... de Lucha, et plures alii nobiles et ignobiles de dicta Croatia dixerunt ...« (F. Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV st., Starine JAZU XXXIX, Zagreb 1938, 204).
[1037] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 496, bilj. 1, 494, 495.
[1038] Već je u Izraelu u staro vrijeme postojao savez od šest plemena, koji je bio preteča i temelj kasnijem proširenom savezu od 12 plemena. Ali je i dalje ovaj savez od 6 plemena, u raštrkanim dijelovima Izraela, unutar velikog saveza 12-ero izraelskih plemena, sačinjavao posebnu grupu (Martin Noth, Geschichte Israels, 87, 167).
[1039] SCD III, 88.
[1040] F. Šišić, o. c. I/1, 367.
[1041] SCD III, 103, 116, 119, 120, 123, 250, 251.

smene privilegije da su im to nasljedne zemlje. Na to im je Bela III (IV) priznao pravo na baštinu, iako su u ovom privilegiju, koji je »6 plemena« podnijelo bila navedena imena samo »trium generacionum«.

Što se pak tiče nasljedne zemlje, mogla se posjedovati »in ea libertate, qua nobiles regni Sclauonie perfrui dinoscuntur et censentur . . . «.[1042]

I dok još 1376. postoje tzv. generaciones »nobilium inter Drawamurakwaz existencium«,[1043] 1411. g. saznajemo da za obranu Bribira imaju dati »centum ex *nobilibus partium Teneni*« [S. A.], za koje mjesto piše 1455. da »est caput et principalis locus Croacie«.[1044]

Postojanje ovakve ustanove »6 plemena županije Gore« koja je djelovala u drugoj polovici ili barem krajem XII st. upućuje, označuje i potvrđuje gotovo istodobnu egzistenciju one ustanove »12 plemena Hrvatske«, koja počiva na stvarnim iako drugorazrednim izvornim podacima, kritički obrađenim.

Istina je dakle, kako je Šišić već davno naveo, da se u doba narodnih vladara »nikad u ispravama kao jedna cjelina« ne spominje onih 12 hrvatskih plemena, nego prvi put tek 1102. g., a poslije toga spominje se »istih dvanaest hrvatskih plemena samo pojedinački, jedno prije, drugo docnije, u ispravama XII. i XIII., a onda još naročito XIV. i XV. vijeka«.[1045] Isto tako ima pravo Šišić da u XII st. nema ni jedan izvor koji bi »izrijekom spominjao ono dvanaestero hrvatskih plemena kao cjelinu«. No poslije 1102. g. ima sačuvanih vijesti »u kojima se kao o jednoj cjelini, tako reći o kasti govori o 'duodecim generationum nobilium regni Croatie', još i onda, kad ih je zacijelo bilo više od dvanaest, što očito znači da nitko nije htio da dira u gornji naziv poslije 1102. jer su baš uz taj broj bile vezane stalno 'libertates et iura'«, završava o tome svoje razmatranje Šišić.[1046]

No unatoč ovakvu trijeznom sudu Šišića, koji je u onih 12 hrvatskih plemena gledao hrvatsko praplemstvo, M. Šufflay (1915), zadojen pogledima Karácsonyija[1047] otišao je toliko daleko da je ne samo ustvrdio da je Qualiter falsifikat nego da se i ustanova plemstva 12 plemena javlja tek polovinom XIV stoljeća, što je opet 1956. N. Klaić prihvatila i dalje razradila, izjavivši da je Qualiter falsifikat, jer se savez plemstva 12-ero plemena kraljevine Hrvatske javlja istom u polovici XIV stoljeća.[1048] Međutim mi smo upozorili i tvrdimo suprotno, ali zato osnovano na izvornim podacima, o kojima ne govore ni M. Šufflay a ni N. Klaić. Možemo reći i to da se pozivanje hrvatskih plemića na pripadnost i porijeklo »plemićima 12 plemena kraljevine Hrvatske« odvijalo u trokutu: Cetina—Knin—Zadar, zapravo u županijama Cetinskoj, Kninskoj i Lučkoj[1049] i nigdje drugdje.

Nadalje ne postoji ni jedan dokument iz koga se vidi da je Ludovik osnovao ili potvrdio tu ustanovu ili savez plemića 12 plemena kraljevine

[1042] SCD V, 5, 6, 43, VI, 289.
[1043] SCD XV (1934), 183—189.
[1044] S. Ljubić, Listine . . . V, 199, X (1891), 46.
[1045] F. Šišić, o. c. I/1, 483.
[1046] F. Šišić, o. c. I/1, 484, 483, 484.
[1047] F. Šišić, o. c. I/1, 486, 503—507.
[1048] J. Lučić, Dva torza . . . , HZ XVIII, 287.
[1049] Još 1453. se zna o »nobilium Bribiranensium et Carignanorum et *aliorum nobilium croaticarum habentium suas possessiones et uillas in superiori Luka* [S. A.] . . . « (HAZ—SZN Simon Damiani b. III, f, IV/9, 395 a, 396—14. X 1453).

Hrvatske, zapravo da ih je oslobodio plaćanja poreza i obvezao za vojnu dužnost, s određenim brojem konjanika, kako to kaže J. Lučić.[1050]

Isto tako ne stoji da je i hrvatsko plemstvo tada osnovalo tu ustanovu, jer ne bi ničemu koristila, kada je kralj htio da primjenjuje ugarski zakon i uredbe. Jedino možemo pristati na to da je u XIV st. obnovljena tradicija o »12 plemena« u malo preinačenom obliku. Arpadovići su i te kako dobro znali za »Pacta«, te su ih se držali i nisu krnjili prava hrvatskoga plemstva, o čemu postoje brojni izvorni podaci i oni nas tako indirektno upućuju u stvarnu prisutnost ove ustanove. Zato se nije ni trebalo pozivati na nju ili tražiti da li neko pleme vuče svoje porijeklo od »12 plemena« ili ne. Istom dolaskom nove dinastije mijenja se situacija i tako su i Karlo Robert i Ludovik I putem novih prijepisa »Pacta« bili upoznati s njenim sadržajem, koga su se mogli, ali nisu morali držati, iako su bili pravi nasljednici Arpadovića! Trokut pak Zadar—Biograd—Knin bio je središte i sjedište ove ustanove od 1102. do XV st., kako se vidi iz brojnih navedenih izvora i tu Ludovik zapravo i vodi glavnu bitku da razbije povlastice, koje je uživala ova institucija.

V

Gdje su se sastali izaslanici ovih 12 plemena s kraljem, kome su iskazali dužno poštovanje, daljnje je naše pitanje u obradi »Pacta«.

Po ovome spisu kralj Koloman za vrijeme pregovora nije prelazio Dravu već je ostao »ultra Drawam« (gledajući iz Zadra). Međutim postoji jedan kasniji spis izdan od zagrebačkog kanonika B. A. Krčelića (Historiarum ecclesiae Zagrabiensis I, 74), koji je u obliku privilegija, što ga je Koloman dao Mrmonji od plemena Šubić 1102. g. Taj spis je Krčelić našao u arhivu Zrinskih. Ovaj vrlo kasni arhivski podatak donosi da se Koloman sastao s Hrvatima u Križevcima i da je pri tom posredovao zagrebački biskup Singidunus, vrlo drag ovome kralju.[1051] Prije nego damo o tome svoj sud, iznesimo prvo što se o tome dokumentu mislilo.

I. Kršnjavi naziva to bilješkom, »koja je bila u sbirci Vitezovićevoj ili u arkivu Zrinjskih«. Vjerojatno mu je »da je u tom arkivu bila sama originalna povelja plemena Šubića, i čini se, da je svako pleme za se dobilo posebnu takovu povelju«.[1052]

Šišić, donoseći 1907. sasma ukratko Krčelićevo kazivanje da je u jednom starom rukopisu ubilježeno da je u arhivu Zrinskih postojala ta povelja dana Mrmonji, koji se navodi u »trogirskom dodatku«, kaže »da nas to navodi na misao, *da je god. 1102. svih dvanaestero hrvatskih plemena dobilo od kralja takove listine, te da je taki jedan primjerak imao u rukama anonimni pisac 'trogirskog dodatka', te se njime poslužio*«[1053] [S. A.]. Time je on jednostavno prihvatio mišljenje Kršnjavoga u vezi s ovom »ispravom«, za koju kaže Tomašić da je »ova bilješka« vjerojatno bila »sama originalna povelja plemena Šubića«, te zaključuje analogijom da su »pojedina plemena na svoju molbu dobila diplome, izdane na osnovi temeljnog ugovora«.[1054]

[1050] Dva torza . . . , 298.
[1051] N. Tomašić, o. c., 126, 127.
[1052] I. Kršnjavi, o. c., 142.
[1053] F. Šišić, Koloman i Hrvati . . . , 62, 63.
[1054] N. Tomašić, o. c., 126, bilj. 1, 123, bilj. 7.

God. 1914. Šišić ponovno raspravlja o tome odlomku »staroga rukopisa« i smatra da je »*istinito* jedino to da je u Zrinskom arhivu (koji je 1670. prenesen iz Čakovca u Beč), odista *postojala isprava kralja Kolomana za ono dvanaestero plemena ujedared (kako se vidi iz apendikule), a među njima dakako i za Mrmonju od plemena Šubića*« [S. A.]. Nadalje da se taj »stari rukopis [Šišić ga donosi s nekim podvučenim riječima, koje imaju »Pacta«: S. A.], uz neke izmišljotine sastavljačeve (ali ipak *kombinatorne* naravi) zapravo temelji na Lucijevu izdanju apendikule i zadarske listine«. Ovaj naš historičar je svjestan da bi se od njega »moglo očekivati« da kaže »da je i ono mjesto odmah naprijed, o opstojanosti ove listine u zrinskom arhivu, naprosto sastavljačeva izmišljotina«. No ipak on to ne može reći, jer prije svega treba da se ustanovi, »*tko je sam sastavljač* ovog starog rukopisa«. Upozorujući da je Krčelić dobio osobno od kraljice Marije Terezije svu književnu baštinu Pavla Rittera Vitezovića, on obrazlaže da »jedva može da bude sumnje, da je *autor* one 'stare bilješke' isti taj *Ritter*, od koga ima mnoštvo historijskih (dobrih) rasprava«, a od njega je ove »baštinio onda Krčelić«. Stoga Šišić misli »da bi još prije nego išta definitivno kažemo, ipak trebalo dobro proučiti *sav Zrinski arkiv*, gdje god mu bili pojedini komadi. Možda još nije sve iz arkiva Zrinskih predano objema bečkim arkivima i budimskom«. Osim toga poznato mu je »kao sigurno«, kako je već rekao, »*da se u herceškom izvjesnom arkivu u Italiji nalazi nalična isprava Kolomanova od 1102.*«, koju će »na svaki način nastojati da dobije u ruke«.[1055]

God. 1925. Šišić kaže da Šufflayevo naslućivanje da spis od 1102. treba »als ein Teilkonzept für ein grösseres Hauptwerk aufzufassen«, i to »u vezi sa nekom tobožnjom privilegijom kralja Kolomana od 1102. u korist Mrmonje od plemena Šubića, a za koju Krčelić tvrdi, da se nalazila u arhivu grofova Zrinskih, *treba zabaciti*« [S. A.]. Kad je naime »Pater Forstall, odgojitelj djece grofa Petra Zrinskoga († 1671), pisao između 1664. i 1667. na molbu familije njenu historiju (Rkps u univ. bibl. u Zagrebu; up. i spis NRH fasc. 585 nr. 32 u madž. drž. arhivu u Budimpešti) i sastavio rodoslovlje, on je u nj doduše unio Mrmonju, ali se kod toga *nije pozvao ni na koju ispravu ili na bud koji arhivski podatak u čakovačkom arhivu* [S. A.] — što inače redovno čini — već na arhidiac. (= Tomu) p(agina) ultima«, dakle očito na neki rukopis toga pisca, koji je također svršavao s obligatnim poznatim dodatkom. »*Iz toga izlazi, da u arhivu grofova Zrinskih takove isprave — pa bilo i falsifikovane, kako misli Šufflay — nije bilo*« [S. A.]. To potvrđuje »*i službeni spisak isprava, koje su se našle u dvorovima familije Zrinski (1670) i koji je načinjen u vrijeme Marije Terezije 1767.*« [S. A.]. U tom je »spisku najstarija isprava od 1322. (štampana sada kod Smičiklasa vol. IX., 60—62), dok taki isti spisak isprava familije Frankopan, počinje god. 1193. (gl. Smičiklas vol. II, 262); oba ova spiska čuvaju se u komorskom arhivu u Beču. Očito je dakle onaj Krčelićev *'vetus manuscriptum'* i sve ono, što je s njime u vezi, *rabota* [S. A.] poznatog hrvatskog pisca i politika *Pavla Rittera Vitezovića († u Beču 1713.), skalupljena kontaminacijom anonimova zapisa i zadarske listine od 1102.* [S. A.]; tada je Ritter oba ova

[1055] F. Šišić, Priručnik ... I/1, 522, 523, bilj. 1, 523, 523. U vezi s time mu iz Rima piše i sam Novak: »Od *conte Cita* [S. A.] ništa, iz Bologne ništa ...« (A JAZU-Korespondencija F. Šišića. XIII A/2, br. 4).

komada poznavao iz *štampana* Lucija, što — u prvom redu odaje zajednička pogrešna *ortografija* imena onih dvanaest hrvatskih župana. Kako je poznato, Ritterove je rukopise, koji su po njegovoj smrti dospjeli u ruke carskom fisku, docnije predala Marija Terezija zagrebačkom kanoniku Krčeliću, a taj ih je potom iskoristio u svojim djelima«, završava ovako Šišić.[1056]

Novoizašlu Šišićevu »Povijest Hrvata« prikazao je Šufflay 1927. godine pod naslovom »Hrvatska krv i zemlja«. Pored ostalog on je tu iznio kako Šišić 1914. *odlučno tvrdi* [S. A.] da je u arhivu Zrinskih postojala »isprava Kolomanova za Mrmonju od plemena Šubića iz g. 1102.«, a 1925. *odlučno niječe* [S. A.] svaku mogućnost opstojanja te listine, i to baš u polemici sa Šufflayevim »nazorima u pogledu 'pacta conventa'«. No Šišić je, kaže dalje Šufflay, u 'Priručniku' (str. 524) ustvrdio kao sigurno i to da se u herceškom izvjesnom arhivu u Italiji navodno nalazi slična isprava Kolomanova od 1102, koju će »na svaki način nastojati da dobije u ruke«. Koliko »ja znam«, dodaje svemu ovome Šufflay, »tu se radi o *arhivu knezova Cito-Filomarino u Napulju* [S. A.]. Ta listina bila bi od *odlučne važnosti u čitavoj kontroverzi. I baš ove listine ni jednom jedinom riječi ne spominje Šišić u svojem najnovijem djelu*« [S. A.], zaključuje Šufflay u svojoj kritici objavljenoj u »Starohrvatskoj prosvjeti«.[1057]

U istom ovom časopisu — i odmah iza te kritike — Šišić je pod »Dodatak« odgovorio Šufflayu samo s jednom svrhom da to »nešto bolje« osvijetli. On je *porekao* [S. A.] da je u svom »Priručniku« *»odlučno tvrdio«* [S. A.] da je u arhivu Zrinskih postojala »isprava Kolomanova za Mrmonju od plemena Šubića iz g. 1102.«, citirajući samo tekst u tom svome djelu, ali ne i bilješku 5 (str. 522, 523), u kojoj stoji: »Po mom je sudu u tom odlomku »staroga rukopisa« *istinito* jedino to, da je u Zrinskom arhivu (koji je 1670. prenesen iz Čakovca u Beč), odista *postojala isprava kralja Kolomana za ono dvanaestero plemena ujedared (kako se vidi iz apendikule), a među njima dakako i za Mrmonju od plemena Šubića*« [S. A.]. Unatoč tome, kaže dalje Šišić u »Dodatku« da je on pisao u »Priručniku« god. 1914. »u dobroj vjeri, da je ona isprava, što je bilježi Krčelić (a ne ja), zaista nekoć postojala u Zrinskom arhivu u Čakovcu (odnosno poslije 1670. u Beču)«, zatim je nastavio »*znajući* literarne veze Krčelićeve s Ritterom, i izrekao *mišljenje* (ne odlučnu tvrdnju), da je Ritter mogao imati takvu ispravu iz Zrinskoga arhiva u Čakovcu (odnosno u Beču poslije 1670.) u ruci. Radeći kao uvijek, predano i intenzivno na svom poslu« Šišić je »poslije 1914. uzeo tražiti puteve ne bi li mogao štogod pouzdano saznati o nekadašnjem Zrinskom arhivu u Čakovcu (odnosno u Beču)«. I odista, u bečkom komorskom arhivu našao je »*službene* spiskove isprava, donesenih u Beč poslije konfiskacije Zrinsko-Frankopanskih imanja (1670.). Ovo je bio razlog« — a ne sumnja »da bi tako radio i kolega M. Šufflay — da je *potom napustio mišljenje izrečeno u 'Priručniku'*« [S. A.].

Međutim je i Šufflay u jednoj radnji, odštampanoj u časopisu »Ungarische Rundschau« 1915, izrekao slutnju da treba »apendikulu« od 1102. »als ein Teilkonzept für ein grösseres Hauptwerk aufzufassen«, i to u vezi s onom ispravom što je baš *Krčelić* spominje, da se nekoć »nalazila u arhivu Zrin-

[1056] F. Šišić, Povjest Hrvata ... I, 639, bilj. 41.
[1057] M. Šufflay, Hrvatska krv i zemlja, Starohrvatska prosvjeta I/1—2, 123.

skih«. Citirajući što je napisao 1925. u svojoj »Povijesti« o tome u vezi s Forstalom i Ritterom, kaže dalje Šišić u »Dodatku« da nije samo on »mislio da je nekoć postojala u Zrinskom arhivu isprava kralja Kolomana županu Mrmonji od 1102.; tako isto mislio je i kolega g. Šufflay« 1915. godine pišući o tome u »Ungarische Rundschau«.[1058]

Što se tiče onoga arhiva u Italiji Šišić opisuje kako je još 1913. doznao u Rimu u austrijskom institutu »da porodica principe *Cito Filomarino* izvodi svoje podrijetlo iz stare Hrvatske i da ima isprava još XI. vijeka, što mu je potvrdio i 'Annuario della nobilità italiana' (1902, 525)«. Sada je Šišić pokušao da dobije pristup u arhiv ove porodice. Međutim arhiv je bio razasut po raznim njenim kastelima, a najvažniji dio se nalazio u Foggi (J. Italija), pa mu je odgovoreno da mu se ne može dati pristup u arhiv, jer je njegov vlasnik u Parizu i nakon povratka će uslijediti rješenje »u tom pitanju«. Zato je Šišić i 1914. u svome »Priručniku« naveo »da se u herceškom izvjesnom arhivu u Italiji *navodno* nalazi« itd. Kada je 1921. g. ponovno došao u Rim, nastojao je tu stvar raščistiti. Stoga je preko vrhovnog državnog arhivara kraljevine Italije u Rimu točno iznio što želi. Odgovor je sada glasio »da *takove* isprave, t.j. Kolomanove od 1102. ili ma koje hrvatske ili ugarske, *nema* i nikad nije ni bilo u posjedu familije«. Postoji jedino *rodoslovlje*, a to počinje s Mrmonjom *»de genere Cithorum«* od 1102. Sada je Šišić »znao sve«. Iz Luciusa (1666.) »očito je preuzeo neki nesavjesni sastavljač u genealogiju ove porodice našega hrvatskoga Mrmonju i učinio ga pradjedom principâ Cito Filomarino, očito prvo i prvo zbog *sličnosti imena*, a onda i zbog respektabl starine. ... A kako je poznato, ovo *'de genere Cithorum'* glasi *u boljim rukopisima 'apendikule' Mogoro(vi)thorum* [S. A.]. Ipak je zanimljivo, da nisu samo Hrvati, kao Frankapani i Zrinski, tražili praporijeklo svoga roda u Italiji, pa čak još u rimsko doba (Aniciji i Sulpiciji), nego se i talijanska aristokracija udostojala da svoje podrijetlo izvodi iz stare Hrvatske!«

Kada se dakle »uvjerio da *takve isprave u arhivu familije Cito Filomarino nema*« [S. A.], učinio je tek ono što bi učinio i Šufflay, tj. nije ju više »ni jednom jedinom riječi spomenuo u svojem najnovijem djelu«, završio je ovako svoj odgovor F. Šišić.[1059]

Unatoč svemu tome S. Antoljak je pisao u prosincu 1969. g. jednom svom znancu u vezi s onom izjavom Šišića iz 1914. godine a i »apendikulom«, o kojoj mu je ovaj svojevremeno pričao da mu je poznato gdje se ona nalazi. Negdje krajem 1969. stigao je od ovoga znanca odgovor u kome je stajalo uz ostalo i ovo: »... Ja znam za ovaj dokumenat. Svojedobno mi je bio ponuđen, da ga prodam ali nisam htio to prihvatiti. Čemu spajati svoje ime sa tako važnim spisom? Uvijek bi se navelo da sam ja prodao i... (što ne mora biti istinito!) ... zaradio ...«

[1058] »... Und wir haben auch wirklich eine glaubwürdige Nachricht über eine solche Urkunde Kolomans, wozu das oben Gesagte vollkommen passt. Es ist dies das Privileg, welches Koloman im Jahre 1102 an Mrmonja (Marmogna) aus dem Geschlechte der Šubići (den uns auch das Memoriale nennt!) verliehen haben soll. Die Nachricht über diese Urkunde ist uns Kercselich in seiner Geschichte der Agramer Kirche erhalten (1770) und geht auf eine 'alte Handschrift' zurück... Nach dieser 'alten Handschrift' war diese Urkunde in Archiv der Grafen Zrinyi ...zu finden...« (M. Šufflay, Zu den ältesten..., Ungarische Rundschau IV, 896).

[1059] F. Šišić, Dodatak, Starohrvatska prosvjeta I/1—2, 123—125.

I na tome je tako ostalo, iako je Antoljak svojevremeno upozorio predsjednika JAZU dra G. Novaka na ovo i izložio mu sve što je znao o tome, tražeći da mu se omoguće određena financijska sredstva i da preko ovoga svoga znanca stupi u kontakt i pokuša otkupiti ovaj spis. Na taj način bismo se konačno upoznali sa sadržajem ovoga spisa i saznali kolika je njegova uloga u rješavanju — putem njega — jedne od najvećih zagonetki u našoj hrvatskoj srednjovjekovnoj historiji! Odgovor JAZU je bio da nema novaca.

Zanimljivo je da se ni Račkl a ni Barada nisu uopće našli ponukanima da daju svoj sud o ovoj bilješci, koju je donio Krčelić, što izaziva malu nedoumicu.

Sad da se se vratimo na pitanje gdje su se sastali izaslanici 12 plemena s kraljem Ugarske.

Tomašić smatra da su ova pacta conventa »valjda sklopljena u Križevcima«,[1060] Šišić kaže odlučno da »ono s Križevcima je sastavljačeva izmišljotina, naprosto pod dojmom čitanja apendikule u Luciusa (pg. 112), gdje se govori, da su se Hrvati i Koloman sastali na Dravi, ali je ujedno i dokaz, da toga nije bilo u originalnoj ispravi«. Stoga mu je moguće »da je kod sporazuma imao Singidun kakova posla, no to nije moglo da bude ni na Dravi, ni u Križevcima«, završava Šišić.[1061]

S ovakvim Šišićevim mišljenjem mogli bismo se složiti uz opasku, ako se držimo sadržaja »Pacta«, onda su pregovori vođeni na mađarskom teritoriju preko Drave, a da li je tko posredovao ili ne — više izgleda da jest nego da nije, ako se pri tom sjetimo nešto kasnijih pregovora Kolomana sa Splitom, Trogirom i Zadrom, gdje je uvijek bila posrednik visoka crkvena ličnost!

Susret ovih hrvatskih izaslanika s kraljem sigurno je bio izveden po tadašnjem ceremonijalu i običaju, tzv. *»osculum pacis«*,[1062] *tj. »poljupcem mira«* [S. A.].

Naime ovako je isto učinio Koloman i 1096. g. kada je križarski vojvoda Gotfrid Bouillonski prelazio preko ugarske države i stigao do Drave, u pratnji ugarskoga kralja, i preko nje se onda prebacio. Na odlasku vladar

[1060] N. Tomašić, o. c., 126, bilj. 2.

[1061] F. Šišić, Priručnik... I/1, 523, bilj. 1.

[1062] U Du Cangea piše: Osculum, Pactum, conventum, quod interveniente osculo firmaretur. Osculum pacis, fidei, et Securitatis dictum ejusmodi osculum. Osculum fidelitatis et pacis datum ab eo qui alium in possessionem rei alicujus mittebat (C. du Fresne domino Du Cange, o. c. VI, Niort 1886, 71, 73, 74). U spisu pak »Casus S. Galli« čiji je sastavljač Ekehard IV, saint-galski monah (u. prije 1057), iznosi se kako je 971. Notker u prisutnosti cara Otona I primljen u vazalstvo ovim riječima: »meus tandem eris, ait, manibusque receptum *osculatus est* [S. A.] namque ille, evangelio allato, fidem iuravit...« (François L. Ganshof, Les relations féodo-vassaliques..., Spoleto 1955, 76, 82). Jireček navodi da se kod sklapanja mira (pax et concordia perpetua) potpuno opraštala svaka nepravda i davalo javno obećanje da će se ubuduće čvrsto držati mir, što je bilo osnaženo »bratskim poljubcem mira« (osculum pacis fraternale) i zakletvom nad evanđeljem poslije svečane službe božje (K. Jireček, Istorija Srba II, 136). Kao primjer za to može poslužiti i »poljubac mira«, koji su izmijenili bugarski car Simeon i bizantinski car Roman Lakapen »pod carigradskim zidinama« 9. IX 923. godine (F. Šišić, Povijest Hrvata..., 411).

je s njime izmijenio darove, oprostio se na granici ugarske države i poprativši sve to »osculo pacis«[1063] vratio se u Ugarsku, kako to piše Albert Aquensis.[1064]

Za ovaj poljubac mira, što ga je Koloman izmijenio sa svakim od starješina 12 hrvatskih plemena, kaže Kostrenčić da »je toliko karakterističan za osnivanje feudalnog odnosa između seniora i vazala. Taj osculum pacis je u feudalnom odnosu dobro poznati simboličan čin, kojim se potvrđuje uzajamno davanje vjere između seniora i vazala (fidei datio, fides pacta), o kojem oni uzajamno obećaju pomoć i zaštitu«.[1065]

Isto tako daljnji postupak kralja prema tim izaslanicima, popraćen punim počastima i poštovanjem, doveo je do složnog utanačenja (concordiam),[1066] tj. postigli su suglasnost, koju možemo sažeti uglavnom u tri glavne točke.

U prvom redu Koloman im jamči da će sa svim svojima posjedovati (držati) u miru i bez smetnje[1067] svoja imanja (posjede) i dobra. Time im je dakle zajamčena sva ona imovina koju su imali ili dobili u doba narodnih vladara.

Ti su se pak posjedi sastojali pretežno od zemlje — dobivene nasljeđem. Slično je bilo i s tzv. »possessiones« i »bona«; to su bila pokretna i nepokretna dobra,[1068] koja je obično hrvatski vladar darivao.[1069] I »possessiones« i »bona« postala su baština ili pojedinih plemića ili čak plemena, koja su živjela u jednom prirodno ograničenom predjelu. Ona su se nasljeđivala po točno određenom pravu, koje je tokom vremena postalo običajno pravo — i baš zato sve ovo je potvrdio Koloman da ostane i dalje na snazi u onakvom istom opsegu kakav je on tada zatekao. Dakle Koloman je zajamčio spomenutim dvanaest plemena »mirno i nesmetano uživanje posjeda i cjelokupne imovine«, koju su ta plemena uživala »već po plemenskom sustavu, i prema tome samo ovim oni ne bi ništa od kralja dobili«. Barada dakle smatra da je time zagarantiran imunitet posjeda i imovine tih dvanaest plemena.[1070]

Vrlo važna je bila nagodba s kraljem što je oslobodio svaki »rod« od navedenih plemena i njihove *ljude* [S. A.] da ne plaćaju porez ili dažbine (censum seu tributum).

Mora biti da je ovo negdje bilo upisano kako je Koloman oslobodio »plemiće 12 plemena Hrvatske« i njihove ljude od poreza. Znala je za to ugarska kraljevska kancelarija u doba Arpadovića i toga se držala tako da navedena plemena tokom XII — XIV st. nisu uopće imala potrebu da interveniraju zbog eventualnog gaženja njihovih prava.

Inače Barada tumači da su homines = villani = stanovnici sela bez obzira na stalež, te se ne slaže s Hauptmannom, koji homines označuje čak robovima dvanaest plemena.[1071]

Svakako su »homines«[1072] pojedinog od ovih plemena oni koji žive na izvjesnom posjedu ili zemlji ili selu, što se jasno vidi iz darovnice Bele II (III) od 1193. g., kada je ovaj vladar podvrgao pod vlast krčkoga kneza

---

[1063] Izraz »pax« ili »pacem« je u ispravama XII i XIII st. u Italiji obično usko povezan s riječi »concordia« [L. A. Muratori, o. c. IV, 345 (1179), 311—318 (1183), 425 (1216), 431 (1220), 415 (1226)].

[1064] RD, 469.

[1065] M. Kostrenčić, Nacrt historije..., 150, 151. Još papa Ivan VIII uz titulu kneza daje Domagoju i naziv »senioris«, kojemu su drugi obavezni na: fidelitas [Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (CD) I, 10].

[1066] U Du Cangea stoji: Concordia, pro foedere vel pacto (C. du Fresne domino Du Cange, o. c. II, Niort 1883, 482). Izraz »concordia« se vrlo često nalazi u listinama XI i poč. XII st. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin u vezi s raznim darivanjima, prodajom i sličnim obavezama (Cartulaire... I, 74, 79, 107—110, 130, 154, 162, 163, 242, 270, 320, 391). U poveljama pak u Italiji u XII i XIII st. »concordia« je usko vezana s »pax«, npr.: u ispravi od 1183, gdje se navodi: »... Pacem et concordiam«, a u listini od 1200: »concordia pacis«, dok u onoj od 1204. piše samo: »facta concordia« ili u povelji od 1216: »concordiam et pacem« ili u listini od 1214. i 1220. samo: »concordia« a u onoj od 1217. također samo stoji: »concordiam« (L. A. Muratori, o. c. IV, 313, 314, 326, 359, 425, 431, 393, 427). U osorskoj povelji od 1200. stoji »aut per concordiam aut per difinitum placitum...« (SCD II, 346), a u pogodbi (prijepis iz XVI st. iz »Liber pactorum« u Beču) između Mlečana i Dubrovčana od 1252. g. opet se pojavljuje »concordia et pactum« (S. Ljubić, o. c. I, 83), dok u listini, izdanoj u Trogiru 15. X 1274. čak piše: »... ad tale pactum et *concordiam deuenere* [S. A.]...« (Trogirski spomenici I/1, MSHSM 44, 67), što je gotovo identično izrazima u »Pacta«, gdje stoji: »ad talem concordiam deuenerunt...«.

[1067] U »Pacta« (1102) stoji: »...teneantur...pacifice et quiete...«, a u povelji (s. d.) kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin: »...habeant libere et *quiete* [S. A.]...«, dok u listini od 1035. do 1055. istoga kartulara piše: »...liberam et quietam ab omni censu, vel vicaria, vel consuetudine alia...« (Cartulaire... I, 84, 102).

[1068] Gl. RD, 81, 84 (1070), 92 (1072), 110 (o. 1076), 24 (994), 62 (o. 1062).

[1069] RD, 24 (994), 104, 106 (1076).

[1070] M. Barada, Postanak..., 211, 208.

[1071] M. Barada, o. c., 205, bilj. 38.

[1072] M. Brandt kaže da se stanovnici, koji žive na području distrikta, zovu »districtuales« ili »homines«, a nisu »cives«. »Districtuales« i »homines« bili su obrađivači zemlje koja je pripadala stanovnicima grada. Stanovali su u selima i naseljima, a u raznim oblicima ovisnosti o vlasniku obrađivali su zemljište (M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokret u Splitu krajem XIV st., Zagreb 1955, 183, bilj. 287, 288). Međutim ovo je krajem XIV st. ovako bilo. Ali ipak za »homines« se može reći da su i u XII st. bili stanovnici sela, tj. obrađivači zemlje, kako je to već Barada rekao. U poveljama kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin X, XI i poč. XII st. nalazi se izraz »homo« ili »homines« jednoga feudalca ili burga. Čak se piše i »...milites et ceteri homines...« u nekoj vili. Govori se i o »Homines vero terre ipsius burgi...« ili »homines ipsius ville...« Oni idu i u vojsku za kneza (»...homines qui ibi manserint pergant in exercitu meo ad bellum denominatum...« 1060—1067) ili na stražu u kaštel. Ali im se moglo oprostiti i da ne idu u rat (Cartulaire... I, 103, 109, 121, 168, 169, 209, 220, 250, 251, 258, 259, 261—263, 279, 289). Osim ovoga iz francuskih srednjovjekovnih isprava može se zaključiti da »homo« označuje i vazala (Gl. o tome: François L. Ganshof, Les relations... 85, 86). U bilješci od o. 1190. g. govori se o »Homines comitis filii Rogerii...« (SCD II, 249), dok jedna mletačka povelja od 1217. g. navodi: »...homines antedicti domini regis Ungarie...«, a u ispravi velikog župana Stefana [1205—1222:? S. A.], taj vladar pod »vestri homines« ubraja pripadnike dubrovačke komune, dok se u listini od 26. XII 1257. spominju »homines Ragusinos... et homines Catarinos...«. Ali već u ispravi od 1260. imenuju se »...hominibus... comitatus Abserensis et Chersi...et hominibus comitatus Vegle et Vinadoli...«. I konačno u listini od 7. IV 1264. piše se o »hominibus Spaleti...« ili o »hominibus Spaletini...« (S. Ljubić, o. c. I, 30, 31, 89, 93, 101, 102) itd. No u povelji od 9. IX 1353 (Knin) kada se govori o »nobilibus...«, onda uz njih piše i o »hominibus in dicto regno Croacie...« (SCD XII, 197), dok se u onoj izdanoj u Dubrovniku 17. IV 1361. ponavlja izraz iz listine 1205—1222. kao »Universitas hominum vestre civitatis Ragusii, vestrorum fidelium vassalorum...« (J. Tadić, Pisma i uputstva dubrovačke republike I, Zbornik za istoriju i književnost srpskog naroda, III odelenje, knjiga IV, 39). 1453. g. pak navode se i »...*uillani comitatus superioris Luke nobilium Bribiranensium et Carignanorum et aliorum nobilium croaticarum habentium suas possessiones et uillas in superiori Luka* [S. A.]...« (HAZ—SZN Simon Damiani b. III, f. IV/9, 395 a, 396 — 14. X 1453).

i »*omnes homines de terra illa*...«[1078] [S. A.], te iz darovnice od 4. VIII 1299. napuljskog kralja Karla u korist bana Pavla Bribirskoga i njegove braće,[1074] a još bolje iz listine od 15. XI 1361. g. gdje se pored ostalog govori i o »*homines seu villani de Banyavaz et de Cassich*...« [S. A.], koja su sela pripadala plemenu Glamočana.[1075] No ipak su i oni »homines« ovisni o starješinstvu svakoga plemena na čijem području žive.

Što je »census«, a što »tributum«, koji se izrazi navode u »Pacta«? Svakako je »census« u doba narodnih vladara bio neka vrsta dažbine zbog uživanja posjeda, kako se razabire iz isprave od o. 1075 — 1076. godine,[1076] a »tributum« također vrsta davanja zbog posjedovanja zemlje i slično.[1077] Tada se pod »libertas« smatralo i oslobođenje od tributa.[1078]

Inače Du Cange izjednačuje »census« s »tributum«, koji mu je »pensinatio ex agris et praediis etc« i »vectigal«.[1079] Ovo izjednačenje potvrđuje i povelja Gisulfa »Langobardorum gentis Princeps«-a od 1058, gdje se govori i o »*aliquot Tributum vel Censum* [S. A.] aut Servitium seu Pensionem...«.[1080] Iz isprave kartulara benediktinske opatije Saint-Aubin (s. d.) vidi se da je census povezan s beneficiumom, a u povelji od 1082—1106. istoga kartulara govori se o »unum obolum de *censu domus sue*« [S. A.]. Slično je i u drugoj listini (s. d.), gdje se daje »quandam aream domus... ad censum solvendum«. Census se javlja i u ostalim ovakvim poveljama (1082—1106, 1039—1055, 973). Od »censusa« se oslobađaju i pojedinci (1038—1055). U listini od 1146. uz census navodi se i »censuum terragii«, a u onoj od 1035. do 1063. stoji »domum et vineam ad censum«. Čak se u ispravi od 1082. do 1102. govori da oni koji drže »beneficium in censum« plaćaju toliko i toliko.[1081]

Šišić pod »census« stavlja »zemljarinu« koja se u srednjovjekovnoj Slavoniji zvala »marturina«. I dok se ona u Slavoniji plaćala, u Hrvatskoj nije, pogotovo to nisu plaćali plemići 12 plemena Hrvatske, koje je od toga oslobodio Koloman. Svi ostali porezi što su se pobirali u doba hrvatskog vladara, ostali su ugarskom kralju netaknuti, kako piše Šišić.[1082]

Prema Tomašiću »tributum«[1083] kao zemljarinski porez treba razlikovati od privatnogospodarskog prihoda bilo kakvog oblika vlasnika zemlje, odnosno Tomašić tvrdi da census ili tributum nije drugo »nego tzv. denarii pro libertate« i da takav osobni danak neće tražiti od XII plemena »već će se i bez toga moći mirno posjedovati svoja dobra«.[1084]

[1073] SCD II, 262.
[1074] SCD VII, 353, 354.
[1075] SCD XIII, 187.
[1076] RD, 101.
[1077] RD, 132 (1080), 159 (1095), 51 (1059).
[1078] RD, 74 (1069).
[1079] C. du Fresne domino Du Cange, o. c. II, Niort 1883, 257, VIII (1887), 178. O census i tributum gl. i G. Waitz (o. c. IV, 714, 743 /index/), koji uz to daje i posebne izvorne podatke za tzv. »census regis« ili »census regalis« (G. Waitz, o. c. IV, 113—115, bilj. 2—4, 119, 120, bilj. 5).
[1080] L. A. Muratori, o. c. II, Mediolani MDCCXXXIX, 11, 12.
[1081] Cartulaire... I, 64, 75, 84, 98, 152, 160, 102, 226, 227, 321.
[1082] Gl. F. Šišić, o. c. I/1, 472—482.
[1083] God. 1190. u jednom opisu se spominje »tributum« samostanu »de Czikador« u Slavoniji (SCD II, 280).
[1084] N. Tomašić, o. c., 12, 13, 92.

Međutim Barada je o svemu tome samo ukratko napisao da je po Qualiteru Koloman oslobodio ova plemena i pojedine članove od plaćanja poreza kralju. Kako su oni već po plemenskom sustavu to uživali, »i prema tome samo ovim oni ne bi ništa od kralja dobili«.[1085]

Po Šišiću Hrvati su ono što su primali od Kolomana zvali »libertates«, što se vidi iz listina XIII i XIV st., te on to osnažuje i s nekoliko isprava iz XIII st. (1251, 1263, 1299).[1086] Doista, kako smo već prije naveli, »libertas« znači u doba narodnih vladara i oslobođenje od tributa, tj. neplaćanje dažbina. Zato su iz XIII st. vrlo važna dva izvorna podatka, o kojima smo već govorili. Prvi je iz povelje od 1273. g., u kojoj piše o »libertate, qua veri, primi et naturales regni Croatie nobiles perfruentur«, a drugi podatak se nalazi u listini bana Pavla Bribirskoga od 7. IV 1299, gdje stoji također o »libertate nobilium Chroatorum«.[1087] To se ponavlja u pluralnom obliku (libertatibus) i u II polovici XIV st., što je naravno mnogo manje važno nego to što se taj izraz spominje u XIII stoljeću.

Drugačije rečeno ova sloboština ili sloboštine su značile one privilegije koje je Koloman odabranim hrvatskim plemenima dao i potvrdio, a ona su u zajednici s »universitas nobilium« budno na njih zajednički pazila da se ne okrnje, iako za vladavine Arpadovića to uopće nije bilo potrebno.

Što se tiče vojne obaveze, koju su preuzela na se ova plemena do Drave i preko nje, puno se u stranoj i našoj historiografiji raspravljalo. U prvom redu što to znači: kada bi ma tko napao na »sua confinia«, tj. na njegove (Kolomanove) granice?! Odnosi li se to na budući cjelokupni teritorij s Hrvatskom i Dalmacijom pod zajedničkim vladarom ili samo na ono područje koje Koloman ima kao *kralj Ugarske* [S. A.]?

Naime ovo je sporazum samo sa 12 plemena Hrvatske, koja su preuzela uz dobivene beneficije i vojnu obavezu prema tome kralju. Značajna je i obaveza izdržavanja oružanih konjanika do Drave i preko nje. Iz toga se može indirektno izvući zaključak da je Koloman — kao nešto samo po sebi razumljivo — priznavao granice hrvatske države do rijeke Drave, te su se prema tome uskladili i razdijelili novčani izdaci i vojne obveze.

VI

Prije nego što pređemo na obradu vojnog naoružanja na račun ovih 12 plemena, potrebno je upozoriti na izvjesnu oznaku brojke u »Pacta«. Naime kada je 1894. g. izašlo posmrtno Račkijevo izdanje Tomine Historije, u njemu je objelodanjena »apendikula«,[1088] koja se ponešto razlikovala od one što ju je Rački izdao 1877. u svojim »Documenta«.[1089] To se očitovalo i u samom tekstu, iz koga se može razabrati da je Rački ponešto uzeo iz Tr a nešto i iz Sr i Vr. Ali tu je bilo i izrazâ, kojih nijedna od one tri »apendikule« nije imala ni po poretku ni po broju. U prvom redu to se odnosi na onaj dvostruki naslov, pa na izraz »regalia confinia« itd.

I konačno je najčudnije i najzagonetnije u cijelome tomu tekstu, za koji kao i za čitavo ovo djelo nisu uopće dani ispravci (a to je bio običaj i da

[1085] M. Barada, o. c., 211.
[1086] F. Šišić, o. c. I/1, 526.
[1087] SCD VII, 334.
[1088] Thomas Archidiaconus, o. c., 58, 59.
[1089] RD, 481, 482.

ih je bilo, svakako bi bili navedeni na kraju knjige, s obzirom na to što je to izvor, u kome sve mora biti točno štampano i za to odgovara naučna ustanova kao što je u ono doba JAZU), broj i izraz »*X.X.X.* [S. A.] armigeris equitum de qualibet *generacione prenominata*« [S. A.].

Međutim u Tr pak piše: »... tunc ire debeant adminus cum X. equitum armigerum de qualibet *generacione predictarum* [S. A.] suis expensis usque ad flumen draue...«, u Vr: »... tunc ire debeant adminus cum X. armigeris equitum de qualibet *generacione prenominatharum* [S. A.] suis sumptibus et expensis usque ad flumen draue«, a u Sr: »... tunc ire debeant adminus cum X. armigeris equitum de qualibet *generacione prenominatarum* [S. A.] suis sumptibus et expensis usque ad flumen draue...«[1090]

Od 1894, tj. od godine objelodanjivanja onoga dodatka pa do 1900. g. nitko se od naših naučnih radnika nije pozabavio tom »apendikulom« i njenim sadržajem. Jedino je 1897. Vj. Klaić, iznoseći što »poznati memoriale pripovijeda« donio bez ikakvog komentara pod točku 3. podatak iz Račkoga (1894), gdje piše »... cum X.X.X. armigeris[1091] equitum...«. No zato je 1900. I. Kršnjavi, iako samo onako usput, u bilješci napisao: »U Račkovu je izdanju brojka XXX tiskarska pogreška«,[1092] a 1910. je Tomašić također u obliku bilješke stavio ovako: »Rački: Hist. Sal. ima pogreškom tiska XXX«,[1093] dok je V. Foretić u sam tekst svoga rada (bez ikakvog obrazloženja od koga je to uzeo) jednostavno napisao: »... trideset konjanika...«[1094] Međutim ni nakon opaski Kršnjavoga i Tomašića kao i V. Foretića do sada se nitko osim S. Antoljaka nije osvrnuo na taj broj. I stvarno je neobično da u svim izdanjima Tomina djela kao i u rukopisima ove historije, gdje je pridodana ta »apendikula«, uvijek stoji brojka »X.«.[1095]

Stoga se moramo zapitati nije li Rački prigodom prepisivanja iz bilo kojega prijepisa Tomine Historije ovoga dodatka pogriješio u pogledu broja konjanika, pa je onda tako i štampano ili je to doista obična »tiskarska pogreška«?

Poznato je da je Rački još 1877. objelodanio ovu »apendikulu« na osnovi njezina dodatka u djelu Luciusa i rukopisa iz tzv. Fanfognine biblioteke

[1090] I. Kršnjavi, o. c. (između str. 134 i 135) — table III, IV, II; Gl. i S. Antoljak, Da li je postojala... Godišen zbornik... 20, 147, bilj. 135.

[1091] Vj. Klaić, Hrvatska plemena, 9. Još u povelji kneza Muncimira od 28. IX 892. g. među svjedocima se navodi »Tugina *iupano armigero* [S. A.]...« (RD, 16), za koga Šišić piše da je »župan štitonoša« (F. Šišić, Povijest Hrvata..., 394). Thietmar pak, merseburški biskup, u svojoj »Chronicon« (pisanoj od 1012. do 1018) donosi pod 24. V 1013. kako je Boleslav I Hrabri, poljski knez, postao zal njemačkoga vladara Henrika II »in die sancto manibus applicatis miles effibitur...« (François L. Ganshof, Les relations féodo-vassaliques..., 71, 72, 88). U ispravi od 1082. do 1107. g. koja se odnosi na već više puta spomenutu opatiju Saint-Aubin d'Angers, među svjedocima se imenuje i »...Rainaldus *armiger* [S. A.] Raginaldi...« (Cartulaire... I, 285).

[1092] I. Kršnjavi, o. c., 136, bilj. 1.

[1093] N. Tomašić, o. c., 85, bilj. 295.

[1094] V. Foretić, Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine, 804.

[1095] Tako u pismenoj uputi mletačkoga dužda od 1243. g. naređuje se zadarskom knezu: »...Habere itaque et tenere debes tuis *expensis* [S. A.] per totum tempus tui regiminis unum decentem socium venetum et *decem servitores bene armatos* [S. A.]...« (S. Ljubić, o. c. I, 62).

u Trogiru. No i tada je napisao »decem«,[1096] a ne »X.X.X.«, kako je to učinio 1894. godine.

Kako u ovom Račkijevom posmrtnom izdanju nigdje nisu navedeni »Ispravci«, to znači da je u njemu sve bez greške,[1097] pogotovo rimski brojevi, koji su u Račkijevu izdanju HS svi točni. Kada bi se pronašao Račkijev rukopisni tekst Tome, koji je predan nakon što je pregledan i priređen od neke nama nepoznate stručne osobe [možda je to bio M. Šufflay: S. A.] na štampanje, onda bi se mogla sasma sigurno riješiti i ova zagonetka, tj. da li je to »tiskarska pogreška« ili je tako stajalo u tekstu Račkoga, koji je poznat po svojoj strogoj kritičnosti pri izdavanju toliko vrsta izvora!

Nadalje uzmimo da se Rački pri prepisivanju iz rukopisa i zabunio sa brojem »X.«. Naime on je mogao pogriješiti — poput naših srednjovjekovnih pisara i notara u poveljama (brojni primjeri takvoga griješenja ovih pisara u pogledu ispisivanja ili prepisivanja brojeva godina i indikcija u ispravama od IX do kraja XI st. nalaze se baš u »Documenta« Fr. Račkoga) — tj. da namjesto broja X ispiše npr. »L« ili »XI« pa čak i »X.X.«, ali nikako i »X.X.X.«.

Isto tako i pri priređivanju za štampu, kada je sve ovo pregledavao nama nepoznati stručnjak, morao je ovu tako upadljivo napisanu brojku, različitu od one u drugim prijepisima Tome, i te kako uočiti. Kako je nije ispravio, dokazuje da je smatrao da je ovako upadljiv i različit broj od svih ranije citiranih u izvoru točan. Isto tako i njegov korektor, koji je nesumnjivo bio stručna osoba, nije također to ispravio, iako je ostale pogrešne izraze i riječi i te kako pomno pročistio i u gotovo savršen red doveo. To potvrđuje da je on sve što je trebalo korigirati, pažljivo kolacionirao s Račkijevim tekstom i budući da je u njemu bio i tako napisani broj, on ga je ovako i ostavio. Nadalje i sam slagar, koji je taj rukopis slagao, mogao je pogriješiti u brojevima, ali nikako tako da jednom »X.« doda još dva puta po »X.« i da bude »X.X.X.«, ako nije bio upravo ovakav trostruki broj u svojedobno od Račkoga pomno pregledanom tekstu Tomina rukopisa.

Svakako ova brojka nije stajala ni u Tr ni u Vr, a ni u Sr nego možda u jednom mnogo starijem rukopisu »apendikule«.

Koji je to rukopis i da li ima veze s onim Luciusovim i Jelićevim »Conuentio«, čijeg se naslova Jelić nikako nije odrekao nego ga je i dalje upotrebljavao,[1098] ostaje i dalje otvoreni problem dok se točnije ne prouči sva dostupna ostavština Račkoga, razasuta na razne strane, a zatim naravno i ona Jelićeva, u kojoj su bila i pisma Račkoga, upućena njemu. Dakle tu ipak nije nešto sasma jasno. No unatoč tome ona brojka »X.X.X.« je i da-

[1096] RD, 482.

[1097] Kada Šišić govori o ovom izdanju Račkoga, on doduše navodi da je ono »puno grešaka, jer se Rački nije konzekventno i prvenstveno koristio, kako je trebalo, najstarijim poznatim rukopisom, što se danas čuva u arhivu splitskoga kaptola, nego tako zvanim rimskim (vatikanskim) rukopisom (nekoć Lucijeva svojina) iz XIV. veka« (F. Šišić, Letopis Popa Dukljanina, 7, bilj. 7). Dakle ovakvo Šišićevo izlaganje ne odnosi se na tiskarske greške nego na one druge, povezane s gore navedenim rukopisima! No ipak kada smo pažljivo pregledali Račkijevo izdanje HS, na 170. str. uvukla se jedna jedina tiskarska greška, a to je riječ »utuntnr« koja zapravo glasi »utuntur«.

[1098] Tako ovu »Conuentio« ponovno navodi Jelić, kada opisuje sadržaj 122 b Tomina rukopisa: »4—15 nota in lettere gotiche — della Conventio« (Arheološki muzej u Splitu — Ostavština L. Jelića...).

nas činjenica i o njoj je vrijedno raspravljati, jer mijenja mnogo štošta u vezi s pojačanjem autentičnosti i starosti »apendikule«.

Zanimljivo je da su svi naši historičari osim Hauptmanna smatrali točnim i pouzdanim broj »X« i uzimali ga takvim bez obzira na onaj broj u posmrtnom Račkijevom izdanju Tomine Historije. Naime za Hauptmanna je ta brojka konjanika bila premalena.[1099] U tome je dakle imao pravo, jer nemamo ni jedan izvorni podatak iz srednjovjekovne historije, iz koga bi se moglo saznati, mimo »apendikule«, koliko je bilo koje hrvatsko pleme zapravo davalo vojnika ugarsko-hrvatskom kralju. Samo iz povelje XII st. doznajemo da je 1193. hrvatski feudalac krčki knez Bartol kao uzvrat za darovano leno (suscepti beneficii), tj. čitavu zemlju, koja pripada modruškoj župi, bio obavezan da kralju Beli II (III) daje deset oklopnika (loricis) unutar granica države, a izvan države će služiti sa četiri. Oni će dolaziti na poziv u ono vrijeme kada bude hrvatska vojska (exercitus Chroaticus) po kraljevoj zapovijedi općenito pozvana na vojnu.[1100]

Kako vidimo krčki knez je dobio od kralja u »beneficium« (s imunitetom), zato je bio prema kralju obavezan na »servitium«, koji je sadržan u »Pacta«, dok »beneficium« »Pacta« izravno nemaju.

Ali kako su ona plemena dobila 1102. nesmetano uživanje svojih posjeda i dobara, to je jasno da su ih primila u beneficium a zauzvrat trebalo je da obavljaju servitium.

Iz druge pak povelje od 24. XII 1224. saznaje se da su plemići iz Klokoča u slučaju potrebe bili dužni dati vladaru 15 oklopnika i 100 pješaka.[1101] Na osnovi isprave od 10. III 1242. (koju neki smatraju čak falsifikatom) Bela III (IV) obvezuje krčke knezove, nasljednike Bartola, kojima potvrđuje povelje dane im od Bele II (III) i Andrije I (II), na vojnu pomoć (na moru i na kopnu). Naime kada bude sazvana hrvatska vojska (exercitus croaticus), dužnost im je da služe na kopnu, i to unutar granica samo sa 3 oružana vojnika, a izvan države samo sa dva.

5. IV 1251. Bela III (IV) ponovno potvrđuje krčkim knezovima Ivanu i njegovoj braći privilegij od 10. III 1242, kao i privilegij koji im je dao Andrija I (II) od 1209. i podsjeća ih uz kakvu su vojnu obavezu dobili župe Modruš i Vinodol od Bele II (III) i njega. Tom prilikom određuje da mu u slučaju sazivanja hrvatske vojske »intra montem qui Gozd dicitur et vbicumque in illis partibus«, služe sa dvadeset naoružanih vojnika dolično opremljenih za boj, a »ab isto vero parte montis« [tj. preko góre: S. A.] kud god da sazove hrvatsku vojsku, služit će mu sa 10 vojnika.[1102]

Kada pak Andrija II (III) Mlečanin 1293. »daruje« Pavlu Bribirskom i njegovoj braći primorsku banovinu u vlasnost i vječno gospodstvo sa svim pravima i dohocima, oni su obvezni da mu služe s 500 vojnika u njegovim vojnim pohodima protiv njegovih vanjskih ili domaćih neprijatelja.[1103] Kako je ova darovnica po svome obliku prilično sumnjiva,[1104] onda nam i ovaj broj vojnika izgleda malo pretjeran.[1105]

[1099] Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave I, 109.
[1100] SCD II, 262; F. Šišić, o. c. I/1, 509.
[1101] R. Lopašić, Oko Kupe i Korane, Zagreb 1895. 147.
[1102] SCD IV, 145, 442—444; F. Šišić, o. c. I/1, 509—511.
[1103] SCD VII, 163, 164.
[1104] S. Antoljak, Ban Pavao Bribirski . . . , 10—13 i bilj. 36, 46, 47.
[1105] To se kosi i s onom obavezom plemena Šubića od 1102, kojom su bili obavezani davati samo »10 (ili 30)« konjanika.

Ta poznato je da je car Dušan obećao Veneciji da će joj, u slučaju rata, poslati pomoćne čete, 500 konjanika protiv njenih buntovnika ili susjeda — i to čak u Lombardiju,[1106] što je za ono doba velika brojka, a kako onda ne bi bila ova iz 1293. godine za čiji se tobože broj vojnika obvezao Pavao Bribirski!

Sličnu vojnu obavezu, kao što je navedena u »apendikuli«, odredio je Bela III (IV) Gradecu (Zagrebu), kome je 16. XI 1242. podijelio privilegij. Naime navedeni građani Gradeca bili su mu dužni, kada on bude htio vojevati prema primorskim stranama ili u Koruškoj ili u Austriji, uputiti deset naoružanih vojnika.[1107]

Međutim u onoj »apendikuli« štampanoj posmrtno po Račkijevu rukopisu, stoji izričito da je svako od navedenih plemena Hrvatske, na kraljev poziv, bilo dužno poći na svoj trošak s najmanje 30 oboružanih konjanika do Drave; odonud pak prema Ugarskoj na trošak vladara i sve dok traje vojna moraju ostati.[1108] Ako se sada isporedi sadržaj svih ovih povelja iz XII i XIII st. sa sadržajem »apendikule«, onda se odmah opaža da se sve vojne obveze hrvatskih feudalaca i Zagreba svode na njihov odaziv unutar i izvan granica države. Jedino u »apendikuli« ta vojna obveza hrvatskih plemena stupa na snagu istom u slučaju ako neprijatelji ugroze kraljeve granice. Nadalje se u svim ovim ispravama govori o oklopnicima kao i o naoružanim vojnicima i pješacima,[1109] a u »apendikuli« je izričito i samo govor o oboružanim konjanicima.

Isto tako su u tim listinama iznesene samo vojne obveze pojedinaca-feudalaca — izuzev plemiće iz Klokoča — i jedne gradske komune, a jedina »Pacta« ili »apendikula« donosi podatak kolika je bila takva vojna obveza svakoga plemena od onih XII hrvatskih plemena. Tako je svako pleme imalo davati 30 (»10«) konjanika, hrvatski feudalac Bartol 10 oklopnika (ili četiri izvan države), njegovi nasljednici isprva tri (ili dva izvan države) a kasnije 20 naoružanih vojnika (ili deset preko Gvozda), plemići iz Klokoča 15 oklopnika i 100 pješaka, knezovi Bribirski, gospodari čitave Hrvatske, »500« [? S. A.], dok je Zagrebu bilo određeno davanje 10 naoružanih vojnika.

U zakoniku pak kralja Kolomana od 1100. g. traži se da svaki pojedini »comes« (župan) ima uputiti o svom trošku jednoga oklopnika. To bi značilo da bi sve tadašnje ugarske županije davale *oko 60 vojnika* [S. A.].

U Njemačkoj su u XII st. pojedini grofovi davali po 30, 20, 12 i čak samo 10 ljudi, vojvodina Elzas 70, Lotaringija 20, a pojedini veći gradovi po 100, 70, 40, 20 i 12.

Čitava vojska u Njemačkoj, po čuvenom njemačkom historičaru Georgu Waitzu, u tom istom stoljeću je brojila 2 080 do 2 090 vojnika. Od tih crkveni velikaši su davali 1 482 a svjetovni feudalci samo 398—608.[1110] Ako se uzme da je 12 hrvatskih plemena trebalo davati vladaru ukupno 360 konja-

[1106] K. Jireček, o. c. I, 217.
[1107] SCD IV, 174.
[1108] Thomas Archidiaconus, o. c., 59. Kao što se u »Pacta« navode »expensas domini regis«, tako se i za franačkog vladara Ludovika II u izvorima izričito govori o »regis expensa« (G. Waitz, o. c. IV, 14, bilj. 2).
[1109] SCD II, 262, III, 239, IV, 145, 174, 444, VII, 164.
[1110] F. Šišić, o. c. I/1, 513, 512, 513.

nika, onda se mora priznati da je to doista impozantna cifra s obzirom na istovrsnu vojnu obavezu ugarskih župana i njemačkih feudalaca XII stoljeća.

Po velikom mnoštvu konjanika Hrvatska je bila poznata još u doba cara Konstantina VII Porfirogeneta,[1111] i ovaj upadljivi broj je nesumnjivo bio prva čvrsta baza za nešto kasnije stvaranje tzv. »exercitus Chroaticus«[1112] u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu.

U »Pacta« pred kraj ima jedna rečenica, koja glasi: »*Et sic extitit ordinatum.*« [S. A.], tj. u prijevodu glasi: »I tako je bilo uređeno.«

Analogiju ovome, iako sadržajno sasma drugu, nalazimo u Kedrena, koji je sačuvao tekst Skiličine kronike, gdje se opisuje kako su poslije smrti Petra »vladara Bugara« komitopuli digli ustanak i pobunili »državu Bugara«, te odmah zatim je ovako dodano: »I tako se ovo dogodilo.« Ta rečenica na grčkom glasi: »... καὶ ταῦτα μὲν συνηνέχη ὧδε«, a u najstarijem latinskom prijevodu Skiličine kronike, koji je izvršio Gabius, stoji pak: »... at haec ita accidere.«[1113]

Tako se isto može reći i za »Pacta« sa već navedenim dodatkom prije datuma: »I tako je bilo uređeno«!

Ovo upućuje na to da je sve ono prije — barem u većem dijelu — uzeto iz stare kronike kao što pokazuje i primjer sa Skiličinom kronikom.

I na kraju sadržaja »Pacta« iza točke, koja je u svima trima prijepisima »apendikule«, slijedi pasus: »De anno domini. M.C.II. et cetera«. (Tr), koji u Vr glasi: »De anno nostre redemptionis Millessimo .C.secundo et«, a u Sr stoji: »De anno nostre redemptionis M.C.II. et« (jedva čitljivo).[1114] U Luciusovoj ostavštini, gdje se nalazi i »Qualiter« prepisan iz Cindra, piše uz ostalo: »... de anno nostrae Redemptionis MCII.etc.«,[1115] a u Luciusovu »De Regno...« stoji: »de anno nostrae Redemptionis millesimo C. Secundo.«[1116]

U prijevodu je u Tr: »Od godine Gospodina (Gospodnje) 1102. i t.d.«, a u Vr i Sr imamo: »Od godine našega otkupitelja (Spasitelja) 1102. i«. Ali može glasiti i ovako: »U godini....«, kao što upućuje izraz (iza točke) »De cetero valete« u splitskoj povelji od o. 1160. godine,[1117] što znači: »U ostalom budite zdravo.«

Komentirajući ovaj datum u »Pacta«, Šišić piše da su njega »u Dalmaciji volili stavljati *odmah u početku, a pogotovo se to čini u ljetopisima i bilješkama i u zapisima* [S. A.]. Ovo pak datiranje najbolje nam je svjedočanstvo, da je u predlošku iza navedene godine 1102. još nešto bilo napisano, a to može samo da bude eventualni dan i mjesec, a onda *indikcija, epacta i concurrens* i vješanje pečata na ispravu, a onda *svjedoci*, zacijelo s malom razlikom oni isti, što ih čitamo u zadarskoj ispravi od 1102.«[1118] Jedanaest godina kasnije (1925) Šišić piše da je skladno s Tomom anonim »stavio na kraj datum 1102. (brojevima MCII), dok Toma ima 1103. (također brojevima MCIII). Jedva je vjerovatno, da bi anonim kod svoga datiranja kombinovao, nego je vjerovatnije, da je *svoju godinu 1102. prepisao iz predloška* [S. A.]. Da je poznavao, kako Šufflay (o. c., 895) misli, zadarsku ispravu od 1102. i prema njoj udesio svoje datiranje ne samo da nije ničim dokazano, nego je prosto nemoguće«, kaže Šišić.[1119]

Takvo zaključivanje je danas zastarjelo. Naime u papinskoj kancelariji Grgura VII datum je stajao obično na kraju,[1120] a tako i za vrijeme Paskala II početkom XII st. Samo u ispravi Paskala pisalo je »incarnacionis dominice«, a kada istarski knez Vodalrik izdaje svoju darovnicu, on na početku te povelje ima ovakav datum: »... *anno ab incarnacione eiusdem nostri redemptoris* [S. A.] millesimo (C.) secundo...«[1121] U povelji pak kneginje Matilde od 1102, gdje je invokacija napisana sa »In nomine Domini«, pri kraju teksta stoji ovako: »Factum est hoc Anno Dominice Incarnationis Millesimo Centesimo Secundo, III. die Mensis Junii, in Indictione Decima, in loco, qui dicitur Mirandula...«[1122]

One pak Kolomanove povelje koje se odnose na Dalmaciju, iz početka XII st., imaju na početku teksta »Anno incarnacionis domini...«, a tako i druge listine iz doba njegove vladavine.[1123] Povelje pak mletačkog dužda Ordelafa Faledra iz početka XII st. (1116) započinju sa »Anno domini et salvatoris...«, a jedna splitska listina iz 1119. s »Anno ab *incarnacione nostre redemcionis*« [S. A.], dok zadarska isprava od 1134. sa »*Anno domini*« [S. A.], a tako isto i dukljanska listina od 1151. godine, pa onda ona dužda Vitala Faledra od 1163. itd.[1124]

To znači da je datacija kakvu vidimo u Tr uobičajena i na početku i tokom cijelog XII stoljeća. I ovim su »Pacta« dobila na autentičnosti još jedan poen više!

Samo pak datiranje je, kako smo već naveli »Od godine Gospodina 1102. i t.d.« doduše na kraju što je sasma u skladu s takvom vrstom ispisa iz kronike ili iz isprave od kojih neke imaju datum također pri kraju.

Svakako su »Pacta« nedovršena, što dokazuju i one dvije riječi: »Et cetera«.[1125]

[1111] RD, 398; Vizantiski izvori... II, 45.
[1112] Prvi je spomen u poveljama XII st. o »exercitus chroaticus« iz 1193. godine (SCD II, 262).
[1113] S. Antoljak, IV. Macedonica. Koje je godine Samuilo sa braćom digao ustanak u Makedoniji?, Miscellanea mediaevalia jugoslavica, Godišen zbornik... 20, 163, 164, bilj. 57. U HSMI pak umjesto navedene rečenice piše ponakad ovako: »Quod et factum est« ili »Sic et factum est« (Thomas Archidiaconus, o. c., 64, 98, 188), što je gotovo isto kao onaj izraz kod Skilice.
[1114] I. Kršnjavi, o. c., — Table III, IV, II (između str. 134 i 135).
[1115] KAS — 529 B — Ostavština I. Luciusa — Historia..., 90.
[1116] J. Lucius, De regno..., Amstelodami 1666, 113.
[1117] SCD II, 91.
[1118] F. Šišić, o. c. I/1, 522.
[1119] F. Šišić, Povjest Hrvata... I, 638, bilj. 41.
[1120] RD, 124 (1079).
[1121] SCD II, 4, 5 (1102).
[1122] L. A. Muratori, o. c. VI, Mediolani MDCCXLII, 71.
[1123] SCD II, 9 (1102), 10 (1103), 15 (1105, 1106), 18 (1107), 19 (1108) itd.
[1124] SCD II, 27 (1106), 30 (1119), 44 (1134), 67 (1151), 94 (1163), 241 (1190), 298 (1198), 366 (1199).
[1125] U povelji od 1080. do 1082. kartulara benedikt. opatije Saint-Aubin stoji pored ostalog ovako: »...sed postea sicut *et cetera* [S. A.] non solvit...« (Cartulaire... I, 258) — dakle ne na kraju teksta! Ali zato u »Chronicon Jordani« iz 20. g. XIV st. u raznim poglavljima i njegovim dijelovima, tzv. »particula«, vrlo često se poslije sadržaja teksta od nekoliko ili više riječi upotrebljava na kraju: »etc.« (Gl. Excerpta ex Chronico Jordani ab anno circiter DCCCL usque ad MCCCXX nunc primum prodeunt ex manuscripto codice Bibliothecae Vaticanae, L. A. Muratori, o. c. IV, 960, 962, 963, 965, 966, 969 itd.), dok u povelji, koja je izdana u Križevcima 12. X 1435. g., u samoj intitulaciji stoji ovako: »Nos Hermanus Cilie Za-

To isto ima na kraju i Ljetopis Popa Dukljanina u svojoj latinskoj redakciji, kako je to uočio pravilno Rački, a Šišić začudo zanijekao. Isto tako u XXXVII glavi latinskoga teksta Popa Dukljanina jedan isječak o sv. Vladimiru, koji govori o »Gesta« toga kralja, ima također pri kraju »etc.«, što znači — po Šišiću — da je izostavljen dalji tekst fraze.[1126]

Očito je dakle da ovdje u »Pacta« nešto nedostaje. D. Gruber pretpostavlja »pošto se trog. apendikula svršava sa etc., bit će vjerovatnije ... da su naime u poveljama hrvatskih plemena navedena i ostala hrvatska prava...«.[1127] Šišić obrazlaže to da anonim domeće svojoj godini još i et cetera, i to zato — kako on misli — »da čitatelj ima poslije njegova dodatka k Tominom tekstu produžiti čitanjem kod Tome, kako je Koloman postao gospodar dalmatinskih gradova«.[1128]

Huber je opet smatrao da je, unatoč autentičnosti »apendikule«, 1102. »falsch«, tj. pogrešna i čak je umjesto te godine stavio 1096,[1129] dok je Büdinger držao dodatak na koncu teksta »Qualitera«: »et sic exitit ordinatum de anno nostre redemptionis MCII« pukom piščevom kombinacijom.[1130]

Unatoč onoj točki i počinjanju nove rečenice sa »Od godine... 1102...«, naše je mišljenje da se može prihvatiti, na osnovi cijeloga sadržaja ovoga spisa i poretka rečenica, da su se ta »Pacta« sklopila upravo 1102, a »Od godine Gospodina 1102. itd.« što je prepisivač htio dalje reći, nismo u mogućnosti ništa drugo navesti nego da je u krajnjoj liniji ovaj tekst toga spisa ipak ostao krnj, ili nedovršen prigodom prepisivanja! Zašto?! Ostaje nerasvijetljeno.

I na kraju razmatranja ovih »Pacta« s historijsko-pravno-kronološkog stajališta preostaje nam da s tim ugovorom povežemo i to da je Koloman krenuo preko Slavonije i Hrvatske u Dalmaciju ka moru, kako to već navedeni drugorazredni izvori donose.

Da je preko Drave prešao granicu hrvatske države i išao dalje, ostao nam je nepobitni dokaz u izvornom toponomastičkom materijalu, koji se sačuvao u obliku povelja. Tako se u ispravi od 1163. prvi put spominje »pontem Colomagni regis« blizu Garića. Taj se most navodi i 1200. Ali tada se ovdje javlja i »uia regis«, koja se pružala preko velikog brda »usque ad puteum eiusdem«. Također važan podatak nalazi se i u ispravi od 15. X 1200. g. a odnosi se na posjede zagrebačkog kanonika Barana. Tu se govori o granicama njegova zemljišta, s treće strane omeđašenog »ad *antiquam regiam stratam* [S. A.] et protenditur ad pontem et ibidem terminatur...«. Osim toga onaj most kralja Kolomana i cesta (»uia dicti regis«) spominju se i 1201. godine, a 1209. znamo za »magnam viam regis, qua vadit Zagrabiam... usque ad Cupam...«. Ta se *»magnam viam que uocatur uia regis Colomani«* [S. A.] spominje i 1238. g. a susrećemo je i 1255. Jedan dio

gorieque comes *et cetera* [S. A.]...« (Zl. Tanodi, Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina I, Varaždin 1942, 143). Kada pak Toma u HSMI nešto citira, on dodaje »et cetera« (Thomas Archidiaconus, o. c., 194). Zapravo u Tr stoji umjesto toga izraza: »$\widehat{c}$« i to ima identično značenje kao i ista kratica u »Pacta« navedenog Tr.

[1126] F. Šišić, Letopis..., 83 i bilj. 58, 375, 342, 122.
[1127] D. Gruber, Iz starije hrvatske povjesti, Vjestnik... III/2, 78, bilj. 1.
[1128] F. Šišić, Povjest Hrvata..., 638, bilj. 41.
[1129] F. Šišić, Priručnik... I/1, 520.
[1130] N. Tomašić, o. c., 82, bilj. 382.

ove »via regis Colomani« ubicira se blizu rijeke Čazme, dok 1256. u predjelu rijeke Orljave nailazimo u izvorima na »magnam stratam regalem« i »viam regalem«, a 1270. u dva navrata opet na »viam que vocatur viam Colomani«, blizu rječice Velike,[1131] pritoka Česme.

Prema J. Ćuku onaj Kolomanov most što se spominje 1200. i 1201, nalazio se na putu koji je iz Rače vodio u Garić, a rijeku Česmu je prelazio kod sela Plošćice.[1132]

Pomoću ovih izvornih podataka dala bi se prilično lako utvrditi čitava trasa tzv. Kolomanove ceste. Ona je nema sumnje dopirala do Kupe i vjerojatno ulazila u županiju Goru. Kuda se odavde dalje kretala nije zasada zadaća rasprave ovoga rada — i to prepuštamo drugima, a napose vojnim historičarima, da se time potanje pozabave.

[1131] SCD II, 98, 454, 353, III, 12, 85, 87, IV, 72, 610, V, 44, 536, 575, 576.
[1132] L. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201, Rad JAZU 283, Zagreb 1951, 298.

9.

JESU LI »PACTA« U KRAJNJOJ LINIJI FALSIFIKAT ILI NISU?

Mi smo već prije u posebnom poglavlju iznijeli razna mišljenja o »Pacta«, tj. jesu li falsifikat ili nisu. Kako ne postoji ni jedan suvremeni izvor s kojim bi se mogla provjeriti autentičnost ovoga ugovora od 1102. g., jasno je da se i u stranoj i u našoj historiografiji primjenjivalo ono staro pravilo »in dubiis libertas«, kako to lijepo kaže Šišić. Zato su mađarski historičari i mogli lako proglasiti da su »Pacta« »zlonamjeran« ili »prosti plagijat« ili jednostavno »plod ignorancije«.

Sve je to navelo Šišića da je opširno iznio sve ono što pojačava autentičnost »trogirskog dodatka«, te je poslije svega toga zaključio »da su svi ukupni prigovori Horváthovi, a onda i ostalih Mađara, koji se još i danas [1914: S. A.] za njima povode, neosnovani, ili drugim riječima 'trogirski dodatak' nije falsifikat, već pripis djelu Tominu (ali nipošto ne njegov vlastiti), koji zaslužuje svaku vjeru, jer smo se iz isprava mogli uvjeriti, da se svi oni podaci sporazuma između pretstavnika hrvatskog plemstva, potekla od navedenih dvanaestero plemena i kralja Kolomana, potvrđuju«. Na kraju svoga izlaganja Šišić je iznio da je meritorni dio apendikule »svake vjere dostojan spis, te zacijelo napisan od nekoga Hrvata svećenika oko godine 1300. u Spljetu, razumije se (kako već rekosmo) po starijim izvorima«, koji jedino odlučuju, »a gdje ih nema, tamo nema ni prave historije«.[1133]

Barada je ustvrdio da Qualiter nije ni memoriale ni dodatak (apendikula) Tomina djela, već poseban izvor, čiji je sastavljač nepoznat. »Uzporedivši tako podatke stvarnog diela Qualitera s drugim izvorima, jedni postaju poviestno pouzdani i izpravni, dok drugi, i to sporedni, vrlo vjerovatni. *Zato Qualiter nije neka nevriedna patvorina 14. st., nego dobar, pouzdan i vjerodostojan sastavak, koji u svojim glavnim dielovima potječe iz 12. st.* Qualiter nije ni u jednom svom dielu priepis originalne kraljevske darovnice, kojih je bilo najmanje koliko i plemena (destinatora). U njemu je sačuvana sama činjenica, glavna misao, bit sadržaja tih Kolomanovih darovnica, koje su sve možda na žalost zauviek propale. Upravo radi toga je velika vriednost i značenje Qualitera«, završava svoj sud Barada o ovome spisu.[1134]

[1133] F. Šišić, o. c. I/1, 461, bilj. 1, 466, 513, 514, 524, 525. Slijedeći i dalje Šišića L. Katić (o. c., 51) smatra da je »kao uspomena o toj pogodbi očuvala nam se preciđakona«.

[1134] M. Barada, o. c., 203, 215.

J. Lučić je 1963. iznio da »*Qualiter kao izvor čeka još uvijek potpunije objašnjenje u cjelini i u detaljima*« [S. A.], te da je »kao problem dosta zamršen i traži daljnja objašnjenja«.[1135] V. Foretić kaže za Qualiter da je to zaista *vijest* »makar se u *njezinu tekstu naslućuju i poneki elementi isprave ili izvoda isprave*« [S. A.]. Stoga smatra »neumjesnim iznositi kao neko novo znanstveno 'otkriće' da je ta vijest falsifikat«, jer se falsifikatom naziva »samo *lažnu ispravu* ili *lažni akt*«, a narativni izvor, pisce i zapisbe, jedino onda kada se vidi »očitu namjeru pisca da nekog ili neke u određene svrhe svijesno prevari«. Vijesti koje se javljaju pak u narativnim izvorima mjere se i prosuđuju »po većoj ili manjoj ili nikakvoj vjerodostojnosti, ali ih obično ne zovemo falsifikatima, jer ih je pisac mogao na temelju raspoloživih podataka napisati u najboljoj namjeri prema svojem znanju ili je pak i sam na temelju nekih podataka i indicija pravio kombinacije, kao što ih uostalom prave i moderni historičari, a da ih zato ne proglašujemo falsifikatima«. Dakle u ovom izvoru treba gledati »samo jednu *vijest* zapisanu u dosta kasnom vremenu o jednom znatno ranijem događaju, te stoga imamo, kako se već pri tome metodski postupa, pristupiti ispitivanju njezine vjerodostojnosti«. Prema svemu Foretić smatra ovu vijest vjerodostojnom, jer se »sasma dobro može uklopiti u odnose zbivanja i u prilike koje tom događaju predhode i koje za tim događajima slijede«.[1136]

Stav pak N. Klaić od 1956. pa sve do 1971, tj. do objavljivanja njezine knjige »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku«, ostao je nepromijenjen u odnosu na »Pacta«. Naime ona ih je slijedeći druge, Šufflaya pogotovo, jednostavno proglasila falsifikatom, *iako im sadržaj nije lažan, te pričom* [S. A.], legendom itd.[1137] Iz svega onoga što smo prije iznijeli, a evo i sada o »Pacta«, jasno se vidi da dosada nitko ni od stranih ni od naših historičara nije uložio toliki trud da bi detaljno i sveobuhvatno obradio ovaj zapis. Zbog toga i jesu padale onako olako nabačene tvrdnje da je on falsifikat, koji zapravo uopće ne može biti falsifikat, kako je to lijepo upozorio V. Foretić.

Ovaj spis bi po Šišiću bio sastavljen prema Tomi (cap. XVII), te možda još po nekim »nepoznatim starim historičkim bilješkama zar iz XII. vijeka, ali svakako i po Kolomanovoj ispravi, izdanoj starješinama ono dvanaestero plemena godine 1102«.[1138] Nasuprot tome Barada kaže da Qualiter ni u jednom svome dijelu nije prijepis originalne kraljevske darovnice.[1139]

H. Morović, iznoseći kratki historijat oko pitanja autentičnosti ove »apendikule« te da Kršnjavi i Tomašić misle da je ona izvadak iz originalne isprave, dok Hauptmann i O. Mandić drže da se tu radi o prepričavanju sadržaja kakve falsificirane isprave iz XIII. st., smatra očitim »da je to samo izvadak jedne kronike kako je to naslućivao Barada«. U nastavku Morović kaže da se sada raspolaže »*s dvama različitim ali srodnim tekstovima o istoj stvari, te se autentičnost i vjerodostojnost vijesti Qualitera pojačava*« [S. A.]. Ujedno »otpada mišljenje da je Qualiter izvadak iz neke (falsificirane) isprave, te nije potrebno tražiti među listinama predložak po kome

[1135] J. Lučić, S. Antoljak, o. c., HZ XVI, 318.
[1136] V. Foretić, Dalmacija ..., 801, 802.
[1137] N. Klaić, Povijest Hrvata ..., 38, 81.
[1138] F. Šišić, o. c. I/1, 521.
[1139] M. Barada, o. c., 215.

je taj tekst izrađen«. U dosad »poznata tri najstarija teksta Qualitera (trogirskom, splitskom, vatikanskom), koji su svi vremenski bliski, ima izvjesnih sitnijih razlika koje su nastale stoga što su prepisivači imali pred sobom *dva starija predloška istog teksta (ukoliko se sve radi o pogreškama prepisivača). Međutim, odgovarajući tekst iz novonađene kronike pripada jednoj od spomenutih tekstova nezavisnoj matici što se odmah vidi kad se uporedi s tekstom iz Qualitera*...« [S. A.], završava svoje rezoniranje na prilično smion način H. Morović, koji čak ono »et cetera« smatra »da se to odnosi na dalji tekst kronike iz koje je Qualiter uzet«.[1140] Od svih ovih naučnih radnika i historičara samo Rački, Šišić i Barada su ozbiljnije pristupili proučavanju ovih »Pacta«, i to i s paleografske i diplomatičke strane, dok cijeli niz ostalih historičara, a u najnovije vrijeme od Hauptmanna do Klaićke, uopće nije tako postupio nego je pošao sasma drugim, već unaprijed ucrtanim putem, koji ih je odveo na postanak »apendikule« kao falsifikata ili u XIII ili u XIV stoljeću.

Mi smo iznijeli mnoštvo podataka, kritički ih detaljno obradili s paleografske i diplomatičke strane, pa ćemo pokušati da iz svega toga izvučemo sinteze u odnosu na autentičnost »Pacta« bez obzira na dosadašnja negativna mišljenja.

»Pacta« (ili »concordia«) sačuvana su u tri vremenski samo po godinama različita prijepisa, ali su zato iz istoga stoljeća. Prva iz tzv. Tr su, kako smo paleografski pokazali, prepisana u XIV st., i to najkasnije do prve polovice toga stoljeća, druga u tzv. Vr su iz kraja I a možda i početka II polovice istoga stoljeća, dok treća u Sr spadaju u približno ono doba kada je nastao i Tr. Znači najstarija »Pacta« iz Tr postoje u prijepisu u ono vrijeme kada se već u poveljama XIV st. navodi ustanova »12 plemena« (1318 — 1350/1).

Osim toga čuvaju se možda negdje za nas i danas izgubljena »Pacta«, zvana i »Conuentio«, koju je vidio L. Jelić i izjednačio s »Memoriale«.

Prijepis u Tr nastao je svakako iz jedne stare »apendikule«, što potvrđuju pojedini izrazi, a među njima i »et cetera«, koji se sasma razlikuje od onih u Vr i Sr. Na osnovi detaljno provedene analize ovoga spisa utvrđeno je da pojedine riječi i izrazi, općenito i u pojedinostima odgovaraju po svome značenju vremenu kada su »Pacta« sklopljena. Isto tako su »Pacta« točno uklopljena u tadašnji historijsko-pravno-ekonomski okvir.

Pojedini pasusi, izrazi, imena i stvari u »Pacta«, ispoređeni s ionako malobrojnim izvorima XI i XII st., učvršćuju još više autentičnost ovoga dokumenta, u ovakvoj prijepisnoj formi sačuvanog, koji je možda djelomično nastao iz neke isprave,[1141] a onda i iz neke stare kronike.

Izvjesne greške ili zabune u tom dodatku tzv. Tomine historije, od kojih je najglavnija ona da je Koloman sin Vladislava, kojeg je kao svoga oca naslijedio, tipična je greška anonimnog prepisivača, koji je to isto učinio kao i toliki broj njegovih kolega po Evropi i u nas u raznim analima, kronikama i sličnim zapisima.

Znači da svaku riječ i izraz u ovim »Pacta« možemo sasma opravdati i objasniti, te time obesnažiti razne prigovore, kako smo to već detaljno i učinili. Time smo izbili nedovoljno uvjerljivo i neargumentirano oružje iz

[1140] H. Morović, o. c., 14—16.

[1141] Isp. sa »Spomenom...« od 1200. (SCD II, 361).

ruku onih koji su jednostavno proglasili »Pacta« falsifikatom,[1142] a da nisu pošli putem koji traže naučne discipline: paleografija i diplomatika. Naime treba konačno priznati kao nepobitnu činjenicu da ovaj spis uopće ne može biti falsifikat i zato što treba da za to ima u prvom redu obrazac po kome bi se on mogao izraditi ili učiniti, a takav primjerak ili barem sličan uopće ne postoji ni u našoj srednjovjekovnoj hrvatskoj, a pogotovo ne ni u jednoj stranoj historiji.

Iz čega su »Pacta« sastavljena, odnosno što je bilo u kakvoj našoj originalnoj povelji a što u tadašnjoj kronici, ne može se ništa pouzdano reći, ali se može pretpostavljati, ako se upravo mozaički i minuciozno proanalizira cijeli tekst ove »apendikule« kao što smo i mi pokušali učiniti. Zato i rezultat nije izostao: »Pacta« su time dobila još čvršću izvorno-autentičnu bazu i odsada će se teško moći s istoga stajališta s kojega su polazili njeni negatori, jednostavno nijekati i stavljati u bezvrijedni izvorni koš.

Sadašnja »Pacta« stvarno su drugorazredni izvor, jer su sačuvana u nešto kasnijem prijepisu, ali su istodobno i autentičan izvor, jer i svojim sadržajem pokazuju da je morao postojati jedan originalni zapis narativnog oblika iz početka XII st., iz koga su ili bar iz njegova originalnog prijepisa nastala ovako prepisana »Pacta« nazivana raznim imenima tokom stoljeća.[1143] Još preostaje pitanje: gdje su »Pacta« nastala i tko im je autor? Naime »Pacta«, tj. ugovor Kolomana s predstavnicima »12 plemena Hrvatske« — po svim diplomatičkim pravilima — bio je kao zapis sačinjen od članova

[1142] Mnogi naučenjaci su sumnjali u vjerojatnost četiriju ugovora Rusa s Bizantom iz X st., koje spominje Nestor. To su ugovori od 907. i 911. g., koji se pripisuju knezu Olegu, te ugovor kneza Igora od 945. i kneza Svjatoslava od 971. godine. Međutim daljnja istraživanja dovela su do toga da je utvrđeno da su ti ugovori pravi, a ne izmišljeni, iako ih bizantinska povijest ne spominje (Stj. Ortner, o. c., 149, 150). Ovdje je prilika da istaknemo i to da se u svom radu nismo izravno osvrnuli na prijepise ovih »Pacta« iz XIV st. da bismo ih kao takve morali braniti u pogledu autentičnosti, zato što ne postoji njihov original. Naime, ako pogledamo npr. u CD I (1967), gdje se nalaze razne povelje i akta od VIII do XI st. koji su sačuvani u ranim i kasnim prijepisima od XII do XVIII st., oni ipak većinom ne podliježu ni najmanjoj sumnji da su falsifikat. I tim se dakle brojnim primjerima potvrđuje samo po sebi da su »Pacta« u već navedenim prijepisima autentična, a pogotovo zato što nemaju oblik povelje. Najljepši primjer tome je spis o Rižanskom placitu iz 804. [?S. A.] g. koji je do nas stigao u vrlo kasnim prijepisima (I. Beuc naziva tu povelju »zapisnik o radu te skupštine« i kaže da je njen prijepis učinjen »oko 500 godina kasnije nego se ta skupština održala« — I. Beuc, Etnički odnosi u Istri u svjetlu povijesnih izvora. Arhivist I, Beograd 1954, 42), a o čijoj vjerodostojnosti nitko od naših i stranih naučnih radnika nije raspravljao — pa čak ni N. Klaić — već ga uzimaju kao autentičan dokument. (Njegovi najstariji prijepisi su sačuvani u tzv. Liber Pactorum u Državnom arhivu u Beču i u Codex Trevisanus u Marciani u Veneciji: gl. I. Kukuljević, CDI, 40).

[1143] Iako smo već u uvodu ovoga rada iznijeli njene nazive, to ćemo ovdje samo nadodati još nešto da bude što potpunije. Tako glede izraza »conventio« u Luciusa stoji: Cap. LI. Desinit hic Archidiaconi historia, *cui antiquo caractere annexa est Nota de Colomani Regis Vngarie cum Croatis conventione* [S. A.], de qua lib. 3, cap, 3. Regni Dalm. et Croat. dictum est fuit« (J. Lucius, o. c., 473). Riječ »conventio« nalazimo u jednoj mletačkoj listini od 8. VIII 1226. U njoj se brani zadarski nadbiskup da nije imao »aliquam *conventionem vel conspirationem seu tractationem* [S. A.] cum hominibus aliquibus Jadre...« (S. Ljubić, o. c. I, 39). Što se pak tiče »apendikule« I. Kršnjavi joj je prema njezinu smještaju u codeximа dao ova imena: Appendicula Traguriensis, Appendicula Spalatensis, Appendicula Vaticana (o. c., 134).

ugarske kraljevske kancelarije, gdje je i čuvan ili u konceptu (kao npr. u Italiji) ili u originalu. No s vremenom on je odande iščezao kao što se dogodilo i sa »zlatnom bulom« (1222), koja je čak bila sastavljena u 7 primjeraka.

Jasno je bilo i to da se na ugarskom vladarskom dvoru za vrijeme Arpadovića za »Pacta« i te kako znalo, što se indirektno odrazilo preko nekih povelja XII i XIII pa čak i XIV stoljeća. Velika je mogućnost da su za ovaj zapis znali i tzv. danas nama sasma nepoznati ili nestali ugarski anali, kako to piše Zavorović, koji ne mora biti sasma vjerodostojan za ovaj kroničarski podatak, ali ipak upućuje da je i u njegovo doba postojala o tome još uvijek živa tradicija. Za »Pacta« je znao i sastavljač tzv. HSMI, što se vidi iz samoga vrlo sažetoga teksta u naslovu »Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatiae« (Tr: Qualiter hungari ceperunt dominum dalmacie et chrouacie). Samo je pitanje da li se taj sastavljač služio ispisom iz tzv. ugarskih anala ili pak prijepisom originalnih »Pacta«.

Budući da su oba autora živjela u doba Arpadovića, kada postoji u Hrvatskoj živ spomen na ta »Pacta«, mogli su to izravno saznati i od »ustanove 12 plemena« ili od bilo kojega člana njene proširene hrvatske zajednice.

Svakako i taj šturi izvorni i dosta krnji podatak u HSMI ne samo da ne pobija autentičnost i realnost »Pacta«, nego ih i sa svojih nekoliko izraza, koji su identični s onima u navedenom spisu, uvjerljivo učvršćuje.

Dakle iz cjelokupne ovakve obrade »Pacta« može svaki objektivni naučni radnik i čitalac stvoriti sada sud: da su ona autentična i da su punovrijedni izvor, zapravo *ključ* [S. A.] za našu historiju u doba narodnih vladara a onda i za Arpadovića.

10.

SMISAO I ZNAČENJE »PACTA«

Na ovo pitanje je svakako naprečac vrlo teško dati određeni odgovor jer se dosada u našoj historiografiji o sadržaju i značenju »Pacta« mnogo štošta govorilo i iznosilo, pa čak i ono što u tome spisu uopće nije stajalo.

Evo npr. dva takva karakteristična mišljenja o »Pacta« iz XIX stoljeća. Jedno je od S. Ljubića, koji, nakon što je prepričao ovaj ugovor, dodaje: »Ovako Hrvati spasiše prava samostalna svoje krune, pošto je Ugarska bila onda posve odstranjena od Hrvatske, saveza s Ugarskom ne biaše, samo i jedino s kraljem, Hrvatsko kraljevstvo osta dakle i na dalje slobodno i suvereno ...«[1144] Drugačije je pak pisao T. Smičiklas. Tako on kaže slijedeće: »... Iz toga odlomka, jeste jasno, da kralj potvrđuje slobode plemstvu hrvatskom, jer su oni kraljevi vazali samo u granicah kraljevstva hrvatskoga, jer samo do Drave, dakle u svojoj domovini, valja da mu služe bez plaće, a ako bi preko zemlje išli, onda su kraljevi plaćenici kao da služe drugomu kralju. Ovo je jezgra toga znamenitoga odlomka. Kralj je Koloman bio po narodu sakupljenom pod svojimi poglavicami priznat za kralja hrvatskoga ...«[1145]

Kada smo tokom ovoga rada iznijeli stavove naših i stranih historičara i naučnih radnika, već time smo upozorili i na stajališta s kojih su gledana »Pacta« u XX stoljeću. Zato ćemo odmah prijeći na neke naše objekcije, povezane s cjelokupnim izlaganjem o ovoj problematici. U tome ćemo biti vrlo kratki i sažeti, jer sav materijal, koji smo mi dosada iznijeli, govori o tome i suviše jasno pa je nepotrebno ponovno ići u širinu.

U prvom redu »Pacta« nisu neki po Račkome međunarodni ugovor, što je već Kršnjavi uspješno pobio,[1146] već ugovor ili nagodba o feudalnom odnosu između 12 plemena Hrvatske s kraljem Ugarske Kolomanom.

To se dogodilo u doba kada je Hrvatska bila bez svoga kralja, jer u ovim »Pacta« to se indirektno očituje. Naime Hrvatska se naziva samo »totam Chroaciam« i »Chroacie« bez oznake »regnum«, a Ugarska ima ispred toga izraza (»Hungarie«) naznaku svoga »regis« u osobi Kolomana.

Iz tih »Pacta« se vidi da je taj vladar iznio svoje želje i ponude preko svojih poslanika, koji su bili svakako visoki dvorski feudalci, a Hrvate je

[1144] S. Ljubić, Ogledalo ... I, 120, 121.
[1145] T. Smičiklas, Poviest Hrvatska I, Zagreb 1882, 263, 264.
[1146] I. Kršnjavi, o. c., 145, 146.

predstavljalo 12 izabranih plemića 12 plemena Hrvatske, koji su na svome vijeću unaprijed dobili punomoć od svih da pregovaraju.

Što je kralj predlagao vidi se iz samih »Pacta«, tj. u svemu je hrvatskim plemenskim predstavnicima išao na ruku, jer je on time bio na dobiti: tà on zadobiva bez rata na ovako jeftin način čitavu Hrvatsku od Drave do mora, a što je sve tim plemenima podijeljeno također je jasno, jer je sve to navedeno u »Pacta«.

To su dakle tipične lenske ili feudalne povlastice, spojene s vazalnom vojnom službom unutar granica Hrvatske kao i s vojnom službom u Ugarskoj ali uz nadoknadu ugarskoga kralja.

Ovo se zbilo poslije poljupca mira, simboličnoga čina lenskih odnosa, a da je do takve feudalne nagodbe uistinu došlo, nepobitno svjedoči predzadnji pasus »Pacta«: »I tako je bilo uređeno.«

Ta su »Pacta« ili »concordia« dakle tipični vazalni ugovor, u kome Hrvati, tj. zapravo »12 plemena Hrvatske« priznaje Kolomana za svoga seniora, ali ne još i za svoga kralja, iako se prešutno tako shvaćalo.

Što je bilo poslije toga sklopljenoga ugovora, na koji su se napismeno obvezali i Koloman i predstavnici onih 12 plemena, ovaj drugorazredni izvor ne kaže ništa, jer je tekst ostao krnj, što nepobitno potvrđuje izraz »et cetera«.

Jesu li ovim ugovorom predstavnici 12 plemena Hrvatske, koji su bili i njihovi »comites«, tj. zapravo župani ili poglavari, učinili politički razborit i oportun gest prema svojoj domovini ili nisu?

Zašto su svoje feudalne i osobne interese izdigli iznad dobrobiti svoje dotada samostalne države i tako jeftino kapitulirali pred stranim vladarem i susjednom im kraljevinom, koja je hrvatski narod uvijek na ovaj ili onaj način ugrožavala i stajala kao stalna prijetnja njegovoj samostalnosti i mirnom razvitku?

Jesu li tada uzeli u obzir rodbinske veze Kolomana s kraljem Zvonimirom ili nisu?

Jesu li smatrali taj ugovor sretnim rješenjem u odnosu na ugroženost svoje zemlje od Venecije?

Može li se iz tih »Pacta« ili iz kasnijih izvora saznati pravi razlog zašto su to učinili? Je li im bilo potrebno naglašavati i pozivati se na ta »Pacta« za dinastije Arpadovića ili ne — ili se to prešutno znalo, a dokaz je za to i odjelito administrativno vladanje Hrvatskom iznad i ispod Gvozda itd.

Odgovore na ova pitanja daju i opet »Pacta« i s njima povezani izvori, kada se u njima pod kritičkom lupom odijeli ono što je istinito od dubioznoga.

Svakako je u originalu nekoga spisa — u obliku kronike ili slične vrste dokumenta, a vrlo je malo vjerojatnosti da je to uzeto i iz neke povelje — bilo i drugih vijesti, koje je kasniji prepisivač »Pacta« sažeo pod godinom »1102.« i izrazom »i. t. d.«.

Što je to bilo?

Mi ovdje nećemo praviti kombinacije, iako to ne bi bilo teško. Sigurno je međutim da je jedna od posljedica ovih »Pacta«, koju su uglavili hrvatski plemići s kraljem Ugarske radi osobnih ekonomskih razloga i borbe za svoje samoodržanje, bila i ta da se Koloman krunio u Biogradu n/m,[1147] upravo na području gdje je živjelo »12 plemena Hrvatske«.

[1147] I. Kršnjavi, o. c., 168.

To se odrazuje napose u onom pasusu neke vrste bilješke (pagina) od početka XII st. (ona je bez datuma), sačuvane u prijepisu iz XV i XVI st.,[1148] a koji se odnosi na Kolomanov ulazak u Zadar i održavanje ispred toga grada »curiam«,[1149] tj. vijeća ili u krajnjoj liniji: sastanka. Tu je Koloman, koji je znao slavenski jezik,[1150] »istovremeno pozvao napose k sebi i plemiće provincije, tj. 'provincije Dalmacije'«.[1151]

U toj bilješci koju mirne duše možemo staviti u 1102. godinu, jer je kao neke vrste nastavka »Pacta« (iza onoga »etc.«) još jedna rečenica, o kojoj je vrijedno razmišljati. Naime nešto prije onoga pasusa o Kolomanovu pozivu plemićima provincije ima i pasus koji glasi ovako: »Onaj naime koji je uredio da se provincija Dalmacija (provinciam Dalmacie)[1152] podvrgne pod kralja, htio je biti siguran radi mnogih i uglednih ličnosti da će on i njegovi nasljednici i njihovi baštinici u buduće trebati imati starodrevnu slobodu.«[1153]

Ta dva pasusa, zapravo mozaička podatka (prouincia Dalmacie, Ille), zaslužuju da se o njima više razmišlja, jer nose u sebi nešto što je u vezi s plemićima Hrvatske, tj. ili s »universitas« ili s onom institucijom »12 plemena Hrvatske«, koja su u to doba pretežno stanovala u zadarskoj okolici.

Anonimna pak ličnost »on« ili latinski »Ille« ne može biti crkveni već samo svjetovni velikodostojanstvenik. Možda je bio jedan od onih »12 raz-

[1148] Prijepis ove bilješke je sačuvan u tzv. Liber pactorum u Archivio di Stato u Veneciji iz XV st. kao i u istoimenoj zbirci iz XVI st., koja se čuva u Staatsarchivu u Beču (T. Smičiklas, Codex diplomaticus... II, str. XXII, III, XX). Wenzel (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I, Pest 1870, 5, 6) stavlja ovu ispravu u 1102. g., I. Kukuljević Sakcinski (Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 22, 23; Isti, Codex diplomaticus... II, 5) također, S. Ljubić (Listine... I, 5, 6) u 1108., a T. Smičiklas (CD II, 24) stavlja »oko 1111.« suglasno »s godinom originalne listine rabske od god. 1111.« i jer su u obje »isti dostojanstvenici kao svjedoci«.

[1149] U ovoj bilješci, koju je Smičiklas (CD II, 24) datirao sa »o. god.« 1111.«, piše jednostavno »curia« (u indexu onoga CD, 495 pak stoji: curia iadrensis Colomani regis), što je N. Klaić prevela riječju »dvor« (Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972, 89), a to u ovom slučaju doista ne odgovara!

[1150] RD, 370.

[1151] Ovaj pasus glasi: »... simul quosque nobiles provincie ad se vocavit...« (I. Kršnjavi, o. c., 141), što N. Klaić prevodi: »... U isto je doba (kralj) pozvao k sebi pokrajinske plemiće...« (N. Klaić, Izvori..., 89).

[1152] Još u tzv. zaključcima crkvenog sabora u Splitu od 925. godine [?S. A.], koji su prijepis iz XVI st., piše: »in provintia Croatorum et Dalmatiarum finibus...«, te »princeps provincie« (N. Klaić, Historia Salonitana maior, 98, 100), što N. Klaić prevodi sa »u pokrajini Hrvata i u krajevima Dalmacijâ« kao i sa »vladar zemlje« (N. Klaić, Izvori..., 30, 33). U ovim istim sinodskim zaključcima od o. 925. [?S. A.] spomenut je i »episcopus nostre prouintie...«, te piše »...per omnem prouinciam... per totam prouinciam ipsam...«, a u zaključcima od o. 928. također se spominje »residens cuncta prouincie antique consuetudinis...« (CD I, 31, 32, 37). U ispravi pak od 1116. do 1117. naziva se Kledin »princeps hujus provincie et banus...«, a u onoj od 1182. g. navodi se Mavro »dei et regia gratia comes et *tocius maritime prouincie* [S. A.] studiosus exercitator...« (SCD II, 180). Inače u povelji od 14. X 1200. se citira »...in provincia Spalatensi... Jadertina provincia... per universam Spalatensem provinciam... et per Jadertinam provinciam...«, a u onoj od 15. IX 1204: stoji »...ut apud Jadram, que hactenus cum tota provincia sua...«. Međutim u toj istoj povelji od 15. IX 1204. piše papa i o »Bulgarorum provincia«, a u ispravi od 8. VIII 1250. o »provincia que Arbania nuncupatur«, dok u onoj od 20. VIII 1318. o »provincia Sclavonie« (A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I, Romae 1863, 13, 37, 34, 88, 135) itd.

[1153] I. Kršnjavi, o. c., 141.

boritih plemića 12 plemena Hrvatske« koji je prisustvovao i ovom kraljevom sastanku pred Zadrom. Naime da se u onoj nedatiranoj »bilješci« iz početka XII st. govori o plemićima provincije, tj. provincije Dalmacije, jasno je samo po sebi. Samo to su plemići »Hrvatske«, koju u II polovici XI st. papa identificira s Dalmacijom, a tako postupa krajem toga istoga stoljeća (o. 1099) južnoitalski pisac Vilim Apulski, pa i stara ugarska kronika, kada govori o Zvonimiru, a to čini i Toma Arhiđakon ili bolje rečeno njegov izvor, napisan svakako najkasnije početkom XII stoljeća.[1154] I pasauski kanonik Tagen, nazvan Ansbert (1189) u svojem spisu »Historia de expeditione Friderici imperatoris« izjednačuje Hrvatsku s Dalmacijom i obratno.[1155]

Pop Dukljanin također identificira Hrvatsku (Croatia Alba) s donjom Dalmacijom. Prema »Žiću sv. Ivana Trogirskog« (napisanom o. 1150) Zadar (civitas Jadratina) najutvrđeniji je grad »inferiorum partium Dalmatiae«.[1156] Prema tome »provinciam Dalmacie« je svakako Hrvatska ili njen jedan dio, plemići su također iz Hrvatske, zapravo iz okolice Zadra, a tamo upravo žive pripadnici onih »12 plemena Hrvatske«.

Znači ova ustanova nije nastala početkom II polovice XIV st. kako to pišu Šufflay i N. Klaić. Naime iz one povelje od 28. XII 1360. jasno se vidi da se vodi računa o postanku i porijeklu pojedinih plemena od »plemića 12 plemena kraljevine Hrvatske«, te ta isprava također dokazuje da je ova institucija već davno prije postojala!

Ovakvo daljnje nizanje izvornih dokaza odvelo bi nas da se rasplinemo u moru drugih problema.

Stoga se moramo, iako nerado, vratiti ponovno natrag, tj. na početak XII stoljeća — i to opet na onu bilješku koja govori o Zadru. Iz nje je očito da se Koloman zakleo da se ničim nikada ne smije starodrevna sloboda Dalmacije okrnjiti. Ali zato kada je pozvao one plemiće »provincije«, tj. Hrvatske, koji su bili ili svi pripadnici onih »12 plemena Hrvatske« ili pak samo u sastavu tih plemića, što je vjerojatnije, njima nije nikakvu zakletvu davao, jer je već 1102. s njima sklopio »Pacta«, koja su nesumnjivo samo kolektivni vazalni ugovor[1157] između budućeg seniora-mađarskog kralja i njegovih novih vazala — »12 plemena Hrvatske« — a nikakvi međunarodni ugovor[1158] između Mađara i Hrvata i slično u modernom smislu riječi.

[1154] F. Šišić, Povjest Hrvata... I, 512, 527, 578, 580; Isti, Letopis..., 167, bilj. 210.

[1155] »...At filia illustris ducis *Dalmacie, que et Chroacia seu Meranie dicitur* [S. A.], eiusdemque marchionis Historie Berthold filio patris sui Merzilai comitis et principis Chelmenie et Crazzie, que contigue sunt Dalmacie...« (K. Jireček, Toljen, sin kneza Miroslava Humskog, Zbornik Konstantina Jirečeka I, SAN, Beograd 1959, 437). Isto tako i u tzv. hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina se kaže za »*superior Dalmatiae pars, quae Croatia* [S. A.] nuncupatur...« (F. Šišić, Letopis..., 388).

[1156] Gl. F. Šišić Priručnik... I/1, 619; Isti, Letopis..., 167.

[1157] Prvi naziv ovoga izraza se nalazi u trogirskoj ispravi od 9. VI 1264, gdje se navodi »...et Ghoste *Uasallis* [S. A.], testibus...«, a onda i u drugoj od 23. VI 1270. kao »...et Goste *Bassali* [S. A.]...« (Trogirski spomenici I/1, MSHSM 44, 87, 92).

[1158] V. Foretić se u posljednje doba od svih naših historičara najpozitivnije bavio ovim Qualiter, te piše da je ovaj ugovor »bez sumnje međunarodni, ali ne u smislu dviju država koje bi i dalje postojale jedna uz drugu, već u smislu što Hrvatska ulazi s Ugarskom u jednu državnu zajednicu«, dok govoriti o »personalnoj uniji u većini slučajeva u povijesti, a ovdje posebno, jest pravna fikcija« (V. Foretić, Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine, 806).

DIE »PACTA« ODER »CONCORDIA« VOM JAHRE 1102

(Zusammenfassung)

Der Verfasser geht sogleich nach der Einleitung auf das Kapitel »Die bisherigen Standpunkte und Meinungen über die 'Pacta'« über, in dem er ausführlich darlegt, wie seit der zweiten Hälfte des 16. Jhs bis heute diese Quelle beurteilt wurde.

Im zweiten Kapitel, unter dem Titel »Etwas über Thomas Historie«, stellt der Vf. den genauen Titel und Namen von Thomas' Werk fest; dieser müsste lauten: »Incipit ystoria seu coronica. Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum et cetera«. Er bringt eine solide und umfangreiche Beweisführung nicht nur dazu, sondern auch zu der ältesten Abschrift des Manuskriptes »Incipit historia salonitanorum Pontificum«, die sog. Historia Salonitana Maior (HSM), die im Archiv der Congregatio de Propaganda Fide zu Rom bewahrt wird, und zu seinen übrigen Abschriften in der Vatikanischen Bibliothek.

Der Vf. macht auf die Unterschiede in diesen Manuskripten aufmerksam und ist der Meinung, dass der echte und älteste Titel des Manuskriptes (vom Ende des 13. Jhs) oder die sog. Historia Salonitana Minor (HSMI), wie sie zuerst von Farlati bezeichnet wurde, lauten könnte: »Ystoria seu coronica Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum« oder eigentlich »Incipit Ystoria seu coronica. Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum et cetera«, und für die Historia Salonitana Maior (HSMA), die viel später entstanden ist und auch von Farlati so benannt wurde, schlägt er den Titel »Incipit historia salonitanorum Pontificum« vor. Aufgrund einer peinlich genauen Analyse kommt der Vf. zu dem Schluss, dass die HSMI aus zwei Teilen zusammengesetzt ist, und das der zweite Teil vom Archidiakon Thomas, der erste aber von einem Anonymus verfasst wurde. Ferner erklärt der Vf., warum die »Pacta« nicht in die HSMA gelangt ist, die, wie der Vf. zeigt, nicht Thomas' »Konzept« war, wie dies von S. Gunjača beharrlich behauptet wird; diese Geschichte war vielmehr zu Beginn des 16. Jhs entstanden, und man sollte sie dem aus Zadar gebürtigen Bischof Šimun Begna zuschreiben. Am Ende dieses Kapitels kommt er zu dem Schluss, dass die »Pacta« eine Abschrift aus dem 14. Jh. ist und dem Werk des Archidiakons Thomas (HSMI) in seinen zahlreichen älteren und jüngeren Abschriften beigefügt wurde.

Das dritte Kapitel, »Die wichtigsten Ausgaben der 'Pacta' oder 'Concordia'«, enthält Angaben darüber, wer alles und auf welche Art — von Lucius bis Barada — ihren Text veröffentlichte.

Das vierte Kapitel, »Die wichtigsten Abschriften der 'Pacta' und ihre Übersetzungen«, bringt eine ausführiche Reihenfolge der ältesten und der

neueren, in verschiedenen Kodizes und Institutionen im Lande und im Ausland befindlichen Abschriften dieses Schriftstückes.

Das fünfte Kapitel besteht aus zwei Titeln. Unter dem ersten — »Der lateinische Text der 'Pacta' in Tr (mit den Hauptvarianten)« — wird der älteste Text dieses Manuskriptes veröffentlicht, wie er sich im Trogirer Manuskript (heute im Magyar Nemzeti Muzeum in Budapest) befindet, und unter dem zweiten Titel — »Die kroatische Übersetzung der 'Pacta'« wird auf ihre kroatischen Übersetzungen von Švear bis Barada hingewiesen, deren Texte uns noch heute nützlich sind.

Im sechsten Kapitel, »Notae palaeographicae«, bestimmt der Vf. das Alter der drei ältesten Manuskripte der »Pacta«, der von Trogir, Vatican und Split, sowie die Schrift, die dabei verwendet wurde (gotische Schrift und gotische Kursive). Gleichzeitig kommt er zu dem Schluss, dass ihr Text in den Rahmen der ersten Hälfte des 14. Jhs gehört.

Das siebte Kapitel, »Notae diplomaticae«, umfasst zuerst die bisherigen Meinungen über Form, Inhalt und Namen der »Pacta«. Danach vergleicht der Vf. verschiedene Ausdrücke in allen drei Manuskripten (Trogirer, Vatikaner, Spliter). Er weist auch auf noch einen Namen für dieses Schriftwerk: »Conuentio«, der in den Quellen erwähnt wird, und er befasst sich auch mit dem Vergleichen der »Pacta« — Abschriften verschiedener Herausgeber von Lucius über Kukuljević, Rački, Kršnjavi und Smičiklas bis zu Šišić, Barada und V. Novak. Parallel dazu hat der Vf. die HSMI im Kapitelarchiv Split (Kaptolski Arhiv) in allen Einzelheiten bearbeitet und in Verbindung mit Jelićs Wahrnehmungen auf einige Merkwürdigkeiten in dieser Handschrift, besonders was die »Pacta« betrifft, hingewiesen.

Das achte Kapitel, »Notae historico-juridico-chronologicae«, ist das längste und grösste. Sich auf verschiedenartige, kritisch bearbeitete Quellen stützend, analysiert der Vf. ausführlich und von allen Seiten verschiedene, im Text der »Pacta« enthaltene Ausdrücke. Besondere Aufmerksamkeit verdient das Lozieren von Kroatiens Edlen — »der zwölf Edelleute aus den zwölf kroatischen Stämmen« — im Dreieck Cetina—Knin—Zadar, sowie die Darlegung ihrer Existenz und ihrer Rechte durch die Jahrhunderte. Der Vf. weist auch auf einige Rätsel in den »Pacta« hin und versucht, sie zu lösen, denn die »Pacta« stammen aus dem Jahre 1102, aber ihr Text ist nur unvollständig bewahrt, oder während des Abschreibens nicht beendet, und so auf uns gekommen.

Das neunte Kapitel, »Sind die 'Pacta' letztlich eine Fälschung oder nicht?«, zeigt, dass ihr Inhalt nach seinen Ausdrücken seiner Zeit entspricht. Indem der Vf. einzelne Abschnitte, Wörter, Namen und Dinge, wie sie in den »Pacta« vorkommen, mit den wenigen Quellen aus dem 12. Jh. vergleicht, weist er darauf hin, dass dies die Authentizität dieses, in einer derartigen Abschriftform bewahrten Dokumentes, das vielleicht aus einer Urkunde, und dann auch aus einer alten Chronik entstanden ist, noch mehr bestärkt. Mit anderen Worten, die jetzigen »Pacta« sind tatsächlich eine zweitrangige Quelle, da sie in einer etwas späteren Abschrift bewahrt, doch sind sie gleichzeitig eine authentische Quelle.

Im zwölften und letzten Kapitel, »Sinn und Bedeutung der 'Pacta'«, erläutert der Vf. kurz, was für ein kollektiver Lehensvertrag oder Übereinkommen zwischen dem zukünftigen Senior — dem ungarischen König Koloman — und seinen neuen Vasalen, den »zwölf Stämmen Kroatiens«, die »Pacta« eigentlich sind.

KAZALO IMENA

Absalon, nadbiskup splitski 82
Ademarus Cabannensis 72, 75
Agić O. 85
Albert Aquensis 222
Albert Habsburgovac 112, 116
Alberto de Varennis 71
Aleksandar III, papa 75, 88, 153, 157
Aleksije Komnen 151, 154
Almoš, herceg 146, 147, 148, 149, 169
Aloysius Michael, nadbiskup splitski 56, 58, 88, 98
Andrea Corer 98
Andreas 207
Andreas Spalatinus 73
Andrija I (II) 97, 123, 157, 160, 202, 215, 228
Andrija II (III) 228
Andronik 88
Anonymus Spalatensis 17, 18, 42
Ansbert, tj. kanonik Tagen 242
Antoljak Stjepan 8, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 44, 47, 70, 82, 94, 95, 101, 109, 110, 121, 125, 126, 127, 128, 133, 136, 137, 140, 142, 149, 151, 167, 171, 173, 176, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 203, 206, 208, 212, 220, 221, 226, 228, 230, 235
Anžuvinci 25
Arneri (obitelj) 66, 99
Arnold iz Villanove 72, 75
Arpadovići 19, 25, 29, 40, 147, 174, 217, 223, 225, 238, 240
Atila 158
Augustin Aurelije 72, 75

Babić Vladimir 28
Babonić (Babonik) 207
Bartolomej, župan 202
Balša 209
Barada Miho 8, 23, 26, 27, 28, 29, 33, 39, 42, 56, 58, 59, 60, 61, 74, 77, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 115, 116, 119, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 136, 138, 139, 142, 144, 146, 147, 148, 151, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 180, 182, 184, 186, 190, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 207, 208, 209, 210, 221, 223, 225, 234, 235, 236, 243, 244
Banović Stjepan 25
Baran, kanonik zagrebački 232
Barberini, kardinal 85
Bartal A. 210
Bartholomeus II Averoldus, nadbiskup splitski 98, 116
Bartol, knez krčki 228, 229
Bartulić Ignjat 64
Beda 72, 75
Bela II (III) 15, 160, 161, 175, 201, 223, 228
Bela III (IV) 88, 152, 162, 185, 190, 216, 228, 229
Belo, kralj 144
Bemi, župan 202
Benedetti de Florentia Baptista 77
Bernard (Bernardus), nadbiskup splitski 97, 116, 149
Bernardi Jeronim 74
Bernardo Zane, nadbiskup splitski 98
Bernardus Trivisanus 162
Bernerius 147
Bertolfus Peregrinus 76
Beuc Ivan 237
Bianchi C. F. de 86
Blašković Stjepan, biskup makarski 61, 87
Bodin 149
Bogišić Valtazar 111
Boieus, župan 202
Bojničić Ivan 21, 135
Boleslav I Hrabri 226
Boris, car bugarski 161
Borislav 207
Božitković J. 65
Brajković Gr. 165
Brandt Miroslav 223
Brašnić Mijo 15

Brauli 67
Bresslau Harry 47, 158
Brlić Andrija Torquat 64
Bromlej Julijan Vladimirovič 34, 42
Brunelli Vitaliano 58, 126
Büdinger Max 18, 19, 232
Bulić Frane 18, 49, 92, 96
Buvina Andrija 115
Buzila 150
Bužan Hermann 64

Cantius, biskup 163
Cappelli S. 102
Capranica Georgius 73, 99
Caresino Rafain de 56
Carolus de Corbaua 207
Carrara Frano 74, 85, 86, 177, 184, 188
Celestin III, papa 71
Chmel Josef 64, 65, 95
Cindro Petar 96, 129, 230
Cito-Filomarino (obitelj) 23, 219, 220
Clement (Klement) III, papa 88
Coleti 74
Columbo de Vinchi 71
Conradus de Halberstadt 210
Crnika 89
Cutheis A 88, 112, 116

Čremošnik Gregor 176
Črnčić Ivan 9, 53, 55, 198
Čudomirići 35, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 177, *182*, *183*, 196, 205, 206, 214
Čulić Inocent fra 74, 85

Ćirković Sima 164
Ćuk Juraj 233

Dabinović Antun 25, 26
Dabral, nadbiskup splitski 67
Dabrana, prior trogirski 166
Damiani Simon 181, 194, 216, 223
Damjan (Damianus), zadarski knez 145, 190
Dandolo Andrea 56, 59, 154, 156, 187
Dandolo Ivan, knez dubrovački 145
David P. 156
Deanović Ana 9
Dedomir, župan 202
Deér Josip 26, 27, 28, 30, 42
Della Bella Ardelio 212
Desen, župan 152
Dević 44, 136
Dinić Mihajlo J. 198
Dionizije, ban 152, 160
Dlugosz Ivan 165
Dobromir 203
Dobronić Ljelja 233
Dölger Fr. 154
Domagoj 222
Domald 97, 183
Dominicus de Peccioli Pisanus 71
Dominik (Dominicus), nadbiskup dubrovački 145
Dominik Bonifacije 74
Dominik de Pantaleonibus de Florentia 71
Donadoni Carl'Antonio 11
Draganić-Vrančić (obitelj) 48
Draganić-Vrančić Franjo 49
Draginić Filip Franjin 211, 214
Draginić Stjepan 214
Draginići 209, 211, 214
Drago, prior zadarski 169
Dragota, ban 167
Dragus, župan 201
Dražen, župan 202
Držislav 53, 60, 152
Duboković-Nadalini N. 83
Du Cange de Fresne Charles 66, 67, 75, 77, 78, 145, 166, 173, 209, 210, 221, 222, 224
Duimus Vlastelin 170
Dujam (Domnius, Doymus) sv. 52, 70, 73, 74, 82, 84, 86, 97, 98, 112, 116
Dujić Andrija 32
Dukas Mihajlo 147, 164
Dumaneo Marko 74, 97, 98, 99
Düringsfeld Ina von 54
Dušan, srpski vladar 163, 229
DVANAEST HRVATSKIH PLEMENA vidi: Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Snačići, Mogorovići, Gusići, Karinjani i Lapčani, Poletčići, Lasničići, Jamometi, Tugomerići

Đorđević Jovan 25

Einhard 144
Ekerhard IV 221
Elie de Ferreriis de Salannaco 71
Elizabeta, majka Ludovika I 212
Emanuel I Komnen 87, 88, 148
Emerik, kralj 161, 233
Engel Johann Christian 12, 13, 14

Faber M. 54, 85
Falco Giorgio 7
Farlati Daniel 7, 12, 49, 52, 54, 58, 60, 73, 74, 75, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 96, 97, 98, 129, 187, 201, 243
Fanfogna, v. Garagnin-Fanfogna
Fermendžin Euzebije 36, 60
Ferrari-Cupilli Giuseppe 85
Ferrari-Cupilli S. 74
Fessler I. A. 13, 15
Filip de Diversis 205
Filip I, francuski kralj 78
Firmo, prior 168
Foliet Hugo 72, 76
Folnesics H. 147
Fontana Pierina 105
Foretić Vinko 38, 39, 43, 133, 161, 201, 202, 203, 226, 235, 242
Forstall 218, 220

Franciscus, nadbiskup splitski 116
Franciscus de Retz 71
Franciscus Woitkysdorf 71
Franjo I, austrijski car 188
Frankapani 218, 220
Fredegunda, kraljica 161
Fridrih I Barbarossa 158
Fulco 147

Gabius 230
Gabričević Branko 73, 74, 82
Ganshof François L. 157, 169, 172, 221, 223, 226
Garagnin-Fanfogna (biblioteka) 24, 46, 54, 91, 92, 115, 124, 130, 131, 137, 139, 178, 179
Gaufridus 147
Gebhardi Ludwig A. 12
Gejza II, 54, 89, 146, 148, 149, 188
Giorgiceo Giorgio D. 61
Gisulf 224
Glamočani 207, 208, 213, 214, 224
Gloria Andrea 111, 121, 148, 154, 155
Gopčević Spiridion 165
Gotfrid Buillonski 221
Gotti, kardinal 52
Gračev P. 159, 201
Grafenauer Bogo 28, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 169, 170, 212
Gregorić Ilija 165
Gregorius, nadbiskup splitski 112
Grgić M. 161
Grgur (Gregorius) III, papa 88
Grgur (Gregorius) VII, papa 157, 231
Grgur, župan 202
Grgur Turski (Turonensis) 71, 161
Grisigono Bortolazzi Simeone 97
Grmek Dražen M. 72, 75
Grotefend H. 86
Gruber Dane 18, 21, 23, 146, 178, 232
Grubeša 160
Guberina Ivo 26
Guido od Spoleta 7
Guidotus 204
Guncel, nadbiskup splitski 48, 70, 116
Gunjača Stjepan 7, 8, 32, 36, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 64, 65, 66, 67, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 98, 99, 121, 125, 144, 153, 154, 156, 173, 180, 243
Gusići 12, 35, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 136, 140, 177, 180, *189*, *190*, *191*, 193, 200, 204, 205
Gušići, v. Gusići

Hauptmann Ljudmil 7, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 177, 208, 223, 228, 235, 236
Henrik II 158, 226
Henrik IV 163
Hildebert, kralj 161
Hilferding G. 159
Honorije, nadbiskup salonitanski 54
Horvat Rudolf 22, 146
Horváth Stjepan 13, 14, 15, 16, 41, 42, 200, 234
Hrvatinići 192
Hrvoje Vukčić Hrvatinić 209
Huber Alfons 18, 232
Hübner Johann 165
Hugo, kralj Italije 163
Hugo, opat 71, 163
Hugolin, nadbiskup splitski 112, 115, 116
Hugrin, nadbiskup splitski 74

Igor, ruski knez 237
Inocent III, papa 97, 157, 188
Ivan, krčki knez 228
Ivan, nadbiskup splitski 176
Ivan VIII, papa 222
Ivan IX, papa 54
Ivan X, papa 54, 176
Ivan Baptista »Laghi«, nadbiskup splitski 97
Ivan Gorjanski 214
Ivan od roda Jamometa 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 177, 197
Ivan Slaven 169
Izidor Seviljski 67, 72

Jacob de Lika 207
Jacobinus, nadbiskup splitski 116
Jaffé Philippus 162
Jagić Vatroslav 21, 46
Jakov de Cesanis 213
Jamometi 36, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 177, *197*, *198*, 204, 205
Jankovich Miklos 64
Jantolek S. 27
Jarozlaus 207
Jelena, žena S. Vukčića Kosače 164
Jelić Luka 8, 82, 83, 109, 110, 125, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 227, 236, 244
Jireček J. 166
Jireček K. 111, 159, 162, 174, 176, 187, 206, 221, 229, 242
Johannes Zanetius 98
Jordanes 143, 144
Juraj od roda Kačića 35, 95, 102, *105*, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 176, 177
Juraj od roda Snačića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 177, 183, 185
Juraj Podjebrad, češki kralj 164
Jurčić Hrvoje 38, 39
Jurić Šime 48, 73

Kačići 12, 35, 95, 102, 105, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 140, *175*, *176*, *177*, 178, 180, 182, 183, 195, 197, 201, 204, 205, 206, 214

Kaeppelli Th. 71, 77, 210
Kaindl R. 156
Kalan (Calanus), biskup 145
Kaletić Jerolim 47
Kamenjani 190
Karacsonyi János 19, 21, 22, 111, 146, 186, 200, 216
Karaman Ljubo 9
Karinjani i Lapčani 12, 35, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 140, 177, 180, 190, *192*, *193*, *194*, *195*, 200, 204, 205, 207, 208
Karlić Petar 24
Karlo, kralj napuljski 159, 224
Karlo IV 18
Karlo Drački 112
Karlo Robert 205, 210, 217
Karlo Veliki 162
Karlovići 190
Katić Lovro 26, 107, 234
Katona Stjepan 12, 13, 19
Katterbach 56
Kažotić Augustin 71
Kečkemet Duško 44
Kedren Georgios 230
Kéza Simon de 145, 148, 149, 151, 156
Kinamos Ivan 147, 148
Kiš Šaulovečki B. 24, 25
Klaić Nada 8, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 70, 76, 79, 80, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 114, 125, 149, 150, 153, 154, 169, 170, 176, 177, 187, 192, 207, 208, 209, 210, 212, 216, 235, 236, 237, 241, 242
Klaić Vjekoslav 16, 161, 171, 180, 182, 184, 186, 189, 190, 194, 195, 197, 198, 200, 226
Klaudija, kćerka kralja Zvonimira 192
Kledin, ban 145, 241
Klein E. 15
Klen D. 75
Kniewald Dragutin 112
Koharić Janko 19
Kolanović J. 163
Koloman, ugarsko-hrvatski kralj 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 58, 65, 72, 73, 80, 90, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 116, 120, 123, 124, 125, 126, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 170, 172, 175, 180, 200, 201, 203, 208, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 244.
Konstantin VII Porfirogenet 143, 153, 157, 158, 161, 171, 230
Kos Milko 70, 101, 162
Kosminski E. A. 164, 213
Kostrenčić Marko 25, 28, 29, 30, 34, 42, 108, 222
Košćak Vladimir 34, 42
Kovàry Laszlo 19
Kožičić Šimun-Benja, biskup modruški 85, 86, 87, 88, 89, 90, 153, 245
Krčelić Baltazar Adam 12, 13, 19, 124, 147, 217, 218, 219, 220, 221
Krescencije (Crescentius), nadbiskup splitski 82, 119
Kršnjavi Izidor 7, 8, 16, 17, 18, 34, 40, 42, 47, 49, 62, 64, 65, 76, 77, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 109, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 129, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 149, 150, 185, 217, 226, 230, 235, 237, 239, 241, 244
Krumbacher K. 164
Kublaj kan 164
Kukari 35, 95, 102, 106, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 136, 140, 166, *177*, *178*, *179*, *180*, 191, 205, 206, 214
Kukuljević Sakcinski Ivan 15, 19, 43, 88, 91, 100, 130, 131, 161, 177, 184, 188, 209, 210, 237, 241, 244
Kurelac Miroslav 166, 178, 182, 183, 185, 188, 191, 195, 196, 197, 198, 199
Kurjakovići 190
Kvaternik Eugen 14

Ladislav I 21, 29, 33, 35, 36, 58, 65, 72, 80, 93, 95, 96, 101, 104, 105, 126, 134, 137, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 157, 158, 169, 173, 208, 236
Ladislav IV 157, 207, 208
Ladislav Krbavski »Gysych« 193
Lajoš J. 145
Lampert de Gareka 207
Lampredije, biskup zadarski 70
Lampredius, župan 201
Lasničići 35, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 177, *196*, *197*, 205
Laszowski Emilije 165, 213, 214
Lav (Leon) VI, papa 54
Lazar Hrebljanović 147
Levaković Rafael 36, 52, 60, 61, 85, 86
Lolin Tomislav 40
Lombardo A. 203
Lopašić Radoslav 228
Lotar, franački vladar 162
Lovro Zane (Laurentius Zannetius), nadbiskup splitski 48, 84, 85, 89, 90, 98, 112, 116, 158, 167, 169
Lublinskaja A. D. 72, 76
Lucije III, papa 86, 88, 157
Lucius Ivan 7, 11, 12, 13, 15, 19, 25, 35, 36, 37, 39, 41, 46, 47, 48, 51, 53, 55, 58, 60, 61, 67, 73, 84, 91, 96, 98, 99, 104, 106, 107, 125, 128, 129, 130, 131, 147, 177, 178, 185, 187, 208, 218, 219, 220, 221, 226, 227, 230, 237, 243, 244

Lučić Josip 29, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 46, 160, 165, 184, 185, 186, 187, 188, 203, 206, 212, 216, 217, 235
Ludovik I, ugarsko-hrvatski vladar 22, 31, 163, 168, 193, 194, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217
Ludovik II, franački vladar 229
Ludovik Pobožni 161
Lukarije 178
Lupus Protospatarius 187

Ljubavac Simeon 96, 178
Ljubić Šime 14, 143, 145, 158, 163, 182, 183, 192, 198, 201, 205, 216, 222, 223, 226, 237, 239, 241

Madij Miha de Barbezanis 56, 58, 60, 67, 73, 92, 98, 99, 112, 116
Majláth, Ivan 13, 14
Majo, prior zadarski 166
Maksimilijan, car 161
Malaterra Gaufredo 156
Manas (Manases), nadbiskup splitski 112
Mandić Dominik 85, 164, 210
Mandić Oleg 28, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 40, 42, 207, 235
Marco Correr (Cornelius) 98
Marczali H. 72, 146
Margetić Lujo 162
Marianus, nadbiskup splitski 116
Marija Terezija 218, 219
Markov Antun 72, 75
Marsicani Leo 163
Martin (Martinus), nadbiskup splitski 82, 116
Martin od roda Karinjana i roda Lapčana 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 177, 192, 195
Marulić Marko 44
Maschek Luigi 187
Matheus, biskup 146
Matilda, kneginja 231
Matyas 149
Mavro, župan 160, 202, 241
Mažuranić Vladimir 203
Meneghetti, kanonik 96
Michael, car 165
Mihailo Boris I 147
Mihalja (Mihailo), Bodinov otac 149
Migne J. P. 163
Mikac, slavonski ban 165
Miklošić Franjo 64
Mikoczi Josip 13
Miočević, v. Rendić
Mirković Mijo 32
Miro(ne)g od roda Tugomira, tj. Tugomerića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 177, 198, 199
Miroslav Humski 242
Mladen II Bribirski 21, 198, 199, 204, 209, 210
Mlivončić Ivica 40, 41
Mocenigo Aluise 11
Mogorovići 15, 32, 35, 95, 102, 105, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, *185*, *186*, *187*, *188*, *189*, 191, 200, 205, 206, 214, 220
Mor Carlo Guido 160
Morović Hrvoje 33, 42, 44, 61, 74, 178, 179, 182, 183, 185, 188, 191, 195, 196, 197, 198, 199, 235, 236
Morozzo della Rocca R. 203
Moyses grof Cziráky Antun 13
Mrmonja od roda Šubića 12, 22, 35, 95, 102, 105, *106*, 124, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 177, 180, 182, 217, 218, 219, 220
Muglen 151
Muncimir 160, 201, 203
Muratori Lodovico Antonio 7, 71, 72, 75, 77, 78, 83, 144, 154, 155, 157, 159, 163, 204, 222, 224, 231

Nedelko 207
Nemanya de Busah 207
Nestor, ruski ljetopisac 237
Nikola I, papa 162
Nikola III, papa 79
Ninoslav, ban 82, 84
Nithard 161
Noth Martin 162, 215
Notker 221
Novak Grga 211
Novak Viktor 52, 54, 56, 70, 83, 95, 110, 112, 116, 121, 136, 139, 168, 170, 173, 177, 178, 182, 183, 184, 188, 191, 206, 214, 218, 244

Obrad od roda Lačničića, tj. Lasničića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 177, 196, 197
Oderisius, knez 204
Oderizije, opat 153
Oleg, ruski knez 237
Opačić Evgenij 64
Orbini Mavro 149
Ordelafo Faledro 126, 231
Orio Maripetro 88
Ortner Stjepan 162, 237
Oton I 221
Oton III 160
Ožegović Metel 64

Pacifik Bizza, nadbiskup splitski 74
Palma Fr. C. 12
Papalić Alberto 11, 35
Papalić Jeronim (Papalis Hieronymus) 44, 46, 64, 76, 78, 84, 85, 86, 94, 109, 115, 119
Particijak Urso 163
Paskal II, papa 231
Pauler Gyula 16, 19, 42, 146, 157, 200
Paulus de Paulo (Pavao Pavlović) 77, 78

Pavao Bribirski 184, 186, 190, 208, 224, 225, 228, 229
Pavao od roda Gusića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 136, 177, 189, 191
Pederin Ivan 188
Pelegrin (Pelegrinus), splitski nadbiskup 112, 116
Penčo (Pincius) 173
Penius, tj. Kožičić Šimun-Benja 85
Pesty 157
Petar, bugarski vladar 230
Petar, monah 160
Petar (Petrus), nadbiskup splitski 88, 145
Petar od roda Murića, tj. Mogorovića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 177, 185, 189
Petar, posljednji hrvatski kralj 11, 149, 151, 156, 158
Petar, prvi papa 75
Petar Crni 168
Petar Đakon (Petrus Diaconus) 163
Petar (Petrus) Kitilen, nadbiskup splitski 54, 67, 86, 87, 88
Petar Krešimir IV 146, 153, 161, 166, 169, 187, 189, 190, 200, 201, 202, 203
Petrarca Francesco 46
Petrus I Fuscarus 98
Pezzoli (obitelj) 96
Pleso 173
Poletčići 35, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 177, *195*, *196*, 205
Politčani 12
Polo Marko 164
Poljičani 12
Ponte 58
Pop Dukljanin 73, 144, 165, 201, 231, 242
Poparić Bare 58
Posse O. 201
Praga Giuseppe 178, 179, 197, 204
Pray Đuro 11, 13
Presjam 147
Priaslav 149
Pribislav od roda Čudomirića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 177, 182, 183
Pribislav od roda Poletčića 35, 95, 102, 105, *106*, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 177, 195, 196
Prudencije 72, 76
Przezdriecki A. 165
Pucić Medo 205

Rački Franjo 7, 8, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 24, 34, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 64, 65, 66, 67, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 94, 95, 96, 104, 109, 110, 112, 115, 116, 119, 124, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 154, 155, 156, 165, 167, 168, 169, 170, 173, 177, 184, 185, 187, 188, 190, 195, 200, 205, 213, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 236, 239, 244
Radojčić Nikola 24, 147, 156
Radonić Jovan 159
Raginaldus 226
Rainald, knez 163
Rainaldus, štitonoša 226
Rajnerije, nadbiskup splitski 48, 67, 84, 88
Rendić Miočević Dujam 48, 49, 98
Reperi S. 115
Rešetar Milan 21
Ricardo, nadbiskup splitski 82
Riceputti Filip 61, 85, 87
Rogerije, nadbiskup splitski 56, 74, 83
Roland, ban slavonski 161
Roman I Lakapen 221
Rotarije, langobardski kralj 162
Ruh, župan 207
Rupert, biskup salcburški 70, 162
Rusticelo de Pisa 164

Salamon, kralj Brita 162
Samuilo, bugarski car 173
Sanudo Marino 155
Schratt 64
Schwandtner Johann Georg von 15, 91, 129, 130
Seč Nikola 163, 211, 213
Selem A. 74, 77
Selimir, kralj 144
Sfortia Ponzonius, nadbiskup splitski 88
Sigismund (Žigmund) 112, 115, 116
Simeon, bugarski car 221
Singidun, biskup zagrebački 19, 217, 221
Skenderbeg Đurađ Kastriot 183, 184
Skilica 230
Skok Petar 168, 170, 173, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 188, 191, 206, 210, 214
Slavogost, župan 167, 202
Slavogost Posedarski 189
Slovina, župan 202
Smičiklas Tadija 16, 22, 27, 46, 53, 70, 79, 87, 91, 92, 124, 129, 132, 134, 135, 136, 145, 152, 183, 186, 190, 192, 195, 196, 198, 199, 204, 207, 218, 239, 241, 244
Snačići 35, 95, 102, 106, 108, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 177, *183*, *184*, *185*, 205, 206, 214
Solovjev Aleksandar 209, 210
Sorari Giovanni 74
Srkulj Stjepan 161
Stanojević Gligor 204, 205
Stanojević Stanoje 35
STARJEŠINE 12 HRVATSKIH PLEMENA, vidi: Juraj od roda Kačića
Ugrin od roda Kukara
Mrmonja od roda Šubića
Pribislav od roda Čudomirića
Juraj od roda Snačića
Petar od roda Murića
Pavao od roda Gusića
Martin od roda Karinjana i Lapčana
Pribislav od roda Poletčića
Obrad od roda Lačnića
Ivan od roda Jamometa
Miro(ne)g od roda Tugomira
Stefan, srpski vladar 147
Stefan, veliki župan 223
Stefan Vladislav 145
Stephanus, papa 165
Stipišić Jakov 83, 112, 212
Stjepan, ban 210
Stjepan I 15, 73, 112, 116, 146, 168, 178, 179, 191, 200
Stjepan II 201
Stjepan Cupilli, nadbiskup splitski 88
Stjepan Ostoja, kralj 209, 210
Strahoan 207
Sufflay E. de v. Šufflay Milan
Svačići 183, 192, 200, 208
Svačići, v. i Snačići
Svatopluk 165, 177, 201, 206
Svetopelek, v. Svatopluk
Svjatoslav, ruski knez 237
Szabó Đuro 21
Szalay Ladislav 14, 15
Széker Bartol 157
Szentpétery Emerik 145

Šamšalović Miljen 212
Šćepan Mali 165
Šegotići 199
Šegvić Kerubin 19
Šidak Jaroslav 26, 28, 33, 34, 105, 106, 107, 203
Širola Ivan 165
Šišić Ferdo 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 38, 39, 42, 43, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 77, 92, 93, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 124, 125, 127, 135, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 165, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 207, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 242, 244
Šubić J. 207
Šubići 12, 22, 35, 95, 102, 105, 106, 124, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 140, 177, *180*, *181*, *182*, 195, 200, 204, 205, 206, 214, 217, 218, 219, 228
Šufflay Milan 22, 23, 24, 26, 27, 29, 31, 42, 161, 163, 166, 174, 183, 187, 209, 210, 216, 218, 219, 220, 227, 231, 235, 242
Šulek Bogoslav 15, 104, 148
Švear Ivan 13, 92, 104, 105, 106, 107, 108, 148, 165, 172, 244

Tadić Jorjo 104, 223
Tafel 155
Tagen, v. Ansbert
Tanodi Zlatko 232
Tanzlinger 97, 98
Tebald 153
Teofilakt 147
Thallóczy Lajos 187
Theiner Augustin 188, 241
Thietmar, biskup merseburški 226
Thomas 155
Thuroczy Ivan od Szentmihalya 84, 148, 149, 151
Timon Samuel 11
Tkalčić Ivan Krstitelj 14, 22
Tolmazo, župan 201
Toljen, humski knez 242
Toma Arhiđakon 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 64, 65, 67, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 110, 111, 116, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 157, 159, 162, 171, 173, 175, 177, 185, 187, 204, 218, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 242, 243
Tomašić Nikola 8, 20, 21, 23, 24, 42, 92, 124, 125, 135, 146, 151, 154, 160, 200, 217, 221, 224, 226, 232, 235
Tomić Jovan 165
Tomislav 53, 60
Totila 171
Trenka Mihajlo 13
Trpimir 151, 152, 162, 201, 203
Trpimirovići 170
Tugina, župan 226
Tugomerići 12, 35, 95, 102, 105, 106, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 177, *198*, *199*, 205

Udaljcov A. D. 164, 213
Ughelli Ferdinando 56, 58, 59, 60, 85
Ugrin od roda Kukara 35, 95, 102, *105*, *106*, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 136, 177, 179
Urban III, papa 54, 86, 87, 88, 89, 153
Uria, opat 178
Utješenović Ognjeslav 205
Utješinović Juraj 205

Vajnštajn O. L. 164, 213
Valenti Josip 61

Valentinelli 61
Vallerio a Ponte 85
Vasilije I 25
Vekenega 83, 112, 126
Vilim Apulski (Guillermus Apuliensis) 242
Vilkomir, župan 202
Virevići 210, 214
Virozsil Antun 14
Vital Falier 154, 155, 231
Vital Michieli 136, 155
Vitezović Pavao Ritter 217, 218, 219, 220
Vladimir, bugarski vladar 161
Vladimir, ruski knez 161
Vladislav Jagelović 112, 119
Vlčina, župan 202
Vočinčić Stevan 64
Vodalrik, istarski knez 231
Vukčić Kosača Stefan 164
Vukčić Kosača Vladislav 164
Waitz Georg 157, 161, 167, 169, 170, 203, 224, 229
Wenzel G. 241

Zaninović Marin 11, 48, 49, 98
Zavoreo Domenico, v. Zavorović
Zavorović Dinko 11, 35, 36, 41, 238
Zdeslav 154
Zeiller J. 74
Zigali Damanja 163
Zlatarski Vasil N. 147
Zolomerus, tj. Zvonimir 146
Zrinski 12, 124, 180, 181, 217, 218, 219, 220
Zrinski Petar 218
Zvinica 147
Zvonimir 60, 84, 86, 89, 146, 150, 156, 158, 160, 166, 167, 168, 169, 177, 178, 185, 190, 192, 195, 201, 206, 240, 242

Žigrović-Pretočki Franjo 13, 64
Živković Mihajlo »De Prozor« 215

STJEPAN ANTOLJAK
PACTA ILI CONCORDIA OD 1102. GODINE

Izdavači
Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, Krčka 1
Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, Savska 16

Za izdavače
Josip Adamček
Slavko Goldstein

Likovna oprema
Marijan Jevšovar

Tehnički urednik
Đurđa Marošević

Lektor
Branko Erdeljac

Kazalo imena
Dubravko Štiglić

Br. MK 243

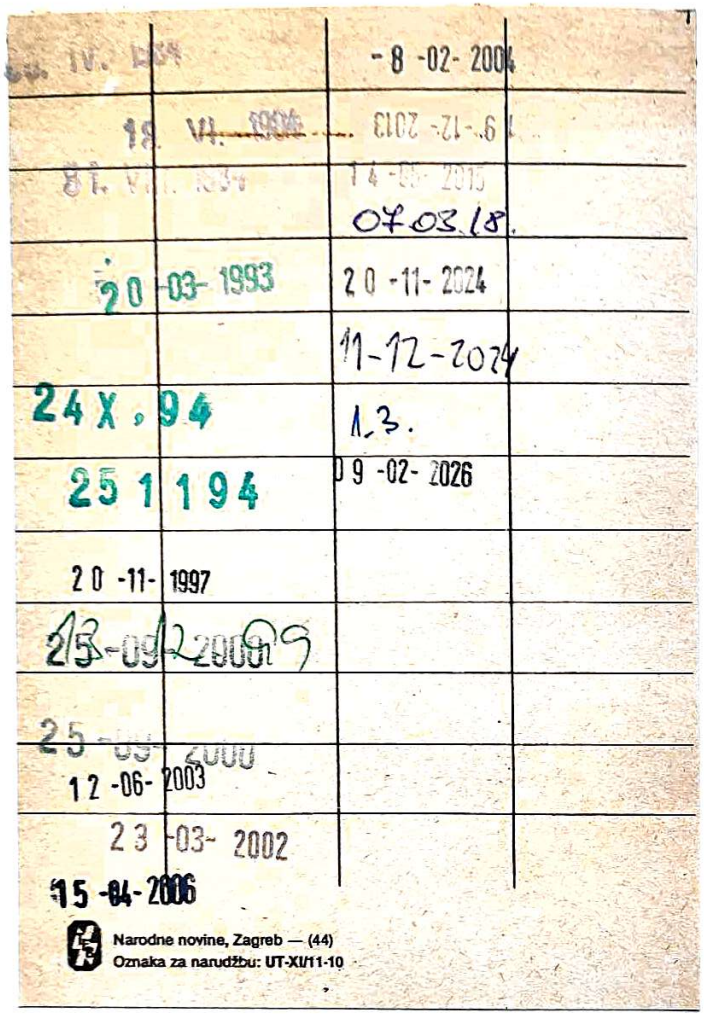

30. IV. 1994		-8 -02- 2004	
18. VI. 1994		19-12-2013	
31. VII. 1994		14-05-2015	
		07.03.18.	
20 -03- 1993		20 -11- 2024	
		11-12-2024	
24 X . 94		1.3.	
25 1 194		09 -02- 2026	
20 -11- 1997			
13-09-2000			
25 -09- 2000			
12 -06- 2003			
23 -03- 2002			
15 -04- 2006			

Narodne novine, Zagreb — (44)
Oznaka za narudžbu: UT-XI/11-10

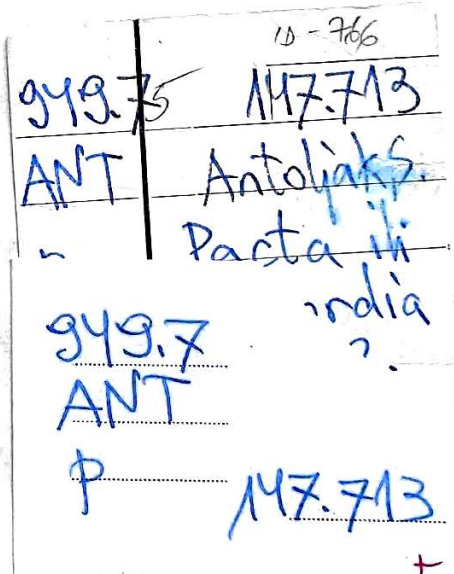

	ID - 766
949.75	147.713
ANT	Antoljak S.
	Pasta ili
	ndia
949.7	?
ANT	
P	147.713
	+

e novine«, Zagreb — (47)
narudžbu UT-XI/11-

R 2020.

R 2010.

949.75
ANT
p

147713

Knjižnica B. Ogrizovića